

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2017 рік
Випуск 18

Редакційна колегія:

Морозов А.Г. – доктор іст. наук, професор, відповідальний редактор;
Марочко В.І. – доктор іст. наук, провідний наук. співробітник, заступник відповідального редактора;
Корновенко С.В. – доктор іст. наук, професор, відповідальний секретар;
Башенко М.І. – доктор с.-г. наук, професор, академік УААН;
Гоцуляк В.В. – доктор іст. наук, професор;
Даниленко В.М. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Добржанський О.В. – доктор іст. наук, професор;
Івангородський К.В. – канд. іст. наук, доцент;
Землюліна Н.І. – доктор іст. наук, професор;
Калініченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Карев Дмитро – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Кульчицький С.В. – доктор іст. наук, професор;
Лях С.Р. – доктор іст. наук, професор;
Марусик Т.В. – доктор іст. наук, професор;
Масненко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Мельниченко В.М. – канд. іст. наук, професор;
Меньковський В'ячеслав – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Моця О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Перехрест О.Г. – доктор іст. наук, професор;
Рєєнт О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Сердженга Павел – доктор габілітований, професор (Польща);
Стемпнік Анджей – доктор габілітований, професор (Польща);
Темченко А.І. – канд. іст. наук, доцент;
Чабан А.Ю. – доктор іст. наук, професор;
Черевко О.В. – доктор екон. наук, професор;
Шмигель Михал – доктор істор. наук, доцент (Словаччина).

Рецензенти:

Лазуренко В.М. – доктор іст. наук, професор;
Коріненко П.С. – доктор іст. наук, професор.

Редколегія висловлює щире подяку за сприяння у підготовці випуску почесному голові асоціації «Незалежне об'єднання сільськогосподарських виробників Чорнобаївського району», почесному голові фонду ім. І.М. Піддубного

Петру Григоровичу Душейку

та керівництву корпорації «Дніпро»

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку.**

Засновники – Інститут історії України НАН України, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку фахових видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2).
Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238 видання включено до Переліку наукових фахових видань України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ №16452-4924Р від 02.02.2010

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного університету (протокол № 3 від 14.12.2017 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки Наукового товариства істориків-аграрників та Науково-дослідного інституту селянства

З електронною версією журналу можна ознайомитися за адресою: <http://ukr-selianyn-ejournal.edu.edu.ua>

ЗМІСТ

До 100-річчя Української національно-демократичної революції

<i>Решет О. П.</i> Національно-державний вимір українського народу у 1917-1920 рр.....	4
<i>Верховцева І. Г.</i> Самоврядування селян у Російській імперії як чинник Селянської революції початку ХХ ст.....	8
<i>Голиш Г. М., Лисиця Л. Г.</i> Нагородотворча діяльність національних урядів доби Української революції 1917–1921 рр.: проекти та реалії.....	20
<i>Корновенко С. В.</i> Селянські республіки початку ХХ століття як вияв селянської революційності в Україні.....	25
<i>Котиченко А. А.</i> Wielka akcja ratownicza «Wież dla dzieci».....	36
<i>Рутар В. Є.</i> Взаємодія селянства Галичини з державними і військовими інституціями в ході польсько-української війни.....	43
<i>Фареній І. А.</i> Селянська революція як концепція аграрно-капіталістичних перетворень та «політтехнологічний секрет» Леніна.....	50

Історіографія аграрної історії

<i>Гоцуляк В. В.</i> Михайло Грушевський і аграрна політика Центральної Ради у висвітленні сучасної української історіографії.....	55
<i>Іржавська А. П.</i> Всеукраїнські симпозиуми з аграрної історії: новітні сторінки вітчизняної історіографії.....	66
<i>Ковальова Н. А.</i> Селянська/аграрна революція в Україні: дискусії в історіографії 1920-х рр.....	71
<i>Полтавець Н. В.</i> Огляд сучасної української історіографії дослідження сільської молоді УСРР.....	75
<i>Степанчук Ю. С.</i> Образ Богдана Хмельницького як державного діяча в публікаціях «Українського історичного журналу» (1957-1991 рр.).....	81

Селянство в умовах раннього нового часу і ринково-капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь ХІХ – початку ХХ ст.

<i>Берестовий А. І., Василенко М. П.</i> Трансформація функцій податкових органів Російської імперії в другій половині ХІХ ст.....	86
<i>Коваленко Н. П.</i> Особливості аграрного виробництва на українських землях у ХІХ столітті.....	89
<i>Орлик С. В.</i> Економічне становище та податна здатність селян Галичини і Буковини в період російської окупації часу Першої світової війни.....	93
<i>Орлов В. М.</i> Інославні християнські об'єднання в українському селі у ХІХ – першій третині ХХ ст.: історіографічний аспект.....	100
<i>Священко З. В.</i> Переселенська політика російського царизму в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.....	104
<i>Тацієнко В. С.</i> Землекористування православного парафіяльного духовенства у ХІХ – на початку ХХ століття (на матеріалах Київської єпархії).....	108
<i>Федьков О. М.</i> «...І тут є життя»: тюремні будні ув'язнених спілчан.....	112
<i>Чабан А. Ю.</i> Страви як символ (з історії становлення системи харчування Середньої Наддніпрянщини).....	117

Особливості аграрного розвитку у 1920-х рр. – на початку ХХІ ст.

<i>Гальченко С. І.</i> Особливості забезпечення міського населення хлібом у повоєнній Україні (1943 – 1945 рр.).....	124
<i>Захарченко М. В., Морозов А. Г.</i> Побут і дозвілля в українському селі в 20-х роках ХХ ст.....	129
<i>Каюк А. О.</i> Критика аграрної політики сталінського керівництва кінця 1920-х – початку 1930-х років на сторінках журналу «Огонек».....	134
<i>Лазуренко В. М.</i> Зростання соціально-економічної активності селянських господарств фермерського типу доби непу – реальний виклик тоталітаризму.....	138
<i>Нікілев О. Ф.</i> Дошкільно-виховна сфера українського села середини 1950-х-середини 1960-х рр.: реалії повсякдення.....	144
<i>Орехівський В. Д.</i> Еволюція впровадження системи органічного землеробства в ПП «Агроєкологія» у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть.....	148
<i>Ситник О. М.</i> Світоглядний спротив більшовизму з боку українців Наддніпрянщини протягом 1920-х – початку 1930-х років як прояв незавершеності Української національної революції.....	151
<i>Скрипник О. М.</i> Виробництво азотних добрив на промислових підприємствах України у 60-х – 80-х рр. ХХ ст.....	155

Рецензії

<i>Земзюліна Н. І.</i> С. Калінкіна, С. Корновенко, С. Маркова, Н. Романець ««Великий перелом» на селі. Фінал Селянської революції в Україні (1929 – 1933 рр.)».....	160
<i>Терещенко Т. В.</i> Податки і повинності в галицькому селі (кінець ХVІІІ – середина ХХ ст.): монографія/ П. С. Корнієнко, В. Д. Терещенко, В. В. Старка, А. В. Киданюк. – Тернопіль: Вектор, 2016. – 200 с.....	160

CONTENTS

To the 100th Anniversary of the Ukrainian National-Democratic Revolution

<i>Reint O.</i> Ukrainians' national and state ideas in 1917 – 1920.....	4
<i>Verkhovtseva I.</i> The peasant self-government in the Russian empire as a factor of the peasant revolution of beginning of XX Century.....	8
<i>Golysh G., Lysytsya L.</i> Awareness activity of the national governments of the Ukrainian revolution of 1917-1921: projects and realities.....	20
<i>Kornovenko S.</i> Peasant republics of the beginning of the XX century as an expression of peasant revolution in Ukraine.....	25
<i>Kotichenko A.</i> Great rescue action «Wiez dla dzieci».....	36
<i>Rutar V.</i> Interaction of Galychyna's people with civil and military institutions during the polish-ukrainian war.....	43
<i>Fareniy I.</i> Peasant revolution as a concept of agrarian-capitalist transformations and Lenin's "political-technological secret".....	50

Historiography of agrarian history

<i>Gotsuliak V.</i> Mykhaiylo Grushewskyi and agricultural policy of the Central Rada in modern ukrainian historiography.....	55
<i>Irzhavska A.</i> All-Ukrainian symposia on agrarian history: the latest page of national historiography.....	66
<i>Kovalyova N.</i> Peasant/agrarian revolution in Ukraine: discussions in the historiography of the 1920's.....	71
<i>Poltavets N.</i> The review of the modern ukrainian historiography of the study of young rural population of the USSR.....	75
<i>Stepanchuk Yu.</i> The image of Bohdan Khmelnytsky as a statesman in the publications of «Ukrainian historical magazine» (1957 – 1991 years).....	81

The peasantry in terms of early modern times and market-capitalist transformation and socio-political upheavals of the nineteenth – early twentieth century

<i>Berestoviy A., Vasylenko M.</i> Transformation of the functions of the tax authorities of the Russian Empire in the second half of the nineteenth century.....	86
<i>Kovalenko N.</i> Features of agrarian production on Ukrainian earth in XIX century.....	89
<i>Orlyk S.</i> Economic situation and taxable capacity of villagers of Galicia and Bukovina in the period of russian occupation during the First world war.....	93
<i>Orlov V.</i> The non-orthodox christian associations in ukrainian village in the 19 – first third of the 20th century: historiographic aspect.....	100
<i>Svyaschenko Z.</i> The resettlement policy of russian czarism in the second half of the XIX – on the beginning of XX centuries.....	104
<i>Tatsiyenko V.</i> The land tenure of the orthodox clergymen in the 19th – early 20th century (based on the materials of Kyiv eparchy).....	108
<i>Fedkov O.</i> «... There is also a life here»: the ukrainian social democrats union members' everyday life in imprisonment.....	112
<i>Chaban A.</i> Food as symbol (from the history of Central Dnipro area food system establishment).....	117

Features of agricultural development in the Soviet period

<i>Halchenko S.</i> Peculiarities of bread supply to the urban population of post-war Ukraine (1943 – 1945).....	124
<i>Zakharchenko M., Morozov A.</i> Life and leisure in the ukrainian villages of the 20's of the 20th century.....	129
<i>Kayuk A.</i> Criticism of the agrarian policy of the stalinist leadership in late 1920s and early 1930s on the pages of the «Ogonek» magazine.....	134
<i>Lazurenko V.</i> Socio-economic activity growth of farmer type peasant farms during the period of the new economic policy is a real challenge to totalitarianism.....	138
<i>Nikilev O.</i> Preschool-educator sphere of ukrainian village of middle of 1950-x – of middle of 1960-x of pp. : realities of daily occurrence.....	144
<i>Orekhivskiy V.</i> Evolution of introduction of the system of organic agriculture in PP «Agroecology» in the second half of XX – at the beginning XXI of centuries.....	148
<i>Sytnyk O.</i> The world-governmental bolshevism of Ukrainians in the future of the 1920s – the beginning of the 1930s as a consequence of the influence of the Ukrainian national revolution.....	151
<i>Skrypnyk O.</i> Production of nitrogen products in industrial enterprises of Ukraine SSR in 60-s – 80-s years XX century.....	155

Reviews

<i>Zemzulina N. S.</i> Kalinkina, S. Kornovenko, S. Markova, N. Romanets «“A Great Break” in the village. The final of the Peasant Revolution in Ukraine (1929 – 1933)».....	160
<i>Tereshchenko T.</i> Taxes and duties in the Galician village (end of the XVIII – the middle of the XX century): monograph / P. Korinenko, V. Tereshchenko, V. Stark, A. Kidanyuk. – Ternopil: Vector, 2016. – 200 p.....	160

До 100-річчя Української національно-демократичної революції

УДК 94(477) «1917/1920»

О. П. Реєнт

*доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
НАН України, завідувач відділу історії України XIX –
початку XX ст. Інституту історії України НАН
України, заступник директора Інституту історії
України НАН України*

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У 1917-1920 РР.

*У статті показані визначальні характеристики
українського соціуму та громадсько-політичної ситуації
в Україні в період 1917-1920 рр.*

*Комплекс об'єктивних й суб'єктивних факторів
ускладнили створення держави українського народу.
Рушійні сили Української революції були представлені
десятками мільйонів селян та лише декількома
десятками тисяч інтелігентів. Політичні сили, які
обстоювали ідею Української держави, були надто
диференційованими, слабкими і схильними до
конфронтації між собою. Основною проблемою було
поєднання національних вимог з вирішенням соціально-
економічних питань. Головні зусилля були спрямовані на
досягнення та збереження суверенітету України.
Водночас недостатня увага приділялася розв'язанню
соціально-економічних проблем широких верств
населення. У результаті – більшовицька партія
демагогічними обіцянками завойовувала прихильність
робітників і селян України до «червоної» Росії.*

*Відсутність ефективних засобів подолання проблем
у сфері праці, землеволодіння, помилкові
зовнішньополітичні орієнтири не дали можливості
реалізувати наміри національно-визвольних сил.*

***Ключові слова:** український народ, українська
державна, Українська революція.*

Постановка проблеми. Українці на початку ХХ ст. були прикладом соціально-некомплектного народу, тобто народу, де чужа домінація набула структурного характеру в тому розумінні, що навіть на територіях, де дана група становила переважну більшість населення, майже всі визначальні ролі в суспільному розподілі праці, крім найменш престижних, займали представники інших народів. Після Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. підросійські українці не мали легального доступу до національної школи й літератури. І навіть у невеликих містах, де 1870 р. міщани розмовляли місцевою українською говіркою, на початку століття переважала мова російська або суміш російської з

українською. І у 1917 р. українці ще були переважно селянським народом, мало зачепленим індустріальним розвитком свого краю. Профспілки та робітничий клас були російськомовними, як і міська крамниця й панська садиба. «Безбуржуазність» та «бездержавність» – ось ті ключові слова, які домінували у той час в українській політичній думці. Закономірно, що з десятками мільйонів селян, парю десятків тисяч інтелігентів і кількома індивідуалами серед інших класів важко було говорити про серйозні національно-державницькі вимоги народу.

Виклад основного матеріалу. Люднева революція 1917 р., здавалося б, створила умови для реалізації ідеї української державності. Однак цілий ряд об'єктивних й особливо суб'єктивних факторів вніс відчутні корективи у розвиток подій.

Диференційованість та безладність політичних сил, які відстоювали ідею суверенної Української держави, перешкодили їхньому виступу єдиним фронтом і вирішальним чином вплинули на долю Центральної Ради. Зокрема, Українська соціал-демократія у таборі ліворадикальних сил відокремилася в якусь «третю» силу, часто хитаючись між більшовиками й меншовиками. Не сприймаючи відкритого більшовицького експансіонізму, українські соціал-демократи разом з тим не зуміли знайти компромісні варіанти для співробітництва з російськими соціал-демократами, вбачаючи у всьому неукраїнському промосковські, замасковані революційною фразою інтереси. Недозрілість українського загальнодемократичного процесу, його строкатість, своєрідний комплекс неповноцінності, який незримо тяжів над провідниками ідеї незалежної української державності, «запаморочення» від можливостей, котрі відкривалися з ліквідацією самодержавства, низький рівень національної свідомості значної частини населення наклали відбиток на подальші події.

Не варто ігнорувати також інші суб'єктивні фактори, що привели український рух періоду 1917-1921 рр. на звивисті стежки вагань та компромісів. Малопродуктивне перебільшення ролі мас як рушія історії одночасно з мінімізацією особистого фактора розкривало загальну картину революційних процесів та окремих їх епізодів. І лише тепер ми якось обережно, наче побоюючись пошарпати романтичне лакування

нещодавно створених постаментів для тих, кого вчора ляляли або не згадували, прагнемо з'ясувати, яким чином вплинули на хід подій М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський й інші дійові особи історичної драми. Кардинальна зміна соціально-економічних відносин, злам стереотипів, який охопив увесь суспільний організм, стали іспитом на політичну зрілість, котру не зуміли гідно витримати ні молоді українські партії різних полюсів політичного спектра, ні «зубри» українського руху з дореволюційним стажем. Керівникам молодої Української держави не вистачало мужності своєчасно відмовитися від аморфних, нежиттєздатних проєктів відносин з могутніми сусідами, їм не вдалося (а може не вистачило часу) змоделювати хоча б загальні обриси діючого державного механізму. Проте, основним каменем спотикання виявилось інше – нездатність поєднання національних вимог з назрілими економічними проблемами. Вимушені через зовнішні обставини спрямовувати головне зусилля на досягнення та збереження суверенітету України, лідери Центральної Ради були неспроможні адекватно реагувати на рух низів. Історія ж, як відомо, не прощає ігнорування інтересів, за якими, стоять мільйони людей. Саме вміння маніпулювати настроями мас дало перевагу противникам незалежної національної держави.

Україна традиційно орієнтувалася на сільськогосподарське виробництво. Здавалося б, першочергову увагу Центральна Рада мала б приділити розв'язанню аграрного питання. Однак конкретні кроки в цьому напрямі було зроблено з великим запізненням, а їх соціалістично-конфіскаційний характер зацементував впливові кола латифундистів і заможних селян, які з метою консолідації сил противників земельної реформи створили навіть власну партію «хліборобів-державників».

Для більшості русифікованих пролетарів українське відродження було чужорідним, незрозумілим, несвоєчасним. Соціал-економічна домінанта у вимогах пролетаріату, в свою чергу, наштовхувалася на глухий консерватизм адептів українського самовизначення. Ця невдячна неувага, відсутність співчуття до безпосередніх інтересів робітничого класу дорого коштувало молодій українській демократії. Втративши масову підтримку, вона ще деякий час балансувала на ненадійних фундаментах національного ентузіазму, поки не згасла у хвилях руйнівного процесу, який насувався з півночі. Більшовицькі ж лідери, вловивши настрої різних верств населення України, не забули кинути в маси гасло «самовизначення націй», обеззброївши своїх опонентів у найрішучіший момент протистояння.

Прорахунки стратегічного й тактичного характеру не дали можливості діячам Центральної Ради протягом весни–літа 1917 р. створити боєздатні збройні формування, які забезпечили б втілення в життя її

рішення. Неспроможність ліберальних потуг Тимчасового уряду вивести країну з воєнної та господарської лихоманки, а часом і безпорадність Центральної Ради у питаннях матеріального забезпечення трудящих мас, організації виробництва й розподілу викликали сподівання широких верств населення на те, що тільки сильна влада здатна покласти край анархії та розрусі. Заможні верстви підтримували диктатуру Корнілова, а біднота – «пролетарську диктатуру». У цих умовах популістська програма лєнінців привертала до себе не тільки зрусіфіковані верстви українського міста, а й найбільшні маси села і люмпенізованих городян.

Зовнішня парадоксальність ситуації – ангажований більшовиками російський та зрусіфікований пролетаріат, який зневажливо ігнорував національний український фактор, зумів переконати селянство України у тому, що тільки під його прапорами воно здобуде віками очікувані землю й волю – не суперечила внутрішній логіці подій.

Соціально-політичні та економічні процеси в Україні протягом майже всього 1918 р. нашаровувалися на дуже неприємний для патріотичних кіл стан фактичної іноземної окупації країни, під якими б зворушливими мотивами вона не здійснювалася. Відверто антинародна спрямованість соціальної політики П. Скоропадського, юридично закріплені пріоритети «верхів» суспільства готували вибух, згубний для гетьманського режиму. І в цьому разі сучасні дослідники поступово дедалі частіше окреслюють невидимі непосвяченому у складну динаміку історичного явища імпульси, пов'язані з волею, світосприйманням тих, кого доля поставила біля керма держави. Без об'єктивного, неупередженого аналізу особистості П. Скоропадського, який був продуктом двох культур, залишаючись відданим імперській системі, проблематичним є ймовірне відтворення цілісної картини, що склалася в період його владарювання. Осмислюючи хід Першої світової війни, П. Скоропадський схилився до орієнтації на країни Антанти, а компроміс з Німеччиною вважав «меншим злом» у порівнянні з тим, що несли Україні більшовицькі озброєні частини з півночі. Саме позиція Франції, яка ні за яких умов не погоджувалася визнати незалежну Українську державу, змусила гетьмана переглянути свої «самостійницькі» погляди й піти на проголошення 14 листопада 1918 р. грамоти про «утворення Всеросійської федерації». Це стало фатальним для режиму рішенням та прискорило його падіння. Опубліковані спогади П. Скоропадського свідчать про його вагання в питанні про форму взаємовідносин України з Росією і після завершення визвольної боротьби.

Проте, було б історичною невдячністю затушовувати зовнішньополітичні зусилля гетьманського уряду, спрямовані на визнання України членом міжнародного товариства, окремі заходи у

галузі культурно-освітнього та церковного життя. У той час відновив роботу Всеукраїнський помісний собор православної церкви, який відображав прагнення релігійної громадськості знайти належне місце для української церкви в умовах національного відродження.

Нова спроба створити життєздатний державний організм без «дружніх обіймів» сусідів і союзників була пов'язана з Директорією. Однак складні зовнішньополітичні умови, ескалація іноземної інтервенції, розбіжності між різними течіями українського визвольного руху, особисті безглузді амбіції членів Директорії не дали можливості спертися на монолітну соціальну базу. Відсутність ефективних засобів подолання господарської дезінтеграції, невирішеність основоположних питань у сфері праці, землеволодіння, соціального захисту, неконструктивна позиція щодо профспілок, помилкові зовнішньополітичні орієнтири вождів УНР перетворили період правління Директорії на майже безплідний пошук можливостей погодження ілюзій та безжалюї реальності. Не зумівши протягом надто короткого часу, відведеного історією, реалізувати свої наміри й програми, українські демократичні сили, які забезпечили перемогу над Гетьманщиною, були розбиті більшовиками в лютому 1919 р. Так завершилася висхідна фаза української національно-визвольної революції.

Конфронтація у таборі українських національно-державницьких сил, яка часом набувала форм політичного інфантілізму, брак вагомих силових аргументів не дали можливості поставити непереможні перепони на шляху більшовицької лавини. Цілковито зневажаючи національні домагання українців, завойовуючи авторитет демагогічними обіцянками як на благодатному пролетарському ґрунті, так і серед легковірного селянства, «тверді ленінці» не зупинялися ні перед чим, щоб міцно прив'язати економічний потенціал України до імперської колісницької «червоної» Росії. Вміло камуфлюючи свої узурпаторські цілі та експропріаторські акції псевдореволюційною риторикою, «посланці Кремля» зуміли викрутити руки українському національному руху й реставрувати «єдину і неділимую», але вже під червоними прапорами.

Куди відвертіше діяли «добровольці» Денікіна. Не сумніваючись у виборі напрямів власної політики, білогвардійський уряд досить активно, на відміну від Директорії, взявся розв'язувати робітничі питання, контролюючи створення та діяльність професійних спілок й інших організацій трудящих, і виявив при цьому господарські здібності та тверду руку. Але денікінці занадто «закрутили гайки» й виявили себе могутніми противниками української державності.

Таким чином, карт-бланш закономірно дістався більшовицьким промосковським силам, які виявили найбільшу волю до перемоги, обрали найвизрашнішу соціальну позицію й продемонстрували неабиякі

політичну еквілібристику та маневрування. Звичайно, без підтримки робітників зусилля радянської влади в Україні, поза сумнівом, зазнали б поразки. Чим же віддячив режим класу, від імені якого він діяв?

«Военно-комуністична» політика в 1918-1920 рр. призвела до загальної дезорганізації управління економікою, зубожіння класів та соціальних груп. У результаті господарська криза досягла величезних масштабів, пройнявши всі галузі виробництва, торгівлю, грошовий обіг, соціальну сферу. Пролетаріат як клас ніколи ще не зазнавав таких величезних бідвань. Рятуючись від голоду, робітники кидали підприємства і йшли в села. Зменшився прошарок кадрових працівників. За трудомобілізаціями та трудовинностями підприємства змушені були приймати людей різного складу. Тому в ряди пролетаріату у великих центрах промисловості вливалися дрібнобуржуазні елементи, які на напівзруйнованих і напіврозграбованих заводах та фабриках знаходили особливо сприятливе для себе середовище, згуртовуючись у групи з відповідною психологією (низьким рівнем дисципліни й культури). Найнебезпечнішим було те, що психологію люмпен-пролетаріату переймали звичайні, нормальні робітники, жінки, втягнуті в процес виробництва на шкоду їх традиційній ролі матері та господарки дому, а також підлітки, які в роки громадянської війни масово залучалися на промислові підприємства. Не одержуючи попередньо необхідні знання й елементарні виробничі навички, молодь переважно ставала некваліфікованою робочою силою.

Влада «диктатури пролетаріату», проводячи політику «воєнного комунізму», здійснила різке, по суті насильницьке переведення багатьох тисяч промислових підприємств у власність держави. Цей революційний перехід до впровадження нової системи господарювання та управління, нещадне і необмежене руйнування всього старого загострили економічну кризу в Україні, різко уповільнили її розвиток. Повсюдне залучення робітничих мас до керівництва виробництвом у 1918-1920 рр. призвело до різкого погіршення якісного складу органів управління народним господарством (насамперед фабрично-заводських правлінь), зниження освітнього й загальнотехнічного рівня їх працівників (знання технологічних процесів, будови машин і механізмів, фінансової справи, бухгалтерського обліку та ін.). Таким чином, до управління прийшло зовсім інше покоління керівників, як правило, не обтяжених теоретичними знаннями. Відірвані від звичного заняття, вони потрапили в стресову ситуацію жорсткої «воєнно-комуністичної системи».

Звідси – зростання напруги між робітниками й владою, небажання їх працювати за низьку заробітну плату, слабка виробнича дисципліна. Суперечність між працюючими і державою (яка де-факто стала власником засобів виробництва) збільшувалася.

Більшовицька партія, першою оцінивши роль «кадрового питання», з успіхом вирішила завдання щодо створення «приводних пасів» до своєї влади у вигляді маріонеткових профспілок, молодіжних організацій. Вища каста професійних революціонерів творила за своїм образом та подобою нижчу касту – слухняних функціонерів, які вийшли з народу. За партійний квиток і посаду, котра давала можливість уникати злиднів, учорашні робітники й селяни відступали від принципів, видавляючи із себе залишки традиційної моралі. Генезис так званої держави пролетарської диктатури на тривалу перспективу (очевидно, і майбутню) спотворив уявлення народу про дійсно демократичні засади державної влади як інструментарію розв'язання його споконвічних надій та мрій. Масовий скепсис, відсутність віри в можливість державних структур і політичних партій відстоювати інтереси мас, правовий нігілізм стали іманентною ознакою суспільства.

Висновки. Революційна боротьба 1917-1920 рр. так і не виправдала сподівань основної продуктивної частини населення України – селян. У типово селянській країні виробник сільськогосподарської продукції залишався без землі. Кінець кінцем більшовики зробили її державною власністю, а селянство перетворили на феодальне залежний від держави клас напівкріпаків.

Протягом усього періоду визвольної боротьби, незважаючи на реформи, статус робітничого класу щодо засобів виробництва не мінявся. Різні уряди й політичні партії, які перебували при владі, проголошували гучні демократичні гасла, але відчуженість зайнятих у промисловості робітників від засобів виробництва залишалася при цьому стабільним фактором. І в цьому корінна причина відносин пролетаріату з усіма урядами, які діяли в Україні у той період.

І тут справа не тільки в урядах, а й у самому робітничому класі. Революція могла б бути пролетарською лише за умови, що український робітничий клас виявив би власні свідомість та організованість, соціальну зрілість й інтелектуальну підготовленість. Однак, цього якраз і не вистачало. Відносна економічна відсталість України порівняно з передовими європейськими країнами визначала й досить низький культурно-цивілізаційний рівень пролетаріату.

А чи була альтернатива протистояння держави та робітничого класу? Це запитання не стільки до минулого, скільки до сьогодення. Адже і тепер соціальні суперечності зростають. Якщо робітники не стануть власниками або співвласниками засобів виробництва, неминучі гострі протиріччя між працею та капіталом. Чи дозволить нинішній культурно-

цивілізаційний рівень робітників України розв'язати їх з допомогою конструктивної соціально-класової взаємодії, чи знову підемо по шляху руйнівної класової боротьби?

Історія свідчить, що з погіршенням соціального стану мас загострюються й національні проблеми. Це було характерним і для періоду визвольної боротьби, це характерне й для нинішнього стану українського суспільства. Очевидно, що шлях до національної консолідації проходить через розв'язання соціально-економічних проблем. І це один з уроків, який постає з аналізу історичного державотворчого досвіду 1917–1920 рр.

O. Reint

UKRAINIANS' NATIONAL AND STATE IDEAS IN 1917 – 1920

Revolution struggle of the Ukrainian people for national state formation in 1917 – 1920-ies was defeated. Multimillion people that lived on a considerable territory with great material sources failed in getting its own state. Objectively there appears a question what is the reason of all this. The aim of the present article is to show the distinguishing features of the Ukrainian society and social and political situation in Ukraine in 1917 – 1920-ies which made for the consequences of the revolutionary events.

Revolution of 1917 created the consequences for realization the idea of the Ukrainian state system. However, the whole range of both objective and subjective factors made the process of the Ukrainian state system formation more complex. Social powers of the Ukrainian revolution were presented by millions of peasants and only by the couple of thousands of intellectuals. Political forces pro the idea of the Ukrainian state were too separate, weak and uncoordinated.

It turned out that the main problem for national movement was combining the national claims with decisions of urgent socio economic questions. The main efforts of national governments were directed at the achievement and reservation of the Ukraine's sovereignty. At the same time, insufficient attention was paid to the decision of the socio economic problems of wide strata of the population. As a result, the Bolshevik party was earning the Ukrainian workers' and peasants' sympathy to "red" Russia with demagogic promises.

The present article shows the deep characteristics of socio political situation in Ukraine in 1917 – 1920-ies. The true readiness of the Ukrainian people to the formation of their own state under conditions of the revolution, the Ukrainian political forces' and their leaders' activity, the main errors of the national governments in the difficult international and inner conditions were shown.

The lack of the effective means of the overcoming the economic dislocation, unsettles of the basic principles in the sphere of labour, landownership, social protection, erroneous reference-points of the foreign policy did not give the possibility to realize the intentions of the Ukrainian national liberation revolution during the short period of the time granted by the History. That is one of the lessons learned from the analyses of the experience of the national state formation in 1917 – 1920-ies.

Key words: Ukrainian people, Ukrainian state, Ukrainian revolution.

УДК 94(470+571) «1902/1907»

І. Г. Верховцева*кандидат історичних наук, доцент, докторант Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького***САМОВРЯДУВАННЯ СЕЛЯН У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ЯК ЧИННИК СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.***

З'ясовано вплив самоврядування селян на розгортання в Російській імперії в 1902 – 1907 рр. селянської революції. Наголошено, що цьому сприяла суб'єктивізація сільських громад на зламі ХІХ – ХХ ст. Акцентовано, що в умовах значного погіршення становища села після неврожайів 1899 – 1900 рр. та загострення господарської кризи в 1900 – 1903 рр. сходами цих громад приймалися рішення щодо захисту соціальних прав селян і висувалися вимоги господарського, культурно-освітнього та політичного характеру, адресовані поміщикам і владі. Це перебувало поза рамками компетенції установ селянського самоврядування і свідчило про початок їх системної боротьби з чинним режимом. Вищим проявом опозиційної діяльності селянського самоврядування стало створення в 1905 р. на його базі селянських республік. Загалом, резюмує дослідниця, діяльність установ самоврядування селян у 1902 – 1907 рр. сприяла їх згуртуванню та організованому відстоюванню своїх інтересів.

Ключові слова: селянське самоврядування, Російська імперія, селянська революція початку ХХ ст., сільська громада, сільський схід, селищний схід.

Постановка проблеми. 1917 р. став рубіжним у світовій та вітчизняній історії: тогоріч розпалася держава Романових і розпочалися Лютнева демократична та Українська 1917–1921 рр. революції. Це вплинуло на долю народів Європи та всього світу, відтак спонукає до осмислення витоків цих подій. Сягають же останні виступи селян Полтавщини й Харківщини 1902 р., якими на «одній шостій земного суходолу» розпочалася селянська революція. В такий спосіб найбільша соціальна верства країни відреагувала на загострення в ній системної кризи кінця ХІХ – початку ХХ ст. [1, 85].

Організовувалося селянство для виступів пересічно на сходах, які діяли цілком легально, будучи usernameами селянського самоврядування (офіційна назва – «громадське управління сільськими громадами та волостями») Останнє було запроваджено Великою реформою 1861 р. у селах тимчасовозобов'язаних селян, а впродовж 1863 – 1871 рр. поширено на всі інші категорії сільських мешканців (удільних, палацевих, державних селян, іноземних колоністів, козаків українських Лівобережжя й Півдня тощо) [2, 147; 3, 384–385; 4, 96–97; 5, 133]. Цим не тільки було уніфіковано селянське самоврядування в країні: її сільським соціумам, за висловом Н. Востокової, була надана можливість організуватися «перед лицем держави» [6, 14].

Система селянського самоврядування діяла в дворівневому форматі «волесть – сільська громада» і була доволі суперечливою. Сільські й волосні структури функціонували за різними правовими

принципами: перші – на засадах звичаєвого права (за традиціями своєї місцевості), а волосні, за виключенням волосного суду, виконуючи вказівки цивільних, військових, судових структур, мали послуговуватися офіційно-правовими нормами. При цьому нижчу (сільську) ланку було переобтяжено повноваженнями: компетенцією сільських установ охоплювалися практично всі найважливіші питання господарського та соціального життя місцевих соціумів – землеустрій, оподаткування, соціальна допомога тощо. По суті, в тогочасних соціокультурних реаліях аграрної імперії Романових уніфіковане селянське самоврядування (передусім – його сільська ланка) стало гарантом виконання селом податкових зобов'язань та успішності викупної операції. А з цим пов'язувалися фінансове й загалом економічне становище країни.

Основним інструментом реалізації сільською громадою своїх зобов'язань була колова порука – колективна відповідальність усіх членів громади при виконанні натуральних і грошових повинностей, у тому числі – всіх податкових зобов'язань (перед державою, земством, власне «мирською громадою»). Застосування цього методу в громадах жодним чином не регламентувалося, і податковий тягар всередині останньої часто неправомірно перекладався з одних співгромадівців на інших. Разом із високим рівнем корумпованості селянських функціонерів, «закритістю» цих громад, у повсякдення яких місцева адміністрація втручатися практично не мала права, створилася ситуація, в якій пересічного селянина було позбавлено можливості бодай найменшою мірою захистити свої права [7, 4–5; 8, 409; 9]. Тільки колективно, гуртуючись на сходах, селянський загальний міг простистояти як своїм «внутрішнім» соціальним ворогам, так і поміщикам та державі.

У 1876 р. самоврядування селян було інтегровано до місцевого управління губерній в якості його нижчої ланки, внаслідок чого сільські та волосні сходи разом з їх очільниками, а також волосні правління, стали usernameами влади на селі [10, 2]. Наступними 1880-ми–1890-ми рр., коли поміщики, оговтавшись від збитковості для них викупної операції, активізували спроби повернути село під свою владу економічно, а податковий тиск держави в умовах пришвидшеної індустріалізації та аграрної кризи практично виснажував його [11; 12, 105; 13, 19], все разом дало додаткові імпульси самоорганізації його мешканців на базі самоврядування. Завдяки останньому на селі міцнів «дух опозиційності» [14, 178]. Суттєве піднесення селянської активності спостерігалось наприкінці 1890-х рр.: у 1897–1900 рр. мало місце 232 виступи, в той час, як попередніми роками в середньому щорічно їх було 57 [1, 86]. На початку ХХ ст. ці виступи переросли в масштабну селянську революцію. З'ясування ролі установ селянського самоврядування в її розгортанні сприятиме глибшому розумінню проблем, пов'язаних із долею селянства в умовах соціально-політичних потрясінь початку ХХ ст., та визначенню витоків революційних процесів у Російській імперії загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання впливу селянського самоврядування на протестний рух селян в імперії Романових на початку ХХ ст. і розгортання в ній селянської революції

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636).

потрапило до кола уваги низки істориків. Серед них дослідники початку ХХ ст. Б. Веселовский [15], П. Марев [16], радянські історики П. Клімов [17], В. Михайлова [18], І. Смірнов [19], В. Данілов [20], О. Буховец [22], П. Кабитов [23], а також новітні вітчизняні (С. Наумов [24], В. Магась [25], О. Бундак [26], Д. Кудінов [27], О. Герасименко [28], С. Корновенко [1; 29], Ю. Кононенко [31], Н. Ковальова [12], І. Верховцева [31]) та закордонні (російські П. Зирянов [32], Л. Сенчакова [33], Ю. Кукушкін і М. Тимофєєв [34], Бабашкін [35], В. Безгін [36] і британські Т. Шанін [37], Д. Байрау [38]) вчені. В їх працях знайшли втілення сюжети, пов'язані з революцізацією установ селянського самоврядування та їх участю в акціях погромницького характеру 1902 – 1907 рр., приговорному русі 1905 – 1907 рр., а також створенні селянських республік у 1905 р. Особливо слід відзначити останні розробки С. Корновенка та О. Герасименко [1; 29], в яких порушено проблему суб'єктивізації селянства в умовах революції. Натомість, попри суттєві якісні зрушення у вивченні теми, не актуалізованими залишилися питання основних напрямів та організаційних форм участі установ самоврядування селян в акціях опору під час розгортання в імперії Романових селянської революції.

Мета. Не претендуючи на повне висвітлення проблеми, своєю метою автор визначає проаналізувати організаційно-правову діяльність уряду щодо селянського самоврядування наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., яка вплинула на суб'єктивізацію установ останнього, а також охарактеризувати основні напрями й форми протестної діяльності цих установ в умовах розгортання впродовж 1902 – 1907 рр. селянської революції. Під останньою розумітимемо боротьбу селянства за право самостійно господарювати на власній землі та керувати своїм життям, завданнями якої (боротьби) були ліквідація поміщицького землеволодіння, заміна приватної земельної власності загальнонародною, можливість селянам вільно розпоряджатися результатами своєї праці, а також демократизація культурно-освітнього життя загалом.

Виклад основного матеріалу. Суттєві зміни в ставленні влади до селянства загалом та установ його самоврядування зокрема в імперії Романових спостерігалися з середини 1880-х рр. Крім артикуляції владною елітою особливого, по суті – антиєвропейського, шляху, яким країна мала рухатися надалі, важливою складовою нового курсу стала консолідація самодержавства з цією найчисельнішою і водночас найбільш консервативною соціальною верствою [39, 238–239]. Крім необхідності приборкати імпульси, що слідували з боку соціалістичного опозиційного табору, це зумовлювалося загостренням в країні економічних проблем, пов'язаних зі світовою аграрною кризою, яка розпочалася наприкінці 1870-х рр., а також фінансовими аспектами політики протекціонізму, націленої на пришвидшення розвитку промисловості. Окремим чинником стало переведення в 1883 – 1886 рр. тимчасовозобов'язаних і державних селян на обов'язковий викуп наділів, у зв'язку із чим конче потрібним було забезпечити імперію від масової відмови села сплачувати борги з викупних платежів, оскільки вихід зі складу сільської громади й відмова

від земельного наділу або його продаж позбавляв селянина економічних зобов'язань, покладених на нього державою в 1861 – 1866 рр. Отже, наприкінці ХІХ ст. головний аграрій Російської імперії став виробником, завдяки праці якого мали стабілізуватися економіка країни, фінансуватися її індустріальна галузь, посилюватися військова міць та позиції на міжнародній арені як потужного постачальника зернової продукції [11; 31, 59].

Методом, що дозволяв владі скеровувати розвиток села в потрібному для неї напрямі, стала підтримка колективізму й патріархальності в сільських громадах, адже управляти селянськими корпораціями було легше, аніж армією індивідуальних землевласників. Законодавчими актами 1886, 1893 і 1894 рр. під контроль сільських сходів було поставлено родинні розподіли землі, виділення домогосподарям ділянок із земельного фонду громад, а також податкова справа всередині цієї громади й права господаря родини стосовно її членів [31, 60–61]. Проте ці кроки мали вкрай суперечливий характер: крім консервації на селі традиційних відносин, обмеження мобільності його мешканців і гальмування процесів індивідуалізації селянського землеволодіння, було встановлено 12-річний термін, упродовж якого поземельні громади не могли здійснюватися переділи землі. При чому сходом сільських громад було надано пріоритет у вирішенні всіх земельних питань у будь-яких з їх територіальних складових (у цю громаду могли поєднуватися декілька селищ або декілька поземельних громад (общин) або їх частин). Це зміцнювало статус сільської громади як територіальної спільноти. Відповідно, створювалися умови для формування її громадської земельної власності, яка в такий спосіб набувала чітких «територіальних» рис.

Іншими словами, наприкінці ХІХ ст. в імперії Романових сталися суттєві зміни в становищі сільської громади. Саме цю низову структуру селянського самоврядування влада визнала повноправним розпорядником землі в країні [40, 146]. Як наголосив О. Градовський, сільська громада стала «природною закінченою одиницею» господарського та адміністративного управління [41, 568]. Відтак, всіх селян імперії Романових було міцно «прив'язано» до цих громад, адже надання ними згоди на «вихід» селянина з громади означало, що остання приймала на себе всі його борги – і податкові, і з викупних платежів. О. Ріттих з цього приводу наголошував, що селянин опинився в кріпацькій залежності від «миру», співрозмірній із найтяжчими формами феодальної залежності [40, 178]. У вимірі селянського повсякдення це виявлялося в посиленні влади «миру» (читай – селянської корпорації «сільська громада», І. В.) над окремим селянином: його будь-яка протидія колективній волі громади миттєво приборкувалася [42, 47]. Відтак створювався прецедент для перетворення сільської громади з представника нижчої ланки системи селянського самоврядування на самостійний суб'єкт господарських і соціальних взаємин на селі. Як зауважив у 1924 р. О. Кізеветтер, селянство, отримавши міцний земельний устрій, отримало й підстави претендувати на активну участь в державному житті [43, 4–5].

Додатковий імпульс цьому дало запровадження з 23.06.1899. селищних сходів, функціонування яких мало полегшити селянам виконання повинностей

коловою порукою. Цим до установ селянського самоврядування на сільському рівні було додано нову субструктуру, яка отримала право самостійного розверстання податків всередині селищної спільноти [44]. І хоча це було доволі вузьке коло повноважень, воно стосувалося буттєвісних аспектів існування села – земельних справ і податкових зобов'язань його мешканців. Таким чином, вирішення найважливіших для останніх господарських питань відтепер зосереджувалося виключно на сільському рівні самоврядування селян [45, 13; 46, 17].

У 1901 р. повноваження селищних сходів було збільшено. Вони отримали практично рівні із сільськими громадами права. Приміром, могли самостійно розпоряджатися мирською землею, вживати заходи зі стягування із селян податкових боргів тощо. Натомість сільські громади отримали право перекладати на селищні громади обов'язки з утримання шляхів сполучення і мостів між селищами. Враховуючи, що сільські громади були юридичними особами, могли володіти грошовими капіталами, хлібними запасами, набувати у власність рухоме та нерухоме майно, збільшення на зламі XIX – XX ст. переліку питань, які вирішувалися сходами цих громад (вибори кандидатів до волосного суду, право «відібрання» паспортної книжки, «перейменування» селища на місто, а також низка питань із задоволення продовольчих потреб селян), це не просто змінило позиції сільської ланки системи селянського самоврядування [45, 3–4; 46, 2038; 47, 2062; 47, 537; 47, 563]. Сільська громада перетворилася на справжнього «господаря становища» на селі.

Дії уряду з підтримки самоврядування в сільських і селищних громадах знайшли розвиток у самочинному обранні цими громадами своїх, неофіційних, старост, що не було передбачено «селянським» законодавством. За положенням 1899 р., очолювати селищний схід мав староста сільської громади, до складу якої входило селище. Однак цей староста був підпорядкований волосному старшині, який в очах селянського загалу уособлював державну адміністрацію. Вибори селищними громадами своїх старост, крім прояву самоорганізації сільського соціуму на рівні найдрібніших територіально-адміністративних одиниць, створювали, по суті, додаткові, неофіційні, структури в системі самоврядування селян – неофіційний інститут селищних старост. Останні почали створювати власні канцелярії зі своїми писарями, а селищні сходи – приймати власні приговори [32, 29–30; 48, 60–61; 49, 138; 49, 193]. Важливим було те, що неофіційні старости селищ не мали поліцейських функцій щодо своїх односельців і не підпорядковувалися адміністративно сільським старостам і волосним старшинам, відтак цілком залежали від «миру».

Отже, скориставшись підтримкою, а точніше сказати – вимушеною поступкою, яку наприкінці XIX ст. офіційна влада зробила сільським громадам, село «доповнило» на низовому рівні систему самоврядування селян структурами, які дозволяли йому цілком самостійно управляти своїм господарським і соціальним життям. По суті, на зламі XIX – XX ст. сільські громади перетворилися на цілком самостійних суб'єктів господарського й соціального життя селянської Росії.

Активність сільських громад поступово набирала ознак колективного свавілля. Їх сходи навіть почали масово скасовувати утримання очільникам установ самоврядування (сільським старостам) та вдалися до відкритого протистояння зі структурами місцевого управління. У Бессарабії, приміром, в 1900 р. мешканці селища Бабель Ізмаїльського повіту взяли в облогу сільське правління через те, що його члени буцім-то привласнили селянські кошти, які призначалися на сплату громадою боргу за взяті раніше позики [31, 62; 50, 81]. Тоді ж і там же 190 мешканців селищ Матроска, Кугурлуй, Ларжанка, Броаска, маючи дефіцит землі, захопили угіддя, що належали Ізмаїльській міській управі. А мешканці селища Минзатешти-Веки Бельцького повіту відмовилися виконувати рішення повітового з'їзду, винесеного під час розбору конфлікту із землевласником Андриопуло та почали вирубувати ліс останнього. По приїзду поліції 50 учасників цієї акції разом із сільським старостою виступили проти правоохоронців. Коли ж земський начальник наказав заарештувати старосту, селяни не дали це зробити. Потім 100 селян прийшли до волосного правління вимагати пояснень, чому заарештували їх односельчан [51, 62; 52, 18–19].

Активність сходів примусила сільських старост відступити й віддатися на милість загалу, адже в арсеналі традиційного соціуму було чимало засобів примусу, якими селянський колектив підкоряв особу своїй владі. Відтак не дивно, що наприкінці XIX ст. місцева адміністрація констатувала понижене становище «сільських властей» [31, 62]. Волосний старшина В. Матвеев свідчив: «наразі староста із миром», «сільські громади зберегли риси самоврядної одиниці, а волость ... повністю їх втратила» [53, 94; 57, 99].

З огляду на це, немає нічого дивного в тому, що «протизаконні збирачі, які йменували себе сходами», стали здійснювати масові порубки лісів, громити хлібозапасні магазини, припиняти відрахування платежів та вимагати повернути сплачені збори. При цьому, як з обуренням констатувало міністерство внутрішніх справ (далі – МВС, І. В.), «сільське начальство» допускало «різні сходи та зібрання». Апогеєм всевладдя сходів стали події в Рязанському повіті на початку 1905 р.: селяни відкрито говорили, що настав час, коли вони можуть не рахуватися ані з владою старости й старшини, ані з владою поліції, і навіть із самим земським начальником, адже достатньо їм всім миром з'явитися до міста, щоб примусити завдовольнити їх вимоги [31, 62].

Вступ у 1894 р. на престол Миколи II і видання маніфесту 14 травня 1896 р., яким селянам надавалися пільги при сплаті податкової заборгованості, супроводжувалися масовими відмовами сплачувати податки взагалі. З 1901 р. деякі сільські громади в цій сфері перейшли до збройного опору властям. Проте на зламі XIX – XX ст. пересічно це не було політично вмотивованим [54, 235]. Однак все змінилося через короткий час, упродовж 1902 – 1907 рр., коли в країні розпочалася селянська революція.

З 1880-х рр. в імперії Романових відчувалася «земельний голод»: 32 % селян не мали земельної власності, через що 3 млн пішли працювати в міста [12, 96–97]. Економічна криза, яка розпочалася в 1900 – 1901 рр., закриття промислових підприємств примусили чимало із заробітчан повернутися до своїх домівок. На

тлі неврожаїв і голодних 1899–1900 рр. це не тільки загострило проблему малоземелля і посилило соціальну напругу: разом із заробітчанами в село імпортувалися соціалістичні ідеї [15, 32–33; 31, 63–64]. Однак останні поширювалися й безпосередньо на селі: з огляду на самодостатність сільських громад, їх організацію за територіальним принципом і згуртованість мешканців під час опозиційних виступів, цілком логічними виявилися спроби політичних сил пропагувати свої ідеї серед селян, спираючись саме на цю низову структуру селянського самоврядування. Хоча встановити контроль над селом пробували різні опозиційні сили (есери, соціал-демократи, кадети), найбільшою активністю характеризувалися соціал-революціонери. З кінця 1901 р. вони розпочали друк часопису «Революційна Росія» та активізували видання агітаційної літератури для селян. Остання, зокрема, поширювалася на Полтавщині напередодні повстання 1902 р. Грабуючи маєтки, селяни казали: «Вже час припинити панам панувати, у нас такі листи є, що все має бути нашим» [15, 7; 15, 25; 31, 63–65; 55, 18]. Безумовно, агітація політичних сил дала додатковий імпульс опозиційності сільських громад і сприяла її виходу на вищий рівень – революційний.

Здетонували масштабний соціальний вибух в імперії Романових селянські повстання початку 1902 р. у Костянтиноградському та Полтавському повітах Полтавської губернії. Голод, зумовлений неврожаєм п'яти попередніх років, весняна розпутьниця, яка не дозволила полтавським селянам виїхати на промисли, спричинили значне погіршення становища села. За повідомленням прокурора А. Лопухіна, мешканці краю піднялися «всі, як одна людина» [56, 108]. Гуртувалися повстанці на сходах, де виносилися приговори щодо погромів у тій чи іншій економії. Тоді ж, навесні 1902 р., сталися виступи мешканців Харківщини, які супроводжувалися підпалами панських маєтків, самочинними розподілами поміщицької землі, розправами з дворянами, місцевими управлінцями, охоронцями виробничих структур тощо [12, 96–97; 57, 18; 58, 14–15; 59, 167–170]. Надалі селянським протестом було охоплено Херсонщину й Бессарабію, куди докотилися чутки про те, що, ніби-то полтавські селяни вже поділили поміщицьку землю. На Одещині Херсонської губернії в березні 1902 р. мешканці селища Корениха не дали місцевому поміщику орати його поле [15, 12; 15, 32–33]. В Бессарабії піднесення селянської активності спостерігалось ще з 1900 р., оскільки агітація есерів тут була надзвичайно інтенсивною [51, 86].

Упродовж 1902–1904 рр. аграрний протест поширився європейською частиною імперії Романових. У 1902 р. сталося 340 виступів селян, у 1903 р., відповідно – 141 [50, 83; 50, 86]. «Ударний загін» села становили сільські та селищні громади. Їх організація під час акцій опору забезпечувалася скликанням старостами селищних і сільських сходів, на яких приймалися рішення щодо спільних дій, укладалися приговори з метою довести до поміщиків, місцевої чи центральної влади свої вимоги та повідомити про прийняті рішення місцеве населення [60, 64; 60, 98; 60, 108–109].

Основними напрямками опозиційної діяльності установ селянського самоврядування в умовах революції були *господарський, культурно-освітній*

та політичний. Форми боротьби носили погромницький (участь сходів у пограбуваннях та розгромах маєтків, сільськогосподарських підприємств), бунтарський (відмови сходів та представників селянської бюрократії виконувати вимоги місцевих поліцейських, судових, управлінських структур, висунення сходами ультиматумів очільникам своїх установ самоврядування і місцевим управлінцям), а також мирний (участь у приговорному русі 1905–1907 рр.) характер.

Питання захисту *господарських* інтересів мешканців сільських і селищних громад установами їх самоврядування порушувалися найчастіше. Зокрема, це вимоги позбавити поміщиків землі, знизити податковий тягар, покладений на сільську громаду, або орендну плату за користування поміщицькою землею, збільшити розміри наділів і заробітної платні під час роботи в панських економіях тощо. Часто виступи проти влади та поміщиків ретельно обговорювалися на сходах, а починали акцію опору селяни, як правило, після сигналу церковного дзвону чи розпалення багаття. Надалі прийняті сходом рішення реалізовували: все село одночасно – хто пішки, хто на возах – вирушало грабувати панські маєтки, економії тощо [12, 125–126; 31, 64–65]. Відомими проявами акцій погромницького характеру, в яких установи селянського самоврядування виконали організуючу роль, були наступні.

У липні 1903 р. мешканці села Погарничени Орґеївського повіту Бессарабії подали місцевому поміщику А. Назарову приговор сходу із підписом старости з вимогою повернути їм ділянку землі, яку 28 років тому громада продала цьому поміщику. Свій вчинок селяни аргументували тим, що через збільшення родин вони потребували додаткової землі. В разі відмови громада пригрозила А. Назарову самостійно зайняти наділи. В березні наступного року селяни здійснили обіцяне й почали орати спірну землю, а щоб їм не чинили опір, поклали на межу дітей та жінок. Волосний старшина разом із представниками поліції не зміг умовити селян звільнити зайняті наділи. В справу втрутився губернатор, і в Погарничени було направлено озброєний загін [52, 54; 52, 92–93; 52, 115–116].

Восени 1904 р. сталися масові вирубки селянами лісів на Курщині, а на початку 1905 р. погромницький рух, пограбування поміщицьких маєтків та економії активізувалися, крім Курщини та Бессарабщини, у Вітебській, Київській, Орловській, Рязанській, Саратовській, Смоленській, Тульській, Чернігівській губерніях тощо [50, 86; 15, 12; 15, 32–33]. При цьому акції протесту селяни координували на територіальній основі. Приміром, у селі Мисово на Смоленщині, коли під час вирубування селянами поміщицького лісу варта стала чинити їм опір, селяни пригрозили, що покличуть собі на допомогу п'ять сусідніх сіл [31, 63]. На Орловщині мешканці кількох селищ Болхівського повіту збиралися на таємні сходи, на яких домовлялися щодо спільних виступів проти місцевої поміщиці Е. Юрасової [32, 232].

Чималу роль у провокуванні протестних дій внесли солдати, що повернулися з російсько-японської війни 1904–1905 рр. У листопаді 1905 р. мешканці селища Іванцева Лукоянівської волості Нижньгородщини, на чолі з п'яттю ветеранами війни, всім сходом пішли до управителів економії вимагати

пояснень щодо вивозу хліба з волості [61, 398–399]. На Воронезьчині на волосному сході в грудні тогоріч у слободі Ширяєво «нижні чини запасу» порушили питання про неправильну видачу їх родинам матеріальної допомоги. Під впливом таких настроїв схід зробив замах на членів волосного правління та вдався до пограбувань хуторів. Коли ж почалися розбори вчиненого поліцією та місцевими адміністраторами, схід відмовився видати учасників акції. Тогоріч на Опільському селищному сході на Мінщині відставні вояки закликали селян відстоювати свої права, не коритися властям і захопити угіддя поміщика Єленського, до якого 25 років тому перейшла частина земель опільчан [16, 69; 62, 327–328].

На Поділлі в березні 1905 р. в Ушицькому повіті селищним сходом містечка Солобоківці та Куявським волосним сходом було встановлено «ціни» за роботу селян в місцевій економії [60, 64]. У травні тогоріч на Пилипківському сільському сході того ж повіту було укладено приговор щодо заборони селянам інших сіл працювати в місцевих економіях та щодо встановлення норм оплати праці на них. Схід підтримали сільський староста і волосний старшина. В Брацлавському, Кам'янецькому, Проскурівському, Могилівському повітах також приймалися мирські приговори, якими «визначалася» мінімальна платня селянам за роботу на поміщика, після чого ці приговори оголошувалися на ярмарках для «обов'язкового виконання» місцевими селянами. В червні тогоріч 300 мешканців Журавлинської сільської громади Балтського повіту постановили на сході примусити місцевого землевласника Клечановського надати в користування селянам таку кількість землі, яку вони зажадатимуть, і сплатити їм таку ціну за жнива, яку вони встановлять. У разі відмови поміщика селяни вирішили його вбити та захопити маєток, адже настав час «добиватися прав на землю» [15, 39; 60, 98; 60, 108–109].

На Пензенщині в селі Тюнярь Городищівського повіту сходом було прийнято приговор про захоплення та розподіл 1 тис. десятин землі. Після реалізації цього рішення натовп із косами виступив проти вартових [63, 149]. Приговори щодо виручки лісу прийняли на сільських сходах у вересні 1905 р. селяни кількох сіл Семенівського повіту Нижньогородської губернії. В Сергацькому повіті того ж регіону кілька сільських громад «всім миром» здійснили потрави та захоплення поміщицьких земель [16, 96; 61, 419]. На Херсонщині, в селі Андріївка Ніколаївської волості, на сходах мало місце підбурювання селян до аграрного безладу та відібрання землі в поміщиків та держави [64, 3–4]. Такі ж заклики лунали в січні 1906 р. на Милештському селищному сході Кишинівського повіту Бессарабії [52, 155] та Яковцевському сільському сході Муромського повіту Володимирщини [16, 131; 16, 142–143].

Бунтарські акції непокори селян, організовані за участі установ їх самоврядування, супроводжували відмови сплачувати податки й викупні платежі, виконувати повинності, а також вимоги адміністративних, судових чи поліцейських установ і селянських функціонерів (волосних старшин і старост), самочинне переобрання останніх, адже очільники установ самоврядування селян в очах загалу, як правило, представляли собою агентів держави на селі, оскільки обиралися пересічно під

тиском земського начальника чи мирського посередника.

У Рівненському повіті Київщини в лютому 1903 р. проти адміністративних і судових рішень місцевої адміністрації разом зі своїми сільськими старостами постали 800 мешканців села Корость [31, 62]. 8 грудня 1905 р. сільської громади селища Говорьонки Лихвінського повіту Калузької губернії відмовилася на сході сплачувати податки й викупні платежі [16, 192–193]. Таке ж рішення наприкінці того ж грудня були прийняті сходом Великої Араті Арзамаського повіту Нижньгородщини [61, 525] та в 1906 р. мешканцями південних повітів Бессарабії [52, 217–220]. В Аккерманському повіті, зокрема, до такого вдалися мешканці селищ Балабанка, Стара й Нова Царичанка, Молдавка, Успенське, Монаші [52, 229–230]. У 1907 р. у Кишкаренській волості Бельцького повіту тої ж губернії стався виступ однодворців проти сплати волосних сборів. озброєні вилами, топорами, дрючками й косами, селяни організовано, всією громадою, не допустили опису майна боржників, побили засідателів і понятих, через що на місце інциденту було направлено ескадрон драгун [52, 293; 52, 295–297]. У Бендерському повіті 16 травня того річ на Чадир-Луцькому селищному сході обраний старостою представник місцевої бідноти Н. Кирица закликав односельців не сплачувати податки [52, 270–271]. В Орґеївському повіті в листопаді тогоріч 400 мешканців села Калараш зібралися на схід, озброївшись палками, щоб заявити уряднику про свою відмову «гасити» багаторічні борги з «кімнатного» податку. Коли ж волосний старшина приступив до описування й вилучення селянського майна з метою його продажу та компенсації податкових боргів, каларашівці прийшли у волосне правління, побили старшину й відібрали своє майно [52, 73–76].

Складовою селянського опору був протест проти селянської бюрократії, що також мав бунтарський характер [65, 458–459]. У Татарбунарському волосному правлінні Аккерманського повіту Бессарабії, слухаючи текст маніфесту 17 жовтня 1905 р., селяни почали скандувати: «Долой урядника, старшину і старосту!» [66, 58]. В листопаді тогоріч у Севському повіті Орловщини мобілізовані солдати підбурювали селян переобрати старост і старшин [67, 104]. У Калузькій губернії мешканці кількох селищ Бабицької волості з'явилися у волосне правління із вимогою видати їм продовольчі капітали. Почалося шумовиння, припинилося засідання волосного суду. Селяни прийшли «в азартний настрій», нікого не хотіли випускати з будівлі волосного правління, під час протистояння з охороною зламали ґрати. Інша група селян, майно яких старшина намагався описати за борги, стала гуртом гнати його з двору, вигукували «знести їм голови», «гнати в шию». Старшина змушений був покинути двір боржника та відкласти продаж його майна. В інших волостях цієї ж губернії селяни практично відмовилися сплачувати утримання з мирського бюджету старшині, волосному писарю й старості [31, 63].

Під час акцій опору мали місце випадки, коли сільські старости, заручившись підтримкою громади, вступали в протистояння із волосним керівництвом. На Рязанщині, в Єгоріївському повіті, 8 травня 1905 р. на сході мешканців села Новошино селяни

відмовилися утвердити старостою нову особу, якого «призначив» волосний старшина. Староста Кузькін, який був обраний раніше, не догодив останньому, грубив йому, а коли старшина відсторонив Кузькіна, той продовжував збирати сходи, не підкорившись начальнику волості. На слова старшини «не маєш права це робити» послідувала відповідь: «Ось, подивись, як я не маю права». Після цього терміново було зібрано схід, на якому селяни підтримали Кузькіна [31, 63]. Подібна ситуація мала місце в грудні 1907 р. в селі Чийшия Аккерманського повіту Бессарабії. Проти обраного під тиском адміністрації старости І. Штирбулова виступило 40 селян. Озброєні палками, вони прийшли в сільське управління вимагати переобрання старости [52, 316; 66, 115–116].

Системні зловживання селянських функціонерів, порушення ними законодавчих норм дали імпульс їх незапланованим переобранням сходами. До такого вдалися в Псковській, Володимирській, Орловській, Рязанській, Самарській, Саратовській, Тверській, Чорноморській, Ярославській губерніях та на Ставрополі [68, 16]. Зокрема, на Володимирщині в 1905 р. було зміщено з посад сільських і волосних функціонерів у Давидівській, Великовській, Симській та Горкінській волостях. На Воронежчині в слободі Алферівка замість позбавленого посади волосного старшини Виценка обрали більшовика Бухонцева, який вів активну революційну пропаганду серед селян. Таке ж сталося рішенням Троїцького волосного сходу на Нижньогородщині, де 16 грудня тогоріч позбавили посади «через утиски селян» волосного старшину й писаря. А коли по обранню нового старшини його було заарештовано земським начальником, який прибув із вартовими, селяни силоміць звільнили свого обранця, побивши при цьому справника та земського начальника [17, 131; 17, 142–143; 17, 194–195]. На Чернігівщині селяни, домовившись на сході чинити опір місцевим землевласникам та уклавши про це приговор, слідкували за його виконанням і тиснули на тих, хто порушував угоду та йшов орати панську землю. На вулиці його зустрічав натовп і примушував повернутися до дому. Часто сходи примушували старост «прикладати печатку» до приговору щодо приєднання до Всеросійського селянського союзу (далі – ВСС, І. В.) [31, 63].

Тогоріч у селі Вулканешти Ізмаїльського повіту Бессарабії було викрито крадіжку старостою разом із писарем 4025 крб. громадських коштів. Сільський схід постановив «видалити» їх з громади. В тому ж повіті мешканці селищ Василівка, Карамагмет та Дмитровка побили своїх старост. У Кишинівському повіті 20 липня 1905 р. 53 мешканця селища Васієни вимагали від старости й писаря укласти приговор сходу щодо наділення їх землею, а також вигукували, що це громадська справа і проти громади ніхто нічого робити не може, і що писарю за це нічого не буде: громада «виручить» його зі старостою. А в разі, якщо останній «не надасть» приговору, селяни знайдуть іншого старосту та винаймуть нового писаря. В березні 1907 р. в селі Чийшия Аккерманського повіту 40 селян вимагали усунення сільського старости, з'явившись у сільське правління з кілками та палками [50, 175; 50, 180; 52, 118–119; 69, 126–127; 70, 25].

У Глазівській волості Московщини 21 вересня 1905 р. було переобрано сільських старост і волосного старшину, на адресу яких лунали звинувачення в тому,

що вони «не співчували революційній пропаганді». У селі Ієвлево Богородицького повіту Тульської губернії 1 листопада 1905 р. на сході переобрали волосного старшину й кандидата на цю посаду. А 8 грудня тогоріч сходом селища Говорьонки Лихвінського повіту Калузької губернії було переобрано старосту [17, 99; 17, 141; 17, 192–193]. А 29 грудня на волосному сході Великої Араті Арзамаського повіту Нижньогородщини лунали вимоги розправитися із суддями, не сплачувати жалування старості й старшини та примусити останніх відмовитися від посад [61, 525]. У Калузькій губернії селяни Бабичівської волості висловили невдоволення з приводу сплати старшині, волосному писарю і старості утримання з мирського бюджету [63, 92]. На Катеринославщині мешканці села Єлисавето-Хорошево під час розтлумачення їм «земельного питання» почали звільняти волосного старшину [63, 209; 71, 149]. Таке ж спостерігалось на Псковщині під час роботи Посадниківського волосного сходу [72, 107]. На Поділлі наприкінці січня 1906 р. сходи мешканців селища Нестоїта й містечка Пісчане під час розгляду кошторису громади поводитися зухвало щодо мирського посередника й волосного старшини, через що останні викликали війська [60, 147]. Мешканці Пиківської волості Вінниччини в липні тогоріч, розпочавши потрапу посівів у місцевій економії, вигнали волосного старшину, сільського старосту та десяцьких, які намагалися припинити безлад [60, 161–163]. У Казанській губернії в селі Карабаш Бугульминського повіту селяни, відмовившись сплачувати податки, чинили опір волосному старшині, коли той прийшов разом зі старостами описувати майно боржників. Карабашівці відтіснили селянських функціонерів і не дали їм це зробити [73, 73].

Загалом, як відзначали очевидці, сходи тим часом перетворилися на осередки селянського волевиявлення і скликалися вельми часто. Іноді під час акцій опору лунало: «завдяки таким порядкам, як улаштовують старости й писари, і бувають бунти» [31, 63].

Протестували селяни на сходах і проти місцевої адміністрації. В Бессарабії у вересні 1905 р. мешканці селища Танатарах Варницької волості Бендерського повіту після земельних розборів у волосному суді та повітовому з'їзді, якими було скасовано приговор їх попереднього сільського сходу, вдалися до рішучих дій: не дочекавшись огляду земельної ділянки земським начальником, селяни почали орати її, озброївшись рушницями та палками. При цьому танатарахівці заявили, що оратимуть і надалі, не звертаючи уваги на будь-які судові рішення [52, 127–128]. На Володимирщині в Муромському повіті на Яковцевському сільському сході закликалися не підкорятися земським начальникам [16, 131; 16, 142–143]. У Тверській губернії в Первитинській волості в селищі Лясково у відповідь на відозву губернатора до місцевих селян останні на сході стали вимагати позбавити очільника губернії посади [16, 192–193]. Наприкінці жовтня 1905 р. члени Прямухінського волосного сходу того ж регіону стали вимагати позбавити посади заступника очільника МВС Д. Трепова [16, 96; 16, 126].

Мирний характер акції опору мали під час масового приговорного руху (петиційної компанії)

1905 – 1907 рр., який на селі розгортався на базі селянського самоврядування [68]. За своєю структурою приговори, прийняті сходами, відповідали регламенту: на початку й в кінці тексту прописувалися всі формальні клаузули; в початковій частині вказувалася чисельність тих, хто прибув на схід; в кінці документу ставилися печатки старост, якщо це був сільський схід, старост і старшин, якщо, відповідно, волосний. Обов'язково ставилися підписи всіх, хто брав участь у сході. Таким чином, прийняття селянами приговорів перебувало в рамках основних вимог законодавця щодо оформлення цього різновиду справочинної документації установ селянського самоврядування, за винятком самої сутності питань, з яких приймалися приговори. За «Загальним положенням про селян», сходи могли розглядати певне коло питань переважно господарського й соціального характеру (ст. 51, 78). Прийняття приговорів із питань, які не відповідали компетенції селянських установ, заборонялося (примітка 3 до 51 ст. та 79 ст.). Відповідно, сам факт укладання приговору, яким селяни зверталися до будь-яких адміністраторів чи установ, був свідченням того, що цей приговор формально перебував «поза законом», навіть якщо він укладався в дусі відданості режиму [68, 15].

У 1905 р. Тонкінський волосний схід Варнавинського повіту Костромської губернії прийняв приговор, у якому, крім висловлення невдоволення селян своїм земельним становищем, йшлося про те, що місцева влада не захищає, а навпаки – утискає селян, і що не волосне правління служить селянам, як це мало бути насправді, а селяни служать йому [16, 151]. На Поділлі в березні тогоріч у селищі Стара Соколівка та деяких інших селах Ярмолинецької волості Ушицького повіту сходи прийняли приговори, якими висловили невдоволення збільшенням платні поміщиком за роботу на його землі [60, 65–68]. Тоді ж мешканці селища Другі Тувки Цивільської волості Казанщини, уклавши приговор, клопоталися перед державними установами щодо зниження їх боргів із викупних платежів [74, 42]. Схід села Троїцьке Одеського повіту Херсонської губернії в червні тогоріч вирішив подати царю «прошення» з вимогами розділити поміщицьку землю між селянами [15, 99]. 18 червня 1907 р. мешканці селища Глинна Хотинського повіту направили до Думи приговор, яким просили дозволити їм через малоземелля орендувати поміщицьку землю [17, 99; 70, 160–161].

3-поміж приговорів, прийнятих сходами, чимало було таких, де засуджувалися зловживання селянських посадовців, порушення ними законодавчих норм, зневажливе ставлення до представницьких установ селянського самоврядування (сходів). Таке спостерігалось в приговорах, прийнятих мешканцями села Пертово Володимирської губернії, селянами Ливенського повіту Орловської губернії, а також Нерпівського й Мармишівського волосних сходів, відповідно, Костромської та Курської губерній. У зверненнях йшлося про необхідність встановлення законності в діяльності установ селянського самоврядування, зменшення жалування волосним старшинам, зниження або взагалі скасування мирських платежів, які спрямовувалися, зокрема, й на утримання установ самоврядування на селі. Часто в селянських приговорах вживалися стандартні фрази: «волосне управління нехай буде змінено»; «населення

волості має користуватися повною свободою у виборі посадових осіб і веденні своїх громадських справ». Інколи вказувалося конкретно: «Замість теперішнього волосного управління, яке залежить від земельного начальника, облаштувати управління, яке б залежало від нас, селян, не на папері, а на ділі». Передусім це вказує на те, що невдоволення селян системними зловживаннями селянських функціонерів, особливо волосного керівництва, стали важливим складником революційних протестних настроїв селянської Росії [68, 16–17; 31, 64].

Культурно-освітні вимоги установами самоврядування селян формулювалися під час приговорної діяльності 1905 – 1907 рр. Приміром, в Оргезьському повіті в березні 1907 р. в селі Михалаш І. Глеско закликав мешканців направити голові Думи приговор, яким висловити невдоволення діями її депутатів і вимагати, крім наділення селян землею, задоволення їх освітніх, релігійних, судових потреб. Зокрема, запровадити молдавську в церковній сфері та державних установах [52, 255]. У Тверській губернії схід села Бортниці Путилівської волості надіслав до Ради міністрів приговор, яким вимагав запровадити загальну освіту державним коштом [16, 96; 16, 126]. Таку ж вимогу було висловлено в 1906 – 1907 рр. на Іванівському селищому сході Тираспольського повіту Херсонщини та Непоротівському й Хаджидерському сільських сходах, відповідно, Хотинського та Аккерманського повітів Бессарабії [52, 204–207; 52, 304–305].

Висунення установами селянського самоврядування *політичних* вимог стало вищим проявом їх опозиційної діяльності в 1902 – 1907 рр. Подібні акції, як правило, носили мирний характер і реалізовувалися в обговоренні таких питань на сходах та прийнятті останніми відповідних приговорів, які потім направлялися Думі чи високопосадовцям.

Пересічно селяни вимагали передати землю в народну власність, що, по суті, було вимогою змінити в країні основи земельної політики. Приміром, таке мало місце в Брянському повіті Білорусії, Зміївському та Лебединському повітах Харківщини. В приговорах сходів, зокрема, йшлося: «кличемо все селянство забрати всю землю з приватної власності та зробити її громадською без права окремих осіб розпоряджатися нею без згоди громадських сходів». Подібне вимагали Непоротівський та Хаджидерський сільські сходи Бессарабщини. Зокрема, на останньому було укладено приговор, яким вимагалось знищити приватну власність на землю і прийняти Установчими зборами закон про неї [31, 64; 52, 206–207; 52, 304–305].

Радикальний характер мали вимоги сходів щодо змін державного ладу й докорінної перебудови управління країною на засадах усестановості, виборності, самоврядування. Інколи вимагалось взагалі скасувати будь-які станові обмеження. Приміром, саме про таке йшлося в приговорі Горностаївського сільського сходу Каїрської волості Херсонщини. Зокрема вимагалось, щоб верховна влада належала народу, щоб суд був «правильним і дешевим», а всі установи – формувалися з місцевого населення [31, 65].

По створенню на початку серпня 1905 р. ВСС, який закликав селян активізувати приговорну діяльність, селянські установи самоврядування стали

масово висувати політичні вимоги. Проте 6 серпня 1905 р було скасовано царський указ від 18.02.1905. щодо звернень підданих Романових до влади. З цього моменту приговори сходів, у яких містилися політичні вимоги, не просто перебували поза законом, а й носили суто революційний характер. Попри заборону, селянські установи самоврядування продовжували прийняттям приговорів вимагати змін в країні. «Листи бунтівного змісту» надходили навіть на адресу МВС. Губернатори в поданнях вищій адміністрації вказували, що агітатори поширювали приговори сільських сходів «у революційному смислі» та пропагували ідеї підтримки збройного спротиву владі, організації бойових дружин для «здійснення аграрного терору» [31, 62]. Приміром, наприкінці жовтня 1905 р. мешканці вищезгаданого села Бортиці Тверської губернії направили до Ради міністрів приговор, яким вимагали скасувати викупні платежі за землю, посаду земського начальника, волосні суди й замінити останній виборним судом «для всіх», а також проголосити в країні свободу слова, друку, особи, скликати «народне представництво» [16, 96; 16, 126].

22 листопада 1905 р. селищний схід Нижніх Присок Козельського повіту Калужчини уклав приговор, яким 62 селянина вимагали політичної свободи, свободи страйків, союзів, недоторконості особи, помешкання, а також демократичних виборів всіх «начальствующих» осіб [75, 95–96]. Подібні приговори в листопаді – грудні тогоріч прийняли на Вітебщині сходи Придрузької волості Дрисенського повіту [16, 140] та в Костромській губернії Шишкінський і Шунгенський волосні сходи разом зі сходами селищ Саметі, Соколова, Давидова, Семенова та Новоселівської сільської громади [76, 185]. 4 грудня 1905 р. у тій же Костромській губернії практично всі домогосподарі Лікурзької волості Буйського повіту стали вимагати обрання народом депутатів Думи та запровадження в країні демократичного прямого, рівного і таємного виборчого права [16, 194–195]. Таке ж постановив сільський схід Іванівки-Болгарської в Бессарабії [66, 60; 66, 72–73], а на початку 1906 р. – сходи селищ Велике й Мале Шахчурино Чебоксарської волості, а також деякі інші ходи Цивільського повіту Казанщини [74, 163–165].

По оголошенню маніфесту 17 жовтня 1905 р. з початком виборів до Державної думи селяни масово давали накази їй та своїм обранцям до неї і попереджали, що надія народу на Думу – остання, і якщо Дума виявиться безсилою, то «перехід до боротьби із застосуванням насилля буде незворотнім» [18, 58–59; 68, 17].

24 червня 1906 р. мешканці селища Іванівка Петровороської волості Тираспольського повіту Херсонщини направили Думі приговор з вимогою підтримати Трудову групу в Думі й закликали всіх її депутатів підтримати вимоги «трудоників». Останніх іванівці назвали «істинним своїми представниками» й наказали їм вимагати землі та волі, звільнення всіх борців за свободу, які перебували за ґратами, скасування смертної кари, всіх податків і встановлення єдиного прогресивного податку, а також проголошення демократичних свобод, повного зрівняння в правах всіх станів. Якщо ж «трудоникам» не вдасться здобути землю й волю, попереджалося в тексті приговору, селяни не визнаватимуть їх своїми депутатами [52, 204–205]. 8 липня 1906 р. приговор

Непоротівського сільського сходу Хотинського повіту Бессарабії було направлено до Думи з вимогами звільнити всіх міністрів і призначити нових, які б відповідали народній уяві щодо них, а також запровадити рівність всіх перед законом та громадянські свободи [52, 206–207].

Крім цілком реалістичних вимог, адресованих владі, в селянських приговорах інколи містилися деякі утопічні заклики. Приміром, таке характеризує приговори сільських сходів Пушкіної-Гори та Овчинниково Крутівської волості Юхновського повіту Смоленщини. Разом із рішенням щодо приєднання до ВСС та створення його юхновського відділення, крім намірів «домагатися повної народної влади» й виборювати «повноправну конституцію», в них заявлялося про необхідність «прагнути ... об'єднання всіх народів світу, створення всесвітнього союзу – всесвітньої республіки» [31, 66].

Значно вищий рівень опозиційної діяльності сходів спостерігався, коли селяни обирали ними нові революційні комітети [65, 473–474] або розпочинали на них акції непокори владі. На Володимирщині в селищі Вача було вирішено силоміць звільнити село від поліції та надіслати телеграму С. Вітте з вимогою звільнити з-під арешту діячів Селянського союзу. У Великовській волості під впливом революційної агітації соціал-демократів селяни виступили за заміну своїх депутатів від цієї місцевості в Думі новими, революційно налаштованими, яких обрали самочинно [16, 131; 16, 142–143]. У латвійських губерніях (Курляндія, Лівляндія) замість волосних правління селяни створювали розпорядчі комітети, які не тільки ділили поміщицькі землі, а й встановлювали у волостях свої порядки [16, 146–147].

Кульмінаційним явищем опозиційної діяльності установ самоврядування селян політичного напрямку стало створення в 1905 р. селянських республік. Їх внутрішній устрій відповідав структурі селянського самоврядування. Постає вони на рівні селищ, сільських громад і волостей у селах Марково Волоколамського повіту Московщини, Старий Буян і Царьовщина поблизу Самари, Великі Сорочинці на Полтавщині, Пески на Воронежчині, Комрат Бендерського повіту Бессарабії, а також у Сумському повіті на Харківщині та прибалтійському Руєні. Залишилися в історії свідoctва й про Новінську волосну раду в Тверській губернії та Гурійську республіку в Грузії. По суті, це були селянські квазидержави революційного часу, які мали установи представницькі (сходи), виконавчі (правління) й судові. Функціонування вказаних установ схематично копіювало окреслені «Загальним положенням про селян» відповідні самоврядні практики. До керівництва селянських республік, як правило, входили представники ВСС. Проте були випадки, коли організаторами й керівниками цих селянських квазидержав ставали офіційні особи селянського самоврядування. По оголошенню про створення республік декларувався перехід землі в громадську власність, а в деяких навіть приймалися власні «закони» та скасовувалася імперська влада [25, 46–51; 29, 58–62; 31, 64–65].

Висновки. Організаційно-правова підтримка, надана урядом сільським громадам наприкінці XIX – початку XX ст., зумовлена необхідністю встановлення контролю над селянськими корпораціями в сфері

земельних відносин, разом із доповненням системи установ селянського самоврядування в 1899 р. селищними сходами, дали імпульс посиленню процесів самоорганізації на селі на базі самоврядування. В умовах значного погіршення господарського становища села початку ХХ ст. це зумовило суб'єктивізацію і революціонізацію сільських і селищних громад. У 1902–1907 рр. їх сходи приймали рішення щодо захисту соціальних прав селян і висували вимоги господарського, культурно-освітнього та політичного характеру, що в цілому перебувало поза рамками компетенції цих установ і свідчило про початок їх системної боротьби із чинним режимом. Форми протистояння носили погромницький, бунтарський та мирний характер. Вищим проявом опозиційної діяльності селянського самоврядування стало створення в 1905 р. на його базі селянських республік. Загалом діяльність установ самоврядування селян під час акцій опору 1902–1907 рр. сприяла організованому відстоюванню селянами своїх інтересів. Відтак на початку ХХ ст. селянське самоврядування перетворилося на один із факторів революційності в країні.

Список використаної літератури та джерел

1. Корновенко С. В. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. / С. В. Корновенко // *Укр. іст. журнал.* – 2017. – № 4. – С. 83–94.
2. 36657. – Февраль 19. Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // ПСЗРИ–2. – Т. XXXVI. Отд. I. 1861. От № 36490 – 37190. – СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1863. – С. 141–169.
3. Страховский И. М. Крестьянский вопрос в законодательстве и в законодательных комиссиях после 1861 года / И. М. Страховский // *Крестьянский строй.* – Т. 1.: сб. ст. А. А. Корнилова, А. С. Лаппо-Данилевского, В. И. Семевского и И. М. Страховского. – СПб.: Беседа, 1905. – С. 371–455.
4. Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства (1802–1902). Очерки по архивным данным с рисунками / И. Ф. Павловский. – Т. 2. – Полтава: электр. типо-литогр. торг. дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1907. – 303 с.
5. Гроссул Я. Крестьянская реформа 60–70-х годов XIX в. в Бессарабии / Я. Гроссул, И. Будак. – Кишинев: Госиздат Молд., 1956. – 269 с.
6. Востокова Н. П. Источники по истории крестьянской реформы в государственной деревне: (60–80-е гг. XIX в.): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.09 / Нина Петровна Востокова; Рос. акад. гос. служ. при през. РФ. – М., 1995. – 20 с.
7. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування в планах епохи Великих реформ: традиційне та «новаторське» / І. Г. Верховцева // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* – Вип. 2. – Ч. 2. – Тернопіль: вид. ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. – С. 3–18.
8. Бржеский Н. Недомогучность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практической крестьянского податного дела / Н. Бржеский. – СПб.: тип. В. Кирибаума, 1897. – 441 с.
9. Див. докладніше: Волков Д. В. Крестьянский сход в Казанской губернии в конце XIX – начале XX в. / Д. В. Волков // *Ученые записки Казанского университета. Серия: Гуманитарные науки.* – № 3–2. – Т. 152. – 2010. – С. 25–31.; Верховцева І. Г. «Деспотизм поміщика замінений деспотизмом общины»: П. О. Валуєв про селянське самоврядування першого десятиріччя функціонування / І. Г. Верховцева // *Гілея: науковий вісник.*
36. *наук. пр. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 76 (№ 9). – С. 48–50; Її ж. «Краще суд панський, ніж селянський»: волоський суд в Росії в умовах модернізації села (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Г. Верховцева // *Інтелегенція і влада: зб. наук. пр. – Серія: Історія.* – Вип. 30. – Одеса: Астропринт, 2014. – С. 70–82.; Мотин С. В. Записка Самарского губернатора Г. С. Аксакова о крестьянском самоуправлении от 15 января 1868 года / С. В. Мотин, С. Х. Хакимов // *Проблемы в российском законодательстве.* – 2015. – № 1. – С. 63–70.*
10. Свод законов Российской империи [Изд. неофиц.]: в 5 кн. / под ред. и с примеч. С. Д. Мордухай-Болтовского. – Кн. 1. – Т. II. Свод губернских учреждений. – СПб.: книж. т-во «Деятель», 1912. – 737 с.
11. Беспалов С. В. Проблема влияния таможенно-тарифной политики правительства на положение русской деревни на рубеже XIX–XX вв. в общественной мысли России / С. В. Беспалов // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2013 год: Земледельцы и землевладельцы российской деревни конца XV – конца XX веков: экономическое, социальное и культурное развитие.* – М.: Древлехранилище, 2014. – С. 210–211.
12. Ковальова Н. А. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. / Н. А. Ковальова [Текст]: монографія. – Дніпропетровськ: ЛПРА, 2016. – 368 с.
13. Скороспелова В. А. Газета «Весть» в общественно-политической жизни России 60-х годов XIX века: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: 07.00.02 / Валентина Александровна Скороспелова; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1975. – 24 с.
14. Крестьянское движение в 1861 году после отмены крепостного права: в 2 ч. – Ч. 1 и 2.: Донесения святских генералов и флигель-адъютантов, губернских прокуроров и уездных стряпчих. – М. – Л.: АН СССР, 1949. – 368 с.
15. Веселовский Б. Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1907 гг.) / Б. Веселовский. – СПб.: Зерно, 1907. – 173 с.
16. Марев П. Политическая борьба крестьянства / П. Марев // *Борьба общественных сил в русской революции.* – Вып. III. Крестьянство и революция. – Б. м.: склад книж. маг. «Народн. образование», 1908. – С. 64–136.
17. Климов П. И. Революционная деятельность рабочих в деревне в 1905–1907 гг. / П. И. Климов. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 224 с.
18. Михайлова В. И. Наказы и приговоры сельских сходов Первой Государственной Думе (на материалах украинских губерний): дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / Вера Ивановна Михайлова; Днепрпетр. гос. ун-т. – Днепрпетровск, 1976. – 192 с.
19. Смирнов И. И. Марковская республика / И. И. Смирнов. – М.: Моск. рабочий, 1975. – 87 с.
20. Данилов В. П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России / В. П. Данилов // *Ежегодник по аграрной истории.* – Вып. 6. – Вологда: б. и., 1976. – С. 102–134.
21. Данилов В. П. Насилие против насилия (Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.) / В. П. Данилов // *Данилов В. П. История крестьянства России в XX веке: Избранные труды: в 2-х ч. – Ч. 2. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 211–228.; Її ж. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. П. Данилов // *Там само.* – С. 272–279.*
22. Буховец О. Г. «Приговорное» движение крестьян в 1905–1907 гг.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.02 / Олег Григорьевич Буховец; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1984. – 22 с.
23. Кабытов П. С. Русское крестьянство: Этапы духовного освобождения / П. С. Кабытов, В. А. Козлов, Б. Г. Литвак. – М.: Мысль, 1988. – 240 с.
24. Наумов С. О. «Селяни усієї України, єднайтеся!»: організаторська робота українських партій на селі (1905–1907 рр.) / С. О. Наумов // *Український селянин: зб. наук. пр. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С. 132–138.*
25. Магась В. О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки першої російської революції / В. О. Магась //

- Интеллигенция и влада: громад.-політ. наук. зб. – 2008. – Вип. 11. – С. 44–53.
26. Бундак Е. А. Политизация сознания украинского крестьянства в годы революций (1905 – 1920 гг.) / Е. А. Бундак // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XX века: сб. ст. – Коломна: МГОСГИ, 2013. – С. 229–236.
27. Кудінов Д. В. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 – лютому 1917 р.: історіографія: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Дмитро Валерійович Кудінов; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2015. – 464 с.
28. Герасименко О. В. Селянський рух в Лівобережній і Слобідській Україні в часи Першої світової війни / О. В. Герасименко // Український селянин: пр. Наук.-досл. ін-ту селянства. – Вип. 14. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. – С. 184–187.
29. Корновенко С. В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр. / С. В. Корновенко, О. В. Герасименко. – Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2017. – 204 с.
30. Кононенко Ю. С. Селянська революція 1902 – ? рр. / Ю. С. Кононенко, С. В. Корновенко // Український селянин: пр. Наук.-досл. ін-ту селянства. – Вип. 16. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2016. – С. 73–78.
31. Верховцева І. Г. Політизація самоврядування селян у Російській імперії у 1902 – 1907 роках як початковий етап селянської революції / І. Г. Верховцева // Український селянин: зб. наук. пр. – Вип. 16. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2016. – С. 58–69.
32. Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России в 1907 – 1914 гг. / П. Н. Зырянов. – М.: Наука, 1992. – 256 с.
33. Сенчакова Л. Т. Приговоры и указы российского крестьянства. 1905 – 1907 гг. / Л. Т. Сенчакова. – М.: Ин-т ист. РАН, 1994. – 206 с.
34. Кукушкин Ю. С. Самоуправление крестьян России (XIX – начало XX века) / Ю. С. Кукушкин, Н. С. Тимофеев. – М.: изд. МГУ, 2004. – 204 с.
35. Бабашкин В. В. Россия в 1902 – 1935 гг. как аграрное общество: закономерности и особенности отечественной модернизации / В. В. Бабашкин. – М.: РГАЗУ, 2007. – 232 с.
36. Безгин В. Б. Крестьянство в аграрных преобразованиях начала XX века / В. Б. Безгин // Крестьянство и власть в истории России XX века: сб. науч. ст. участников между. круг. стола. – М.: ООО «АПР», 2011. – С. 89–101.
37. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907–1917–1922 / Т. Шанин. – М.: Весь мир, 1997. – 560 с.
38. Байрау Д. «Янус в лаптях»: крестьяне в русской революции 1905 – 1917 гг. / Д. Байрау // Вопросы истории. – 1992. – № 1. – С. 19–31.
39. Вортман Р. «Официальная народность» и национальный миф российской монархии XIX века / Р. Вортман // РОССИЯ / RUSSIA. – Вып. 3 (11): Культурные практики в идеологической перспективе. Россия, XVIII – начало XX века. – М.: ОГИ, 1999. – С. 233–244.
40. Риттих А. А. Зависимость крестьян от общины и мира / А. А. Риттих. – СПб.: тип. В. Ф. Киришбаума, 1903. – 217 с.
41. Градовский А. Д. Всесословная мелкая единица / А. Д. Градовский // Градовский А. Д. Собрание сочинений: в 9 т. – 2 изд. – Т. 8. – Ч. 2.: Органы управления. – СПб.: тип. М. М. Стасюлевича, 1907. – С. 564–575.
42. Воробьев Е. П. Социально – психологические аспекты крестьянского движения в Нижнем Поволжье в 1861 – 1904 годах / Е. П. Воробьев // Историческая психология и социология истории. – 2015. – Т. 8 – № 2. – С. 45–63.
43. Кизеветтер А. К истории крестьянских движений в России / А. Кизеветтер // Крестьянская Россия: сборник статей по вопросам общественно-политическим и экономическим: в 9 т. – Т. 8–9. – Прага: Крестьянс. Россия, 1924. – С. 3–25.
44. 17286. – Июня 23. Высочайше утвержденное положение о порядке взимания окладных сборов с надельных земель сельских обществ // ПСЗРИ–3. – Т. XIX. 1899. – Отд. III. – Ч. 1. – СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1902. – С. 806–807.
45. Положения о сельском состоянии. Книга первая. Общее положение о крестьянах // СЗРИ. Том IX. Особое приложение. Положение о сельском состоянии. – СПб.: гос. тип., 1902. – С. 1–108.
46. Свод законов Российской империи, дополненный по Продолжениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшим узаконениям 1911 и 1912 гг. / под ред. А. А. Добровольского. – СПб.: юрид. маг. И. И. Зубкова, 1913. – Кн. 4.: Т. 14–16.
47. Общее положение о крестьянах (изд. 1902 года и по прод. 1912 и 1913 гг.), с разъяснениями Правительствующего Сената (по 2 Департаменту и Первому Общему Собранию, а также Гражд. Касс. Деп. и Общ. Собр. 1, 2 и Касс. Деп.) по 20 Ноября 1914 года / сост. И. М. Тютрюмов. – 3 изд., испр. и значит. доп. – СПб.: Законоведение, 1915. – 1248 с.
48. Цытович Н. М. Сельское общество, как орган местного управления / Н. М. Цытович. – К.: тип. имп. ун-та Св. Владимира: АО печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1911. – 233 с.
49. Свод заключений губернских совещаний по вопросам, относящимся к пересмотру законодательства о крестьянах. – СПб.: земс. отдел м-ва вн. дел, 1897. – Т. 1. – 795 с.
50. Иванов Ю. Г. Революционное движение в Молдавии (с 1895 по февраль 1917 г.) / Ю. Г. Иванов. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 240 с.
51. Иванов Ю. Г. Участие молдавского народа во Всероссийском революционном движении / Ю. Г. Иванов. – Кишинев: Карта Молдовзянке, 1968. – 210 с.
52. История Молдавии: док. и матер. / сост. Ю. Г. Иванов (рук. авт. кол.) и др.: в 5 т. – Т. 5. – Кишинев: Штиинца, 1961. – 599 с.
53. Матвеев С. Из жизни современного крестьянского «мира» (В волостных старшинах) / С. Матвеев // Русское богатство. – 1912. – № 2. – С. 74–101.
54. Сафонов Д. А. «Отказ от исполнения повинностей» как форма социального протеста / Д. А. Сафонов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2014 год. Фискальная политика и налогово-повинностные практики в аграрной истории России X–XXI вв. – М.: Самара: изд. «Самарский ун-т», 2015. – С. 230–237.
55. Крестьянские движения 1902 года: (новые материалы). – М.; Пг.: гос. изд., 1923. – 129 с.
56. Крестьянское движение в России в 1901 – 1904: сб. док. / отв. ред. А. М. Анфимов. – Л.; М.: Наука, 1998. – 368 с.
57. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г.: сб. док. – Х.: Книгоиздат., 1961. – 323 с.
58. Бедин В. В. Крестьянство и крестьянское движение в Полтавской губернии на рубеже XIX – XX вв.: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.02 / В. В. Бедин; Ин-т ист. АН СССР. – Л., 1961. – 18 с.
59. Емелях Д. И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губернии в 1902 г. / Д. И. Емелях // Исторические записки. – Т. 38. – М.: АН СССР, 1951. – С. 163–175.
60. Революційні події на Поділлі: зб. док. – Вінниця: б. в., 1956. – 221 с.
61. Революционное движение в Н.-Новгороде и Нижегородской губернии в 1905 – 1907 гг.: сб. док. и матер. / под ред. В. П. Фадеева. – Горький: Горьковс. кн. изд., 1955. – 615 с.
62. Революционное движение в Воронежской губернии 1905 – 1907 гг.: сб. док. / сост. Г. В. Антюхин, М. Г., Чечуро. – Воронеж: книж. изд., 1955. – 508 с.
63. Крестьянское движение в Пензенской губернии в 1905–1907 гг.: сб. док. – Пенза: Пензенс. книж. издат., 1955.
64. Центральний державний історичний архів України,

м. Київ. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 36.

65. Історія селянства Української РСР: у 2 т. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1967. – 552 с.
66. Революционное движение в Придунайском крае. 1900 – 1917 годов: док. и матер. – Одесса: Маяк, 1973. – 219 с.
67. Революционное движение в Орловской губернии в период первой русской революции 1905 – 1907 годов: сб. док. и матер. – Орел: Орловская правда, 1957. – 228 с.
68. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування в Російській імперії в умовах революції 1905–1907 рр.: приговорний рух / І. Г. Верховцева // Чорноморський літопис: науковий журнал. – Миколаїв: вид. ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 10. – С. 12–20.
69. Будак І. Г. Революція 1905 – 1907 років в Молдавії / І. Г. Будак. – Кишинев: Госиздат Молдавії, 1955. – 219 с.
70. Иванов Ю. Г. Революционное движение в Молдавии в 1905 – 1907 гг. / Ю. Иванов, Д. Шемяков. – Кишинев: Госиздат Молдавии, 1955. – 197 с.
71. Катеринославщина в революції 1905 – 1907 гг.: док. и матер. – Днепропетровск: Промінь, 1975. – 372 с.
72. Революционное движение в Псковской губернии в 1905 – 1907 гг.: сб. док. – Псков: Псковс. правда, 1956. – 298 с.
73. Революционное движение в Татарии в 1905 – 1907 гг.: док. и матер. – Казань: Таткнигоиздат, 1957. – 495 с.
74. Революционное движение в Чувашии в период первой русской революции 1905 – 1907 гг.: док. и матер. – Чебоксары: Чуваш. гос. изд., 1956. – 320 с.
75. Революционное движение в Калужской губернии в период первой русской революции 1905 – 1907 годов: сб. док. – Калуга: «Знамя», 1955. – 239 с.
76. Революционное движение в Костромской губернии (к 50-летию первой русской революции): сб. док. – Кострома: Костромс. кн. изд., 1955. – 362 с.

References

1. Kornovenko, S. V. (2017) The subjective component of the agrarian question as one of the prerequisites for the Ukrainian revolution of 1917 - 1921. *Ukrainian Historical Magazine*. 4. 83-94. (in Ukr.)
2. 36657. February, 19. Highest approved by the General Regulations of the peasants, emerged from serfdom (1863). PSZRI–2. XXXVI. Otd. I. 1861. № 36490–37190. SPb.: tip. II Otd. Sobstv. E. I. V. K. (in Russ.)
3. Strakhovitsky, I. M. (1904). *Krest'yanskiy vopros v zakonodatel'stve i v zakonodatel'nyh komissiyah posle 1861 goda*. *Krest'yanskiy stroy*. Vol. 1. SPb.: Beseda. 371-455. (in Russ.)
4. Pavlovskiy, I. F. *K istorii poltavskogo dvoryanstva (1802 – 1902). Otkherki po arkhivnym dannym s risunkamy (1907)*. Vol. 2. Poltava: electr. tipo-litogr.torgovogo doma I. Frishberg i S. Zorokhovich. (in Russ.)
5. Grossul, Ya., Budak, I. (1956). *Krest'yanskaya reforma 60 – 70 godov XIX v. v Bessarabii*. Kishinyov: Gosizdat Mold. (in Russ.)
6. Vostocova, N. P. (1995). *Istochniki po istorii krest'yanskoj reformy v gosudarstvennoy derevne: (60 – 80 gg. XIX v.)*. Abstracts of dissertation. Moscow. (in Russ.)
7. Verkhovtseva, I. G. (2017). *Peasant self-government in the plans of the era of Great Reforms: Traditional and "Innovative"*. Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk. Ser.: History. 2. P. 2. 3-18. (in Ukr.)
8. Brgzesky, N. (1897). *Nedomochnost' i krugovaya poruka sel'skih obshchestv: istoriko-kriticheskiy obzor deystviyushchego zakonodatel'stva, v svyazi s praktikoy krest'yanskogo podatnogo dela*. Spb.: tip. V. Kirshbauma. (in Russ.)
9. For example: Volkov, D. V. (2010). *Krest'yanskiy shod v Kazanskoj gubernii v kontze XIX – nachale XX v. Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Seriya: Gimanitarnye nauki*. Vyp. 3–2. Vol. 152. 25-31. (in Russ.); Verkhovtseva, I. G. (2013). *Despotism pomischika zaminnye despotism communities: P. O. Valuyev about Selyanske samovryaduvannya Perche desyatirichhya*

- funkcionuvannya*. *Gileya Naukova News*. 76 (№ 9), 48-50. (in Ukr.); Verkhovtseva I. G. (204). «*Krashche sud panskyy, nizh selyanskiy*»: volosny sud v Rossii v umovah modernizatsii sela (druga polovina XIX – pochatoch XX st.). *Intellectuals and Power: hromad.-watered. sciences. coll.* 30, 70-82. (in Ukr.); Motin, S. V., Khakimov, S. H. (2015). *Zapiska Samarskogo gubernatora G. S. Aksakova o krest'yanskom samoupravlenii ot 15 yanvarya 1868 goda. Probely v rossiyskom zakonodatelstve*. 1, 63-70. (in Russ.)
10. *Svod zakonov Rossiyskoy imperii [neofitz. uzd.] (1912)*. B. 1. Vol. II. List of provincial institutions. SPb.: «Deyatel'». 2-110. (in Russ.)
11. Bespalov, S. V. (2014). *Problema vliyaniya tamozhennotarifnoy politiki pravitelstva na polozheniye russkoy derevni na rubezhe XIX – XX vv. v obshchestvennoy mysli Rossii*. *Yearbook of agrarian history. 2013 god: Zemledel'tzy i zemlevladel'tzy rossiyskoy derevni kontza XV – kontza XX vekov: ekonomicheskoye, sotzisl'noye i kul'turnoye razvitiye*. Moscow: Drevlekhranilistche. 210-211. (in Russ.)
12. Kovalyova, N. A. (2016). *Farmers, landowners and state: conflicts of interest. «Agrarian Revolution in Ukraine 1902 – 1922 years*. Dnipropetrovsk: LIRA. (in Ukr.)
13. Skorospelova, V. A. (1975) *Newspaper "Vest" in the socio-political life of Russia in the 1960's: abstract the dissertation ... of the PhD of history sciences*. Moscow. (in Russ.)
14. *Krest'yanskoye dvizhenie v 1861 godu posle otneny krepostnogo prava*. Part 1-2. (1949). Moscow – Leningrad: AN SSSR (in Russ.)
15. Veselovskiy, B. B. (1907). *Krest'yanskiy vopros i krest'yanskoye dvizheniye v Rossii (1902 – 1907 gg.)*. SPb.: Zerno. (in Russ.)
16. Marev, P. (1908) *The political struggle of the peasantry. The struggle of social forces in the Russian revolution. Vol. III. Peasantry and revolution. [Without a seat]: «Narodnoe obrazovanie»*. 64-136. (in Russ.)
17. Klimov, P. I. (1960). *Revolyutziionnaya deyatelnost' rabochih v derevne v 1905 – 1907 gg*. Moscow: Sotzgekiz. (in Russ.)
18. Mikhailova, V. I. (1976) *Orders and sentences of the village councils of the First State Duma (on materials of Ukrainian provinces): the dissertation ... of the PhD of history sciences (in Russ.)*
19. Smirnov, I. I. (1975) *Markov republic*. Moscow: Moskovskii rabochii. (in Russ.)
20. Danilov, V. P. (1976). *On the historical fate of the peasant community in Russia*. *Yearbook of agrarian history*. 6, 102-134 (in Russ.)
21. Danilov, V. P. (2011). *Nasilie protiv nasiliya (Krest'yanskaya revolyutziya v Rossii. 1902 – 1922 gg.)*. Danilov, V. P. *Istoriya krest'yanstva Rossii v XX veke: Izbrannye trudy*. Part 2. Moscow: ROSSPEN. 211-228. (in Russ.); Danilov, V. P. (2011). *Agrarian reform and agrarian revolution in Russia*. Danilov, V. P. *Istoriya krest'yanstva Rossii v XX veke: Izbrannye trudy*. Part 2. Moscow: ROSSPEN. 272-279. (in Russ.)
22. Buhkovetz, O. G. (1984). «*Prigovornoye*» *dvizheniye krest'yan v 1905–1907 gg*. Abstracts of dissertation. Moscow (in Russ.)
23. Kabytov, P. S., Kozlov, V. A., Litvak, B. G. (1988). *Russian peasantry: Stages of spiritual liberation*. Moscow: Mysl (in Russ.)
24. Naumov, S. O. (2005). «*Peasants all over Ukraine, unite!*», *Ukrainian party organizational work in the countryside (1905 – 1907)*. *Ukrainsky selyanyn (Ukrainian peasant)*. 9, 132-138. (in Ukr.)
25. Magas, V. O. (2008). «*Peasant republic*» in Sumy region during the First Russian Revolution. *Intellectuals and Power: hromad.-watered. sciences. coll.* 11, 44-53. (in Ukr.)
26. Bundak, E. A. (2013). *Politzizatsiya soznaniya ukrainskogo krest'yanstva v gody revol'utziy (1905 – 1920)*. *Gosudarstvennaya vlast' krest'yanstvo v XIX – nachale XX veka: sb. st. Kolonna: MGOSGI*. 229-236. (in Russ.)
27. Kudinov, D. V. (2015) *Peasant movement in the Dnieper Ukraine in 1900 - February 1917: historiography: the dissertation ... of the doctor of history sciences*. Kyiv. (in Ukr.)
28. Gerasimenko, O. V. (2014) *Peasant movement in the Left*

- Bank and Sloboda Ukraine during the First World War. *Ukrainian peasant*. 14. 184-187. (in Ukr.)
29. Kornovenko, S. V., Gerasimenko, O. V. (2017) *Peasant rebel. Peasant Revolution in Ukraine 1902 – 1917*. Cherkasy: Chabanenko Yu. A. (in Ukr.)
30. Kononenko, Yu. S., Kornovenko, S. V. (2016). *Selyans'ka revol'utziya 1902 – ? gg. Ukrainsky selyanin (Ukrainian peasant)*. 16, 73-78. (in Ukr.)
31. Verkhovtseva, I. G. *Polizizatziya samovyriaduvannya selyan u Rosiys'kiy imperii v 1902 – 1907 rokah yak pochatkovy etap selyans'koy revol'utzii. Ukrainsky selyanin (Ukrainian peasant)*. 16, 58–69. (in Ukr.)
32. Zyryanov, P. N. (1992). *Krest'yanskaya obshchina Yevropeyskoy Rossii v 1907 – 1914 gg.* Moscow: Nauka. (in Russ.)
33. Senchakova, L. T. (1994) *Sentences and orders of the Russian peasantry. 1905 – 1907*. Moscow: Institute of History of the Russian Academy of Sciences. (in Russ.)
34. Kukushkin, Yu. S., Timofeyev, N. S. (2004). *Self-government Russian peasants (XIX – early XX century)*. Moscow: MGU (in Russ.)
35. Babashkin, V. V. (2007) *Russia in 1902 – 1935 years as the agrarian society: patterns and characteristics of domestic modernization*. Moscow: RGAZU (in Russ.)
36. Bezgin, V. B. (2011). *Krest'yanstvo v agrarnykh preobrazovaniyakh nachala XX veka. Krest'yanstvo i vlast' v istorii Rossii XX veka: sb. nauch. st. uchastnikov mezhd. krug. stola (Zhurnal «Vlast'», In-t sotziol. RAN, Moscow, 12 lystopada 2010)*. In P. P. Marchenya, S. Yu. Razin. Moscow: OOO «APR». 89-101. (in Russ.)
37. Shanin, T. (1997). *Revolution as a moment of truth. Russia 1905–1907 – 1917–1922*. Moscow: Ves'mir. (in Russ.)
38. Bairau, D. (1992) “Janus in Lapes”: *peasants in the Russian Revolution of 1905-1917. Questions of history*. 1. 19-31. (in Russ.)
39. Vortman, R. (1999). «Ofitsialnaya narodnost'» i *narodnyy mif rossiyskoy monarhii XIX veka. ROSSIA / RUSSIA*. 3 (11). 233-244. (in Russ.)
40. Rittih, A. A. (1903). *Zavisimost' krest'yan ot obshchiny i mira*. SPb.: tip. V. F. Kirshbauma. (in Russ.)
41. Gradovsky, A. D. (1907). *Vsesoslovnaya edinitza. Gradovsky A. D. Sobraniye sochineniy*. 2 izd. Vol. 8. Part. 2. SPb.: tip. M. M. Stasyulevicha. 564-575. (in Russ.)
42. Vorob'ev, E. P. (2015). *Sotzial'no-psihologicheskoye krest'yanskogo dvizheniya v Nizhnem Povolzh'ye v 1861 – 1904 godah. Istoricheskaya psihologiya i sotziologiya istorii*. Vol. 8. P. 2. 45-63. (in Russ.)
43. Kizevetter, A. (1924) *On the history of peasant movements in Russia. Peasant Russia: a collection of articles on socio-political and economic issues*. Vol. 8–9. Praga: Krest'yans. Rossiya. 3-25. (in Russ.)
44. 17286. June, 23. *Vysochayshe utverzhdennoye polozheniye o poryadke vzimaniya okladnykh sborov s nadelnykh zemel' selskikh obshchestv (1902)*. PSZRI–3. Vol. XIX (1899). Otd. III. Part I. 1904. SPb.: tip. II Otd. Sobstv. E. I. V. Kants. 806-807. (in Russ.)
45. *Polozheniya o selskom sostoyanii. Kn. 1. Obshchee ppolozheniye o krest'yanah (1902)*. SZRI. Vol IX. SPb.: gos. tip. 1-108. (in Russ.)
46. *Svod zakonov Rossiyskoy imperii, dopolnenny po Prodolzheniyam 1906, 1908, 1909 i 1910 gg. i pozdneishim zakoneniyyam 1911 i 1912 gg.* In A. A. Dobrovolskogo (1913). Kn. 4. Vol. 14–16. SPb.: yurid. mag. I. I. Zubkova. (in Russ.)
47. *Obshchee polozheniye o krest'yanah (izd. 1902 goda i po prod. 1912 i 1913 gg.) [sost. I. M. Tyutyumov] (1915)*. 3 izd. SPb.: Zakonovedeniye. (in Russ.)
48. Tsytovich N. M. (1911) *Rural society as a local authority*. Kiev: tip. imp. un-ta Sv. Vladimira: AO pech. i izd. dela N. T. Korchak-Novitskogo. (in Russ.)
49. *Svod zaklyucheniyy gubernskikh soveshchaniy po voprosam, odnosyashchimsya k peresmotru zakonodatel'stva o krest'yanah (1897)*. Vol. 1. SPb.: zems. otdel MVD (in Russ.)
50. Ivanov, Yu. G. (1980). *Revol'yuzionnoye dvizheniye v Moldavii (s 1895 po fevral' 1917 g.)*. Kishinyov: Shtiintza. (in Russ.)
51. Ivanov, Yu. G. (1968). *Uchastie moldavskogo naroda vo Vserossiyskom revol'yuzionnom dvizhenii*. Kishinyov: Kartya Moldovenyayske. (in Russ.)
52. *History of Moldova: dok. i mater. (1961)* In Yu. G. Ivanov. Vol. 5. Kishinyov: Shtiintza. (in Russ.)
53. Matveyev, S. (1912). *Iz zhizni sovremennogo krest'yanskogo «mira» (V volostnykh starshinah)*. Russkoe bogatstvo. 2, 74-101. (in Russ.)
54. Safonov, D. A. (2015). «Otkaz ot ispolneniya povinnostey» *kak forma sotzial'nogo protesta. Yezhgegodnik po agrarnoy istorii Vostochnoy Yevropy. 2014 god.*: Фискальная политика и налогово-повинностные практики в аграрной истории России X – XXI вв. Moscow, Samara: «Samars un-t». 230-237. (in Russ.)
55. *Peasant movements of 1902: (new materials)*. (1923) Moscow; Pg.: gos. izd. (in Russ.)
56. *Krest'yanskoye dvizheniye v Rossii v 1901 – 1904: sb. dok.* (1998). In A. M. Anfimov. Leningrad; Moscow: Nauka. (in Russ.)
57. *Krest'yanskoye dvizheniye v Poltavskoy i Khar'kovskoy guberniyah v 1902 g.: sb. dok.* (1961). Kharkov: Knigoizdat. (in Russ.)
58. Bedin, V. V. (1961). *Krest'yanstvo i krest'yanskoye dvizheniye v Poltavskoy gubernii na rubehze XIX – XX vv. Abstracts of dissertation*. Leningrad. (in Russ.)
59. Emelyakh, D. I. (1951) *Krest'yanskoye dvizheniye in the Poltava and Khar'kov provinces in 1902. Istoricheskiye zapiski*. Vol. 38. Moscow: AH CCCP. 163-175. (in Russ.)
60. *Revol'yutzi'ni podii na Podilli: zb. dok.* (1956). Vinnitsya. (in Ukr.)
61. *Peasant movement in the Nizhniy Novgorod and the Nizhniy Novgorod province in 1905 – 1907: collection of documents and materials*. (1955). Gor'kii: Gor'kovs. kn. izd. (in Russ.)
62. *Peasant movement in the Voronezh province in 1905 - 1907: collection of documents (1955)*. Voronezh: knizh. izd. (in Russ.)
63. *Peasant movement in the Penza province in 1905 - 1907 gg.: collection of documents (1955)* Penza: Penzenskoe book publishing house. (in Russ.)
64. *Central State Historical Archives of Ukaryn, Kiev. F. 358. Ser. 1. Un. 36*.
65. *The history of the peasantry of the Ukrainian SSR (1967)*. Vol. 1. Kyiv: Nauk. dumka. (in Ukr.)
66. *Revolutionary movement in the Danube Region. 1900 – 1917 gg.: documents and materials*. (1973) Odessa: Mayak. (in Russ.)
67. *Revolutionary movement in the Orlov province in the period of the first Russian revolution 1905 – 1907: collection of documents and materials*. (1957) Orel: Orlovskaya pravda. (in Russ.)
68. Verkhovtseva, I. G. (2014) *Peasant self-government in the Russian empire in the conditions of the revolution of 1905-1907: the constitutional movement. The Black Sea Chronicle: a scientific journal*. 10. 12-20. (in Ukr.)
69. Budak, I. G. (1955). *The revolution of 1905 – 1907 years in Moldova*. Kishinyov: Gosizdat Moldavii (in Russ.)
70. Ivanov, Yu. G., Shemyakov, D. (1955) *Revolutionary movement in Moldavia in 1905 - 1907*. Kishinev: Gosizdat Moldavii. (in Russ.)
71. *Ekaterinoslav province in the Revolution 1905 - 1907: documents and materials*. (1975) Dnepropetrovsk: Promin'. (in Russ.)
72. *Revolutionary movement in the Pskov province in 1905 - 1907: collection of documents (1956)* Pskov: Pskovs. pravda. (in Russ.)
73. *Revolutionary movement in Tatariya province in 1905 - 1907: documents and materials (1957)* Kazan': Tatknigoizdat. (in Russ.)
74. *Revolutionary movement in Chuvashiya province in the period of the first Russian revolution 1905 – 1907: documents and materials (1956)* Cheboksary: Chuvashs. gos. izd. (in Russ.)
75. *Revolutionary movement in Kaluga province in the period of the first Russian revolution 1905 – 1907: collection of documents (1955)* Kaluga: «Znamya». (in Russ.)
76. *Revolutionary movement in Kostroma province (to the 50th anniversary of the first Russian revolution): collection of documents (1955)* Kostroma: Kostroms. kn. izd. (in Russ.)

I. Verkhovtseva

УДК 94(477):351:737.2 «1917/1921»

THE PEASANT SELF-GOVERNMENT IN THE RUSSIAN EMPIRE AS A FACTOR OF THE PEASANT REVOLUTION OF BEGINNING OF XX CENTURY

Introduced in the years 1861 – 1871 in the Russian Empire, peasant self-government almost immediately became the basis for organized peasant demonstrations against the authorities in their localities. At the end of the nineteenth century, peasant activity increased significantly.

The author determines to analyze the organizational and legal activity of the government concerning peasant self-government at the end of the nineteenth and early twentieth centuries, which influenced the subjectivization of the latter institutions, as well as characterize the main trends and forms of the protest activity of these institutions in the context of the deployment of peasant revolution during 1902 - 1907.

At the end of the nineteenth century, the status of the basic structure of peasant self-government (rural society) was strengthened. Although initially it was an independent juridical person, in the last decades of the nineteenth century its powers were substantially expanded. The economic basis of his activity was his territorial landed property. In 1899 the self-government structures of the rural society were supplemented by township gatherings, which were granted the right to independently solve all their land and tax issues. The government also took a course to support collectivism and patriarchy in these societies. At the turn of the XIX-XX centuries the settlement societies received the rights almost identical with the rural societies. As a result, rural communities, structured into village settlements, became independent subjects of economic activity in the village, often neglecting their podostnennost volost. The tax pressure of the authorities and a significant deterioration in the food situation of peasant Russia became a precedent for the speeches of village and town assemblies in defense of the social rights of the peasantry. Against the backdrop of the socialist propaganda of the opposition forces, this gave impetus to the pogroms and riots of 1902-1904. As the 1905 petition movement unfolded in the country, village and village assemblies began to massly enact judgments demanding the power of social and political reforms.

The organizational and legal support provided by the government to rural communities at the end of the nineteenth and early twentieth centuries was due to the need to establish control over peasant corporations in the field of land relations, along with the addition of a system of institutions of peasant self-government in 1899 village settlements, gave impetus to strengthening the processes of self-organization in the countryside on the basis of self-government. In conditions of a significant deterioration of the economic situation of the village of the early twentieth century, this led to the sub-activization and revolutionization of rural and settlement communities. In 1902-1907, their steps took a decision on the protection of the social rights of the peasants and put forward the requirements of economic, cultural, educational and political character, which in general was beyond the competence of these institutions and signaled the beginning of their systematic struggle with the current regime. The forms of confrontation were pogromish, rebellious and peaceful. The highest manifestation of the oppositional activity of peasant self-government was the establishment in 1905 on its base of peasant republics. In general, the activities of self-government institutions of peasants during the actions of the resistance of 1902 – 1907 gg. Contributed to the protection of the interests of peasants. So at the beginning of the twentieth century, peasant self-government has become one of the factors of revolutionary in the country.

Key words: peasant self-government, Russian empire, peasant revolution of the beginning of the 20th century, rural community, rural east, settlement east.

Г. М. Голиш

кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Л. Г. Лисиця

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, заступник директора навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

НАГОРОДОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ УРЯДІВ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.: ПРОЕКТИ ТА РЕАЛІЇ

У запропонованій розвідці на основі документальних джерел проаналізовано нагородотворчу діяльність національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр. З'ясовано труднощі перебігу цього важливого в державотворенні процесу та встановлено причини, які завадили реалізації переважної більшості урядових проектів. Подано опис найголовніших суб'єктів нагородотворення та містяться рекомендації владним структурам повернути в ряд державних нагород України орден Визволення та Залізний хрест. Констатовано потребу подальшої розробки на макро- та мікрорівнях на основі документальних джерел проблему нагородотворчої діяльності національних урядів.

Ключові слова: нагорода, відзнака, орден, хрест, медаль, тризуб, ступінь, стрічка, нагородна спадщина, проект, статут

Постановка проблеми. Історія Української революції 1917–1921 рр. витворила не один історичний феномен, гідний глибокого вивчення й поцінування. Серед них доволі чільне місце належить нагородотворенню національних урядів УНР, Української держави, ЗУНР та Директорії. Такий напрям урядування вмотивовувався усвідомленням великої ролі нагород як важливого атрибута утвердження державності. З височини історичного часу завдовжки в 100 років дедалі актуальнішим вбачається звернення до проблеми творення нагород, враховуючи надзвичайну динамічність цього процесу в сьогоденній Україні й непересічну цінність нагромадженого в революційні роки історичного досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри наукову значущість означеної проблеми, вона по суті перебуває на початковому етапі свого осягнення. Своєрідною першою історіографічною ластівкою розробки цієї тематичної ніші стала одна із структурних частин 3-томного видання статей та відповідних документів, які впорядкували І.Безгін, М.Дмитрієнко, Д.Табачник та ін. [1]. У 2004 р. побачила світ вдосконалена й доповнена версія цього видання – «Українська фалеристика» (у двох книгах) [2]. Поряд зі своєю аналітичною самодостатністю, вказані збірники мають і неабияке епіграфічне значення, позаяк завдяки документальним додаткам створюють певне джерельне підґрунтя для нових досліджень цієї проблеми. У контексті своїх науково-методичних розробок до нагородотворчої тематики революційної доби звертався й П. Нестеренко [3]. М. Чмир проаналізував військові нагороди в

Західноукраїнській Народній Республіці [4], а К. Гломозда подав загальну характеристику відзнак Українського війська доби визвольних змагань [5]. Лаконічні свідчення інформаційного характеру подібуємо в окремих довідкових виданнях [6, 7] та електронних ресурсах [8]. На загал варто підкреслити фрагментарний і переважно описовий характер сьогоденних досліджень зі вказаного гносеологічного сегменту.

На основі зазначеного **метою** запропонованої розвідки є переважно на основі оприлюднених документів проаналізувати основні напрями нагородотворчої діяльності урядів УНР, Української Держави, ЗУНР (ЗО УНР) та Директорії в період Української революції 1917–1921 рр. При цьому слід враховувати, що нагороди, як атрибути державної незалежності, є предметом вивчення кількох спеціальних історичних дисциплін: фалеристики, медальєрики і соціального етикету, що спонукає дослідника послуговуватися методичним інструментарієм і дефініціями названих наук.

Виклад основного матеріалу. Варто підкреслити, що попри усвідомлення лідерами УНР важливості нагородної системи для утвердження вистражданої в боротьбі незалежності, цей вектор державотворення не відразу опинився в епіцентрі української політики. Причини цього, очевидно, слід шукати в неймовірній напрузі державотворчої роботи на її початковому етапі та російсько-радянській агресії. Втім, ініціатива якнайшвидшого запровадження бодай військової нагороди вийшла з низів: наприкінці 1917 р. УЦР отримала від ради воїнів-українців 9-ої армії Румунського фронту проект ордена Святого Архистратига Михаїла. Проте лідери УНР проігнорували цю пропозицію, вважаючи її не на часі [3, 369]. Загалом від початку Української революції до моменту появи перших нормативних документів щодо українських нагород пройшло щонайменше півтора року.

Щоправда, деякі українські дослідники називають більш ранній час виникнення національних відзнак, пов'язуючи це з історією легіону Українських січових стрільців. Для бійців цього першого українського військового формування ще в 1916 р., у розпал Першої світової війни, з'явилися спеціальні відзнаки круглої або щитовидної форми, які містили зображення галицького лева, Архистратига Михаїла (його вважали покровителем українських вояків) і тризуба. Їх виготовляли у Відні, а здебільшого і в польових умовах із бронзи чи олова. Ці відзнаки вояки носили на лівому боці кашкета або на грудях [3, 368]. Втім, підстав називати їх нагородами немає, бо це були просто знаки вирізнення вояків конкретного військового формування.

Своєрідним вінцем творення відзнак січових стрільців став бронзовий Хрест легіону УСС, названий у загалі Гуцульським Хрестом (автор – Л. Гец). Ця нагорода була встановлена центральною управою УСС у серпні 1918 р. і виготовлялася у двох форматах: «парадному» (розмір хреста 45 x 45 мм) і «на щодень» (36 x 36 мм). Елементом нагороди цілком передбачувано стала стрічка з синім тлом та двома смужками жовтого кольору [8].

Хоча вказана відзнака лише започатковувала традицію масового нагородження вояків окремого підрозділу, й була зініційована недержавними

структурами, її значення у формуванні нагородної спадщини важко переоцінити. Адже в її формі і змісті втілювалися новаторські підходи до творення нагородних знаків, які будуть використані як у нагородотворчій практиці національних державних утворень, так і (пізніше) української діаспори.

Щодо державних проектів у цій царині, то пальма першості тут належить уряду Української Держави гетьмана П. Скоропадського і про це вперше засвідчив рукопис сотника Б. Монкевича, який зберігається у Львівському держархіві [2, 58]. Влітку 1918 р. за розпорядженням Гетьмана при Головному штабі армії було створено нагородну комісію, куди зокрема увійшли художник Г. Нарбут та історик і генеолог В. Модзалевський. Досить оперативно комісія подала проекти державних нагород для відзначення як військових, так і цивільних громадян. Передбачалося запровадження таких відзнак:

- орден князя Ярослава Мудрого (за заслуги на громадянському поприщі);
- орден Св. княгині Ольги (для відзначення жінок);
- орден Св. Архистратига Михаїла (за військову доблесть);
- Залізний хрест (за відзнаку у визвольній боротьбі);
- хрест Св. князя Володимира (за державну цивільну службу);
- хрест на зірці «Слава і відродження України».

Подане вище вчоргове засвідчує амбітність державотворчих намірів гетьманської держави. Однак для їх реалізації, в тому числі в царині нагород, історія відвела цьому режиму занадто мало часу. Лише за тиждень до падіння Гетьманату ювелірною фірмою Й. Маршака було виготовлено зразок Залізного хреста, і на цьому все й скінчилося [3, 169].

Буремний листопад 1918 р. викликав унікальні нагородотворчі процеси на теренах Західної України. Услід за розпадом «клаптикової імперії» (Австро-Угорщини) група офіцерів-патріотів на чолі з Д. Вітовським 1 листопада заволоділа Львовом і задля увічнення цієї події та підняття бойового духу українських вояків було вирішено якнайшвидше запровадити спеціальну нагороду. Уже 5 листопада Українська Національна Рада звернулася з відозвою до вояків, у якій зокрема говорилося: «Щоб увіковічити Ваш історичний подвиг, ми, Українська Національна Рада, устанавлюємо отсим для кожного з Вас найвищу військову відзнаку: «За обняття Львова у власть Української Держави» [9].

Дещо пізніше полковник Маринович та художник Іванцев розробили проект відзнаки, яку вони замислили як коштовний кількоступеневий орден. Знак ордена являв собою широкораменний хрест, залитий блакитною емаллю на тлі зірки з вісьмома променями у вигляді оздобленого діамантами й рубінами калинового листя. З під кінців хреста виходило два античні мечі з руків'ями, що також прикрашені рубінами. На круглому медальйоні у центрі – зображення золотого тризуба, а на залітій малиновою емаллю пружці – напис «Оборонці Львова». На верхньому кінці хреста у щиті зображувався герб м. Львова.

Пропонувалося запровадити орден трьох класів: 1) Великий хрест (для нагородження глави держави, найвищого командування та особливо заслужених осіб); 2) Командорський хрест (для військових

командирів, громадських діячів); 3) Лицарський хрест (для військовиків – офіцерів, старшин і рядових, а також цивільних осіб за участь у листопадовому перевороті) [2, 59–60].

З огляду на украї трагічні обставини початкової історії ЗУНР проект запровадження коштовного й складного у виготовленні ордена видавався фантастичним і, звісно, був приречений на декларативну роль. Утім він залишив свій поважний слід у нагородній спадщині України.

Базові засади побудови національної нагородної системи були суттєво поглиблені за Директорії, котра демонструвала дивовижну оперативність і рішучість у справі розбудови української держави. Менш ніж за місяць після приходу до влади 10 січня 1919 р. Рада Міністрів УНР постановила запровадити нові відзнаки: Республіки та Слава України. А вже через 2 тижні (24 січня) Директорія ухвалила відповідний закон, який і став першим правничим документом найвищого рівня в царині українських нагород. Його повна назва – «Закон УНР про встановлення відзнак Республіки, Слава України, відзнак на вшанування учасників протигетьманського повстання та про заборону носити зовнішні відзнаки колишньої Російської імперії». Закон вражає своїм лаконізмом: він умістився менш ніж на одній сторінці і складається всього із 4-х пунктів. Ним заборонялося носити на території УНР відзнаки Російської імперії, при цьому виняток становили лишень надзвичайно популярні серед вояків Георгіївські хрести та Георгіївська зброя (нею нагороджували вояків за особисту мужність і героїзм). Закон передбачав встановлення вже згаданих двоступеневих відзнак Республіки (загальногромадянський орден) та Слава України (військовий), а також «зовнішню» відзнаку для учасників антигетьманського повстання (без конкретизації, яку саме) [10, 84].

У правотворенні цих перших українських нагород зіграла свою негативну роль поспішність та відсутність досвіду. Услід за прийняттям закону в ім'я його життєздатності мала бути кодифікована низка підзаконних актів, насамперед статuti нагород (порядок та чинники нагородження, старшинство відзнак, права і преференції нагороджених тощо). Цього Директорією зроблено не було, тому вчергове задекларовані нагороди не стали реальністю.

Перші проекти статутів українських нагород розроблялися вже навесні 1919 р. і це відповідальне завдання було покладено на інтендантський відділ Генштабу та 1-й відділ Персональної управи Військового міністерства УНР. У двадцятих числах квітня на затвердження Головного отамана військ УНР С. Петлюри було подано проект статуту відзнаки Св. Архистратига Михаїла двох ступенів. Втім отаман прийняв рішення про повернення до відзнаки Республіки (вже як бойової нагороди). [2, 64]. У липні з'явилися вдосконалений статут нагороди, де замість розпливчастого поняття «відзнака» з'явилися терміни «бойовий хрест» та «бойова медаль». У проекті оновленого статуту окрім загальних положень, переліку подвигів, гідних відзначення, вперше було регламентовано порядок нагородження, а також права і пільги нагороджених. «Лицарям відзнаки Республіки» скорочувався на рік термін отримання чергового звання, вони мали право на подвійну відпустку, безкоштовне лікування, на щорічне

отримання з держбюджету винагороди в розмірі 2400 грн. (1-й ступінь) і 1200 грн., тощо [11, 92].

У серпні 1919 р. з'явилися проекти описів 2-ступеневої Бойової нагороди Республіки і 4-ступеневої Бойової медалі «Республіки». Елементами першої нагороди були: прямий хрест із окисованого заліза, у центрі якого знаходився круг з блакитною поливою та жовтою пружкою, у центрі – зображення соборного герба (тризуб, Арх. Михаїл та лев), а на сторонах хреста – напис «Хороброму лицареві рідного краю». Реверс нагороди містив дату злуки УНР і ЗУНР, чергу хреста та прізвище нагородженого. Хрест за допомогою кільця мав кріпитися до жовто-блакитної шовкової стрічки. [12, 93–94].

Щодо медалі, то її перший і другий ступені також мали форму хреста, 3-й ст. мав квадратоподібну форму, а 4-й – був 8-гранником. Перші два ступені медалі мали виготовлятися із нікельованого заліза, а 3-й і 4-й – із бронзи. Всі медалі носилися на муаровій стрічці голубого кольору [13, 94–95]. Як бачимо, саме Директорії належала першість у розробці повного комплексу нормативних нагородних документів.

Планувалося виготовити 500 знаків хреста Республіки 1-го ст., 1500 – 2-го, а також 1000 медалей «Республіки» 1-го ст., 2000 – 2-го, 4000 – 3-го і 8000 – 4-го [2, 71]. Однак воєнні невдачі Директорії, які змусили уряд УНР постійно міняти своє місце перебування завадили реалізації вказаних проектів. Людський поголос яскраво відобразив тодішню драматичну ситуацію: «У вагоні Директорія – під вагоном територія». Відтак, у 1919 р. статут ордена Республіки так і не був затверджений.

Паралельним курсом йшов процес нагородотворення на теренах ЗУНР (ЗОУНР). Ще на початку січня 1919 р. у галицькій армії мали намір запровадити спеціальні медалі 5-ти ступенів за поранення, причому кожна ступінь відповідала кількості таких поранень. Тому, звісно, найвищою була відзнака 5-го ступеня, яка мала виготовлятися із золота, тоді як перші три – зі срібла [2, 68–69]. Проте армійські ініціативи не знайшли належного розуміння влади.

Порівняно нещодавно стало відомо й про результати роботи спеціальної комісії, яку очолив запрошений із Наддніпрянщини урядом ЗУНР М. Омелянович-Павленко. Саме він і підписав проект військових відзнак «Національний орден» та «Національна медаль», в основу якого було покладено статут російського імператорського ордена Св. Георгія. Втім цей документ так і залишився на папері [3, 370–371].

Усвідомлюючи невідворотність боїв із польською армією навесні 1919 р., командування УГА зрештою ініціювало запровадження нагород за військові заслуги. Відтак, враховуючи очевидну актуальність пропозиції та взявши за основу проект М. Омеляновича-Павленка, Рада Державних Секретарів ЗОУНР 30 квітня 1919 р. у Станіславі видала розпорядження про встановлення низки відзнак: Тризуб з вінцем (4 ступені), Медаль Тризуба (4 ст.), Оружний тризуб та Хрест учасництва. До кожного ступеня Тризуба з вінцем як найвищої нагороди мала додаватися й відповідна грошова винагорода: до 1-го ст. – 2000 грн., 2-го – 1000 грн., 3-го – 200 і 4-го – 100 грн.

В основі зображення тризуба з вінцем усіх ступенів лежав тризуб на тлі вінків з лаврового, дубового, смерекового та калинового листя, залежно від ступеня нагороди (відповідно: від 1-го до 4-го). Відзнаки 1-го і 2-го ст. планувалося виготовляти із золота, а 3-го й 4-го – зі срібла. Медаль Тризуба (медаль за труд) містила зображення тризуба з дубовими гілками. На реверсі – написи «УНР» та девіз «Борітеся – поборете». Медаль 1-го ст. планувалося виготовляти із золота, 2-го – зі срібла, 3-го – бронзи, 4-го – білого металу.

Хрест усадиства планувався з металу «бронзової краски», у центрі його – тризуб та дата «1918», на звороті – напис «У», «Н», «Р». Щодо Оружнього Тризуба, то ця відзнака була круглої форми і мала прикріплюватися до багнета вояка на 9 см нижче верхнього краю піхов [14, 87–91].

Втім Диктатор ЗОУНР зміг затвердити це розпорядження Ради Державних Секретарів лише 3 липня 1919 р. Були проведені й перші організаційні заходи: при штабі УГА створювався Перший відділ для відзначення 50 старшин Тризубом з вінцем та при штабах бригад утворювалися відділи для вшанування підстаршин і рядових вояків. Поряд з цим у військовій частині було надіслано по 10 примірників Розпорядження РДС та ще по 10 «Примірів до відзначень», якими мали керуватися польові командири при поданнях до нагороди (всього 133 пункти конкретних випадків і підстав для нагородження) [2, 69].

Проте нагородження цими відзнаками так і не відбулося. Розпочате у Відні на замовлення очільників Галицької держави виготовлення нагородних знаків наштовхнулося на значні технічні труднощі і згодом було припинене. До того ж, невдовзі втратила свою державність і ЗУНР. Зазначимо також, що на відміну від Директорії, галицька влада намагалася запровадити відразу значну кількість нагород, при цьому не подбавши про вироблення відповідних нормативних документів щодо функціонування цих відзнак.

Між тим, лише восени 1920 р. Директорія продовжила нагородотворчу діяльність, що виявилось у затвердженні Головним отаманом статутів відзнак та відповідному наказі Головної команди військ УНР від 19 жовтня 1920 р., що відзначався вражаючим лаконізмом (всього 5 стислих параграфів) [15, 95–96]. Названі документи передбачали функціонування двох нагород на теренах УНР: 2-ступеневого ордена Визволення і відзнаки Залізний хрест.

У статутах відзнак подано вся необхідна нормативна інформація про нагороди. Згідно з описом знаком ордена Визволення обох ступенів є хрест чорного кольору із золотими берегами і зображенням на щитку старовинного герба. На реверсі – напис «За вільну Україну» і дата «1920». Окрім хреста, що носився на ший, лицарі ордена мали спеціальну відзнаку на шаблі: золота китиця і золотий ефес (1-ша ст.), срібна китиця на звичайній зброї (2-й ст.) [16, 101]. Для орденоносців статутом передбачалася ціла низка пільг.

На особливу увагу заслуговує відзнака Залізного хреста, запровадженого на ознаменування і задля відзначення учасників досить знакової події доби визвольних змагань: Зимового походу українського війська 6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р. Пізніше ця відзнака дістала цілком промовисту назву «За зимовий

похід і бої» і нею нагороджувалися усі учасники безприкладного походу, «які не заплямували козацької честі і зараз знаходяться в частинах», а також поранені і загиблі (посмертно). У розділі 3 містився перелік пільг і привілеїв лицарів відзнаки Залізного хреста (всього – 27 пунктів).

З опису нагороди випливає, що це був сталевий хрест, в осерді якого містилася чотирикутна золота зоря і на блакитному фоні – зображення старовинного герба. Біля кільця кріплення до стрічки – складені навхрест дві булави. На звороті хреста – дати Зимового походу і напис «За волю України» [17, 102–103].

А 20 жовтня 1920 р. з'явився проект 2-ступеневого ордена Республіки. Ця відзнака планувалася як найвища загальногромадянська нагорода для відзначення особливих заслуг у справі державотворення та на полі бою. Зокрема, цей нормативний документ розпочинався такими словами: «Орден Республіки повинен бути перед усім світом і на всі часи доказом величезної любові, патріотичного почуття, невпинної важкої громадянської або адміністративної праці, або визначних подвигів мужності та хоробрості в титанічній боротьбі за визволення і захист рідного краю та утворення незалежності Української Народної Республіки і її розвій» [18, 104]. Передбачалося й створення особливої структури – Управи ордена Республіки. Однак в силу несприятливих історичних обставин цей проект не був реалізований.

Єдиною реальною державною нагородою, якою відзначали вояків у хронологічних межах Української революції виявився Залізний хрест. Відразу після затвердження його статуту замовлення на виготовлення орденських знаків, грамот і стрічок було розміщено в Польщі і вже до Різдва – 25 грудня 1920 р. з'явилися перші 500 вказаних відзнак. Нагородження відзнаками Залізного хреста відбувалося з лютого 1921 р. в таборах для військовополонених на території Польщі. Цілком логічно знак за №1 отримав очільник Зимового походу генерал М. Омелянович-Павленко, №2 – начальник штабу походу Ю. Тютюнник, №3 – генерал-полковник О. Загородський. Науковці припускають, що на загал відзнакою залізного хреста нагороджено 3 – 4 тис. українських вояків [3, 372].

Висновки. Як випливає з поданого вище емпіричного матеріалу, національні уряди доби Української революції розглядали нагородотворчу роботу як один із найпріоритетніших напрямів розбудови незалежної держави. При цьому варто підкреслити, що процес творення нагород проходив паралельним курсом: у Наддніпрянській Україні та західних областях. Доба визвольних змагань породила чимало установчо-нормативних документів, які передбачали запровадження нагород та містили правові деталі їхнього функціонування. Однак у силу трагічних для молодого української державності обставин переважну більшість тогочасних українських нагород спіткала декларативна роль. Відтак лише відзнаці Залізного хреста випало виконати місію не лише запроєктованої, але й реально врученої нагороди. У подальшому національно-українські нагородотворчі процеси відбувалися вже в екзилі.

Проблема нагородотворення революційної доби видається надзвичайно перспективною і потребує подальшої розробки на макро- та мікрорівнях через залучення нових документальних джерел на нарративу.

Поряд з цим вважаємо за доцільне рекомендувати владним структурам повернути в ряд державних нагород України орден Визволення та Залізний хрест.

Список використаної літератури та джерел

1. Нагороди України: історія, факти, документи : в 3 т. / Д. Табачник, І. Безгін, В. Бузало, М. Дмитрієнко [та ін.]. – Т. 1. – Київ : Українознавство, 1996. – 288 с.
2. Українська фалеристика: з історії нагородної спадщини : у 2 кн. / Д. Табачник, В. Бузало, В. Воронін, М. Дмитрієнко. – Київ : Либідь, 2004. – Кн. 1. – 479 с.
3. Нестеренко П. Нагороди України доби визвольних змагань 1917–1920 рр. / П. Нестеренко // Допоміжні історичні дисципліни геральдика, фалеристика : навч. посіб. – Київ : Кондор, 2014. – С. 367–382.
4. Чмир М. В. Військові нагороди в Західноукраїнській Народній Республіці (1918–1919 рр.) / М. В. Чмир // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 50–56.
5. Гломозда К. Відзнаки Українського війська доби Визвольних Змагань / К. Гломозда // Історія українського війська. – Львів : Світ, 1996. – С. 825–827.
6. Державні нагороди Української Народної Республіки / Енциклопедія історії України. – Т. 2: Г-Д. – Київ : Наукова думка, 2005. – С. 361–362.
7. Фалеристика // Спеціальні історичні дисципліни : довід. : навч. посіб. для студентів ВНЗ / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко, Т. А. Балабушевич [та ін.]. – Київ : Либідь, 2008. – С. 486–494.
8. Нагороди УНР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>. – Назва з екрану.
9. Діло (Львів). – 1918. – 6 листопада.
10. Закон УНР про встановлення відзнак Республіки, Слава України, відзнак на вишунування учасників протигетьманського повстання та про заборону носити зовнішні відзнаки колишньої Російської імперії // Українська фалеристика: з історії нагородної спадщини: у 2 кн. / Д. Табачник, В. Бузало, В. Воронін, М. Дмитрієнко [та ін.]. – Київ : Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 84.
11. Проект статуту бойового хреста Республіки // Українська фалеристика: з історії нагородної спадщини. – Київ : Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 92.
12. Проект опису бойового хреста Республіки // Українська фалеристика: з історії нагородної спадщини. – Київ : Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 93–94.
13. Проект опису бойової медалі «Республіки» // Українська фалеристика: з історії нагородної спадщини. – Київ : Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 94–95.
14. Розпорядження Ради Державних Секретарів Західної області УНР про встановлення відзнак Тризуб з вінцем, Медалі Тризуба, Оружний тризуб та Хрест учасництва для відзначення борців за справу Української Народної республіки // Нагороди України: історія, факти, документи : в 3 т. / Д. Табачник, І. Безгін, В. Бузало, М. Дмитрієнко [та ін.]. – Т. 1. – Київ : Наукова думка, 1996. – С. 87–91.
15. Наказ Головної команди війська УНР про встановлення в українській армії ордена Визволення і відзнаки Залізний хрест // Українська фалеристика: з історії нагородної спадщини. – Київ : Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 95–96.
16. Статут ордена Визволення // Українська фалеристика: з історії нагородної спадщини. – Київ : Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 96–101.
17. Статут відзнаки Залізного хреста за похід і бої з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р. // Українська фалеристика: з історії нагородної спадщини. – Київ : Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 102–104.
18. Проект статуту ордена Республіки Української Народної Республіки // Українська фалеристика: з історії нагородної спадщини. – Київ : Либідь, 2004. – Кн. 1. – С. 104–108.

References

1. Tabachnic, D., Bezgin, I., Buzalo, V., Dmytrienko, M. et al. (1996). *Award of Ukraine*. Kyiv: Ukrainoznavstvo (in Ukr.)
2. Tabachnic, D., Bezgin, I., Buzalo, B., Voronin, V., Dmytrienko, M. et al. (2004). *Ukrainian faleristics: history award system*. Kyiv: lybed, 1, 49 (in Ukr.)
3. Nesterenko, T. (2004). *Award of Ukraine liberation struggle 1917–1920. Auxiliary historical sciences*. Kyiv. Kondor. 367–382 (in Ukr.)
4. Chmyr, M. V. (1999). *Military Awards in Western Ukrainian people's Republic (1918 – 1919)*. *Ukrainskii itorychnii journal (Ukrainian historical journal)*, 5, 50–56 (in Ukr.)
5. Glomozda, K. (1999). *Honors Ukrainian army period the liberation struggle. History Ukrainian army*. L'viv : Svit, 825–827 (in Ukr.)
6. *The liberation struggle Ukrainian people's Republic*. (1999). *Encyclopedia of History of Ukraine*. Kyiv: naukova dymka. 2, 361–362 (in Ukr.)
7. Vojzexivska E. N., Tomazov, V. V., Dmytrienko, M. A., Balabushevich, T. A. et al. (2008). *Faleristics. Special historical subjects*. Kyiv: lybed. 486–494 (in Ukr.)
8. *Awards UNR*. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki> (in Ukr.)
9. *Dilo (Business)*. (1918), 6 November (in Ukr.)
10. Tabachnic, D., Bezgin, I., Buzalo, B., Voronin, V., Dmytrienko, M. et al. (2004). *Law UNR about installation honors Republic, Glory to Ukrain, honors at honoring members antyhetman rebellion and about ban wearing external honor the former Russian empire. Ukrainian faleristics: history award 's system V.I*. Kyiv: lybed, 84 (in Ukr.)
11. *The draft of statute combat cross Republic (2004)*. *Ukrainian faleristics : Ukrainian faleristics: history award system V.I*. Kyiv: lybed, 92 (in Ukr.)
12. *The draft of statute combat cross Republic (2004)*. *Ukrainian faleristics : Ukrainian faleristics: history award system V.I*. Kyiv: lybed, 93–94. (in Ukr.)
13. *The draft of description combat medal «Republic» (2004)*. *Ukrainian faleristics: Ukrainian faleristics: history award system V.I*. Kyiv: lybed, 94–95 (in Ukr.)
14. Tabachnic, D., Bezgin, I., Buzalo, B., Dmytrienko, M. et al. (1996). *Order the council of State Secretaries Western area UNR about installation honors Trident with crown, Medal trident, Oruzhno trident and Cross participation for celebration wrestlers by case Ukrainian people's Republic. Awards of Ukraine: history, facts, documents. V.I*. Kyiv: Naukova dymka, 87–91 (in Ukr.)
15. *Order home team arm UNR about installation at ukrainian arm orden liberation and honors Iron cross (2004)*. *Ukrainian faleristics: Ukrainian faleristics: history award system. V.I*. Kyiv: lybed, 95–96 (in Ukr.)
16. *Statute of order liberation (2004)*. *Ukrainian faleristics: Ukrainian faleristics: history award system, V.I*. Kyiv: lybed, 96–101 (in Ukr.)
17. *Statute of honors Iron cross by campaign and fights from 6 Desember 1919 to 6 May 1920 (2004)*. *Ukrainian faleristics: Ukrainian faleristics: history award system. V.I*. Kyiv: lybed, 102–104 (in Ukr.)
18. *The draft of statute order Ukrainian people's Republic (2004)*. *Ukrainian faleristics: Ukrainian faleristics: history award system. V.I*. Kyiv: lybed, 104–108 (in Ukr.)

G. Golysh,
L. Lysytsya

AWARENESS ACTIVITY OF THE NATIONAL GOVERNMENTS OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917-1921: PROJECTS AND REALITIES

The essence of the problem considered in this article is the understanding of the extremely important in the development of statehood, relevant from the point of view of the dynamism of the corresponding processes of the modern world, and the

theme of the award heritage of the revolutionary era, which is not sufficiently studied by historical science.

The purpose of the proposed exploration, based on published documents, is to analyze the main directions of awarding activity of the governments of the UPR, the Ukrainian State, the WUPR (WU UPR) and the Directorate during the period of the Ukrainian Revolution of 1917-1921.

Methods: Descriptive, retrospective, comparative and analytical methods of research are used. Taking into account, that the awards are the subject of studying several special historical disciplines, such as faleristics, medalery and social etiquette, the author also used methodical tools and definitions of the named sciences.

Based on the involved empirical material, the authors presented a historical narrative on the genesis of the award heritage of national governments of the era of the Ukrainian Revolution. Objective and subjective reasons of difficulties of rewarding are found out, subjects of normative-legal documentation are described both in projects and in realities.

At the complex level, the actual data on the activities of the governments of the UPR, the Ukrainian State, the WUPR (WU UPR) and the Directorate in the field of creation of national awards are systematized. The position on the predominant declarativeness of awarding documents is substantiated.

The national governments of the era of the Ukrainian Revolution considered the award-winning work to be one of the most priority areas for the development of an independent state. The process of creating awards took place at a parallel course: in Naddniprovska Ukraine and the western regions, but most award standards are still at the project level. We consider it advisable to recommend to the authorities of Ukraine to return the Order of Liberation and the Iron Cross to state awards.

Key words: award, honours, order, cross, medal, trident, degree, tape, award heritage, project, statute

УДК 94(477) «195»: 316.334.55: 323.27

С.В. Корновенко

доктор історичних наук, професор, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

СЕЛЯНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ВИЯВ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОСТІ В УКРАЇНІ*

Статтю присвячено вивченню феномену селянської революції першої третини ХХ ст. – селянським республікам. Запропоновано розуміння селянських республік як історичного, цілісного соціокультурного явища, в еволюції якого виокремлено два етапи: перший – 1905 – 1907 рр., другий – 1907 – перша половина 1920-х рр. Сутність цього феномену полягала у тому, що це була форма суспільно-політичної та громадської самоорганізації селян, об'єднаних спільними духовно-культурними, суспільно-політичними і соціально-економічними цінностями/ідеалами для вирішення спільних духовно-культурних, суспільно-політичних, соціально-економічних питань. Ключовим для розуміння поняття «селянська республіка» є спільна справа. Розкрито причини виникнення селянських республік, територію поширення, характерні ознаки.

Ключові слова: селянська революція, селянські республіки, селянське самоврядування, селянська самоорганізованість, Українська революція.

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636).

Постановка проблеми. Початок ХХ ст. в історії України позначений суспільно-політичними потрясіннями та соціально-економічними трансформаціями, що докорінно змінили ustalений спосіб буття багатомільйонного селянства. Одним із явищ тогочасного соціокультурного життя стала селянська революція. Розпочата у 1902 р. селянами Харківщини і Полтавщини, вона носила історичний, природний характер. На нашу думку, її не варто вважати лише захисною реакцією селянства на модернізацію. Вона була реакцією і на «тупцювання» на місці щодо вирішення аграрного питання, суб'єктивізації селянства як частини тогочасного соціокультурного організму. Одним із феноменів селянської революції на початку ХХ ст. стали селянські республіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У напрацюваннях новітніх українських і зарубіжних істориків розкрито окремі питання, частково дотичні до порушеної нами у статті теми. В історіографії склалася традиція розглядати окремо селянські республіки 1905 – 1907 рр. і ті, що виникли під час Української революції 1917 – 1921 рр. Зокрема, у контексті аналізу суспільно-політичних процесів у Наддніпрянській Україні, Європейській частині Російської імперії про це йдеться у напрацюваннях І. Верховцевої [1], О. Герасименко [2], Д. Кудінова [3], В. Магася [4], В. Магася і Ю. Магась-Демидас [5], Т. Шаніна [6] та інших авторів. Селянські республіки у роки Української революції 1917– 1921 рр. вивчено у працях С. Губського [7], Ю. Котляра [8], Б. Легоняка [9], Ю. Митрофаненка [10], М. Пономаренка [11], В. Чоса [12], В. Шкварця [13], В. Щербатюка [14] та інших дослідників.

Мета. Водночас не всі аспекти такого багатогранного феномену, як селянські республіки розкрито повною мірою, мають місце дискусійні моменти. Перспективним є також розгляд еволюції селянських республік, причин їх утворення, виявлення спільних і відмінних рис тощо. Автор статті ставить за мету дослідити селянські республіки початку ХХ ст. як вияв селянської революційності, форму суспільно-політичної та громадської самоорганізації селянства.

Виклад основного матеріалу. Одним із актуальних питань будь-якого науково-історичного дослідження є його поняттєво-категоріальне забезпечення. Не є винятком і наша тема. Передусім йдеться про поняття «селянська республіка», його значення. В історичній науці, на думку О. Герасименко, уперше термін «селянська республіка» почали використовувати на сторінках колективної монографії «Революція 1905 – 1907 годов в России». Дослідниця погоджується із судженням П. Замкового у тому, що до цього українські історики-аграрники цим терміном не послуговувалися. У подальшому, – зауважує науковець, – поняття «селянська республіка» історики «розглядали переважно для позначення Сумської повітової організації ВСС» [2, 29–30, 33]. Ю. Котляр вважає, що виникнення селянських республік в Україні тісно пов'язане з повстанським рухом селян 1919 – 1920 рр. [15]. Ним запропоновано під поняттям «селянська республіка» розуміти найвищий етап розвитку повстанського руху, який організаційно оформився у структури державного типу [16]. Подібними є судження і С. Губського. Він також вважає, що найвищим етапом розвитку повстансько-

партизанського руху на Півдні стало створення формувань державного типу на Миколаївщині – Колосівській, Врадівській, Висунській та Баштанській республік [7, 84].

Однак не всі дослідники поділяють наведену вище думку. Зокрема, Б. Легоняк, вивчаючи історію холодноряців періоду Української революції 1917 – 1921 рр., категорично обстоює тезу стосовно того, що «дуже часто події 1917 – 1923 років у нашому краї і організацію, на чолі якої стояв Василь Степанович Чучупак, – називають Холодноряцькою республікою. Це твердження помилок. Напевно історики, публіцисти підхопили його з вуст більшовицьких ідеологів, які спаплюжили боротьбу українців за свою незалежну державу, висміювали її, перекручували і приховували факти та показували її у вигляді «хуторянства», – так званіх республік. Ніколи не існувало ніякої холодноряцької республіки, на відміну від Чигиринської, яку організував більшовицький підлабузник Свирид Коцур» [9, 24].

Зважаючи на дискусії навколо поняття «селянська республіка», вважаємо за доцільне долучитися до обговорення, запропонувати авторську робочу гіпотезу. У перекладі з латини республіка (лат. *res publica*) – «спільна справа». У процесі історичного розвитку термін «республіка» набував різного значення. Він зустрічається в працях Аристотеля. Його філософ уживав для позначення держави. У Стародавньому Римі до періоду імперії він позначав саму державу, відображаючи її суспільний сенс як «спільної справи». Разом із тим, термін «республіка» не завжди позначає реальну державну форму. Н. Макіавеллі використовував термін «республіка» для позначення державної форми, яка за своєю організацією виступала своєрідною антитезою єдиновладдю. Такі визначення, як «антична республіка», «феодальна республіка» тощо є сучасними і мають суто наукове походження. До кінця 18 ст. термін «республіка» як офіційна назва тієї чи іншої держави не вживався. У наші дні названий термін звичайно є складовою офіційної назви держави. Часто «республіками» називали територіальні утворення [17]. Енциклопедичний словник із державного управління поняття «республіка» розкриває як форму державного правління, за якого всі інші органи влади обираються або формуються на певний строк загальнонаціональними представницькими установами, а громадяни мають особисті й політичні права [18].

На підставі аналізу історичних джерел, подій селянської революції, вважаємо за доречне послуговуватися поняттям «селянська республіка». Його ми розуміємо як форму суспільно-політичної та громадської самоорганізації селян, об'єднаних спільними духовно-культурними, суспільно-політичними і соціально-економічними цінностями/ідеалами для вирішення спільних духовно-культурних, суспільно-політичних, соціально-економічних питань. Ключовим для розуміння поняття «селянська республіка» є спільна справа.

Селянські республіки початку ХХ ст. не мали всіх тих критеріїв, якими сучасна наука наділяє це явище. Це, на нашу думку, цілком природно і об'єктивно, але не позбавляє підстав селянські утворення початку ХХ ст., про які йдеться, ідентифікувати як селянські республіки. Аргументом на користь цієї нашої думки

є те, що селянська республіка як суспільно-політичне утворення мала ряд принципових і класичних ознак, властивих такій формі утворень. Ними насамперед були такі: антитеза єдиновладдю, виборність керівного складу, наявність законодавчих і виконавчих інститутів, демократизм у селянському розумінні у вирішенні спільних справ, територіальні межі, збройні формування тощо. Залежно від ступеню організованості перелік міг різнитися, як і якість цих критеріїв. Селянська республіка початку ХХ ст. більшою мірою співвідноситься з «військовою демократією», аніж сучасним республіканізмом. Історично-традиційним і духовно-ідейним підґрунтям селянських республік початку ХХ ст. є цінності Запорізької Січі, а також попередніх періодів українського державотворення.

Як соціокультурне, цілісне історичне явище селянська республіка була результатом селянської революції, виявом селянської революційності, селянського бунту [19, 83–94], реалізацією політичної програми селянства. Вона переконливо засвідчила появу на тогочасній історичній арені нового активного суб'єкта історії – селянина. Насамперед йдеться про те, що за сорок пореформених років під впливом модернізаційних процесів, що мали місце у Російській імперії, селянство трансформувалося, породивши якісно новий тип. Він стає активним суб'єктом суспільно-політичних процесів і соціально-економічних трансформацій. Послуговуючись термінологією західної історіографії [20], вважаємо, що цей новий тип – тип селянина-ідеомана. Поділяючи думки Р. Конквеста, А. Алварес, Е. Гофера, селянин-ідеоман – селянин, схвилюваний ідеями. Ідейне поле селянина-ідеомана – це домінанта «Ідеї Землі». Вона усвідомлювалася і розумілася як «єдина Надія». Отже, на авансцену історії вийшов новий селянин – селянин доби революції з революційними гаслами.

Розуміючи селянську республіку як соціокультурне, цілісне історичне явище, умовно в його історії розрізняємо два взаємопов'язані періоди. Перший – 1905 – 1907 рр. Другий – 1917 – перша половина 1920-х рр. Критеріями для їх виокремлення є такі: по-перше, етапи розгортання селянської революції; по-друге, ступінь розвитку селянської революційності; по-третє, причини виникнення селянських республік; по-четверте, особливості їх існування; по-п'яте, загальноісторичний перебіг подій.

Однією з прикметних ознак селянської революції, започаткованої селянами Полтавської та Харківської губерній у 1902 р., у 1905 – 1907 рр. стало те, що уперше опозиційні до влади сили заговорили про селянство не як про пасивну масу, що повинна слідувати за ними, а як про окремішній активний суб'єкт історії. Селянство дедалі політизувалося. Про це переконливо свідчить створення Всеросійського селянського союзу (ВСС). Підставою для таких суджень була політизація селянської свідомості, реалізована у конкретних вчинках селян. Наприклад, селяни Верківки Ніжинського повіту Чернігівської губернії 25 травня 1906 р. прийняли рішення надіслати телеграму до Державної Думи, в якій запевняли останню, що селяни вірять в неї і «будуть стояти за неї до кінця», по-друге, селяни підтримують проект земельного питання, запропонований трудовою групою і, нарешті, по-третє, вимагали від Думи підняти питання про

автономію України та започаткувати навчання дітей в школах рідною мовою [21, 406].

Красномовним підтвердженням політизації селянства під час селянської революції стало і створення Всеросійської селянської спілки як форми політичної самоорганізації селянства. За даними П. Замкового, які ґрунтуються на підрахунках М. Лещенка, в Європейській частині Російської імперії на кінець 1905 р. діяло 470 волосних і сільських об'єднань ВСС – 200 тис. осіб, з яких 120 об'єднань – в Україні [22, 88]. Її діяльність була наповнена реальним змістом, що безпосередньо впливав на політичну свідомість, культуру і активність селянства. Зокрема, у роботі II Всеросійського з'їзду ВСС 6–10 листопада 1905 р. взяло участь 187 селян-делегатів 27 губерній Європейської частини імперії. Окрім економічних питань на порядку денному роботи з'їзду стояли і питання запровадження загального виборчого права, демократизації селянського місцевого управління.

Суспільно-політична, революційна активність селянства під час селянської революції у 1905–1907 рр. була первинною і носила природний характер [23]. Каталізатором такої активності стало селянське самоврядування. Зумовлено це тим, що селянське самоврядування пореформеними часами ґрунтувалося на базі вікового захисника селянина – «миру»: запровадженням у 1861 р. «дворянської» системи самоврядування селян, у якій нижчий, базовий рівень складала сільська громада/сільський «мир», «архітектори» майбутнього оновленого сільського ладу, по суті, легалізували історичні форми селянського співжиття, обумовлені необхідністю колективного виживання у складних природних, економічних та соціально-політичних обставинах попередніх епох.

Пореформеними десятиліттями традиційні форми організації життя села було по суті законсервовано, оскільки це полегшувало виконання фіскальних функцій, забезпечувало самопоміч селян, гарантувало політичну лояльність режиму питомої ваги населення країни [24, 105]. З загостренням господарської кризи і соціальних протиріч на початку ХХ ст. «мир» став основою самоорганізації у селянських виступах. Сільські сходи, як відмічають фахівці, революціонізувалися, у рамках «миру» спостерігалось згуртування селянства, посилювалась соціальна солідарність [25, 16].

В окремих регіонах Російської імперії вплив союзу був настільки значним, що контроль за певними територіями належав його місцевим комітетам. Восени 1905 р. утворилися селянські республіки, які перебирали на себе частину владних повноважень в місцевостях до меж волостей або повітів [26]. Фактично українські селянські республіки у селі Великі Сорочинці на Полтавщині та у селі Люботино Сумського повіту на Харківщині тощо – результат природної політизації селянства, розвитку селянського самоврядування. Організаторами і керівниками селянських республік були офіційні особи селянського самоврядування [27, 76–78]. Так, наприклад, у Васильківському повіті Київської губернії селянський схід Ракитинської волості без участі будь-якої політичної партії для управління цією територією обрав комітет. До його складу увійшло дванадцять селян і два євреї. Комітет було проголошено єдиною владою у волості. Він користувався авторитетом у

населення, заходи, що ним застосовувалися були подібні до тих, що застосовувалися скрізь, де селяни брали владу у свої руки [6, 190].

Непоодинокими були випадки, коли організаціями і керівниками новоявлених селянських республік ставали по суті офіційні особи станового селянського самоврядування, організованого на базі «Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності» 1861 р. [28, 135]. Це з упевненістю дозволяє говорити про те, що не тільки з есерівською агітацією та створенням Всеросійської селянської спілки слід пов'язувати «надзвичайну організованість» селянських протестних акцій в умовах революції. І у цьому ми солідарні з позицією Т. Шаніна [6, 158].

Прикладом створення однієї із таких селянських республік можна назвати Сумську селянську республіку. Сумська повітова організація стала однією з найрозвинутіших і найпотужніших складових ВСС. Керував селянською революцією у Сумському повіті Харківської губернії А. Щербак [29]. Він мав «величезні організаційні здібності, своєрідне красномовство переконаного фанатика, запальну вдачу та рішучість» [29]. Чимало зробив для пробудження політичної свідомості селянства та втягнення його в орбіту впливу ВСС.

Унікальність Сумської селянської республіки полягала в тому, що в ній так звані «темні» селяни, що раніше сподівалися лише на царську допомогу в своїх бідах, трансформувалося у добре згуртовану революційну силу, яка позбавила начальство влади над ними. ВСС своїми діями фактично перебрав на себе владу в повітовому центрі. За його ініціативи відбувалися страйки, мітинги, демонстрації, мобілізувалися селяни, гімназисти й робітники для пропандистської роботи. Було встановлено максимум цін на основні продукти, створені нові суди, призупинилася мобілізація, обкладено контрибуцією поміщиків тощо. Водночас комітет зупиняв порубки, погроми та інші насильницькі дії селян, спрямовуючи їх енергію в мирне річище [26].

Складовою частиною Сумської селянської республіки була «Яструбинська республіка». Тут революційні заходи пішли далі рішень інших волосних комітетів Союзу в повіті. Зокрема, яструбинці не тільки змінили сільську владу й вигнали поліцію, але й створили власну міліцію та експропріювали капітал відділку банку в селі [26].

У середині жовтня 1905 р. сільськогосподарські робітники організували в економії хутора Степного Яструбинської волості страйк із вимогами поліпшити умови життя і праці. Свої вимоги спочатку робітники оформили у письмовому вигляді та передали управляючому економію. «Ми, робітники Степної економії – йшлося у документі, – обговоривши своє надважке життя, вирішили вимагати покращення свого економічного становища.

1. Кожному робітнику 15 крб. у місяць, напівробітникам – 12 крб. Робочий місяць не може перевищувати 24 дні. Поденному робітнику один крб. в день, напівробітникам і жінкам – 75 копійок.

2. Десятигодинний робочий день, із яких півгодини на сніданок, годину на обід і півгодини на вечерю.

3. На сніданок вимагаємо супу із картоплею. На обід і вечерю має бути борщ і каша (гречана або пшона змащена салом, а не як зараз гнилим маслом).

Яловичина має бути с фунту, сала свиного по чверті фунту на кожного робітника. Хліб має випікатися не у формах, а у звичайній селянській пічці. Приміщення має бути прибраним, а не як зараз: криси вночі гризуть за голову і по всіх котлах, столах та чашках бігають.

Ми, робітники Степної економії, вирішили: не приступати до роботи, поки наші вимоги не будуть виконані повністю» [30, 95].

Прочитавши вимоги робітників, управляючий маєтком Зубер викликав війська. Це викликало негативну реакцію з боку робітників. 20 осіб вирушило до села Морочі, де революційною групою селян керував молотобоець Кузьма Криловецький. Зібрався мітинг працівників двох економії, який переріс у страйк, що тривав 10 днів. Навіть викликані з Сум війська не вплинули на селян, тому адміністрація економії змушена була піти на поступки [31].

24 жовтня 1905 р. у Яструбиному на майдані було скликано мітинг. Село оголосило себе незалежною республікою, обрало свою владу – комітет з семи осіб: К. Криловецького, Ю. Зленка, С. Коноваленка, Н. Зякуна, Я. Осадчого, А. Кобелецького, І. Шевченка. Було вигнано представників царської влади, закрито «монополку» (шинок). Нова влада вирішила відібрати землю в поміщиків, скасувала податки і зажадала повернення податків, сплачених за останні 15 років. На посаду волосного старшини було призначено Юхима Зленка, який використав 5 тис. крб., що лежали в касі частково на придбання зброї, а частково на допомогу нужденним селянам. Для охорони порядку в селі і волості яструбинці створили бойову дружину. Вона брала участь і в придушенні виступів чорносотенців у Сумах [31].

На короткий час вся влада в повіті опинилася в руках повсталих селян. На мітингу в Сумах яструбинці оприлюднили свої вимоги. Вони стосувалися поліпшення умов життя, вирішення аграрного питання. Окремим пунктом у кожному селі вимагали створення української школи, а в Сумах – української гімназії [31].

Події в повіті набрали загрозливих для уряду масштабів. Влада застосувала контрзаходи. 23 грудня 1905 р. до Сум прибула 10-та кавалерійська дивізія, було запроваджено військовий стан, а 27 грудня до Яструбиного направлено каральний загін. Дев'ятьох учасників засуджено військовим судом до страти через повішення, десятки було відправлено на заслання, багатьох закатували без суду у Харківській Холодногорській в'язниці [31].

Придушення селянських бунтів властями у 1906–1907 рр. супроводжувалося каральними акціями щодо тих, хто брав участь у пограбуваннях поміщицьких маєтків, створенні «селянських республік». Не поодинокими були випадки, коли жандармські очільники та місцеві управлінці вимагали сходи приймати рішення про виселення з села і покарання учасників аграрних заворушень; на сходах усіх селян примушували стати на коліна і каятись у вчиненому, а потім починалися тортури [32, 184].

Вплив Сумського комітету поширився частково на Лебединський та Охтирський повіти. Діяльність організацій Селянського союзу в цих повітах полягала у висуненні вимог до місцевих поміщиків та орендарів про збільшення заробітної платні, зниження цін на оренду землі, а також у самовільному захопленні випасів, вирубці лісів, видаленні робітників з економії

силою. Інколи навіть доходило до погромів і пограбувань економії. Останнє відбувалося не за вказівкою членів Союзу, а всупереч їй. Від початку пропаганда ВСС носила мирний характер. Селян закликали дочекатися утворення представницького органу, який вирішить все по справедливості. Для запобігання погромам представники ВСС змушені були вдаватися до хитрощів. Наприклад, селянин Сумського повіту І. Чайка, показуючи селянам на поміщицьку садибу, казав: «Добра школа чи лікарня буде» [29].

У дні так званих «жовтневих свобод» Сумський повітовий комітет ВСС став фактичним керівником у повіті, а подекуди й за його межами. У волостях, в свою чергу, всю повноту влади зосередили волосні комітети. Вони, навіть, обклали податком поміщиків. Усі заклади і представники царського уряду на місцях були бойкотовані. В Сумах з Яструбинської волості прибули селяни, які стали міською міліцією. Місто було поділене на 20 ділянок, ситуацію на яких контролювало по 2 міліціонери. Таким чином, Селянський союз зробив все можливе, щоб у критичний момент не допустити революційного свавілля [29].

Для придушення селянського руху Харківський губернатор надіслав у Сумський повіт велику кількість військових загонів, а в Сумах і повіті 26 грудня 1905 р. оголосив військовий стан. За допомогою сили владі на деякий час вдалося паралізувати діяльність організацій Селянського союзу на Сумщині [29].

Подібні селянські республіки мали місце і в інших губерніях. Наприклад, на Херсонщині селяни Висунська у листопаді 1905 р. розібрали поліцію, розігнали волосний суд. Замість цих установ ними були сформовані громадський комітет і народна міліція. Більше двох тижнів ці виборні селянами інституції виконували владні функції на території селища. У січні 1906 р. козаки 3 сотні 7 Донського полку приборкали бунтарів [15].

У селі Комрат Бендерського повіту 6 січня 1906 р. селянами було утворено Комратську республіку з населенням чисельністю 10 тис. осіб. Було обрано волосний комітет. Його очолив А. Галацан – студент Харківського технологічного інституту. Відповідно до рішень новопосталого органу, скасовувалися податки, боргові зобов'язання селян, поміщицькі землі передавалися селянам. 10 січня урядові війська припинили існування Комратської республіки [33].

Також відомими є селянські республіки у селах Марково Волоколамського повіту Московської губернії, Старий Буян та Царьовщина поблизу Самари, Пески на Воронежчині, у прибалтійському Руені (Рауні), Гурійська селянська республіка, Новінська селянська республіка Тверської губернії тощо [34, 185–191].

Таким чином, феноменальність селянських республік як вияву революційності селянства у 1905–1907 рр. полягає у такому. По-перше, вони засвідчили, що відбулася «революція в розумі» землеробів. Селянська революція носила, окрім іншого, й політичний характер. Вона не обмежилася соціально-економічним змістом, як про це йшлося в історіографічній традиції. По-друге, перехід влади до селян відбувався безкровно. По-третє, селянські республіки стали першим досвідом реальної політичної боротьби селян. У такий спосіб селянство

заявило про себе як про повноправного активного суб'єкта тогочасного російського імперського соціокультурного організму. По-четверте, селянство продемонструвало здатність швидко вчитися політичному досвіду, ефективно управляти, що було неочікуваним як для революційного, так і для консервативного табору [26].

В Українську революцію 1917–1921 рр. селянство увійшло з певним досвідом поведінки активного суб'єкту історії. Недарма практично всі без винятку політичні сили та режими, що боролися за владу в Україні у роки революції, вважали селянство базовою верствою пропонованих ними моделей державностей. Наприклад, на переконання М. Грушевського, реалізувати «народний ідеал справедливості» здатне тільки селянство. В одній із своїх робіт стосовно цього він зауважив: «Головною підставою сеї Великої України ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на тім прийдеться її будувати. В довгі часи нашого досвітнього життєвння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будучина, українське відродження і взагалі будучина України. Протягом цілого (XIX) століття українство і селянство стало ніби синонімами. З того часу, як усі інші верстви зрадили свою національність, від нього черпався весь матеріал для національного будівництва, і на нього поклато воно свої надії: Україна зможе встати тільки тоді, коли встане сеї скинений у безодню п'їтьми й невідомості титан, сеї позбавлений зору і сили, обстрижений з своєї політичної й національної свідомості Самсон. Треба було тільки подати йому сю чудотворну воду свідомості – тільки ж усе ходу не було, бо стеріг його пильно стоголовий цербер старого режиму» [35].

Водночас селянство у роки Української революції мало і власну «політичну програму», запропонувало власний варіант соціально-економічної та суспільно-політичної моделі, прийнятної для нього. Слушними стосовно цього є міркування В. Винниченка: «Селянин з соціальної природи своєї реаліст. Він оцінює явища не по їхній ідеальній, можливій цінності, а з погляду реальної, сучасної корисності» [36, 123]. Як доречно зауважує В. Лозовий, ідеологія селянства періоду Української революції 1917 – 1921 рр. тісно пов'язана з його уявленнями про аграрні відносини, про державу, владу та право, про роль свого стану у соціальній структурі та житті суспільства [37, 105 – 114]. Враховуючи тезу К. Маркса про те, що буття визначає свідомість, ми солідарні з В. Лозовим у тому, що ідеологія селянства насамперед визначалася його аграрним способом буття, виробничою діяльністю, осмисленням через звичну систему цінностей оточуючого світу. У центрі такої ідеології селянства у роки Української революції перебувало споконвічне прагнення «землі та волі». Ці два поняття були тісно взаємопов'язані у свідомості селян та мали для них сакральне значення. У такий спосіб можемо констатувати, що всю складність суспільно-політичних відносин, взаємини з владою селяни розуміли та сприймали крізь призму аграрно-природного буття [38, 104, 106].

Розвиток селянської революції у 1917–1921 рр. мав такі особливості. По-перше, вона розвивалася за якісно інших суспільно-політичних і соціально-економічних умов: падіння Російської імперії, припинення у 1918 р. Першої світової війни, радикалізації суспільних

настроїв, політичної нестабільності, загострення соціально-економічних проблем, невирішеності аграрного питання. По-друге, селянська революція стала потужним і дієвим складником Української революції 1917 – 1921 рр. як багатомірним, цілісним історичним та соціокультурним явищем. По-третє, вона розвивалася за умов стрімкої зміни центральної влади з усіма правовими, суспільно-політичними і соціально-економічними наслідками, зумовленими цим. По-четверте, революційна активність селянства була на декілька порядків вищою за 1905 – 1907 рр. Трансформацій зазнала і політична культура селянства.

Наведені вище та інші особливості розгортання селянської революції у 1917 – 1921 рр. безпосередньо вплинули на причини утворення, характер, політичне забарвлення, чисельність, територію поширення, тривалість існування селянських республік тощо в означений період. Окрім причин і обставин, характерних для утворення селянських республік у 1905 – 1907 рр., додалися й нові. На нашу думку, якщо у 1905 – 1907 рр. у селянських республіках домінував концепт «рго», то у 1917 – 1921 рр. – «contra». 3-поміж основних мотивів створення у 1917 – 1921 рр. пріоритетним було самозбереження, локалізація з тим, щоб вижити не у лише надто мінливих суспільно-політичних обставинах, а і біологічно. «Головне їх завдання, – обґрунтовано міркує Ю. Котляр, – об'єднання селян на боротьбу з різними ворогами» [16]. Отже спільна справа, спільна боротьба – базове у селянських республіках як формі революційної активності селян.

Ще одним потужним фактором селянського республікотворення став селянський повстанський рух. У цьому контексті поділяємо думку Ю. Котляра стосовно того, що виникнення селянських республік під час розгортання селянської революції у 1917 – 1921 рр. тісно пов'язане з розвитком селянського повстанського руху 1919 – 1920 рр. [15]. Так, справді, селянський повстанський рух посилив бунтівний/протестний компонент у створенні селянських республік, який поєднався з тими складниками, що мали місце під час селянського республікотворення у 1905 – 1907 рр. Значною мірою він трансформував їх характер у бік мілітаризації. Водночас, на наше переконання, немає достатніх підстав його абсолютизувати, обмежувати селянське республікотворення лише ним і вважати селянські республіки лише найвищим етапом селянського повстанського руху. Такий підхід призведе до ігнорування попереднього досвіду становлення цієї форми селянського самоврядування, обмежить цілісне розуміння такого багатогранного феномену, як селянська республіка.

Окрім об'єктивних чинників, що впливали на формування селянських республік під час селянської революції у 1917 – 1921 рр., мали місце і суб'єктивні. Наприклад, Ю. Митрофаненко, досліджуючи феномен «множинної суверенності» революційної доби у контексті процесів національного державотворення, звернув увагу на те, що селянські республіки виникали не лише з метою самооборони, захисту власної праці, а і для «слави парубоцької», грабунку навколишніх сіл сусідів, слабких державних установ чи знесилених військових частин. Не останню роль дослідник відводить і власне селянському розумінню розпорядчих документів очільників революції.

Зокрема, на його думку, селяни по-своєму сприйняли гасло С. Петлюри: «Хай кожне село наводить в себе порядок!». В їхній інтерпретації це означало «Кожна волясть сама по собі!» [10].

Під час розгортання селянської революції у 1917 – 1921 рр. селянське республікотворення стало набагато чисельнішим за попередній період. Розширилися і його територіальні межі. За нашими попередніми підрахунками, у 1905 – 1907 рр. у Наддніпрянській Україні існувало шість селянських республік. Географічно, відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу, вони локалізовані таким чином. На Полтавщині – Великі Сорочинці. На Київщині – Ракитинська у Васильківському повіті. На Харківщині – Люботинська, Сумська і Яструбинська у Сумському повіті. Висунська – на Херсонщині. Аналіз цих даних є підставою стверджувати, що у 1905 – 1907 рр. епіцентр селянського республікотворення розташовувався на Лівобережній Україні. Вважаємо це природним, оскільки селянство Полтавщини і Харківщини започаткувало селянську революцію у 1902 р.

Натомість у 1917 – 1921 рр. нами попередньо нараховано вісімнадцять селянських республік. На Лівобережній Україні – чотири: Прилуцька, Вахнівська, Спиченська, Глухівська. На Правобережній Україні – шість: Летичівська, Медвинська, Мліївська, Холодноярська, Чигиринська, Пашківська. На Півдні України – п'ять: Баштанська, Висунська, Врадіївська, Колосівська, Гуляйпільська. На Західній Україні – три: Команчанська, Флоринська, Лемківська. Окрім збільшення чисельності спостерігаємо і значне територіальне розширення селянського республікотворення.

Особливість полягала ще в одному. Селянські республіки 1905 – 1907 рр. мали однакове політичне забарвлення. У 1917 – 1921 рр. мала місце строкатість політичного забарвлення селянських республік. За спостереженнями Ю. Котляра на прикладі дев'яти селянських республік, що існували у Наддніпрянській Україні, палітра була такою. Баштанська республіка – антиденікінська, радянсько-більшовицька. Висунська – антиденікінська, націонал-соціалістична. Врадіївська – підтримувала Директорію УНР. Летичівська – пробільшовицька. Медвинська – підтримувала Директорію УНР. Мліївська – проунеерівська. Пашківська – кримінальне утворення. Холодноярська – проунеерівська. Чигиринська – проти Директорії УНР, білогвардійців, холодноярців, згодом червоних. В історіографії здебільшого визначається як радянська [16, 64–65, 67–68]. Опрацьований нами матеріал [39] дозволяє ідентифікувати політичне забарвлення й інших згаданих нами дев'яти селянських республік. Колосівська республіка – антиденікінська. Прилуцька, Вахнівська, Спиченська – антибільшовицькі. Команчанська, Флоринська, Лемківська – проунеерівські. Гуляйпільська – анархо-махновська.

Водночас, попри такі трансформації в еволюції селянських республік 1905 – 1907 рр. і 1917 – 1921 рр., спільним було джерело влади у цих утвореннях – селянство. На обох етапах розвитку селянських республік вони були формою виявлення селянської революційності, суспільно-політичної та громадської самоорганізації селянства, уособлювали спільні селянські цінності та ідеали, відображали політичну

культуру і політичну програму селян. Підтвердженням такої нашої думки є, наприклад, Гуляйпільська республіка і постать Н. Махна.

Н. Махно широким вірив у революційний потенціал селянства. На протигаву іншим політикам докладав чимало зусиль для покращення його долі, добробуту так, як він це осмислював. Прикметно, що, говорячи про селян, він розумів під ним всі прошарки цієї верстви, вірячи навіть у те, що куркульські господарства ліквідуються самі собою, втягнувшись у громадську організацію праці. Як справедливо відзначає В. Верстюк, «Він, можливо, як ніхто інший, вірив у революційність селянства, здатність його до непримиренної боротьби...» [40, 63]. «Ця віра, – писав Н. Махно, – підказувала мені, що саме серед цих замкнених політично і економічно безправних і пограбованих селян слід шукати ту силу для боротьби... за відродження революції, яка повинна проявити себе в Гуляй-Пільському районі... і виявиться єдиною силою Запорізько-Приазовської області, здатною викликати трудящих українського села і міста взагалі на шлях рішучих дій за незалежне вільне життя і вільну працю» [41, 7].

Виходець із селянського середовища, Н. Махно напрочуд тонко розумів психологію селян, їх прагнення і бажання: «Я бачив перед собою своїх друзів селян, – цих безіменних революційних анархістів-борців, які у своєму житті не знали що значить дурити один одного. Вони були чистими селянськими натурами, яких важко було переконати у чомусь, однак, раз переконав, раз вони зрозуміли тебе і, повіривши у це поняття, переконалися що саме так, – вони звеличували цей ідеал на кожному кроці, будь-де, де з'являлася можливість... Ми пізнали наше село на досвіді...» [41, 10, 42].

На його думку, селянство, зневірившись в аграрній політиці Тимчасового уряду, Центральної Ради, вимагало швидко і справедливо, з його точки зору, вирішити земельне питання. Селяни, був переконаний Н. Махно, виступали за ліквідацію приватної власності, за усупільнення землі та проти влади і пільг одних над іншими. Розроблений ним план дій передбачав реалізацію таких заходів: 1) об'єднання селян із створеною Н. Махном групою; 2) ізоляція селян від впливу інших партій; 3) поступовий перехід влади на місцях до виборних селянських органів; 4) формування політичної культури селян, «...щоб у справі завоювання землі й права на свободу самоуправління... покладалося на самого себе...» [41, 24–25].

Останньому пункту Нестор Іванович придавав неабиякого значення. Він прекрасно розумів, що лише тісний контакт між ним, тією силою, що він представляв, і селянством дозволить, хоча б у межах Гуляй-Поля, реалізувати програмні положення махновців і задовольнити віковічні прагнення селян. «...щоб взяти нам у Гуляй-Полі рішучих кроків по розгону урядових установ і оголосити поза всякими правами на існування у нашому районі приватної власності на землю, фабрики, заводи та інших видів громадських підприємств, ми повинні були, крім того, щоб прислухатися до голосу нашого руху в містах, підійти до селянської маси, переконатися у стабільності її революційної сили, дати селянам відчутти нас біля себе відданими тим ідеям, тим думкам, які ми перед ними викладаємо на сходах і мітингах» [41, 11].

Немає достатньо підстав, враховуючи навіть активну революційну діяльність Н. Махна, говорити про махновщину і про нього лише як про деструктивне явище, оскільки, заперечуючи, зокрема й збройно, він намагався і конструювати модель, відмінну від тієї, проти якої боровся. Так, виступаючи проти влади, він докладав чимало зусиль із організації Селянського Союзу, який створив би умови для того, щоб селяни самі підійшли до питання землі й оголошення її усуспільненою. Саме в цьому і полягав махновський ідеал селянської свободи: самі вирішили, самі дають собі раду. Крім того, через Союз селянство активно долучилося б до революції, розсунуло ширше її береги, поглибило б її, розчистило б шляхи до її розвитку, визначило б її сутність. Це також відображало розуміння ними складних суспільно-політичних перипетій 1917–1921 рр.

Свої програмні положення махновці оприлюднювали і закріплювали у резолюціях з'їздів різних рівнів. Наприклад, з приводу аграрного питання, яке активно обговорювалося делегатами II з'їзду представників селянських і робітничих рад 35 волостей Гуляйпільського району і махновців було прийнято постанову. У ній йшлося про таке: «...земля нічия, і користуватися нею можуть лише ті, хто трудиться на ній, хто обробляє її, земля повинна перейти у користування трудового селянства України безкоштовно по нормі зрівняльно-трудовій» [42, 128]. Співставивши цю резолюцію зі змістом III Універсалу, вражає ідейна схожість двох документів, з іншого боку – ворожість однієї до одної політичних сил, що їх готували. На III Всеукраїнському з'їзді рад їх представники виступили з такою пропозицією: «...я лише наполягаю на тому, щоб селянам, які до цього часу вели своє господарство, самим надати широке право розпоряджатися землею, як вони хочуть на місцях, хоча б на цей єдиний сезон, в противному разі і селяни, і робітники залишаться без хліба. Кажуть, що наше сільське господарство розрушене: не вистачає знарядь і т.д., а я повинен сказати, що тут є маленьке перебільшення. Дійсно, дещо поламає, і коней не вистачає, але все ж таки, якщо селянам дати землю і сказати, що скільки ви працюєте, стільки буде ваше, то, безумовно, вся земля буде засяна» [42, 129].

Селяни беззастережно довіряли Н. Махну, більше того – вірили в нього. «Симпатії цих селян, – писав білогвардійський офіцер І. Герасименко, – були на боці Махна, і коли з корінним махновцем можна було вести будь-яку розмову з дуже злою критикою Махна, при селянинові-махновцеві у такому разі можна було б чекати смерті» [43, 34-35]. Відповідь на причини фанатичної відданості селянському ватажку лежить в багатьох площинах. По-перше, як справедливо зауважує С. Семанов, під час глибинних революційних потрясінь знедолені та озлоблені низи мріяли про земний рай, а молоді – вони завжди поспішають – бажають всього і негайно; анархізм підкуповував своєю прямою і простою планів [44, 55]. По-друге, поки Тимчасовий уряд, Центральна Рада зволікали, а у більшовиків ще не було влади, махновці провели конфіскацію і перерозподіл поміщицьких земель. По-третє, воюючи проти всіх режимів, Н. Махно завжди і скрізь відстоював інтереси селянства, захищаючи його від австро-німецьких окупантів, більшовиків, білогвардійців, петлюрівців. По-четверте, він точно знав чого хочуть селяни і як цього досягнути.

Махновці мали вплив в Олександрівському, Маріупольському, Павлоградському (Катеринославська губернія), Старобельському, Куп'янському, Ізюмському (Харківська губернія), Бердянському, Мелітопольському (Таврійська губернія), Костянтинівському (Полтавська губернія) повітах.

Н. Махно намагався реалізувати політичні принципи, про які вже йшлося вище. Червень–серпень 1917 р. – період активного обговорення і прийняття рішень селянами контрольованої махновцями території з найважливішого для них – земельного питання. На травневому з'їзді в Олександрівську вони ухвалили резолюцію, в якій йшлося про перехід землі без викупу у користування трудящих, що знайшло відображення і у декларації Гуляйпільського Селянського Союзу [41, 31–32]. У червні 1917 р. Селяни відмовилися виконувати свої орендні зобов'язання, вимагаючи після жнив відібрати у поміщиків та куркулів землю, розподіливши її між собою [41, 44]. Під час збройного виступу Л. Корнілова у Гуляйполі працював черговий з'їзд рад, на якому, крім іншого, обговорювалася практична ліквідація поміщицького та куркульського землеволодіння. З доповіддю перед делегатами виступили анархісти-комуністи, які запропонували негайно не лише перерозподілити угіддя, а й організувати по маєтках вільні сільськогосподарські комуні за участю і селян, і поміщиків, і куркулів. Останніх у разі відмови планувалося наділити трудовою нормою землі для ведення власними силами індивідуального господарства [41, 70-71]. У такий спосіб махновці здобували неабияку популярність серед селян, заручаючись їх підтримкою. Н. Махно, на відміну від своїх опонентів, які боялися селянських виступів, а тому всіляко зволікали з перерозподілом землі, зрозумівши, що їх не можливо придушити і відстрочити у часі, очолив селянський рух, роздавши землю тим, хто на ній працював. «... я скликав усіх поміщиків, куркулів і відібрав у них документи про придбання землі у власність. За цими документами Земельний відділ зробив точний облік всіх земельних багатств, що належали поміщикам і куркулям. Організували при Раді Робітничих і Селянських Депутатів Комітет Батраків і створили батрацький рух проти поміщиків і куркулів...» [41, 40].

У середині серпня 1917 р. за ініціативи Нестора Івановича, який на той час очолював місцеву раду, було проведено і переоблік інвентарю, який залишився від поміщиків та куркулів: «Революційні трудящі жадали дій. Я запропонував селянам делегувати із свого складу на допомогу Земельному Комітету осіб і поспішив розділити церковні, поміщицькі та державні землі, які необхідно засівати на озимі і орати, готуючи до весни» [41, 84]. 25 вересня 1917 р. він підписав декрет повітової ради про усуспільнення землі та її розподіл між селянам [45, 44]. Не гаючи часу селяни розпочали реалізацію щойно підписаного документу. «Селяни активно взялися за справу, але коли вони виїхали у поле і почали ділити землю, то з'ясувалося, що необхідно залишити за кожним селянином на цей рік ту землю, яку він уже засіяв озиминою, з підрахунком у нього суми на користь громади, щоб таким чином урівняти громадський фонд, який витрачався на громадські потреби, у який ті, хто не взяв і не обробляв землі, не будуть цей рік вносити своєї частки. У цілому селяни забрали землю, яку потрібно було зорати на

зиму, розподілили її, не звертаючи уваги на погрози державних агентів» [41, 84].

Рішення про розподіл і сама процедура здійснювалися відповідно до махновської доктрини – самими селянами, тобто їх представниками, делегованими на районний з'їзд земельних комітетів. Останній виділив поміщицькі маєтки, їх угіддя організації в них добровільних сільськогосподарських комун. Всі бажані організувалися у невеличкі – 50-200 чоловік – вільні сільгоспкомуні. В. Лобачов називає їх унікальними, які не були схожими ні на які інші. Своєю думку дослідник підтверджує тим, що в основі їх устрою лежав «анархічний принцип». «Добровільний вступ до неї, – пише історик, – розумівся сам собою, таким же добровільним було визначення ступеню комунізації кожного члена» [46, 22]. Сам же селянський «батька» вважав, що вони ґрунтуються «на рівності та солідарності членів» [41, 173].

Початок формування комун припав на лютий–березень 1918 р. Це був період не лише перерозподілу реквізованих восени 1917 р. землі та реманенту, а й час підготовки до весняних польових робіт. За свідченнями Н. Махна, цей процес носив цілком організований характер. Колишні солдати, керовані ревкомом, перевозили і усупільнювали реквізований інвентар. Кожному із екс-власників, враховуючи склад сім'ї, залишали: дві пари коней, одну чи дві корови, буккер, рало, сіялку, віялку, косарку. Таким чином колишні власники не залишалися на призволяще, маючи достатньо техніки для обробітку залишеної їм трудової норми землі. Селяни, які ще восени 1917 р. виявили бажання зорганізуватися у комуні, переселялися в експропрійовані маєтки.

Члени комуні цілком свідомо, без будь-якого примусу, ставилися до справи. Вони спільно працювали, харчувалися, відпочивали. Кожен із них мав право індивідуальні дії та вчинки. Вимагалось лише завчасно попередити про це комунарів. Економічним розвитком комуні переймалися загальні збори її членів, на яких розподілялися обов'язки тощо [41, 174-177].

У такий спосіб закладалися основи «вільного радянського ладу» в інтерпретації Н. Махна, який окремі дослідники слушно, на нашу думку, називають «селянсько-махновською державою» [47, 202]. Фактично було створено державний механізм. Він складався з органів законодавчої, виконавчої влади, армії, повстансько-селянських з'їздів, реввійськради, місцевих рад, комендатур. Так, у звіті завполітпросвітою Олександрівського повіту від 1 квітня 1919 р. йшлося про те, що Гуляй-Поле – держава у державі [48, 43]. На Другому з'їзді махновців і селянських депутатів, у лютому 1919 р., було створено військову революційну раду. Вона «поєднувала функції парламенту і радного воєнного органу» [49, 196].

Висновки. Узагальнюючи викладене вище, констатуємо. Феноменом селянської революції, розпочатої селянами Полтавської й Харківської губерній у 1902 р., стали селянські республіки. Є достатньо підстав розуміти їх як соціокультурне, цілісне історичне явище, що у своїй еволюції пройшло два етапи: перший – 195–1907 рр., другий – 1917–перша половина 1920-х рр. За своєю сутністю селянські республіки – форма суспільно-політичної

та громадської самоорганізації селян, об'єднаних спільними духовно-культурними, суспільно-політичними і соціально-економічними цінностями/ідеалами для вирішення спільних духовно-культурних, суспільно-політичних, соціально-економічних питань. Ключовим для розуміння поняття «селянська республіка» є спільна справа. Селянська республіка як суспільно-політичне утворення мала ряд принципових і класичних ознак, властивих такій формі утворень. Ними насамперед були такі: антитеза єдиновладддю, виборність керівного складу, наявність законодавчих і виконавчих інститутів, демократизм у селянському розумінні у вирішенні спільних справ, територіальні межі, збройні формування тощо. Залежно від ступеню організованості перелік міг різнитися, як і якість цих критеріїв. Попри трансформації в еволюції селянських республік 1905–1907 рр. і 1917–1921 рр., спільним було джерело влади у цих утвореннях – селянство. На обох етапах розвитку селянських республік вони були формою виявлення селянської революційності, суспільно-політичної та громадської самоорганізації селянства, уособлювали спільні селянські цінності та ідеали, відображали політичну культуру і політичну програму селян. Їх виникнення, недовготривале існування, унікальна роль у революційних процесах початку ХХ ст. переконливо засвідчили появу на тогочасній історичній арені нового активного суб'єкта історії – селянина.

Список використаної літератури та джерел

1. Верховцева І. Г. Станове самоврядування і протестний рух селян в Російській імперії на початку ХХ ст.: «селянські республіки» / І. Г. Верховцева // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації: матеріали міжн. наук.-прак. конф., 29–30 травня 2015 р. – Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. – С. 76–78.; Верховцева І. Г. Селянське самоврядування в Російській імперії в умовах революції 1905–1907 рр.: приговорний рух / І. Г. Верховцева // Чорноморський літопис: науковий журнал. – Миколаїв, 2014. – Вип. 10. – С. 12–20.; Верховцева І. Г. Селянське самоврядування та «мир»: до питання модернізації аграрного ладу в Російській імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. Г. Верховцева // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси: матеріали V всеукраїнської наукової конференції. м. Дніпропетровськ, 21 березня 2015 р.: у 5-х частинах. – Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2015. – Ч. 5. – С. 103–106.
2. Герасименко О. В. Спроба створення «селянських республік» на Слобожанщині в роки першої революції 1905–1907 рр. / О. В. Герасименко // Український селянин. – Черкаси, 2017. – Вип. 17. – С. 29–33.
3. Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії / Д. В. Кудінов // Часопис української історії. – 2011. – Вип. 21. – С. 82–90.
4. Магась В. О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки першої російської революції / В. О. Магась // Інтелегенція і влада: громад.-політ. наук. зб. – 2008. – Вип. 11. – С. 44–53.
5. Магась В. Місцева адміністрація та організації Всеросійського селянського союзу в 1905 р. / В. Магась, Ю. Магась-Демидас // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія / за заг. ред. І. С. Зуляка; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]. – Тернопіль: [ТНПУ], 2016. – Вип. 1, ч. 2. – С. 67–66.
6. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907–1917–1922 / Т. Шанин. – М.: Весь мир, 1997. – 560 с.
7. Губський С. Селянські республіки на Миколаївщині під час революції 1917–1920 років / С. Губський //

Українознавство. – 2015. – № 4. – С. 76–93.

8. Котляр Ю. В. Баїтанські повстанці проти репресивно-каральної системи (за матеріалами справи №3897) / Ю. В. Котляр // Реабілітовані історією. Миколаївська область. – Кн. 5. – К.; Миколаїв: Світосляд, 2010. – С. 7–32.; Котляр Ю. В. Висунська і Баїтанська республіки (до 90-ї річниці проголошення) / Ю. В. Котляр. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 92 с.; Котляр Ю. В. Висунська і Баїтанська республіки / Ю. В. Котляр // Пам'ять століть. – 1997. – №1. – С. 134–137.; Котляр Ю. В. Висунська народна республіка. 1919 р. / Ю. В. Котляр // Укр. іст. журнал. – 1996. – №1. – С. 63–68.; Котляр Ю. В. Врадіївська Хліборобська республіка / Ю. В. Котляр // Чорноморський літопис: науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 5. – С. 50–53.; Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925): монографія / Ю. В. Котляр. – Миколаїв; Одеса: ТОВ «ВіД», 2003. – 194 с.; Котляр Ю. В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баїтанська республіки (1919–1920 рр.): монографія / Ю. В. Котляр. – Миколаїв: ПП «Спрінтпрінт», 1999. – 117 с.; Котляр Ю. В. Повстансько-партизанський рух українських селян у 1919 – на початку 1920 рр.: (на матеріалах Півдня України) / Ю. В. Котляр: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01-історія України; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1997. – 16 с.; Котляр Ю. В. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. XX ст. / Ю. В. Котляр // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 13. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 183–201.

9. Легоняк, Б. І пов'язав возонь новий з Холодного Яру / Богдан Легоняк // Залізничкові читання: матеріали Другої учн. наук. краєзнавчої конф. – [Черкаси, 2010]. – С. 24–28.

10. Митрофаненко Ю. С. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917 – 1920 рр. у контексті процесів національного державотворення / Ю. С. Митрофаненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://timso.koipro.kr.ua/blogs/index.php/Mitrofanenko/1918-1922>

11. Пономаренко М. Холодноярська республіка / М. Пономаренко // Черкаський край – земля Богдана і Тараса. – К.: Українські пропілеї, 2002. – С. 486–497.

12. Чос В. Мліївська республіка / В. Чос // Нова Січ. – 2007. – 7 листопада.

13. Шкварець В. Повстансько-партизанський рух селянства Півдня України у березні 1919 – січні 1920 року: нові дослідження / В. Шкварець // Південна Україна: проблеми історичних досліджень: зб. наук. праць Ч. II / Ін-т історії України НАН України та ін.; ред. кол.: В. А. Смолій (гол. ред.) та ін. – Миколаїв, 1998. – С. 91–95.; Шкварець В. Селянські повстансько-партизанські політичні утворення (формування) державного типу в Миколаївському краї / В. Шкварець // Краєзнавчий альманах. Історія. Археологія. Наука. Культура. Освіта. Промисловість. Сільське господарство. – Миколаїв: ОПППО, 2011. – №1. – С. 81–91.; Шкварець В. П. Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність на Миколаївщині (1917–1921) / В. П. Шкварець. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 120 с.

14. Щербатюк В. Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 року / В. Щербатюк // Вісник Академії праці та соціальних відносин. – 2009. – № 4. – С. 163–168.

15. Котляр Ю.В. Селянські республіки Півдня України: до проблеми державотворення / Ю.В. Котляр [Електронний ресурс] // – Режим доступу: lib.chdu.edu.ua

16. Котляр Ю.В. Селянські республіки Наддніпрянської України: до питання класифікації / Котляр Ю.В. // Історичний архів. – 2017. – № 18. – С. 64–69.

17. Детальніше дивись: Шаповал В.М. РЕСПУБЛІКА // В.М. Шаповал [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Respublika>

18. Енциклопедичний словник з державного управління /

уклад. Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Міхненко та ін., за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Троцинського, Ю.П. Сурміна. – К.: НАДУ, 2010. – С. 617.

19. Корновенко С.В. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. / С.В. Корновенко // Український історичний журнал. – 2017. – № 4. – С. 83–94.

20. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест. – К.: Основи, 2003. – 371 с.

21. Кожевник А.Е. Крестьянское движение в Черниговской губернии в период спада первой русской революции (1906 – 1907 годы) / А.Е. Кожевник // Ученые записки Горьковского государственного университета, 1958. – Вып. 47. – С. 406.

22. Замковий П.В. З історії «селянської республіки» на Сумщині / П.В. Замковий // Український історичний журнал. – 1985. – № 12. – С. 87–94.

23. Детальніше дивись: Корновенко С.В., Герасименко О.В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр.: [монографія]. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. – 204 с.

24. Верховцева І.Г. Селянське самоврядування та «мир»: до питання модернізації аграрного ладу в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / І.Г. Верховцева // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси. Матеріали V всеукраїнської наукової конференції. м. Дніпропетровськ, 21 березня 2015 р.: у 5-х частинах. – Дніпропетровськ: ТОВ «Інновація», 2015. – Ч. 5. – С. 105.

25. Кукушкин Ю.С. Самоуправление крестьян России (XIX – начало XX века) / Ю.С. Кукушкин, Н.С. Тимофеев. – Москва: изд-во МГУ, 2004. – С. 16.

26. Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://issuu.com/history.sumy/docs/82_90/7?e=3773362/6155836/. – Назва з екрану.

27. Детальніше дивись Верховцева І.Г. Станове самоврядування і протесний рух селян в Російській імперії на початку XX ст.: «селянські республіки» / І.Г. Верховцева // Сучасні виклики для гуманітарних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Львів, 2015. – С. 76–78.

28. Верховцева І.Г. Селянське самоврядування в Російській імперії в умовах революції 1905–1907 рр.: приговорний рух / І.Г. Верховцева // Чорноморський літопис: науковий журнал. – Миколаїв, 2014. – Вип. 10. – С. 15; Наумов С.О. «Селяни усієї України, єднайтеся!»: організаторська робота українських партій на селі (1905–1907 рр.) / С.О. Наумов // Український селянин. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 135.

29. Магась В.О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки першої російської революції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stattionline.org.ua/histori/114/21178-selyanska-respublika-na-sumshhini-v-roki-pershoho%D1%97-rosijskoho%D1%97-revolucii%D1%97.html>. – Назва з екрану.

30. Федоренко Г.М. Історія побережжя річки Локні. Сумської області. (від давніх часів до 1930 року) / Г.М. Федоренко. – Суми, 1965. – С. 95.

31. Івануценко Г. Яструбинська республіка: погляд через століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sumynews.com/oleh-medunytia/79/yastrubynska-respublika-pohliad-cherez-stolittia>. – Назва з екрану.

32. Дроздов І.Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905–1906 гг. / И.Г. Дроздов. – Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1925. – С. 184.

33. Детальніше дивись Первухин В. Комратская республіка / В. Первухин. – Одеса: Астропринт, 2006. – 66 с.

34. Предметніше див. Магась В.О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки першої російської революції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stattionline.org.ua/histori/114/21178-selyanska-respublika-na-sumshhini-v-roki-pershoho%D1%97-rosijskoho%D1%97-revolucii%D1%97.html>; Верховцева І.Г. Станове самоврядування і протесний рух селян в Російській імперії на початку XX ст.: «селянські

республіки» / І.Г. Верховцева // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Львів, 2015. – С. 76–78.; Шанин Т. Революція как момент истины. Россия 1905–1907 & 1917–1922 / Т. Шанин. – Москва: Вест мир, 1997. – 560 с.

35. Цит. за Котляр Ю. Трансформації в психолого-ментальному світосприйнятті селянства Півдня України (перша третина ХХ ст.) / Ю. Котляр [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2008/88-75-41.pdf>

36. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – К., 1990. – Ч. 2. – 328 с.

37. Лозовий В. До питання про ідеологію українського селянства в добу революції (1917–1921 рр.) / В. Лозовий // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець – Подільський, 6–7 грудня 2007. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 105–114.

38. Михайлюк О. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни / О. Михайлюк // Український селянин. – 2003. – № 7. – С. 103–106.

39. Коковський Ф. Лемківські республіки в 1918–1919 роках // Історичний календар-альманах Червоної Каліни на 1935 рік. – Львів, 1934.; Криницький С. ЗУНР і Лемківщина // Україна: культура спадщина, національна свідомість, державність. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – Вип. 6.; Лемківські республіки 1918-1919 рр. // Лемківщина: земля, люди, історія, культура. Т.1 / Ред. Б. О. Струмінський. – Нью-Йорк – Париж, 1988.; Ольшанський Тадеуш А. Команчанська республіка. Невідома сторінка українського визвольного прориву - листопад 1918 – січень 1919 // Анналі Лемківщини. Ч.5 / Ред. І.Гвозда. – Нью-Йорк: Фундація Дослідження Лемківщини, 1993.; Турчак О. Талергофська трагедія. Лемківські республіки 1918-1920 рр. // Лемківщина: Історикоетнографічне дослідження у 2-х томах. Т.1: Матеріальна культура. ж Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999.; Шпилька П. Визвольні змагання Східної Лемківщини в 1918 році // Анналі Лемківщини. Ч.5 / Ред. І.Гвозда. – Нью-Йорк: Фундація Дослідження Лемківщини, 1993.; Ісаков П. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919–1921 рр.): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення / П. Ісаков // Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 282–316.; Команецька та Флоринська республіки 1918–1920 років на Лемківщині // Вісник Світової Федерації Українських Лемків, 2013. – № 11–12. – С. 13–16.

40. Верстюк В.Ф. Перший союз Н. Махна з радянською владою // Минуле України: відновлені сторінки. – К., 1991. – С. 61–95.

41. Махно Н. Русская революция на Украине: В 3-х кн. – кн. 2. (июль–декабрь 1918 г.). – Париж, 1937. – 183 с.

42. Цит. за: Верстюк В.Ф. Махновщина: селянсько-повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1992. – 368 с.

43. Цит. за Волковинський В.М. Батько Махно. – К., 1992. – 48 с.

44. Семанов С. Махно. Судьба атамана. – М., 2004. – 320 с.

45. Волковинський В.Н. Нестор Иванович Махно // Вопросы истории. – 1991. – № 9–10. – С. 38–58.

46. Лобачов В. Был ли батька Махно анархистом? // Наука и религия. – 2001. – № 1. – С. 22–24.

47. Туркевич В., Чубук М. Селянський ватаг із Гуляйполя // Історичний календар. – К., 1999. – С. 200–202.

48. Цит. за Семанов С. Махновщина и её крах // Вопросы истории. – 1966. – № 9. – С. 37–60.

49. Ефремов А. Действия против Махно с января 1920 г. по январь 1921 г. // Сборник трудов Военно-научного общества. – 1921. – кн. 1. – С. 195–215.

References

1. Verkhovtseva I. H. Stanove samovriaduvannia i protestnyi rukh selian v Rosiiskii imperii na pochatku KhKh st.: «selianski respubliky» / I. H. Verkhovtseva // Suchasni vykyky dlia suspilnykh nauk v umovakh hlobalizatsii: materialy mizhn. nauk.-prak. konf., 29–30 travnia 2015 r. – Lviv: HO «Lvivska fundatsiia suspilnykh nauk», 2015. – S. 76–78.; Verkhovtseva I. H. Selianske samovriaduvannia v Rosiiskii imperii v umovakh revoliutsii 1905–1907 rr.: pryhovornyi rukh / I. H. Verkhovtseva // Chornomorskyi litopys: naukovyi zhurnal. – Mykolaiv, 2014. – Vyp. 10. – S. 12–20.; Verkhovtseva I. H. Selianske samovriaduvannia ta «myr»: do pytannia modernizatsii aharnoho ladu v Rosiiskii imperii (druga polovyna KhKh – pochatok KhKh st.) / I. H. Verkhovtseva // Suchasni sotsialno-humanitarni dyskursy: materialy V vseukrainskoi naukovoi konferentsii. m. Dnipropetrovsk, 21 bereznia 2015 r.: u 5-kh chastynakh. – Dnipropetrovsk: TOV «Innovatsiia», 2015. – Ch. 5. – S. 103–106.
2. Herasymenko O. V. Sproba stvorennia «selianskykh respublik» na Slobozhanshchyni v roky pershoi revoliutsii 1905–1907 rr. / O. V. Herasymenko // Ukrainskyi selianyn. – Cherkasy, 2017. – Vyp. 17. – S. 29–33.
3. Kudinov D. Sumska selianska respublika u vitchyzniani i zarubizhni istoriohrafii / D. V. Kudinov // Chasopys ukrainskoi istorii. – 2011. – Vyp. 21. – S. 82–90.
4. Mahas V. O. «Selianska respublika» na Sumshchyni v roky pershoi rosiiskoi revoliutsii / V. O. Mahas // Intelihentsiia i vlada: hromad.-polit. nauk. zb. – 2008. – Vyp. 11. – S. 44–53.
5. Mahas V. Mistseva administratsiia ta orhanizatsii Vserosiiskoho selianskoho soiuzu v 1905 r. / V. Mahas, Yu. Mahas-Demydas // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnogo pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Istoriiia / za zah. red. I. S. Zuliaka; redkol.: M. Aleksiiievets, L. Aleksiiievets, M. Barmak [ta in.]. – Ternopil: [TNPUI], 2016. – Vyp. 1, ch. 2. – S. 67–66.
6. Shanyn T. Revoliutsiia kak moment ystyny. Rossiia 1905–1907–1917–1922 / T. Shanyn. – M.: Ves myr, 1997. – 560 s.
7. Hubsyky S. Selianski respubliky na Mykolaivshchyni pid chas revoliutsii 1917–1920 rokov / S. Hubsyky // Ukrainoznavstvo. – 2015. – № 4. – S. 76–93.
8. Kotliar Yu. V. Bashtanski povstantsi proty represyvno-karalnoi systemy (za materialamy spravy №3897) / Yu. V. Kotliar // Reabilitovani istoriieiu. Mykolaivska oblast. – Kn. 5. – K.; Mykolaiv: Svitohliad, 2010. – S. 7–32.; Kotliar Yu. V. Vysunska i Bashtanska respubliky (do 90-yi richnytsi proholoshennia) / Yu. V. Kotliar. – Mykolaiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly, 2010. – 92 s.; Kotliar Yu. V. Vysunska i Bashtanska respubliky / Yu. V. Kotliar // Pamiat stolit. – 1997. – №1. – S. 134–137.; Kotliar Yu. V. Vysunska narodna respublika. 1919 r. / Yu. V. Kotliar // Ukr. ist. zhurnal. – 1996. – №1. – S. 63–68.; Kotliar Yu. V. Vradiivska Khlivorobska respublika / Yu. V. Kotliar // Chornomorskyi litopys: naukovyi zhurnal. – Mykolaiv: Vyd-vo ChDU im. Petra Mohyly, 2012. – Vyp. 5. – S. 50–53.; Kotliar Yu. V. Povstanstvo. Selianskyi rukh na Pivdni Ukrainy (1917–1925): monohrafiia / Yu. V. Kotliar. – Mykolaiv; Odesa: TOV «ViD», 2003. – 194 s.; Kotliar Yu. V. Povstanskyi rukh selian Pivdnia Ukrainy. Vysunska i Bashtanska respubliky (1919–1920 rr.): monohrafiia / Yu. V. Kotliar. – Mykolaiv: PP «Sprintprint», 1999. – 117 s.; Kotliar Yu. V. Povstansko-partyzanskyi rukh ukrainskykh selian u 1919 – na pochatku 1920 rr.: (na materialakh Pivdnia Ukrainy) / Yu. V. Kotliar: avtores. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01-istoriia Ukrainy; Odeskyi derzh. un-t im. I. I. Mechnykova. – Odesa, 1997. – 16 s.; Kotliar Yu. V. Rehionalni aspekty povstanskoho rukhu selian 20-kh rr. KhKh st. / Yu. V. Kotliar // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. – Vyp. 13. – K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2005. – S. 183–201.
9. Lehoniak, B. I povitav vohon novyi z Kholodnoho Yaru / Bohdan Lehoniak // Zalizniakovi chytannia: materialy Druhoi uchn. nauk. kraieznavchoi konf. – [Cherkasy, 2010]. – S. 24–28.
10. Mytrofanenko Yu. S. Fenomen «mnozhynnoi suverennosti» revoliutsiinoi doby 1917 – 1920 rr. u konteksti protsesiv natsionalnogo derzhavotvorennia / Yu. S. Mytrofanenko [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://timso.koippo.kr.ua/blogs/index.php/Mitrofanenko/1918-1922>

11. Ponomarenko M. Kholodnoïarska respublika / M. Ponomarenko // *Cherkaskyi kraj – zemlia Bohdana i Tarasa*. – K.: Ukrainski propilei, 2002. – S. 486-497.
12. Chos V. Mliivska respublika / V. Chos // *Nova Sich*. – 2007. – 7 lystopada.
13. Shkvarets V. Povstansko-partyzanskiy rukh selianstva Pivdnia Ukrainy u berezni 1919 – sichni 1920 roku: novi doslidzhennia / V. Shkvarets // *Pivdenna Ukraina: problemy istorychnykh doslidzhen: zb. nauk. prats Ch. II / In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy ta in.; red. kol.: V. A. Smolii (hol. red.) ta in.* – Mykolaiv, 1998. – S. 91–95.; Shkvarets V. Selianski povstansko-partyzanski politychni utvorennia (formuvannia) derzhavnogo typu v Mykolaivskomu kraï / V. Shkvarets // *Kraieznavchy almanakh. Istoriia. Arkheolohiia. Nauka. Kultura. Osvita. Promyslovist. Silske hospodarstvo*. – Mykolaiv: OIPPO, 2011. – №1. – S. 81–91.; Shkvarets V. P. *Ukrainska natsionalno-demokratychna revoliutsiia i borotba za nezalezhnist na Mykolaivshchyni (1917–1921) / V. P. Shkvarets*. – Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. Petra Mohyly, 2007. – 120 s.
14. Shcherbatiuk V. Medvynske antybilshovytske povstannia 1920 roku / V. Shcherbatiuk // *Visnyk Akademii pratsi ta sotsialnykh vidnosyn*. – 2009. – № 4. – S. 163–168.
15. Kotliar Yu.V. Selianski respubliki Pivdnia Ukrainy: do problemy derzhavotvorennia / Yu.V. Kotliar [Elektronnyi resurs] // – Rezhym dostupu: lib.chdu.edu.ua
16. Kotliar Yu.V. Selianski respubliki Naddniprianskoi Ukrainy: do pytannia klasyfikatsii / Kotliar Yu.V. // *Istorychnyi arkhiv*. – 2017. – № 18. – S. 64–69.
17. Detalnishe dyvys: Shapoval V.M. RESPUBLIKA // V.M. Shapoval [Elektronnyi resurs] // – Rezhym dostupu: <http://www.history.org.ua/?termin=Republika>
18. Entsyklopedychnyi slovnyk z derzhavnogo upravlinnia / ukklad. Yu.P. Surmin, V.D. Bakumenko, A.M. Mikhenko ta in., za red. Yu.V. Kovbasiuka, V.P. Troshchynskoho, Yu.P. Surmina. – K.: NADU, 2010. – S. 617.
19. Kornovenko S.V. Subiektnyi skladnyk ahrarynogo pytannia yak odna z peredumov Ukrainkoi revoliutsii 1917–1921 rr. / S.V. Kornovenko // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. – 2017. – № 4. – S. 83–94.
20. Konkvest R. Rozdumy nad spliudrovanyim storichchiam / R. Konkvest. – K.: Osnovy, 2003. – 371 s.
21. Kozhevnyk A.E. Krestianskoe dvyzhenie v Chernyovskoi hubernyy v peryod spada pervoi russkoi revoliutsii (1906 – 1907 hody) / A.E. Kozhevnyk // *Uchenye zapysky Horkovskoho hosudarstvennogo unyversyteta*, 1958. – Vyp. 47. – S. 406.
22. Zamkovyi P.V. Z istorii «selianskoi respubliky» na Sumshchyni / P.V. Zamkovyi // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. – 1985. – № 12. – S. 87–94.
23. Detalnishe dyvysia: Kornovenko S.V., Herasymenko O.V. Selianyn-buntar. Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902 – 1917 rr.: [monohrafiia]. Cherkasy: Chabanenko Yu.A., 2017. – 204 s.
24. Verkhovtseva I.H. Selianske samovriaduvannia ta «myr»: do pytannia modernizatsii ahrarynogo ladu v Rosiiskii imperii (druga polovyna KhIKh – pochatok KhKh st.) / I.H. Verkhovtseva // *Suchasni sotsialno-humanitarni dyskursy. Materialy V vseukrainskoi naukovoï konferentsii. m. Dnipropetrovsk, 21 bereznia 2015 r.: u 5-kh chastynakh*. – Dnipropetrovsk: TOV «Innovatsiia», 2015. – Ch. 5. – S. 105.
25. Kukushkyn Yu.S. Samoupravlenye krestian Rossyy (KhIKh – nachalo KhKh veka) / Yu.S. Kukushkyn, N.S. Tymofeev. – Moskva: yzd-vo MHU, 2004. – S. 16.
26. Kudinov D. Sumsa selianska respublika u vitchyznianiï i zarubizhnii istoriografii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : https://issuu.com/history.sumy/docs/82_90/7?e=3773362/6155836/. – Nazva z ekranu.
27. Detalnishe dyvysia Verkhovtseva I.H. Stanove samovriaduvannia i protesnyi rukh selian v Rosiiskii imperii na pochatku KhKh st.: «selianski respubliky» / I.H. Verkhovtseva // *Suchasni vyklyky dlia humanitarnykh nauk v umovakh hlobalizatsii. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. – Lviv, 2015. – S. 76–78.
28. Verkhovtseva I.H. Selianske samovriaduvannia v Rosiiskii imperii v umovakh revoliutsii 1905–1907 rr.: pryhovornyi rukh / I.H. Verkhovtseva // *Chornomorskyi litopys: naukovyi zhurnal*. – Mykolaiv, 2014. – Vyp. 10. – S. 15; Naumov S.O. «Seliany usiiei Ukrainy, yednaitesia!»: orhanizatorska robota ukrainskykh partii na seli (1905–1907 rr.) / S.O. Naumov // *Ukrainskyi selianyn*. – Cherkasy, 2005. – Vyp. 9. – S. 135.
29. Mahas V.O. «Selianska respublika» na Sumshchyni v roky pershoi rosiiskoi revoliutsii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.stationline.org.ua/histori/114/21178-selyanska-respublika-na-sumshhyni-v-roki-persho%D1%97-rosijsko%D1%97-revolyuci%D1%97.html>. – Nazva z ekranu.
30. Fedorenko H.M. Istoriia poberezhzhia richky Lokni. Sumskoi oblasti. (vid davnykh chasiv do 1930 roku) / H.M. Fedorenko. – Sumy, 1965. – S. 95.
31. Ivanushchenko H. Yastrubynska respublika: pohliad cherez stolittia. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://sumynews.com/oleh-medunytzia/79/yastrubynska-respublika-pohliad-cherez-stolittia>. – Nazva z ekranu.
32. Drozdov Y.H. Ahrarnnye volneniia y karatelnye ekspeditsii v Chernyovskoi hubernyy v hody pervoi revoliutsii 1905–1906 hh. / Y.H. Drozdov. – Moskva-Lenynhrad: Hosudarstvennoe yzdatelstvo, 1925. – S. 184.
33. Detalnishe dyvysia Pervukhyn V. Komratskaia respublika / V. Pervukhyn. – Odessa: Astroprint, 2006. – 66 s.
34. Predmetnishe dyv. Mahas V.O. «Selianska respublika» na Sumshchyni v roky pershoi rosiiskoi revoliutsii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.stationline.org.ua/histori/114/21178-selyanska-respublika-na-sumshhyni-v-roki-persho%D1%97-rosijsko%D1%97-revolyuci%D1%97.html>; Verkhovtseva I.H. Stanove samovriaduvannia i protestnyi rukh selian v Rosiiskii imperii na pochatku KhKh st.: «selianski respubliky» / I.H. Verkhovtseva // *Suchasni vyklyky dlia suspilnykh nauk v umovakh hlobalizatsii. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. – Lviv, 2015. – S. 76–78.; Shanyin T. *Revolutsiia kak moment ustyny. Rossia 1905–1907 '1 1917–1922 / T. Shanyin*. – Moskva : Ves myr, 1997. – 560 s.
35. Tsyt. za Kotliar Yu. Transformatsii v psykhologo-mentalnomu svitospriyniatti selianstva Pivdnia Ukrainy (persha tretyna KhKh st.) / Yu. Kotliar [Elektronnyi resurs] Rezhym dostupu: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2008/88-75-41.pdf>
36. Vynnychenko V. Vidrozhennia natsii / V. Vynnychenko. – K., 1990. – Ch. 2. – 328 s.
37. Lozovyi V. Do pytannia pro ideolohiiu ukrainskoho selianstva v dobu revoliutsii (1917 – 1921 rr.) / V. Lozovyi // *Formuvannia ta diialnist ukrainskykh natsionalnykh uradiiv periodu Ukrainkoi revoliutsii 1917 – 1921 rr. Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii. Kamianets – Podilskyi, 6 – 7 hrudnia 2007. – Kamianets – Podilskyi, 2008. – S. 105 – 114.*
38. Mykhailiuk O. Shchodo «politychnoi prohramy» selianstva Ukrainy v period revoliutsii ta hromadianskoi viiny / O. Mykhailiuk // *Ukrainskyi selianyn*. – 2003. – № 7. – S. 103–106.
39. Kokovskiy F. Lemkivski respubliki v 1918–1919 rokakh // *Istorychnyi kalendar-almanakh Chervonoï Kalyny na 1935 rik*. – Lviv, 1934.; Krynytskyi S. ZUNR i Lemkivshchyna // *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. – Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I.Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2000. – Vyp.6.; *Lemkivski respubliki 1918-1919 rr. // Lemkivshchyna: zemlia, liudy, istoriia, kultura. T.1 / Red. B. O. Struminskyi*. – Niu-York – Paryzh, 1988.; Olshanskyi Tadeush A. *Komanchanska respublika. Nevidoma storinka ukrainskoho vyzvolnogo proryvu - lystopad 1918 - sichen 1919 // Annaly Lemkivshchyny. Ch.5 / Red. I.Hvozda*. – Niu-York: Fundatsiia Doslidzhennia Lemkivshchyny, 1993.; Turchak O. *Talerhofska trahediia. Lemkivski respubliki 1918–1920 rr. // Lemkivshchyna: Istorykoetnografichne doslidzhennia u 2-kh tomakh. T.1: Materialna kultura*. zh Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 1999.; Shpylka P. *Vyzvolni zmahannia Skhidnoi Lemkivshchyny v 1918 rotsi // Annaly Lemkivshchyny. Ch.5 / Red. I.Hvozda*. – Niu-York: Fundatsiia Doslidzhennia Lemkivshchyny, 1993.; Isakov P. *Selianskyi povstanskyi antykomunistychnyi rukh na Livoberezhnii Ukraini (1919–1921 rr.): dynamika kilkyshnykh zmin, ideolohiia, heohrafiia poshyrennia / P. Isakov // Viina z*

- derzhavoiu chy za derzhavu? Selianskyi povstanskyi rukh v Ukraini 1917–1921 rokiv. – Kh.: Klub simeinoho dozvillia, 2017. – S. 282–316.; Komanetska ta Florynska respubliki 1918–1920 rokiv na Lemkivshchyni // Visnyk Svitovoi Federatsii Ukrainskykh Lemkiv, 2013. – № 11–12. – S. 13–16.
40. Verstiuk V.F. Pershyi soiuz N. Makhna z radianskoiu vladoiu // Mynule Ukrainy: vidnovleni storinky. – K., 1991. – S. 61–95.
41. Makhno N. Russkaia revoliutsiia na Ukrayne: V 3-kh kn. – kn. 2. (yiul–dekabr 1918 h.). – Paryzh, 1937. – 183 s.
42. Tsyt. za: Verstiuk V.F. Makhnovshchyna: seliansko-povstanskyi rukh na Ukraini (1918–1921). – K., 1992. – 368 s.
43. Tsyt. za Volkovynskyi V.M. Batko Makhno. – K., 1992. – 48 s.
44. Semanov S. Makhno. Sudba atamana. – M., 2004. – 320 s.
45. Volkovynskyi V.N. Nestor Yvanovych Makhno // Voprosy ystoryi. – 1991. – № 9–10. – S. 38–58.
46. Lobachov V. Vyl ly batka Makhno anarkhystom? // Nauka y relyhiia. – 2001. – № 1. – S. 22–24.
47. Turkevych V., Chubuk M. Selianskyi vatah iz Hulaiipolia // Istorychnyi kalendar. – K., 1999. – S. 200–202.
48. Tsyt. za Semanov S. Makhnovshchyna y eë krakh // Voprosy ystoryi. – 1966. – № 9. – S. 37–60.
49. Efremov A. Deistviia protyv Makhno s yanvaria 1920 h. po yanvar 1921 h. // Sbornyk trudov Voenna-nauchnoho obshchestva. – 1921. – kn. 1. – S. 195–215.

S. Kornovenko

PEASANT REPUBLICS OF THE BEGINNING OF THE XX CENTURY AS AN EXPRESSION OF PEASANT REVOLUTION IN UKRAINE

Peasant republic became one of the phenomena of the peasant revolution in the early twentieth century. In essence, they represented the form of socio-political and social self-organization of peasants, united by common spiritual and cultural, socio-political and socio-economic values/ideals for solving common spiritual, cultural, socio-political and socio-economic issues. The key to understanding the concept of «peasant republic» is a common cause.

Peasant republics had a number of principal and classical features, inherent in this form of formations. First of all, they were the following: the antithesis of sole rule, the election leadership, the presence of legislative and executive institutions, democracy in the peasant understanding in solving common affairs, territorial boundaries, armed formations, etc. The source of power was the peasantry.

As a sociocultural, holistic historical phenomenon peasant republic was the result of the peasant revolution, manifestation of peasant revolutionism, peasant revolt, the implementation of the political program of the peasantry. It convincingly testified to the emergence of a new political subject on the historical scene - a peasant.

Understanding the peasant republic as a socio-cultural, integral historical phenomenon, we conditionally single out in its history two interrelated periods. The first is from 1905 till 1907 and the second is from 1917 till the first half of the 20-ies.

Phenomenality of the peasant republics as a manifestation of the revolutionary nature of the peasantry in the first third of the twentieth century is in the following. Firstly, they showed that there was a «revolution in mind» of peasants. The peasant revolution was, among other things, of a political character. Secondly, the peasant republics became the experience of a real political struggle of the peasants. It was the way in which the peasantry declared itself to be a full active subject of history.

Key words: peasant revolution, peasant republics, peasant self-government, peasant self-organization, Ukrainian revolution.

УДК 94(477)

A.A. Котиченко

аспірантка кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, магістрантка Варшавського університету

WIELKA AKCJA RATOWNICZA «WIEŚ DLA DZIECI»*

Статтю присвячено вивченню великої рятівної кампанії, ініційованій урядом Другої Речіпосполитої, з метою підтримки дітей із малозабезпечених родин та дітей-сиріт. По-суті вперше в історії Польської держави було запропоновано і презентовано державний експеримент із спробою подолання бідності серед населення. Частково проаналізовано соціальну ситуацію, в якій опинилося населення після завершення війни. За змістом кампанія «Село для дитини» була спробою залучити маленького громадянина до праці з малого віку. Однак велика кількість дітей, які перебували за межею бідності, створила для держави пряме завдання: ініціювати дієву соціальну політику та заходи боротьби з бідністю. Авторка звертає увагу на інноваційність презентованого досвіду, який подекуди зазнав негативних колізій та хибного шляху.

Ключові слова: Друга Річпосполита, соціальна політика, діти, село, держава, допомога.

Adnotacja. Artykuł poświęcony jest poważnej kampanii ratunkowej zainicjowanej przez rząd Drugiej Rzeczypospolitej w celu wsparcia dzieci z rodzin o niskich dochodach i sierot. W istocie, po raz pierwszy w dziejach państwa polskiego zaproponowano eksperyment państwowy, który przedstawiono próbą przezwyciężenia ubóstwa wśród ludności. Czcęściowa analiza sytuacji społecznej, w której ludność pojawiła się po zakończeniu wojny. Zgodnie z treścią kampanii „Wioska dla dziecka” była próbą przyciągnięcia małego obywatela do pracy od najmłodszych lat. Jednak duża liczba dzieci, które znajdowały się poniżej granicy ubóstwa, stworzyła bezpośrednie zadanie dla państwa: zainicjować skuteczną politykę społeczną i środki walki z ubóstwem. Autor zwraca uwagę na innowacyjność prezentowanego doświadczenia, które niekiedy doświadcza negatywnej kolizji i fałszywej ścieżki.

Słowa kluczowe: Druga Rzeczpospolita, polityka społeczna, dzieci, wieś, państwo, pomoc.

Stwierdzenie problemu. Polityka społeczna państwa jest przejawem jej pragnienia do zapewnienia obywatelom standardów społecznych i minimalnych potrzeb. Orientacja społeczna kraju, w szczególności jego aspekt polityczny, jest jednym z najpopularniejszych tematów badań. Jednak koncentrują się głównie na podkreślanii ogólnych tendencji i polityk kraju, a nie na indywidualnych i eksperymentalnych środkach, które zostały zidentyfikowane.

Analiza ostatnich badań i publikacji. Proponowany temat niestety nie jest prezentowany w badaniach naukowych. Niektóre odniesienia do niej znajdują się w pracach Yadvigi Sukhmel, Eligiusha Malolepszego, Małgorzaty Mahakal [1-3].

Cel artykułu: na przykładzie jednego z działań społecznych pokazać proces kształtowania polityki

* Artykuł został opublikowany w ramach pogramu stypendialnego „Artes Liberales”

społecznej Drugiej Rzeczypospolitej w stosunku do dzieci.

Prezentacja podstawowych zasad artykułu. Do drugiej połowy XX w. większość polskiego społeczeństwa stanowiła ludność wiejska, jednak historia wsi stosunkowo rzadko zajmuje uwagę badaczy. Wprawdzie dotychczas ukazało się sporo opracowań szczegółowych, widoczny jest deficyt publikacji o charakterze syntetycznym i podręcznikowym, zwłaszcza poświęconych historii gospodarczej oraz dziejom wsi w XX w. Szczególnie rzadko tematyka wiejska znajduje odzwierciedlenie w materiałach dydaktycznych. W dziejach polskiej wsi w XX w. zdecydowanie więcej było okresów niekorzystnych niż okresów dobrej koniunktury gospodarczej i politycznej. W latach międzywojennych nie udało się rozwiązać najważniejszych problemów demograficznych [1, 45].

W okresie międzywojennym ludność wiejska stanowiła aż 73% ogółu mieszkańców kraju. Wśród mieszkańców wsi dominującą, choć wewnętrznie zróżnicowaną grupą byli chłopcy. Rolnictwo stanowiło też źródło utrzymania dla ziemian oraz robotników rolnych zatrudnionych w folwarkach należących do wielkich właścicieli ziemskich. Tylko nieliczni mieszkańcy wsi wykonywali zawody pozarolnicze. Jednym z najważniejszych problemów wsi w tym okresie było ogromne przeludnienie. Na 100 ha gruntów ornych, łąk i pastwisk przypadało w Polsce w połowie lat trzydziestych 81 osób, podczas gdy w Niemczech – 49, Czechosłowacji – 64, a w Danii tylko 36. Jednocześnie plony w tych krajach były znacznie wyższe niż w Polsce. Skala przeludnienia była zróżnicowana regionalnie – najwyższe było ono w województwach południowych, a najniższe w Wielkopolsce [1, 56].

Organizacja wypoczynku dzieci i młodzieży w okresie letnim na ziemiach polskich stało jednym z aktualnych problemów państwa. Pierwsza kolonia wakacyjna dla dzieci w została zorganizowana w r. 1884 z inicjatywy lwowskiego Towarzystwa Pedagogicznego w Rymanowie Zdroju. Jeden z lwowskich pedagogów i przyrodników, rozszerzył, rozbudował i nadał jej charakter nie tylko profilaktyczny, ale i leczniczy. W Galicji organizacja różnorodnych form opieki, w tym letnich kolonii wypoczynkowych, napotykała na poważne trudności. Dostrzegało jej wagi i potrzeb środowisko pedagogiczne; Władysław Probulski w 1913 r. pisał: „Konieczność rozwinięcia szerszej akcji za tworzeniem kolonii wakacyjnych, czuje się i pojmuje dopiero wtedy, kiedy spostrzemy mnóstwo młodzieży na wsi [1, 57].

Ważnym problemem w zakresie rozwoju tej sprawy była realizacja tych dziedzin w środowisku wiejskim. W okresie międzywojennym na wsi zamieszkiwało około 70 – 75% społeczeństwa ówczesnej Rzeczypospolitej. Można wyróżnić dwa okresy w polityce państwa w zakresie kultury fizycznej na wsi: okres lat 1918 – 1926 i okres lat 1927 – 1939 [1, 62].

W 1918 r. przy Ministerstwie Opieki Społecznej (MOP) powołano Referat, na którego czele stanął W. Osmólski. W rok później, przy tymże Ministerstwie utworzono eksperymentalny Wydział Higieny Dziecięcej, w którego skład wszedł uprzednio powołany referat. Podstawowym celem działalności Referatu, a następnie Wydziału było dążenie do ugruntowania pozycji wychowania dzieci w tworzących się programach szkolnych. W pierwszych latach niepodległości opieka nad wychowaniem dzieci znajdowała się także w

kompetencji Ministerstwa Zdrowia Publicznego. W ramach Ministerstwa utworzono komisję, którą kierował Henryk Jeziorowski. Obok referatu wychowania dzieci, przy ministerstwie powołano do życia komisję do spraw dzieci ze wsi [1, 45].

W latach 1919 – 1922 te organy wykonywały funkcje opiniotwórcze i doradcze w sprawach wychowania dzieci ze wsi. W pierwszych latach powojennych władze państwowe problemu odpoczynku dzieci na wsi nie podejmowały. Na posiedzeniu w 1921 r. działacz turystyczny i sportowy, Mieczysław Orłowicz, zaproponował, by zagadnienie sportu wiejskiego realizować za pośrednictwem wiejskich straży pożarnych i poprzez ustanowienie instruktorów wędrownych [2, 52].

Propozycja M. Orłowicza nie doczekała się realizacji. W latach 1923 – 1925 podjęto dalsze próby tworzenia struktur zarządzania i organizacji w tej dziedzinie. Po likwidacji wspomnianej komisji 25 kwietnia 1925 r. rozporządzeniem Rady Ministrów, została powołana przy Rada Naczelną Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego z jej odpowiednikami terenowym, na szczeblu wojewódzkim i powiatowym. W artykule 12 i 16 rozporządzenia znajdujemy informacje odnoszące się do celów i zadań Powiatowych Komitetów Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego, „rozwijanie na terenie powiatu względnie miasta samodzielnej działalności w dziedzinie wychowania dzieci; przedstawianie Wojewódzkiemu Komitetowi Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego corocznych sprawozdań ze swej działalności oraz o stanie wychowania fizycznego i przystosowania wojskowego w powiecie; Powiatowe Komitety Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego mogą powoływać miejscowe Komitety Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego w celu realizowania zamierzeń Powiatowych Komitetów Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego na obszarze poszczególnych miejscowości lub gmin” [3, 25].

Przytoczone artykuły dotyczące zadań działalności komisji świadczą o zainteresowaniu władz państwowych problematyką wychowania fizycznego, sportu czy szeroko pojętej aktywności fizycznej także w odniesieniu do środowisk wiejskich. Ponadto we wspomnianym rozporządzeniu Rady Ministrów można dostrzec pewne teoretyczne rozwiązania problemu kultury fizycznej na wsi i jego gminne odpowiedniki. W Warszawie 28 marca 1926 r. odbyło się pierwsze posiedzenie plenarne [4, 45].

Jednym z uczestników obrad był Tadeusz Łopuszański, który przedstawił referat nt. „Zadania Komisji nadzwyczajnej Wychowania Dzieci ze Wsi”. T. Łopuszański w swoim wystąpieniu odniósł się m. in. do spraw działalności Wojewódzkich i Powiatowych KWF i PW, natomiast pominął zupełnie problem wychowania fizycznego i sportu na wsi. Działalność komisji trwała niespełna dwa lata. Została zlikwidowana w styczniu 1927 r. [5, 15].

W latach 1918 – 1926 zbudowane zostały zręby organizacyjne wychowania fizycznego i sportu. Dziedziny te znajdowały się w kompetencji Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Ministerstwa Zdrowia Publicznego oraz Ministerstwa Opieki Społecznej. Oprócz założeń teoretycznych, w sensie systemowym nie rozwiązano problemu wychowania dzieci na wsi. W ostatnich miesiącach 1926 r. stworzone

zostały podwaliny pod reorganizację struktury kultury fizycznej i przysposobienia wojskowego [6, 38].

Bezpośredni wpływ na przemiany zachodzące w tych dziedzinach miał przewrót majowy (1926 r.) i dojsście do władzy obozu legionowego skupionego wokół marszałka Józefa Piłsudskiego. Na posiedzeniu 10 listopada 1926 r. Prezydium Rady Ministrów pozytywnie odniosło się do wspólnego wniosku ministrów resortu Spraw Wojskowych, Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Spraw Wewnętrznych, podejmując uchwałę w sprawie podniesienia poziomu wychowania fizycznego, której wykonanie powierzono ministrowi Spraw Wojskowych⁸. Jednocześnie zalecono utworzenie urzędu państwowego przy tym ministerstwie [7, 19].

Celem tych przedsięwzięć stało się utworzenie 28 stycznia 1927 r. Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego dzieci ze wsi. Do zadań należało koordynowanie działalności w zakresie wychowania fizycznego, sportu i przysposobienia wojskowego, a w szczególności ustalanie wytycznych, przedstawianie wniosków i opinii, sprawowanie nadzoru nad instytucjami i organizacjami wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego, składanie propozycji budżetu państwa na powyższe dziedziny, a także wydawanie czasopism i wydawnictw. Na stał dyrektor, bezpośrednio podległy Ministrowi Spraw Wojskowych. W latach 1927 – 1939 funkcję tę pełnili kolejno: ppłk J. Ulrych, płk W. Kiliński, gen. J. Olszyna-Wilczyński i gen. K. Sawicki [8, 12].

W skład Urzędu wchodziły wydziały: ogólny, społeczny, wykszolenia i zaopatrzenia oraz dwa referaty: wychowania fizycznego kobiet i dzieci i przysposobienia wojskowego kobiet. Zarządzenie Rady Ministrów z 28 stycznia 1927 r. powołało jednocześnie do życia Radę Naukową Wychowania Fizycznego (RNWF), jako organu doradczego PUWF i PW. W skład RNWF wchodzili z urzędu: przedstawiciele Ministerstwa Spraw Wojskowych, MWR i OP, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oraz członkowie Rady z nominacji: pracownicy naukowcy z zakresu kultury fizycznej, wojskowi, lekarze, przedstawiciele oświaty¹¹. Na posiedzeniach RNWF zajmowano się problemami kultury fizycznej na wsi. Zwracano uwagę na zróżnicowanie programu wychowania fizycznego i sportu w mieście i na wsi, zastanawiano się nad sprawami rozpowszechnienia i rozpropagowania kultury fizycznej na wsi poprzez zatrudnienie kadry instruktorskiej i budowę obiektów i urządzeń sportowych. W sprawozdaniu z działalności PUWF i PW za rok 1928/1929 czytamy m.in., „W programie uwzględnione jest zróżnicowanie metod pracy dla wsi i miasta, wychodząc z założenia, że miasto chwytą młodzież do różnych towarzystw gimnastycznych i sportowych, wieś zaś daje element przeważnie surowy. Dla młodzieży wiejskiej przeto kładziemy główny nacisk na gimnastykę, odpowiednie gry i zabawy sportowe oraz niektóre elementy lekkiej atletyki, aby wrodzonej sile rolnika dać konieczną giętkość. Pracę tę prowadzą obwodowi i powiatowi komendanci wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego, na wsi pierwsi i często jedyni pionierzy ruchu wychowania fizycznego, jego organizatorzy i instruktorzy” [9, 61].

O problemach aktywności fizycznej dzieci i młodzieży szkolnej na wsi wypowiadał się na posiedzeniach RNWF ówczesny przewodniczący Rady — marszałek Józef Piłsudski. W trakcie posiedzenia plenarnego RNWF w 1929 r. J. Piłsudski powiedział, „Drugim rodzajem

indywidualizacji, na którą szczególnie zwróciłbym uwagę, jest niejednakowość typu wychowania fizycznego w wielkich miastach, miasteczkach i wsiach. Zupełnie inne są warunki na wsi, gdzie dziecko samo nieraz musi robić znaczne wysiłki fizyczne. [...] Dziecko w mieście codziennie do tak wielkiego wysiłku nie jest zmuszone. I kto wie czy dobrze jest te same metody stosować tu i tam”. Marszałek Józef Piłsudski był konsekwentny w poglądach dotyczących wychowania fizycznego i sportu w środowisku wiejskim [10, 50].

Świadczą o tym jego wystąpienia w trakcie dyskusji nad sprawozdaniem z działalności PUWF i PW na posiedzeniu plenarnym RNWF, odbytym w Warszawie w dniu 22 maja 1932 r. 14 J. Piłsudski powiedział m.in.: „Stwierdzam, że wieś ma swoje «wychowanie fizyczne», ludzie na wsi mają stale ćwiczenia fizyczne, czy to w orce, czy w bronowaniu, czy w jakiegokolwiek innej pracy fizycznej na roli. Wobec czego dostosowanie wychowania fizycznego do wsi jest rzeczą bardzo trudną. Praca ta zawsze przybiera charakter ćwiczeń fizycznych, stale wykonywanych. Być może, że nie odpowiadają one programowi” [12, 24].

J. Piłsudski był przeciwny jednolitemu programowi w mieście i na wsi w zakresie aktywności fizycznej. Był zwolennikiem wprowadzania do środowisk wiejskich elementów wychowania zdrowotnego, w tym przede wszystkim propagowania i upowszechniania zasad higieny. Poglądy marszałka J. Piłsudskiego w odniesieniu do aktywności fizycznej dzieci i młodzieży wiejskiej były dość jednostronne i konserwatywne. Dlatego też nie może dziwić fakt, że z tymi poglądami polemizowało kilku członków RNWF. Profesor Stanisław Ciechanowski w trakcie posiedzenia RNWF w 1929 r. powiedział: „Nie wiem, czy gdziekolwiek w Europie wymyślono osobne formy wychowania fizycznego dla środowiska miejskiego, a osobne dla wiejskiego. Jakież odbłyśki może i są. Taki materiał jest u pana Bukha pod Kopenhagą”¹⁶. Dyrektor PUWF i PW — płk Władysław Kiliński — wyrażał pogląd, że „kultura fizyczna, która ma iść na wieś, musi mieć zupełnie inny charakter, niż ta, która trafia do miasta”. Był jednocześnie zdania, że aktywność fizyczna mieszkańców wsi jest jednostronna i wymaga zmian, że brak jest w niej czynników wychowawczych. Uważał, że wychowanie fizyczne i sport na wsi spotyka się z uznaniem i chętnie przyjmuje się [13, 45].

Według W. Kilińskiego brak obiektów i sprzętu sportowego. Uwagi i spostrzeżenia W. Kilińskiego w odniesieniu do kultury fizycznej mieszkańców wsi należy uznać za słuszne. W podobnym tonie wypowiadał się profesor Eugeniusz Piasecki: „Młodzieży na wsi w wieku pozaszkolnym, potrzebne są zabiegi wychowawcze dla moralnego podtrzymania. Otóż ze stanowiska czysto fizycznego uważałbym, że zima nie nadaje się na wsi na gimnastykę. [...] Tu pozostaniemy długo jeszcze w tyle za Szwajcarami, gdzie towarzystwa strzeleckie docierają do każdej wsi. [...] Co do lata, to ta sama młodzież, gdy jest wolna od zajęć na roli, a zwłaszcza w niedziele po południu zamiast wałęsać się, będzie w wielkim pożytku podjęta do gier. [...] Takie gry, jak palant, koszykówka, siatkówka itd. mogą dobrze służyć. Za grami przemawia i to jeszcze, że są tradycyjne i są nadal kulturowane. [...] Z tym wszystkim najzupełniej uznaję zasadnicze motywy Pana marszałka, że nie trzeba dążyć do [...] jakiegoś zrównania wsi z miastem. Ale zrównanie to powinno odbywać się i odbywa się na odwrót, tzn. miasto winno upodabniać się do wsi. Powinniśmy coraz częściej

mieszkać i przebywać na wsi”¹⁸. Na posiedzeniu plenarnym RNWF 22 maja 1932 r. Rada pozytywnie zaopiniowała „wniosek w sprawie instruktorów powiatowych”. Treść wniosku była następująca: „Ze względu na propagandę i organizację wychowania fizycznego po wsiach wśród dziatwy i młodzieży szkolnej i pozaszkolnej konieczna jest instytucja instruktorów powiatowych we wszystkich powiatach. Instruktorami byłiby ci nauczyciele szkół powszechnych, którzy ukończyli Wyższy Kurs Nauczycielski, lub ci absolwenci Centralnego Instytutu Wychowania Fizycznego i Studiów Wychowania Fizycznego, którzy by się na to stanowisko specjalnie nadawali. Do obowiązków instruktorów powiatowych przy inspektoratach szkolnych należałoby również społeczna praca na polu wychowania fizycznego również nad młodzieżą pozaszkolną”^[13, 73].

Osoba instruktora powiatowego wpływała na rozwój i upowszechnianie aktywności fizycznej na wsi w sposób zorganizowany. W sprawozdaniu z działalności komisji za lata 1932–1936 znalazł się również fragment odnoszący się do problemów wychowania fizycznego i sportu na wsi. Według sprawozdania, przeprowadził w szeregu gmin propagandowe zawody sportowe dla stwierdzenia skuteczności oraz ustosunkowania się wsi do sportu, szkolił na kursach przodowników, udzielał organizacjom subwencji na akcje obozów i cele wyszkoleniowe. Niewątpliwie takie przedsięwzięcia były realizowane na wsi^[3, 92].

Problemy wychowania dzieci w środowisku wiejskim były podnoszone w trakcie V plenarnego posiedzenia, które odbyła się w Warszawie 12 grudnia 1936 r.²² W dyskusji nad tymi problemami głos zabrały również kobiety. W swoich wypowiedziach poruszyły nowe problemy w wiejskiej kulturze fizycznej, np. Z. Zabawska-Domosławska odniosła się do braku wychowania fizycznego w szkołach zawodowych oraz uważała, że w realizacji kultury fizycznej na wsi powinna być nawiązana współpraca z Kołami Gospodyń Wiejskich, „które propagują na terenie wsi zasady higieny osobistej i kultury życia codziennego”. W ten sposób kobieta wiejska otrzymalaby wiedzę praktyczną, „a nie teorie w postaci pogadank i odczytów”. Był to niezwykle cenny głos w dyskusji, gdyż dotyczył problemów wychowania zdrowotnego i higieny mieszkańców wsi, jak również poruszał rolę, jaką mogły odegrać kobiety w propagowaniu i upowszechnianiu tych aspektów. Jak wynika z przytoczonych fragmentów dyskusji, na posiedzeniach plenarnych problematyka wychowania fizycznego i sportu na wsi nie była traktowana marginalnie. Członkowie Rady starali się wypracować racjonalny program i system upowszechniania kultury fizycznej na wsi. Komisja posiadała swoje odpowiedniki na szczeblu wojewódzkim i powiatowym, na których czele stali wojewodowie i starostowie. W związku z podziałem administracyjnym II Rzeczypospolitej powołano 16 wojewódzkich komitetów. W obrębie działalności wojewódzkich komitetów, powołano na szczeblu powiatu – powiatowe komitety. W obrębie działalności powiatowego Komitetu WF i PW organizowano gminne Komitety WF i PW. W zadaniach dla PKWF i PW w zakresie wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego przewidziano m.in.: Komitety miały uzyskać tereny ćwiczeń — boiska, pływalnie, strzelnice i sale gimnastyczne – na użytek stały lub czasowy, bezpłatnie lub za odszkodowaniem; Komitety miały nabyć na

własność przybory i przyrządy do gier i ćwiczeń; Komitety miały zorganizować wychowanie fizyczne młodzieży pozaszkolnej oraz ćwiczenia wychowania fizycznego dla dorosłych; Komitety miały zorganizować doroczne zawody lokalne; dorocznych „Świąt WF i PW”; współpracę z władzami państwowymi, samorządowymi, zarządami stowarzyszeń i klubami sportowymi; organizację komitetów lokalnych we wszystkich miasteczkach i wsiach powiatu; organizowanie kursów dla instruktorów wychowania fizycznego i sportu^[7, 128].

Gminne komisje miały m.in. współpracować z miejscowymi stowarzyszeniami wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego, zaopatrywać gminę w urządzenia sportowe oraz sprzęt sportowy, dostarczać pomocy w zakresie kadry instruktorskiej, organizować święta wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego, organizować opiekę lekarską w dziedzinach wychowania fizycznego i sportu, przeprowadzać kontrolę organizacji wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego na terenie gminy. Na fundusze komitetu składały się subsydia władz państwowych, związków komunalnych, poszczególnych stowarzyszeń i osób, ofiary, darowizny i zapisy oraz dochody z urządzanych na cele komitetu imprez i zawodów sportowych. Komitety gminne składały się z członków z urzędu – m.in. wójt gminy – i członków zwyczajnych, powoływanych spośród miejscowych działaczy na polu wychowania fizycznego, sportu i przysposobienia wojskowego. Powiatowe i gminne wydziały starały się upowszechnić kulturę fizyczną na wsi, np. Powiatowy Komitet WF i PW w Wieluniu (województwo Łódź) rozporządzenia i wnioski w stosunku do propagowania wychowania fizycznego, sportu i przysposobienia wojskowego w środowiskach wiejskich, podjął już w trakcie zebrania 17 listopada 1927 r.^[8, 165].

Na wniosek mjra Sosabowskiego uchwalono wydać odezwę do mieszkańców wsi, która wyjaśniałaby cele pracy dotyczące wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego i ich szerzenia w środowisku wiejskim. Ważną rolę we wdrażaniu tych dziedzin mieli odgrywać nauczyciele szkół powszechnych. Ponadto zgłoszono wniosek, aby jak najszybciej powstawały gminne komitety WF i PW. Realizacja tych celów była bardzo ambitna i natrafiała w realizacji na trudności natury bazy sprzętowej, jak i szczupłości odpowiedniej kadry do prowadzenia zajęć wychowania fizycznego, sportu i przysposobienia wojskowego. W 1930 r. zostały utworzone i rozpoczęły działalność wszystkie gminne komitety WF i PW na terenie powiatu wieluńskiego. Rolnicy jako grupa zawodowa brali udział w pracach gminnych komitetów WF i PW, byli członkami tego gremium. Problemem równie istotnym były nakłady finansowe na działalność Powiatowych Komitetów WF i PW. Budżet PUWF i PW oraz wydatki samorządów na kulturę fizyczną i przysposobienie wojskowe były stosunkowo najwyższe w latach 1928–1930, natomiast w latach następnych wykazywały tendencję zniżkową^[10, 51].

Ważnym ogniwem działalności były posiadane obiekty i urządzenia sportowe. W 1936 r. na posiedzeniu RNWF powołano komisję pod kierownictwem gen. Stanisława Roupperta. Komisja odbyła dwa posiedzenia i skierowała postulaty do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego dotyczące wprowadzenia w szkołach „wiejskich gier rodzimych”,

rozszerzenia czasu przeznaczanego na gry i zabawy w szkolnictwie oraz ćwiczenia cieleśne w szkołach rolniczych, seminariach duchownych i Uniwersytetach Ludowych. Opracowany został program szerokiego wprowadzenia tych zmian odnoszący się do elementów usportowienia wsi, szkolenia kadry i instruktorów, wytyczne do prac kadry instruktorskiej i jej organizację, budowę nowych obiektów sportowych 31 boisk sportowych po jednym w każdej gminie. Zamierzenia te miały być wprowadzone w jednym tylko powiecie piotrkowskim (województwo Łódź) — w latach 1938–1941. Ze względu na problemy finansowe i wybuch II wojny światowej program ten wdrożono tylko w kilku gminach powiatu piotrkowskiego. Ważnym elementem w propagowaniu i popularyzowaniu wychowania fizycznego, sportu i innych form aktywności fizycznej na wsi przez powiatowe komitety WF i PW było przeprowadzanie powiatowych świąt WF i PW oraz rejonowych świąt WF i PW. W 1930 r., tego rodzaju imprezy sportowe zostały zorganizowane w 9 województwach, 222 starostwach i 277 gminach [5, 92].

Działalność PUWF i PW przyniosła wiele korzystnych zmian w odniesieniu do kultury fizycznej na wsi w II Rzeczypospolitej. Zmiany te nie tylko odnosiły się do zagadnień teoretycznych, lecz również szły w kierunku realizacji celów i zadań w praktyce. PUWF i PW realizował te zadania poprzez własne struktury administracyjne, głównie powiatowe i gminne KWF i PW. Powiatowe i gminne KWF i PW odegrały ważną rolę w zakresie propagowania i upowszechniania wychowania fizycznego i sportu na terenach wiejskich. Działalność tych struktur ożywiła aktywność fizyczną mieszkańców wsi. Problemy kultury fizycznej na wsi były omawiane na posiedzeniach plenarnych RNWF. W tej kwestii zabierali głos m.in. marszałek Józef Piłsudski, profesorowie: Eugeniusz Piasecki i Stanisław Ciechanowski. Dyskusja odnosiła się głównie do programu wychowania fizycznego i sportu na wsi, jak również do wypracowania celów i zadań w zakresie propagowania i upowszechniania kultury fizycznej na wsi [8, 31].

Młodzież, która w mieście zostaje, pochodzi ze sfery najuboższej i jej przede wszystkim należałoby wyjechać na wieś. Nie można było jednak letniego wypoczynku zapewnić wszystkim uczniom z powodu braku środków finansowych. Przysłowiowa „bieda” stanowiła poważną barierę. Ponadto z powodu trudnych warunków życia wielu nieletnich uczniów zatrudniano się w czasie wakacji, podejmując się różnych, dorywczych, zarobkowych zajęć. Początkowo środowiska pedagogów nie zajmowały się problemem pracy uczniów, stojąc na stanowisku, że zarobkowa praca młodocianych w czasie wakacji pozbawiona jest nadzoru szkoły. Zarząd Polskiego Muzeum Szkolnego zwrócił na nią po raz pierwszy uwagę w 1909 r. „Była ona wówczas nowością i budziła sensację, najbardziej dlatego, że zadawała utartej opinii, że młodzież szkolna wstydzi się pracy fizycznej i stroni od niej” [4, 48].

Sprawy pracy zarobkowej nieletnich uczniów i młodzieży jako pierwsi poruszyli lekarze. Problem podjął dr Grzegorz Grzybowski w 1913 r. „Słowie Lekarskim”. Odnosząc się do wakacyjnej pracy zarobkowej „ze stanowiska ogólnolekarsko-społecznego”, wykazał „bezcelowe i szkodliwe zajmowania młodzieży, względnie dopuszczania do tego, by młodzież szkolna zajmowała się podczas wakacji fizyczną pracą zarobkową”. Ponadto

zwrócił uwagę na fakt, że w grupie pracujących młodocianych aż „99% pracuje w nieodpowiednim środowisku [...] zdana na wyzysk pracodawcy, który widzi w niej nieukwalifikowany, a bardzo podatny do wyzyskania materiał roboczy” [8, 81].

Przeciętny wiek pracującej młodzieży szkolnej określili na 14–18 lat. Stanowczo potępić pracę ucznia-robotnika. Podobnie negatywnie dr Roman Glassner w „Słowie Lekarskim” z 1913 r. ocenił zatrudnianie nieletnich jako taniej siły roboczej. Dr Władysław Dziewoski również w „Słowie Lekarskim” poddał krytyce pracu młodzieży. Z jego badań wynikało, że praca była za ciężka; młodociani byli zatrudniani przy trzebieniu lasu, budowie kamienicy, ogrodnictwie, cegielni, regulacji Raby, dozorcze maszyn, budowie tramwaju, laboratorium huty żelaza, kolei, przy windzie. Z badań wynikało również, że zbyt długo pracują, wyżywienie jest nieodpowiednie i zbyt często ulegają wypadkom. Wkrótce w sprawie pracy uczniów problem podjęła codzienna prasa: „Czas”, „Nowiny”, „Słowo Polskie”, „Naprzód”, „Kurier Warszawski”, „Kurier Lwowski”. Jak zauważył dr Grzegorz Grzybowski, sprawa zatrudniania młodzieży nabrała rozgłosu i „przeszła na strony dzienników wszelkich odcieni politycznych, widocznie jest bardzo ważną i na czasie, obchodzi jednym słowem całe społeczeństwo” [5, 75].

Redakcja „Słowa Lekarskiego” w r. 1913 w sprawie gimnazjalistów-robotników stwierdziła, że opublikowane artykuły przyniosły skutek w postaci „zarobkowej pracy uczniów ze strony władz szkolnych i kół pedagogicznych”. Ukazujące się teksty zwróciły uwagę Rady Szkolnej Krajowej na problem i wywołały „wielkie poruszenie w kołach wychowawczych”. Rada Szkolna Krajowa okólnikiem z 20 września 1913 r. poleciła dyrekcjom gimnazjów, szkół realnych i seminariów nauczycielskich, aby „sprawę zatrudniania uczniów płatną pracą fizyczną w czasie wakacji uczyniły przedmiotem obrad na osobnej konferencji grona nauczycielskiego i wnioski [11, 55].

Również posiedzenie Koła Nauczycieli Szkół Wyższych w Krakowie 25 października 1913 w całości poświęcone temu zagadnieniu. Na posiedzeniu uchwalono, aby całkowicie jednak nie potępiać pracy uczniów, gdyż „prawdopodobnie ze względu na konieczność zarobku wśród ubogich uczniów znajdują się zawsze tacy, którzy będą się chwyciła przez ferie pracy fizycznej”. Przyjęto natomiast stanowisko, aby sprawę pracy uregulować i pracujących uczniów otoczyć „higieniczną i wychowawczą” opieką. Ponadto wskazano na potrzebę określenia rodzajów pracy, którą młodociani robotnicy mogą wykonywać, oraz potrzebę wprowadzenia badania lekarskiego, które oceniłoby zdolność do pracy. Wnioskiem ostatecznym było stwierdzenie, że „należałoby jak najbardziej rozwinąć instytucji kolonii wakacyjnych, by jak największą liczbę uczniów uchronić od konieczności pracy zarobkowej w miesiącach przeznaczonych na wypoczynek i nabranie sił” [4, 76].

Praca uczniów w czasie wakacji, ogólnie niełatwe, galicyjskie dzieciństwo, przyczyniał się do podejmowania w różnych środowiskach inicjatyw, mających na celu pomoc dzieciom i młodzieży, które wymagały szczególnego wsparcia i opieki. Inicjatywy te były zgodne z sugestią Ministerstwa Opieki Społecznej, które zaleciło organizowanie „samorzutnej działalności na polu ochrony dzieci i opieki nad młodzieżą”. Spontaniczne i raczej okazjonalne akcje organizowane były przez różne

stowarzyszenia dobroczynne, charytatywne, jak np. upominki dla biednych dzieci z okazji różnych świąt, czy urządzane tzw. „Dni Dzieci”, podczas których organizowano loterie, festyny, a najczęściej zbiórki uliczne przeznaczane na wsparcie najbiedniejszych [7, 35].

Pieniążne zbiórki uliczne i datki prywatnych ofiarodawców czy instytucji nadal jednak w niewystarczającym stopniu zabezpieczały możliwość organizacji letniego wypoczynku w szerszym zakresie, mimo że „piękna i pożyteczna myśl stworzenia kolonii dla biednej młodzieży ma w społeczeństwie wiele zwolenników”. Wskutek trudności związanych z pozyskiwaniem funduszy na pokrycie kosztów kolonii, z inicjatywy środowisk pedagogicznych pojawiła się jeszcze jedna inicjatywa umożliwiająca uczniom spędzanie wakacji w naturalnym środowisku. Zapoczątkowała ją decyzja Rady Szkolnej Krajowej, która 25 maja 1912 wydała okólnik w sprawie tworzenia tzw. ludnych kolonii wakacyjnych. W myśl tego okólnika dyrekcje szkół powinny pod koniec roku szkolnego zredagować odezwę do zamożniejszych rodziców z prośbą o przyjęcie biedniejszych uczniów na czas ferii do swoich domów. W okólniku apelowano, aby kto tylko może, przyjął do siebie w czasie wakacji chociaż jedno dziecko i zapewnił mu wyżywienie i opiekę [6, 25].

Kto nie może dziecka przyjąć, niech nada datkę pieniężną na rzecz zorganizowania wakacyjnych kolonii. Dzięki tej inicjatywie Rady Szkolnej Krajowej udało się pomóc w rodzinach 14 uczniów. Nazwiska osób, które zechciały przyjąć uczniów, były podawane do publicznej wiadomości w bieżącej prasie; wśród jednych z pierwszych był leczniczy, gospodarz, dzierżawca dóbr, dzierżawca folwarku, kupiec, kierownik szkoły i ksiądz. Liczba przyjętych przez rodziny uczniów była niewielką wobec pozostających w czasie wakacji. Jednak pojawiła się w świadomości społecznej nowa forma, przy dobrej woli, realnie możliwa do realizacji. Na szeroką skalę idea ta rozwinęła się w sposób zorganizowany dopiero w następstwie okoliczności I wojny światowej i prawdopodobnie w następstwie działalności w tym zakresie Eugenii Schwarzwald, z urodzenia Galicjanki, po zurychskich studiach związanej pracą edukacyjną z Wiedniem. W r. 1916 zapoczątkowała jedną ze swoich ważniejszych inicjatyw pedagogicznych, mianowicie szeroko zakrojoną akcję organizowania letniego wypoczynku dla dzieci w naturalnym środowisku przyrody na terenie Austrii i za granicą [11, 22].

Mianowicie, na przełomie maja i czerwca 1916 r. ukazało się we wszystkich ważniejszych gazetach lapidarne wezwanie, hasło Eugenii Schwarzwald: „Dzieci na wieś”. Był to apel skierowany do obywateli zzywających we wspólne zadanie niesienia pomocy w czasie wakacji tysiącom, potrzebujących dzieci. Wkrótce powołane zostało stowarzyszenie Dzieci na wieś. Eugenia Schwarzwald w 1924 r. w artykule pod znamionym tytułem *Improwizacja i jej następstwa* napisała, że jej wezwanie z 1916 r. „okazało się jakimś „mystycznym działaniem” [1, 29].

W ciągu czterech dni miliony koron, wiele domów i willi zostało oddane do dyspozycji, tysiące rodziców prosiło o przyjęcie ich dzieci”. Apel Eugenii Schwarzwald został dostrzeżony, zaakceptowany i wsparty przez prasę, pojawiły się liczne artykuły wspomagające akcję, informujące i relacjonujące bieżące dokonania. „Neues Wiener Tagblatt” pisał, że jeśli ktoś jest bogatszy o znaczącą, humanitarną, socjalno-higieniczną akcję, gdyż

Eugenia Schwarzwald z „zapalem i szczęśliwą energią” zapoczątkowała o widocznym sukcesie akcję i wysłała na wieś 4000 dzieci [3, 81].

Podobne działania, aby „dzieci wysłano na wieś”, zaczęto podejmować również w Galicji. W celu koordynacji działań powstało we Lwowie, podobnie jak w Wiedniu, stowarzyszenie pod nazwą Zjednoczony Komitet Dzieci na wieś. Komitet, jak podawała „Gazeta Lwowska”, „zawiązał się we Lwowie ze znanych pryncypali uczącej się dziatwy”. Patronat objęli ówczesni arcybiskupi lwowscy, Józef Bilczewski i Józef Teodorowicz; w skład prezydium Komitetu wchodził też przedstawiciel Rady Szkolnej Krajowej, dr Ignacy Dembowski, prof. Ludwik Jaksa-Bykowski oraz dr Karol Zagajewski. Ponadto radny Bolesław Lewicki, dr Józef Serkowski oraz radny Walery Włodzimirski. Ponadto w skład prezydium honorowego weszli: hr Roman Szeptycki, prezydent wyższego Sądu Krajowego, Adolf Karwiński, wiceprezydent Rady Szkolnej dr Fryderyk Zoll, rektor dr Weis, rektor dr Zdzisław Krygowski, wicepr. dr Filip Schleicher, prezydent Dylewski, dyrektor Bolesław Lewicki. Niestrudzoną działalność prowadziły także zainteresowane akcją kobiety, łony znaczących postaci środowiska lwowskiego, jak np. Anna Niezabitowska, żona marszałka Stanisława Niezabitowskiego oraz Karolina Huynowa, łona namiestnika Karola Huyna; sama była znaczącą postacią w środowisku Lwowa, 10 maja 1918 r. została odznaczona w Wiedniu orderem Elżbiety I klasy [3, 42].

Głównym celem działalności Zjednoczonego Komitetu Dzieci na wieś było zbieranie funduszy i organizacja letniego wypoczynku dzieci i młodzieży w formie kolonii; z prośbą o finansowe wsparcie wysłano systematycznie apele do różnych urzędów, przedsiębiorstw, instytucji, szkół. Komitet podzielił się na kilka sekcji. Dużą uwagę przywiązywano do sekcji wychowawczo-organizacyjnej, którą kierował inspektor szkolny, Edward Horwath. Miała na celu organizację merytorycznego przygotowania nadzoru pedagogicznego i wychowawców, którzy zechcą opiekować się dziećmi i młodzieżą w czasie letnich wakacji. Zainteresowani akcją nauczyciele zgłaszali się do sekcji w znacznie większej liczbie w stosunku do zapotrzebowania; czynili to „wyłącznie w tym celu, aby i w czasie ferii nie wypuszczać z rąk pieczy, która jeśli kiedy, to dziś przy braku ojców i panującej demoralizacji, tym gwałtowniej jej potrzebuje”. Przy takim podejściu środowiska pedagogicznego wyrażano przekonanie, że „strona wychowawcza w zupełności odpowie swemu przeznaczeniu”. Natomiast wszystkie sprawy dotyczące konkretnego wysyłania zgłaszanych dzieci, kierownictwo, organizacja, i kontrol przydzielono wydziałowi wykonawczemu [7, 53].

Jednak wskutek braków finansowych na organizowanie potrzebnej liczby kolonii, w maju 1918 r. Zjednoczony Komitet podjął inicjatywę przesłania do „Gazety Lwowskiej” tekstu odezwy zatytułowanej „Dzieci na wieś”. W odezwie obszernie uzasadniono potrzebę zapewnienia wakacyjnego wypoczynku dzieciom i młodzieży, która potrzebuje „pokrzepienia na świeżym powietrzu po wyczerpaniu całoroczną pracą szkolną w niekorzystnych warunkach wielkomijskich, ale gdzie również rozum pojmuje, że dając młodzieży tych ołwych par tygodnie wiejskiego wypoczynku, społeczeństwo działa niewątpliwie we własnym interesie samozachowawczym”. Odezwa zawierała

dramatyczny apel, aby „wobec ogromnych trudności związanych z urządzeniem kolonii [...] trzeba, aby jak najwięcej osób i rodzin [...] zechciało na czas wakacyjny przystąpić kilka lub choćby jednego czy jedną z pośród potrzebującej wiejskiego wypoczynku młodzieży szkolnej im skromne ale wystarczające utrzymanie i otoczyć ich łyczliwoDcią i ciepąem rodzinnym”. Kto nie mołe przyjró dziecka, apelowano, aby záołýá „ofiar” w postaci gotówki lub produktów społywczych na adres biura lub dzienników lwowskich. Osoby pragnóce przyjró dzieci powinny podawaó liczb dzieci, wiek, páeó oraz wysokoDó ewentualnego wynagrodzenia. Odezwo podpisali czáonkowie prezydium honorowego, tj. lwowscy arcybiskupi i metropolita oraz Karolina Huynowa, Anna Niezabitowska, Adolf Czerwi—ski oraz liczni czáonkowie kuratorium i prezydium czynnego29. Akcj Komitetu Dzieci na wieD wsparáo równieł Polskie Towarzystwo Pedagogiczne i Towarzystwo Nauczycieli Szkóá Wyłszych. Jak w krótkim czasie poinformowaáa „Gazeta Lwowska”, apel Zjednoczonego Komitetu „Dzieci na wieD” nie pozostáá bez echa, zostaá przyjty, „z prawdziwym zrozumieniem i gotowoDcią do ofiar”. PodkreDlano, íe „szlachetne hasáo «Dzieci na wieD» przyte i rozumiane zostaáo przez wszystkie sfery i [pewna] liczba dziatwy bdzie mogáa korzystaó z pobytu na wsi”30. Prasa nagáaDniaáa wypowiedzi aprobujáce liczne fakty przyjmowania przez rodziny dzieci i podkreDlaáa fakty udostępnienia „z ofiarnoDci spoáecznej i dobrej woli jednostek schronienia wakacyjnego dla uczniów, np. po wsiach, po dworach”. Pojawiaó si teł propozycja poááczenia wypoczynku z formą, szczególnie dla cháopców, lekkiego zajcia: „[...] mołna by daó cháopcu jakieD lekkie, a odpowiednie zajcie pomocnicze w zarządach, przy którym by cháopcy mogli wykorzystaó czas odpoczynku wakacyjnego, a nie odczuwali, íe trzymaní sf za darmo”31. Do siedziby komitetu przynoszono spontanicznie dary rzeczowe, pieníne, które záołýáa np. dyrekcja szkoóy ludowej, dyrekcja Teatru Maáego, Bank Krajowy z inicjatywy dyrektora Józefa Padewskiego. Przyjmowano równieł zgáoшения wyraájóce gotowoDó przyjcia „po jednym dziecku bezpáatnie przez rodzin na caáe wakacje”. GotowoDó rólnych form pomocy zgáaszano indywidualnie z rólnych Drodowisk; np. hr Otylda Stadnicka odstąpiáa odrestaurowany dom dla potrzebujących wypoczynku uczniów i drewno ze swoich lasów na opaá, czy dyrektor lwowskich i warszawskich teatrów, kompozytor, záoólyciel Filharmonii Lwowskiej, Ludwik Heller (który záoólyá 1000 koron na cele zjednoczonego komitetu) [13, 5-6].

Wnioski. Koniec wakacji 1918 r. w zasadzie kończył inicjatywę i dziaalnoóci Zjednoczonego Komitetu „Dzieci na wieó” w przedstawionej formie. Prezydium komitetu już pod koniec sierpnia 1918 r. przewidywano przekształcenie dotychczasowej formu komitetu w szerszą instytucję, mającą na celu takż m.in. objęcie opieką młodzieży w miesiącach zimowych. Zmianie uległa też sama nazwa stowarzyszenia na: Polskie Towarzystwo „Dzieci na wieó”. Idea organizacji letniego wypoczynku dzieci przechodziła rózne „przeobrażenia”, ale zawsze jej skutecznoó, niezależnie od polityki socjalnej państwa, była oparta o zaangażowanie konkretnych osób z rólnych środowisk zatroskanych o dzieci i młodzież, aprobatą, wsparcie ze strony prasy i wytworzoną ogólną akceptację społeczną.

Formy letniego wypoczynku dzieci i młodzieży uległy zmianie, w szczególnoóci po II wojnie Światowej, wskutek zmienionych rozwiązań systemowych, kiedy nastąpiło upowszechnienie idei letniego wypoczynku dzieci i młodzieży, zmianie uległy takż konkretne zasady, warunki, a przede wszystkim podstawy finansowania.

Lista wykorzystanej literatury i źródeł

1. Styk J. *Aktualne kierunki badań nad historią polskiej wsi do 1939 roku. Rekonesans bibliograficzny*, [w:] *Wieó jako przedmiot badań naukowych na poczátku XXI wieku*, red. M. Halamska, Warszawa 2011, s. 209–220.
2. Kaczorowski A. W., *Wieó w publikacjach Instytutu Pamięci Narodowej*, [w:] *tamże*, s. 221–224.
3. Kostrowicka I., Landau Z., J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Warszawa 1984, s. 363.
4. Szymański L., *Kultura fizyczna w polityce II Rzeczypospolitej*, Wrocław 1995, s. 14; J. Gaj, K. Hądzelek, *Dzieje kultury fizycznej w Polsce*, Poznań 1997, s. 80 – 81.
5. Kęsik J., *Wojsko Polskie wobec tężyzny fizycznej społeczeństwa 1919 – 1939*, Wrocław 1996, s. 46; zob. też: J. Kęsik, *Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918 – 1939*, Wrocław 1998, 344 s.
6. Mierzwiński H., *Związek Młodzieży Wiejskiej Rzeczypospolitej Polskiej „Wici” wobec problemów wychowania fizycznego, sportu i turystyki (1928 – 1948)*, Białá Podlaska 1992, 400 s.
7. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 25 kwietnia 1925 r. w sprawie utworzenia Rady Naczelnej Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego oraz Wojewódzkich i Powiatowych Komitetów Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego*, [w:] *Referaty wygłoszone na pierwszym plenarnym posiedzeniu Rady Naczelnej Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego*, Warszawa 1926, 157 s.
8. *Referaty wygłoszone na pierwszym plenarnym posiedzeniu Wieó dla dzieci 1926*, 200 s.
9. *Rozwadowski P. Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego 1927 – 1939*, Warszawa 2000, 250 s.
10. Słoniewski M. *Koncepcje i organizacja wychowania fizycznego i sportu w okresie międzywojennym*, „*Wieó i Higiena*” 1981, nr 9, 300 s.
11. *Protokół pierwszego posiedzenia Rady Naukowej Wychowania Fizycznego*, Warszawa 1927, s. 3 – 4. 12 *Trzecie plenarne posiedzenie Rady Naukowej Wychowania Fizycznego*, Warszawa 1929, 190 s.
12. *Czwarte plenarne posiedzenie Rady Naukowej Wychowania Fizycznego*, Warszawa 1932, s. 51 – 52, 54 – 55. 15 *Tamże*, 155 s.
13. *Trzecie plenarne posiedzenie Rady Naukowej Wychowania Fizycznego*, Warszawa 1929, 200 s.

References

1. Styk, J. (2011). *Current directions of research on the history of the Polish countryside until 1939. Bibliographic Reconnaissance*, [in:] *Village as a subject of scientific research at the beginning of the 21st century*, edited by M. Halamska, Warsaw 2011, pp. (in Pol.)
2. Kaczorowski, A. W. (2007). *Village in the publications of the Institute of National Remembrance* (in Pol.)
3. Kostrowicka, I., Landau, Z., J. Tomaszewski (1984). *Economic History of Poland in the 19th and 20th Century*, Warsaw (in Pol.)
4. Szymański L. (1995) *Physical culture in politics of the Second Polish Republic*, Wrocław (in Pol.)
5. Kęsik J. (1996) *Polish Army against the physical strength of society 1919 - 1939*, Wrocław (in Pol.)
6. Mierzwiński, H. (1992) *Association of Rural Youth of the Republic of Poland “Wici” towards the problems of physical education, sport and tourism (1928 - 1948)*, Białá Podlaska (in Pol.)
7. *Regulation of the Council of Ministers of 25 April 1925 regarding the creation of the Supreme Council for Physical Education and Military Preparation and Provincial and Poviatic Committees for Physical Education and Military Preparation*, [in:] *Papers delivered at the first plenary meeting of the Supreme Council for Physical Education and Military*

Preparation, Warsaw 1926 (in Pol.)

8. Reports delivered at the first plenary meeting of the Children's Village in 1926 (in Pol.)

9. Rozwadowski, P. (2000). State Office for Physical Education and Military Preparation 1927 - 1939, Warsaw (in Pol.)

10. Słoniewski, M. (1981) Concepts and organization of physical education and sport in the interwar period, "Wież i Higiena" (in Pol.)

11. Minutes of the first meeting of the Scientific Council of Physical Education, Warsaw 1927 (in Pol.)

12. Fourth plenary meeting of the Scientific Council of Physical Education, Warsaw 1932 (in Pol.)

13. Third plenary meeting of the Scientific Council of Physical Education, Warsaw 1929 (in Pol.)

A. Kotichenko

GREAT RESCUE ACTION «WIEZ DLA DZIECI»

Article is devoted to a major rescue campaign initiated by the Government of the Second Polish Republic in order to support children from low-income families and orphans. In essence, for the first time in the history of the Polish state, a state experiment was proposed and presented with an attempt to overcome poverty among the population. Partial analysis of the social situation in which the population appeared after the end of the war. According to the content, the campaign "Village for a child" was an attempt to attract a small citizen to work from a young age. However, a large number of children who were below the poverty line created a direct task for the state: to initiate effective social policies and measures to combat poverty. The author draws attention to the innovativeness of the presented experience, which has sometimes experienced a negative collision and a false path.

The purpose of the article is on the example of one of the social activities, show the process of shaping the social policy of the Second Polish Republic in relation to children.

Until the second half of the 20th century, the majority of Polish society was the rural population, but the history of the village relatively rarely takes the attention of researchers. Although many detailed studies have been published so far, there is a visible deficit of publications of a synthetic and textbook nature, especially those devoted to economic history and the history of the village in the 20th century. In particular, rural themes are often reflected in didactic materials. In the history of the Polish countryside in the 20th century, there were definitely more unfavorable periods than periods of good economic and political prosperity. In the interwar years, the most important demographic problems could not be solved. The "Village for the Child" social program was a state exertion, a way to overcome poverty among the population. The idea was to try to give the child the opportunity to earn a living, to combine rest with difficulty. Labor education has become one of the social campaigns, which, however, has small and negative aspects: the use of child labor, manipulation, poor working conditions

End of the summer of 1918 basically ended the initiatives and activities of the United Committee "Children in the countryside" in the form presented. At the end of August 1918, the presidium of the committee was expected to transform the existing form of the committee into a wider institution, aimed also at taking care of young people in the winter months. The very name of the association has also changed: the Polish Society for Children for the Country. The idea of organizing the summer holiday of children underwent various "transformations", but its effectiveness, regardless of the social policy of the state, was based on the involvement of specific people from different backgrounds concerned about children and youth, approval, press support and general social acceptance. The forms of summer recreation of children and youth have changed, especially after the Second World War, as a result of changed system solutions, when the idea of summer recreation of children and teenagers has been promoted, specific rules, conditions and, above all, financing foundations changed.

Key words: Second Rzeczpospolita, social policy, children, body, state, help.

УДК 94:355.24 (477.8)

В.Є. Рутар

кандидат історичних наук,
магістрант Варшавського університету

ВЗАЄМОДІЯ СЕЛЯНСТВА ГАЛИЧИНИ З ДЕРЖАВНИМИ І ВІЙСЬКОВИМИ ІНСТИТУЦІЯМИ В ХОДІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті окреслено співпрацю населення ЗУНР із державними і військовими органами під час польсько-української війни у листопаді 1918 – липні 1919 рр. Проаналізовано ситуацію і випадок Східної Галичини, де українці і поляки стали заручниками через прагнення місцевих політичних еліт і держав-переможців, які, не враховуючи жодних етнічних чи історичних традицій, вдалися до маніпуляцій, щоб зупинити загрозу червоного терору на власних кордонах. Автор висновок, що українське селянство, яке становило основну верству населення Східної Галичини було заангажоване у державотворчий процес, а чи не найбільше у творення національних збройних сил, ставши ресурсом для мобілізації, підґрунтям для проведення реквізицій, рушієм для добровільних акцій, постачальником продовольства та одягу.

Ключові слова: ЗУНР, Галицька армія, преса, цивільне населення, селяни, добровільна акція, реквізиція, продовольство.

Постановка проблеми. Державне будівництво ЗУНР, а зокрема, його військова складова є однією з популярних тем у дослідженнях українських і польських істориків. Однак, вони переважно зосереджені на висвітленні бойових операцій, організації армії, ігноруючи один, не менш важливий момент – взаємодію «держава-армія-населення». Саме це співіснування в умовах війни між армією, населенням і державою є об'єктом статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти співробітництва Галицької армії з цивільним населенням, а передусім селянством Галичини і Наддніпрянщини висвітлені у працях М. Литвина [1; 2], С. Макарчука [3], В. Рутара [4; 5], Л. Шанковського [6; 7] та ін. Детальніше цю проблему розкриває тогочасна повітова преса на сторінках якої, окрім повідомлень із фронту, державних наказів і розпоряджень, публікувалися відомості про буденне життя мешканців міст і сіл ЗУНР.

Мета статті – окреслити основні моменти співпраці населення ЗУНР із державними і військовими органами в ході польсько-української війни у листопаді 1918 – липні 1919 рр.

Виклад основного матеріалу. Перебуваючи у міжнародній ізоляції, через цілковиту відсутність військової інфраструктури, командування Галицької армії не мало змоги виготовляти і закуповувати військове майно чи продовольство. Відтак, для керівництва ЗУНР залишався чи не єдиний варіант, як звернутися за допомогою до своїх громадян.

З метою залучити якомога більшу кількість патріотів і ознайомити широкі верстви населення з нагальними потребами ГА, активно проводилися повітові зібрання і маніфестації. На них розглядали проблеми, пов'язані з державним будівництвом і лунали заклики допомагати армії всіма можливими способами і засобами [8, арк. 2]. Такі віча відбулися в селах Ролеве та Підбужжя Дрогобицького повіту [9,

28 груд. 1918, ч. 7–8, с. 6–7]. Один із найбільших народних здвигів відбувся 6 травня 1919 р. у Коломиї, де зібралося майже 10 тис. осіб. Його учасники прийняли резолюцію спрямувати всі свої сили на допомогу фронту. 4 травня 1919 р. на вічі у Надвірній селяни повіту вирішили вважати зрадниками усіх тих, хто не виконував військової служби, або вів ворожу агітацію [10, 7 тр. 1919, ч. 78, с. 1]. У Бережанах 7 травня відбулося 4 тис. віче. Повітове населення зобов'язалося допомагати ГА у боротьбі з поляками та провести мобілізацію усіх старшин і вояків на фронт, закликало боротися із дезертирством, посилити покарання за цей злочин. Окрім того, однією з вимог було мобілізувати до лав ГА поляків і євреїв у віці від 18 до 35 років [10, 10 тр. 1919, ч. 81, с. 1].

Начальна Команда ГА, яка не мала фактичної влади над запіллям, хотіла нав'язати цю співпрацю завдяки проведенню різного роду нарад із повітовими комісарами та громадськими діячами повітів. Одну з таких нарад проведено у м. Стрий з членами УН Ради від Стрийщини, Самбірщини, Калушини та ін. повітів. Друга нарада відбулася 27 квітня в осідку НК ГА в Ходорові з представниками міських і сільських громад політичних повітів Рогатин, Підгайці, Бережани, Перемишляни й Жидачів [10, 30 квіт. 1919, ч. 73, с. 1].

Про нараду у Стрию негативно відгукувався А. Чайковський. За його словами: «На тій нараді Павленко видався мені таким немічним та безрадним дідусем, що я не міг з дива вийти, як таку слабовату людину можна ставити на таке важне становище. А ще більше немічним він показався у своїй промові, де поставив нам питання, чи вести нам далі війну, чи здатися на ласку ворога, бо далі війни серед тих обставин вести не можна, бо запілля відмовилося від усякої допомоги». А. Чайковський вважав, що до цього злочинного стану в запіллі доприварила передусім не професійність уряду й НК. І. Карпинець у свою чергу перекладав провину на усіх: і на уряд, і на повітових комісарів, окружних командантів, послів та все українське суспільство [11, ч. 6, с. 15–19].

Уряд і військовики вміло використовували офіційну державну і повітову пресу для налагодження діалогу з населенням. Статті містили найрізноманітнішу інформацію: від вимог повернути незаконно отримане майно [12, 5 січ. 1919, ч. 2, с. 1], до потреби здачі кожною сім'єю пари білизни для армії [13, арк. 403], заборону грабунків, самовільних реквізицій [14, арк. 1; 10, 1 квіт. 1919, ч. 50, с. 4]. 17 червня 1919 р. НКГА вимагала від населення здати усю зброю і амуніцію для потреб української армії [15, арк. 105]. Це передусім стосувалося селян, які переховували чималі її запаси у власних господарствах [16, 20 черв. 1919, ч. 26, с. 1].

ОВК Золочів видала «Оголошення», за яким селяни, які мали у своїй власності державне майно, зокрема санітарні матеріали, шпитальні приладдя і лікарські інструменти були зобов'язані повернути їх протягом 5 днів. У разі не повернення – на них накладався штраф у розмірі 20 тис. кор. або загрожував арешт терміном до 6 місяців. Подібне «Оголошення» було видане через потребу добровільної здачі селянами зброї і амуніції. За невиконання цього розпорядження встановлювалося покарання у розмірі від 200 до 30 тис. кор. або арешт, терміном від місяця до року, залежно від кількості вилученого [17, 6 січ. 1919, ч. 2, с. 4].

Нове «Оповіщення» ОВК Золочів стосувалося повернення викраденого державного майна протягом 14 днів від часу про його оголошення. У разі відмови злочинцю загрозували суд або виплата відшкодування [17, 12 бер. 1919, ч. 20, с. 2]. На сторінках «Українських Вістей» військовики опублікували «Відозву!», в якій наголосили на готовності платити за кожний принесений набій – 20 шаг., рушницю – по 20 грн. [16, 1 лип. 1919, ч. 34, с. 1]. Повітовий комісар Р. Петрушевич звернувся до населення Кам'янецького повіту із тим, щоб допомогти зупинити поширення плямистого тифу [18, 6 квіт. 1919, ч. 7, с. 4].

На сторінках повітової преси також друкувались патріотичні відозви місцевої інтелігенції. У статті «Славно Бережанщино!» Т. Старух закликав населення повіту консолідовано виступити у боротьбі з поляками [19, С. 1.]. Наприкінці листопада 1918 р. у Коломиї вийшов заклик – «10 запитів до українського народу», що вимагали від селянства активної участі у боротьбі за українську державу [20, арк. 7–8]. Головна ідея М. Капія у статті «Чому то ми мусимо служити при війську?» – заклик до українського суспільства, ставати до оборони рідної землі, при чому наголошувалося, що потрібно захищати не лише сусіднє село, а усю українську землю [21, арк. 1–3]. Схожою за змістом була і відозва «Пробив останній час» [21, арк. 30–32].

У газеті «Народ» розміщено статтю знаного в Галичині кооператора К. Коберського «Фронт і Запілля», де він порушив важливе питання щодо взаємозалежності фронту і тилу. Автор вважав, що фронтовики не повинні думати про матеріальну і продовольчу складову проходження військової служби. Ця місія покладалася на запілля [22, с. 1].

У наступному номері з'явилася стаття М. Євшана «Фронт чи запілля?», яка розвивала ідею К. Коберського. Автор стверджував, що «фронт і запілля – це два різних світи, а сам фронт черпає свої сили з запілля і, якщо в ньому є дезорганізаційні процеси і чинники, то фронт є слабким, як у моральному, так і в бойовому плані» [23, с. 1–2]. У цій же газеті вийшла стаття – «Організація запілля». Тут автор окреслив дві можливості зберегти ЗУНР: перша, залежала від консолідації та ініціативи населення, друга – від уряду та його здатності спрямувати і організувати маси на користь власної держави. Значна увага покладалася на моральні взаємовпливи армії і запілля [24, с. 1–2].

Командування ГА розробило і опублікувало проект військової організації сіл, який мав допомогти селянам активніше долучитися до боротьби за незалежність ЗУНР. Він передбачав формування у кожному селі бойових сотень, які б виконували цивільну службу, слідкували за порядком, охороняли мости і дороги, державне майно, боролися з ворожими шпигунами і агітаторами, збирали амуніцію і всілякого роду озброєння та військове майно, повертали і карали дезертирів [16, 25 тр. 1919, ч. 19, с. 3].

Потребу реалізації проекту фактично підтвердив Є. Побігуший, який скаржився, що ГА не отримувала від населення жодної тактичної допомоги, яка б вносила корективи в оборонні чи наступальні дії галицьких частин. Цивільні не вміли й не знали, як провадити розвідку на місцевості, отримувати інформацію про ворога. Він пригадав, що лише у с. Копиченці сільський хлопець повідомив, аби ті

даремно не стріляли, бо поляки вже давно покинули свої окопи [25, с. 29]. Хоча є свідчення з інших частин фронту, що населення відзначалося в такій роботі. Під час перебування 24 куреня 7 бригади у Полянці місцеві селяни охоче допомагали копати стрілецькі окопи та робити дротяні засіки [26, ч. 7–8, с. 5].

Села, де більшістю були поляки, створювали чимало проблем. Так, 4 січня 1919 р. на фронті III куреня 24 п.п., що знаходився неподалік від с. Козельники, щоб перешкодити воякам будувати окопи, селяни поховали усі лопати і ті були змушені копати саперними лопатками [27, ч. 10, с. 8]. У с. Стрільчеськах (поблизу Мостиськ) місцеві селяни стріляли з хат по українських вояках [28, 19 лют. 1919, ч. 8, с. 3]. У Галичині також активно діяли шпигуни. Їхні осередки були розкриті в Сусідовичах поблизу Хирова, а також у Глибокому [29, с. 356]. Отже, через воєнні дії та почасті відмінну національну належність різними були і біхевіористські стратегії населення.

Гостра потреба армії у харчах змушувала українську владу вдаватися до реквізиції, більшість з яких проходили у селах. Військові і заготівельники лише на добровільних засадах мали право купувати у населення необхідне продовольство і пашу [30, арк. 45]. Власнику ж реквізованого майна окружний командант виплачував його вартість [31, с. 255]. Проте деякі вояки грубо порушуючи накази вдавались до відвертого грабежу [32, арк. 6].

Про Самбірський повіт згадував А. Чайковський і про його відносини з військовою владою. Він стверджував, що армія забезпечувала себе виключно за допомогою реквізиції і не враховувала, яку шкоду приносить забираючи все у населення. Він дивувався чому уряд нічого не робить щоб тилкові повіти надсилали бодай якусь допомогу [33, с. 225, 237]. З цієї проблемою зіштовхнулася і Жидачівщина [14, арк. 3].

Щоб якось врегулювати продовольчу ситуацію, 30 січня 1919 р. ДС військових справ видав розпорядження про те, що населенню «треба лишити збіжжя, потрібне на прокормлення і на засів». Необхідну кількість продуктів і зерна визначала в кожному повіті повітова харчова управа. Це ж стосувалося і худоби. У зовсім знищених війною громадах цілого ряду повітів – Богородчанського, Бродівського, Зборівського, Золочівського й ін. будь-які реквізиції взагалі заборонялися [34, 15 лют. 1919, ч. 6, с. 3].

ДС військових справ 16 березня 1919 р. видав розпорядження, згідно з яким вояки винні у самочинних реквізиціях мали притягатись до суворой відповідальності. Розпорядженням від 6 квітня аби не допускати різнобою у цінах на зареквізовані товари та худобу встановлювалася єдина цінова сітка [31, с. 255–256]. Окрім того 20 березня ДС військових справ видав оповістку про одноразову реквізицію за оплату білизни і взуття. Згідно з ним, кожна родина, незалежно від національності, мала віддати для війська щонайменше пару взуття і комплект білизни [35, с. 96]. Всі ці заклики до населення не досягли сподіваного результату. Тому НК ГА оголосила загальну реквізицію в Галичині на 1 квітня 1919 р. [36, арк. 345]. 6 квітня 1919 р. військовий командант Самбірської прифронтової округи так характеризував стан продовольчого забезпечення міста: «Знову наступають щораз частіше жалоби на грабежі

стійками прохожих до міста селян. Там забрали 3 л молока, тут 20 яєць, там знову 5 кг муки. Пригадується, що до міста вільно ввозити всі товари, що існує вільна торгівля, що ні один стійковий не має права на самовільну реквізицію» [3, с. 145–146].

За час перебування ГА в Галичині відбулося два повстання у Дрогобичі і одне на фронті поблизу Белза де виступили проти української влади в основному селяни [37, с. 303]. Повстання в Дрогобичі спровокували тривалі реквізиції, що призвели до дефіциту продовольства, росту цін і як наслідок голоду серед цивільного населення. Існувала й реальна загроза не обробити і не засіяти поля [38, арк. 48; 39, арк. 356–357; 3, с. 144–145]. Повстанців у Дрогобичі вирішили підтримати селяни Доброгостова, які роззброїли українську жандармерію. Як наслідок, їх також було покарано [11, ч. 5, с. 21].

Наприкінці травня 1919 р. під час відступу до Чорткова ГА супроводжували дезертирство і падіння дисципліни. Розпочалась друга хвиля грабежу державного майна. Внаслідок цього в багатьох місцях цивільне населення роззброювало, а навіть вбивало галицьких вояків, буцімто боронячись перед грабежами. Такі випадки траплялися у селах Дуброві, Короші, Добромислі і Коростяні, що на Покутті. Як наслідок, тих що стріляли у вояків, або роззброювали, або розстрілювали [40, с. 16–17]. Але і вояки ГА часто вдаючи з себе жандармерію, грабували населення, чим провокували його до спротиву [15, арк. 147].

Військове командування вдавалось й до накладення контрибуцій як на окремих осіб, так і на цілі села. Один з таких наказів НК ГА видала 7 січня 1919 р. [15, арк. 46]. Схожий наказ було прийнято 7 лютого, при чому стягнені гроші йшли на користь бідного населення, а робочий інвентар спрямовувався до найбільш потребуючих [34, 15 берез. 1919, ч. 7, с. 2].

Окрім реквізицій та контрибуцій, військо намагалося утримувати себе і за рахунок власної праці. Наказ “До всіх Земельних Комітетів та Громадських Начальств в повіті” наголошував про те, що Інтендатура ОВК Коломия і військові відділи готові обробляти частину землі та винайняти частину пасовищ і сіножатей. Така угода погоджувалася виключно із місцевими земельними комітетами [41, 12 квіт. 1919, ч. 9, с. 4]. Для обробітки винайнятої землі дозволялося наймати коні і плуги передусім від власників землі, або в порозумінні з цивільною владою від інших селян [38, арк. 11].

На весні селяни не мали змоги обробити землю тому радо йшли на співпрацю з військовими. Така ситуація трапилася поблизу Місток в місці розташування 7 Стрийської бригади. Командування виділило необхідних вояків і коней. За це селяни віддали сінном [26, ч. 9, с. 5]. Для забезпечення польових робіт на Дрогобиччині командування видало наказ відправити на роботи в полі усіх надлишкових коней [38, арк. 58]. Селяни часто скаржилися на те, що галицькі вояки знищували посіви. Тому, видано наказ, яким заборонялося нищити майбутній урожай [15, арк. 203].

Чималу увагу приділялося залученню жінок до суспільного життя держави. Особливо це стосувалося створення по містах і селах жіночих комітетів, збирання продовольства та грошей на потреби армії. “Не фронтова служба зі зброєю в руках, а служба в

запіллі у військових тилових установах, щоб звільнити боєздатних чоловіків і таким чином збільшити кількість фронтників” – ось так визначило українське жіноцтво своє місце в боротьбі за незалежність [42, с. 338].

На сторінках “Українського Голосу” стикник П. Бубела опублікував статтю “До українського жіноцтва Західно-Української Народної Республіки”, де закликав збирати білизну і одяг для вояків [43, 5 груд. 1918, ч. 13, с. 2]. У статтях “Одягніть і нагодуйте їх!” і “Для тих, що в полі!” наголошувалося на потребі збору жінками теплої одягу і харчів для вояків на фронті [43, 19 груд. 1918, ч. 24, с. 1–2; 43, 22 груд. 1918, ч. 27, с. 1–2].

Галицьке жіноцтво тісно співпрацювало з комітетом Українського Червоного Хреста за для покращення умов життя і побуту вояків на фронті і поранених у військових лікарнях [17, 26 берез. 1919, ч. 24, с. 1]. Газета “Громадський Голос” повідомляла, що по селах відкривалися комітети допомоги пораненим воякам української армії, що збирали продукти та гроші для відділу УЧХ у Рудках [44, с. 52–53].

Для надання допомоги пораненим і хворим воякам у військовому шпиталі в Чорткові в кожному селі повіту створили “Комітет жіноцтва” для збору молока, круп і муки. Від 21 лютого до 16 березня села Чортківського повіту збрали 450 л молока і 3050 штук яєць, 14 тис. кор., з яких на 12 тис. планувалося закупити тютюну і подарунків, а 2 тис. – на УЧХ [Підраховано автором: 45, 1 квіт. 1919, ч. 74, с. 2].

У Долині 17 січня 1919 р. заснували жіноче товариство УЧХ, де працювало чотири секції – шиття і латання білизни, збирання і доставки молока і яєць, поїздок на село для збірок на користь поранених і хворих вояків і для допомоги переїжджаючих через Долину транспортів вояків. До квітня 1919 р. вислано 7 транспортів білизни, книжок і сигарет для військових шпиталів в Стрию, по одному транспорті до військових шпиталів в Станіславові і на фронт [10, 6 квіт. 1919, ч. 55, с. 3].

Звісно, за власний кошт таких заходів комітет УЧХ не міг здійснювати, тому цивільне населення активно його підтримувало. Селяни Малехівців під час Різдвяних свят 1919 р. провели збірку на УЧХ, з якої отримали 700 кор. [46, с. 7]. Аналогічні заходи проводили і в інших населених пунктах [43, 4 тр. 1919, ч. 86, с. 4; 18, 26 берез. 1919, ч. 24, с. 1].

Українські жінки проходили і військову службу. Найвідомішими жінками, що служили в українській армії, були О. Степанівна і О. Підвисоцька [18, 2 квіт. 1919, ч. 26, с. 2]. 26 квітня 1919 р. вийшла відозва “Український трудовий Народ!”, де вперше офіційно йшла мова про потребу залучення до лав армії жінок і дівчат, що “могли тримати рушницю в своїх руках” [18, 26 квіт. 1919, ч. 31, с. 3]. В газеті “Народ” є замітка про те, що до ОВК Станіславів зголосилось близько сотні українських жінок з бажанням вступити до лав ГА [47, 23 тр. 1919, ч. 31, с. 3].

Окрім того жінки працювали при польових кухнях, а також працювали сестрами-жалібницями у військових шпиталях [48, с. 17–18; 49, с. 3; 50, с. 752; 52, с. 193, 196]. Як згадував Л. Цегельський у Тернополі жінки щодня варили та розподіляли для військових транспортів теплу їжу з припасів, які привозили селяни. Подібне було в Стрию [51, с. 122 – 123].

Для підняття бойового духу, на фронті, і в запіллі населення не забувало про галицького вояка під час різдвяних і великодніх свят [53, с. 18; 54, с. 1]. Для вояків Покуття різдвяні подарунки організували “Окружна Національна Рада” і “Жіночий Кружок”. По селах Коломийщини і Печеніжинщини поширювалися відозви щодо збору харчів і грошей на цю акцію. Підтримали цю ідею повітові організації Городенщини, Косівщини і Снятинщини [55, 17 лист. 1918, ч. 3, с. 4; 55., 5 січ. 1919, ч. 2, с. 6].

У Бережанах 26 грудня 1918 р. Т. Старух створив “Комітет для збирання і видачі святкових дарунків для вояків”. Варто зазначити, що не всі села відгукнулися на ініціативу згаданого комітету. Серед них – Августівка, Баранівка, Гутиско, Демія, Козова, Медова, Підвисоке, Теофіпілька та ін. Загалом під час цієї різдвяної добродійної акції вдалося зібрати понад 11130 кор., величезну кількість продовольства, сигарет і тютюну, одягу. З цих пожертв Комітет зробив подарунки: для вояків у полі було передано 1320 булок, 140 кг медівника, 100 кг сушки, 13200 цигарок, 21 пачку махорки. Вояки в Бережанах отримали 953 булки, 8200 сигарет, 30 кг ковбаси, 90 кг пшениці для приготування кулі, 27 кг маку, 9 кг меду, 14 пачок махорки. Поранені вояки в Бережанському шпиталі також отримало чималу кількість різдвяних подарунків. Частину харчів віддано на військову управу для поліпшення харчування і забезпечення одягом вояків в Бережанах. Згодом комітет було перейменовано у “Комітет допомоги для вдів і сиріт по погибших в теперішній боротьбі з ляхами”. На його фонд збрали майже 3158, 21 кор., 4 руб. і 11 коп. [Підраховано автором: 56, 6 берез. 1919, ч. 5–6, с. 3].

На заклик УН Ради в Коломії 5 січня 1919 р. на фронт відправилась делегація зі святковими подарунками з Покуття, Станіславщини і Тернопільщини. Загальна кількість збраного складала: 60 мішків сухофруктів і 2900 святкових подарунків з Коломийщини, 3 тис. булок і 8 тис. сигарет з Станіславова, бочка горілки, 3 бочки меду, 1 тис. кг ковбаси та 20 кг тютюнового листа з Тернопільщини. У свою чергу українські вояки, розповідаючи про свої потреби, наголошували на нестачі білизни, сигарет, пошти і часописів. Вони говорили, що “їсти мають до сита, та не мають, що курити і читати” [55, 12 січ. 1919, ч. 3, с. 2].

Аналогічні різдвяні акції цивільне населення організувало збір подарунків з нагоди Великодня. В Радохові завдяки діяльності “Жіночого Комітету опіки над українськими жовнірами” вдалося засновати тимчасовий “Святковий Комітет”, що розпочав кампанію зі збору святкових дарунків для сотень Радохівського повіту, що перебували на фронті. Комітет зібрав переважно харчі та одяг [18, 8 тр. 1919, ч. 15, с. 3].

Гусятинщина 18 квітня 1919 р. на фронт відправила делегацію повітового комітету УЧХ із святковими дарунками. Між вояками було роздано 400 пасок, 209 кіп сирих яєць, 192 фунти тютюну, 1 тис. пачок сірників і стільки ж папірців для куріння і 6 вепрів, з яких було зроблено ковбасу і копчене м’ясо [10, 29 квіт. 1919, ч. 72, с. 2–3].

Активна робота серед цивільного населення проводилася у сфері організації продовольчого і матеріального постачання до польових і повітових військових шпиталів, що значно полегшувало і

прискорювало одужання вояків, адже, як відомо, під час війни додаткове прохарчування вважається рідкістю [43, 4 груд. 1918, ч. 12, с. 2].

За повідомленнями преси українські товариства для покращення своєї діяльності в повітах влаштовували різноманітні добродійні заходи, на яких збирали потрібні речі і гроші для армії. Так, “Товариство несення помочі раненим в українсько-польській війні” 13 квітня 1919 р. провело в Золочеві “День квітки”, де зібрано 9916 грн: з них їдальня “Хлібороба” віддала свій денний виторг у розмірі 250 грн. Окрасою свята став виступ оркестру золочівського полку УСС під керівництвом Т. Іловського [17, 17 квіт. 1919, ч. 30, с. 1]. Заходами читальні “Просвіти” у с. Глинянському вдалося зібрати пораним стрільцям – 100 кор. [17, 6 січ. 1919, ч. 2, с. 1]. Хор товариства “Просвіта” в Тисмениці зібрав 700 кор. [45, 17 січ. 1919, ч. 11, с. 2].

У Бережанах 2 лютого 1919 р. відбувся концерт “Щедрий вечір”. Прибуток від якого – 2489 кор. пішов на потреби поранилих вояків. Пожертви для війська робили й окремі громадяни. Так, професор бережанської гімназії Населський віддав 2 тис. кор. Загальна сума зібрана на концерті склала 4489 кор. Ці гроші пішли на поліпшення харчування поранилих вояків. Аналогічний концерт відбувся у Бережанах 23 лютого [57, с. 6; 56, 19 берез. 1919, ч. 6, с. 5].

За надану допомогу українські вояки склали подяки цивільному населенню. Командування військового шпиталю в Тернополі на сторінках “Українських Вістей” дякувало за зібрані громадами сіл Кути і Домаморич продукти [16, 28 чер. 1919, ч. 32, с. 2]. Один з польових куренів на фронті поблизу Стрия розмістив свою подяку в “Січовому Голосі” [58, 26 січ. 1919, ч. 4, с. 3]. За зібрану білизну селам Угерці, Винявці, Вошанці, Новосілки Гостинні склали подяку керівництву групи Гофмана [59, 20 лют. 1919, ч. 4, с. 2]. ОВК Тернопіль подякувало І. Гафтковичу з Бучача за надані 1 тис. кор. на потреби українського війська [43, 8 груд. 1918, ч. 15, с. 1]. Жіночий комітет, що провів Святий Вечір для вояків, висловив подяку громадам Старе Місто, Сільце, Вербів за пожертви в натуральній і грошовій формі [43, 25 січ. 1919, ч. 9, с. 2].

Висновки. Отже, цивільне населення в міру можливостей робило посильний внесок у матеріальне забезпечення армії. Ця допомога мала різні форми: добровільні пожертви, добродійні акції, примусові реквізиції. Незважаючи часто на надуживання з боку української армії, селяни все ж з надією йшли на співпрацю з військовими розуміючи, що лише збереження незалежності дозволить їм повноцінно жити на власній землі.

Список використаної літератури та джерел

1. Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів : Олір, 1995. – 368 с.
2. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів : Ін-т українознавства НАНУ, 1998. – 437 с.
3. Макарчук С. Українська республіка галичан. Нарис про ЗУНР / С. Макарчук. – Львів : Світ, 1997. – 192 с.
4. Рутар В. Допомога цивільного населення ЗУНР у матеріально-технічному забезпеченні Галицької армії (1918–1919 рр.) / В. Рутар // Історичні пам’ятки Галичини: матеріали п’ятої наук. краєзнавчої конф. (Львів, 12 листопада 2010 р.). – Львів, 2011. – С. 83–90.
5. Рутар В. Мобілізаційне і матеріально-технічне забезпечення Галицької армії в період українсько-польської

війни 1918–1919 рр. (за матеріалами повітової преси ЗУНР) / В. Рутар // Військ.-наук. вісник. – 2010. – Вип. 14. – С. 79–92.

6. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с.
7. Шанковський Л. Українська Галицька армія: воєнно-історична студія / Л. Шанковський. – Вінніпег, 1974. – 396 с.
8. ЦДІА у м. Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 123. Спогади члена президії УН Ради [Володимира Бачинського] про діяльність уряду ЗУНР у 1918–1919 рр. та огляд політичної діяльності українських партій Сх. Галичини за 1920–1923 рр.
9. Дрогобицький Листок. – 1918.
10. Република. – 1919.
11. Карпинець І. Історія 8 Галицької бригади (давнішої “Групи Рудки” або “Групи Гофмана”) / І. Карпинець // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1934.
12. Стрийський Вістник. – 1919.
13. Biblioteka Narodowa Warszawa. – № 95082. Zachodnioukraïnska Republika Ludowa. Komisariaty powiatowe i Komendy wojskowe. Raporty, meldunki, korespondencja. 1918–1919.
14. ЦДІА у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2657. Прикази “української стачийної команди” в Роздолі.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 2188. (Начальна Команда Галицької армії ЗоУНР, м. Чортків), Оп. 1. – Спр. 1. Накази Начальної Команди Галицької армії.
16. Українські Вісті. – 1919.
17. Золочівське Слово. – 1919.
18. Козацький Голос. – 1919.
19. Старух Т. “Славна Бережанщина!” / Т. Старух // Бережанський вісник. – 15 лютого, 1919. – Ч. 3. – С. 1.
20. ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 30. Заверенная копия рапортов и др. документов украинских военных частей гарнизона Хырова.
21. ЦДІА у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2658. Бюллетень “Вісти” просвітительно-інформаційного бюро командования коша в Тернополе.
22. Коберський К. “Фронт і Запілля” / К. Коберський // Народ. – 4 травня, 1919. – Ч. 15. – С. 1.
23. Євшан М. “Фронт чи запілля?” / М. Євшан // Народ. – 7 травня, 1919. – Ч. 17. – С. 1–2.
24. Організація запілля // Народ. – 8 травня, 1919. – Ч. 18. – С. 1–2.
25. Побігуций-Рен С. Мозаїка моїх споминів / С. Побігуций-Рен. – Мюнхен ; Лондон, 1982. – 239 с.
26. Мигович П. При VII-ій бригаді УГА / П. Мигович // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1937.
27. Нарис історії III-го курія 24-го полку піхоти ім. Гетьмана Петра Дорошенка // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930.
28. Стрілець. – 1919.
29. Вислоцький І. Розвідча служба / І. Вислоцький // Українська Галицька армія. У 40-річчя її участі у Визвольних Змаганнях в 1918–1920 рр. Матеріали до історії / [видав хорунжий УСС Д. Микитюк]. – Вінніпег, 1958. – Т. 1. – С. 354–359.
30. ЦДІА у м. Львові. – Ф. 749. – Оп. 1. – Спр. 7. Розписки ліквідації області “Північ” І Галицького корпусу про сплату грошей за реквізований фураж, продовольство та ін.
31. Тицик Б. Західно Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права / Б. Тицик. – Львів : Триада плюс, 2004. – 392 с.
32. ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 2. – Спр. 1417. Інформація главногo командования українскї Галицької армії государственному секретариату ЗУНР о катастрофическом положении армии в связи с ведением войны на два фронта и другое.
33. Чайковський А. Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. / А. Чайковський // Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження. – Львів, 2001. – Т. 1. – С. 207–273.
34. Вістник Державного секретаріату військових справ.

– 1919.

35. Станиславів у часи Західно-Української Народної Республіки. Документальні свідчення, спогади, оголошення, накази революційної доби / упор. І. Монолатій. – Івано-Франківськ : “Лілея-НВ”, 2008. – 196 с.
36. ЦДІА у м. Львові. – Кол. 9. – № 87300. Начальна Команда Галицької армії.
37. Ірчан М. Більшовицький бунт в Українській Галицькій армії / М. Ірчан // Західна Україна. Український літературно-громадський альманах / За ред. Атаманюка В., Зазули Д., Рудика Д. – Харків ; Київ, 1930. – Зб. 2. – С. 303 – 309.
38. ЦДІА у м. Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 146. Накази та оперативні звіти начальної інтендантури Галицької армії при Команді Етапу армії та окружних командувань в Коломиї, Самборі та Чорткові.
39. ЦДАВОВУ. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 1. Листування НК ГА та накази по армії про організацію 4-го та 5-го корпусів, про покращення роботи штабів, призначення на службу, звернення делегації політичних, просвітних та економічних організацій Дрогобицького повіту від реквізицій та ін.
40. З днів тривоги на Покуттію. Хроніка 23–28 травня 1919 р. // Літопис Червоної Каліни. – Львів, 1929. – ч. 3. – С. 15–18.
41. Громадський Голос. – 1919.
42. Рудницька М. Роля жіноцтва у визвольній боротьбі УГА / М. Рудницька // Українська Галицька армія. У 40-річчя її участі у Визвольних Змаганнях в 1918–1920 рр. Матеріяли до історії / [видав хорунжий УСС Д. Микитюк]. – Вінніпег, 1958. – Т. 1. – С. 335 – 347.
43. Український Голос. – 1918.
44. Голинський В. Рудки / В. Голинський. – Дрогобич : Коло, 2010. – 166 с.
45. Нове Життя. – 1919.
46. Гакстен. Дубляни в боях за Львів / Гакстен // Літопис Червоної Каліни. – Львів, 1937. – Ч. 3. – С. 7 – 8.
47. Народ. – 1919.
48. Рудницька-Лисяк М. Львівське жіноцтво під час падолистогого перевороту. Спогади й рефлексії / М. Рудницька-Лисяк // Український прапор. – 1 листопада, 1919. – Ч. 23–25. – С. 17–18;
49. Калічак І. Записки четаря (спомини 1918–1919) / І. Калічак. – Львів, 1931. – 100 с.
50. Дубляниця М. Листопадові дні в Коломиї / М. Дубляниця // Коломия й Коломиїщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле. – Філадельфія, 1988. – С. 752 – 754.
51. Цегельський Л. Від легенд до правди / Л. Цегельський. – Львів : Свічадо, 2003. – 336 с.
52. Гриник Г. Кристинопіль (1692–1951) / Г. Гриник, О. Ярош-Замойська ; [передм. Б. Чайковського]. – Львів : ЮЕКС/Апріорі, 2010. – 256 с.
53. Околот І. Зі споминів коменданта батареї про дії на відтинку Угнова / І. Околот // Літопис Червоної Каліни. – Львів, 1934. – Ч. 7–8. – С. 17 – 18.
54. Поклик до Горожан Золочівського Військового округу // Золочівське слово. – 1919. – Ч. 1. – 1 січ. – С. 1.
55. Покутський Вістник. – 1918.
56. Бережанський Вістник. – 1919.
57. О. Г. Концерт в допомогу раненим-героям / Г. О. // Бережанський вісник. – 1919. – Ч. 6. – 19 берез. – С. 5 – 6.
58. Січовий Голос. – 1919.
59. Громадська Думка. – 1919.

References

1. Litvin, M. (1995) *History of the ZUNR*. Lviv: Olir (in Ukr.)
2. Litvin, M. (1998) *Ukrainian-Polish War 1918-1919*. Lviv: Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.)
3. Makarchuk, S. (1997) *Ukrainian Republic of Galicians. Essay on the ZUNR*. Lviv: World (in Ukr.)
4. Rutar, V. (2011) *Assistance of the civilian population of the ZUNR to the material provided by the Galician Army (1918-1919). Historical monuments of Galicia: materials of the fifth science. local lore conference* (Lviv, November 12, 2010).

Lviv (in Ukr.)

5. Rutar, V. (2010) *Mobilization and logistical support of the Galician army during the Ukrainian-Polish war of 1918-1919 (according to the materials of the district press of the ZUNR)*. Voyk.-sciences. herald. Vol. 14. (in Ukr.)
6. Shankovsky, L. (1958) *Ukrainian Army in the struggle for statehood*. Munich: Dnieper Wave (in Ukr.)
7. Shankovsky, L. (1974) *Ukrainian Galician Army: Military Historical Studies*. Winnipeg (in Ukr.)
8. STHA in Lviv. – F. 581. – Op. 1. – Sp. 123. *Memoirs of the member of the Presidium of the UN Council [Volodymyr Bachinsky] on the activities of the Government of the ZUNR in 1918-1919 and an overview of the political activities of Ukrainian parties*. Galicia for 1920-1923 (in Ukr.)
9. Drogobych Liszt. 1918 (in Ukr.)
10. Republic. 1919 (in Ukr.)
11. Karpinets, (1934) *I. History of the 8th Galician Brigade (the oldest “Rudky Group” or “Hoffman Group”)*. Chronicle of the Red Kalina. Lviv (in Ukr.)
12. Stryi Newspaper. 1919 (in Ukr.)
13. National Library of Warsaw. *Ukrainian West Republic. Komisariaty powiatowe i Komendy wojskowe. Raporty, Meldunki, Correspondence. 1918-1919*. (in Pol.)
14. STHA in Lviv. *Orders of the “Ukrainian stationary team” in Razdil*.
15. *Team of the Galician Army of the Southern People’s Republic, Chortkiv, Op. 1. – Sp. 1. Orders of the Initial Team of the Galician Army* (in Ukr.)
16. *Ukrainian News*. 1919 (in Ukr.)
17. *Zolochiv Word*. 1919 (in Ukr.)
18. *Cossack Voice*. 1919 (in Ukr.)
19. Starukh, T. (1919) *Glory of Berezhany land!* (in Ukr.)
20. *Certified copy of reports and other documents of the Ukrainian military units of the Khyriv*
21. CSHA in Lviv. Fr. 309. Op. 1. Sp. 2658. *Newsletter of the “News” of the information and communication office of the command of the cat in Ternopil* (in Ukr.)
22. Kobersky, K. (1919). *Front I Zapillie*. People (in Ukr.)
23. Yevshan, M. (1919) *Front fills? People*. (in Ukr.)
24. *Organization of the Battle*. People. (in Ukr.)
25. Pobigushchy-Ren, Y. (1982) *Mosaic of my memories*. Munich: London (in Ukr.)
26. Migovich, P. (1937) *VIIth Brigade UGA. Chronicle of Chervona Kalina*. Lviv (in Ukr.)
27. *Essay on the history of the III-th Kurin 24th Infantry Regiment to them. Hetman of Peter Doroshenko. Chronicle of Chervona Kalina*. Lviv, 1930 (in Ukr.)
28. *Sagittarius* 1919 (in Ukr.)
29. Wislotsky, I. (1958) *Investigation Service. Ukrainian Galician Army. At the 40th anniversary of her participation in the Liberation Movement in 1918-1920. Materials to the History*. Winnipeg, 1958. (in Ukr.)
30. CSHA in Lviv. – F. 749. – op. 1. – Sp. 7. *Statement of liquidation of the “North” region and the Galician Corps on payment of money for the requisitioned feed, food, etc* (in Ukr.)
31. Tishchik, B. *West Ukrainian People’s Republic (1918-1923). History of State and Law / B. Vyschik*. - Lviv: Triad plus, 2004 (in Ukr.)
32. *Information of the head command of the Ukrainian Galician army to the state secretariat of the ZUNR on the catastrophic position of the army in connection with the conduct of the war on two fronts and the other* (in Ukr.)
33. Tchaikovsky A. *Black lines. My remembrance for the time from November 1, 1918 to May 13, 1919 / A. Tchaikovsky // Tchaikovsky A. Memoirs. Letters Research* - Lviv, 2001. (in Ukr.)
34. *Correspondent of the State Secretariat of Military Affairs*. 1919 (in Ukr.)
35. *Stanislaviv at the time of the Western Ukrainian People’s Republic. Documentary evidence, memoirs, announcements, orders of the revolutionary period / emphasis*. I. Monolatii - Ivano-Frankivsk: “Lileia-NV” (in Ukr.)
35. *Stanisławów za czasów Zachodniej Ukrainkiej Republiki Ludowej. Dokumenty dowodowe, wspomnienia, ogłoszenia, porządki okresu rewolucyjnego / nacisk*. I. Monolatii - Iwano-Frankivsk: “Lileia-NV”, 2008 (in Ukr.)
36. *CSIA w mieście Lwów*. - Numer 9. - Nr 87300. Początkowe

- dowództwo armii galicyjskiej.
37. Irchan M. Rewolucja bolszewicka w ukraińskiej armii galicyjskiej / M. Irchan // *Zachodnia Ukraina. Ukraiński Almanach Literacki i Publiczny* / Wyd. Atamanyuka V., Zaguly D., Rudka D. - Charków; Kijów, 1930 r. - doc. 2 - pp. 303 - 309. (in Ukr.)
38. CSIA w mieście Lwów. - F. 581. - Op. 1. - Sp. 146. Rozkazy i raporty operacyjne z początkowego kursu armii galicyjskiej w Zespole dowodzenia armii i dystryktu w Kołomyi, Sambor i Czortkowie. (in Ukr.)
39. ТsDAVOV. - O. 2192. - Op. 1. - Sp. 1. Korespondencja NC GA i porządek do wojska o organizacji 4 i 5 korpusu poprawiając pracę personelu, powołanie do urzędu, zwrócić się do delegacji organizacji politycznych, edukacyjnych i ekonomicznych dzielnicy Drohobyczu z rekwizycji i innych. (in Ukr.)
40. Od dni trivago do dna. Kronika 23-28 maja 1919 r. Kronika Chervona Kalina. - Lwów, 1929 r. - Część 3. - str. 15-18. (in Ukr.)
41. Głos publiczny. - 1919 r (in Ukr.)
42. Rudnitskaya M. Rola kobiet w walce wyzwoleńczej UGA / M. Rudnitskaya // *Українська армія галицька. W 40. rocznicę jego udziału w walce wyzwoleńczej w latach 1918-1920. Materiały z historii* / [wydane Cornet USS D. Mykytyuk]. - Winnipeg, 1958. - T. 1. - P. 335 - 347. (in Ukr.)
43. *Український глас.* - 1918 (in Ukr.)
44. Golinsky V. Rudky / V. Golinsky. - Drohobycz: Circle, 2010. - 166 pkt. (in Ukr.)
45. *Nowe życie.* - 1919 r (in Ukr.)
46. Gaksten. Dublyans w bitwach o Lwów / Gaksten // *Chronicle of Chervona Kalina.* - Lwów, 1937 r. - Rozdz. 3 - S. 7 - 8. (in Ukr.)
47. *Ludzie.* - 1919 r (in Ukr.)
48. Rudnitskaya-Lysyak M. Lvivskaya womanhood podczas upadku Padołys. Wspomnienia i refleksje / M. Rudnitskaya-Lysyak // *Flaga ukraińska.* - 1 listopada 1919 r. - rozdział 23-25. - C 17-18; (in Ukr.)
49. Kalichak I. Notatki z Chanters (Reminism 1918-1919) / I. Kalichak. - Lwów 1931 r. - 100 str. (in Ukr.)
50. Dublyanitsa M. November days in Kolomyia / M. Dublyanitsa // *Kolomyia and Kolomyishchyna. Zbiór wspomnień i artykułów o niedawnej przeszłości.* - Philadelphia, 1988. - str. 752 - 754. (in Ukr.)
51. Tsegelsky L. Od legendy do prawdy / L. Tsegelsky. - Lwów: Svichado, 2003. - 336 str. (in Ukr.)
52. Grinik G. *Krystinopil (1692-1951).* Lwów: UEKS/Apriori, 2010. - 256 str. (in Ukr.)
53. Okolot I. z ewidencji baterii komendanta działania na kawalek Uhnova / IV Okolot // *Annals Red Kalina.* - Lwów, 1934 r. - Rozdz. 7-8. - str. 17-18. (in Ukr.)
54. Wezwanie do Gorozhan Zolochivsky Military District // *Zolochivsky word.* - 1919. - Ch.1 - 1 stycznia - P. 1. (in Ukr.)
55. *Gazeta Pokutska.* 918 (in Ukr.)
56. *Berezhany Newspaper.* (in Ukr.)
57. *Koncert na rzecz rannych bohaterów. Berezhany Visnyk* (in Ukr.)
58. *Sich Voice.* - 1919. (in Ukr.)
59. *Opinia publiczna.* - 1919. (in Ukr.)

V. Rutar

INTERACTION OF GALYCHYNA'S PEOPLE WITH CIVIL AND MILITARY INSTITUTIONS DURING THE POLISH-UKRAINIAN WAR

The end of the Great War, collapse of the centuries-old monarchies, redistribution of territories and the emergence of new powers in European spaces seemingly ended the suffering and atrocities of ordinary people. However, World War I hybridized and continued its existence in local dimensions. For nations of the former Austro-Hungarian Empire, war did not end in Compiègne and lasted for many years. One such territory was Eastern Galicia, where Ukrainians and Poles became hostages of a situation, where

the aspirations of local political elites, and above all of historical states, without taking into account any ethnic or historical traditions, manipulated the masses to stop the Red Menace.

Polish political circles believed that without Lviv and Boryslavsky oil basin strong and independent Poland would not exist, and its borders had to reach out to the places where Polish language could be heard. Ukrainians from Galicia had made claims to only ethnic Ukrainian lands within their ethnographic settlements and appealed to Woodrow Wilson's Fourteen Points for the right of nation to self-determination and creation of their own state. This confrontation reflected the state and, above all, the military policy of the elites of Poland and West Ukrainian People's Republic. In this situation, representatives of not only political, military and religious circles ended up on different sides of the front, such as the Sheptytsky brothers - Stanislav (Polish general) and Andrei (Ukrainian Greek Catholic Metropolitan), but also ethnically mixed Polish-Ukrainian families from the former Austro-Hungarian Empire.

Taking into account the complexity of the situation and the significance of time, state figures of ZUNR were not concerned with main achievement of the state, namely citizens. Being at war with Poland, ZUNR had no other choice except national militarisation. Support from anyone else was impossible. The UNR solved its own problems, and not only the conflict with Bolsheviks, but its union (Zluka) with ZUNR was rather a symbolic alliance, rather than a real union of the Galician and Dniepr establishment. It was rather a forced step by the UNR officials to keep the power and acquire Galician soldiers to stop the anarchy in the controlled territories, and for the Galicians this was a chance to strengthen the diplomatic and international positions in Versailles and give a clear message that they were ready to become a shield against the Bolshevik Russia.

The civilian population of Galicia was forced to live in a different dimension under the principle "everything for the front", and securing its own future was only possible after the resolution of the existing conflict. Whether people complied with such mode of existence is a controversial issue Ordinary folk knew that both the First World War and the Polish-Ukrainian war would end sooner or later, but the matter of survival was in their hands. A conflict of interests where the state was the engine of social change and the Ukrainian society was torn between the aspirations of life and survival. Front and front-line regions lived for the front, died for it, and territories not involved in the battles had their different lives - people built their own separate isolated world, where bullets were not whizzing and cannons didn't thunder. Two different positions had split society - one had to constantly live in fear of possible mobilization, requisition, shootings and the other place - where it was possible to avoid mobilization, make a fortune on speculations, bribes, etc. The greatest challenge for an ordinary peasant or philistine was self-identification, actual determination of ethnicity, since acknowledging yourself as Ukrainian was equated to the sentence of entering the "state-army-nation" system.

The article shows how the state and military leadership tried to attract, encourage or force the population to engage in state-building process and how population cooperated under such circumstances. The regulatory framework, which was imposed from the top, answered the challenges that the state posed to the population. Among them, not only the waiver of service in the army, but also robbery, illegal trading operations, propaganda in favour of the enemy, which is a literal disregard of any law and regulation.

Key words: ZUNR, Galician army, press, civilian population, peasants, charity event, requisition, foodstuffs.

УДК 94(470+571)

І. А. Фареній

доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, виконавчий секретар Наукового товариства істориків-аграрників

СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ЯК КОНЦЕПЦІЯ АГРАРНО-КАПІТАЛІСТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ТА «ПОЛІТТЕХНОЛОГІЧНИЙ СЕКРЕТ» ЛЕНІНА

Серед підходів до наукового бачення революційних подій початку ХХ ст. – концепція селянської революції В.П.Данилова. У представленій статті показано погляди сучасника відкритої Даниловим революції, основоположника радянської держави В.І.Ульянова (Леніна) на здатність селянства до самостійної революційної боротьби та вплив селянської революції на політичну практику більшовицького вождя.

В.І.Ленін розглядав селянську революцію як вид буржуазної революції. Селянська революція, за його поглядами, має власні цілі і відкриває шлях фермерському типу аграрного капіталізму. За версією Леніна, внаслідок політичної недієздатності буржуазії революція в Росії може відбутися тільки як революція селянська. Селянство, разом з промисловими робітниками, становить рушійну силу буржуазно-демократичних перетворень, а не буржуазія. Врахування більшовицьким вождем факту селянської революції та використання її ресурсу зумовило перемогу очолюваної ним партії у жовтні 1917 р. Задекларована радянською владою передача селянам поміщицької землі була лише легалізацією результатів селянської революції.

Ключові слова: селянство, селянська революція, аграрна революція, В.П.Данилов, В.І.Ульянов-Ленін.

Постановка проблеми. Одним із теоретико-методологічних підходів для пояснення революційних подій початку ХХ ст. у сучасній історичній науці є запропонована В.П.Даниловим концепція «Селянської революції 1902-1922 років». Вона представлена вченим як «нове знання», яке вказує на самостійність політичної поведінки селянства як в ідеологічному, так і в організаційному відношенні [1-3 ін.]. У зв'язку з появою названої концепції виникає закономірне питання про джерела перемоги в революційній боротьбі більшовицької партії, оскільки остання не могла не залежати від факту селянської революції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поставлена проблема у тій чи іншій формі знаходила своє розв'язання в працях самого В.П.Данилова, його послідовників, зокрема В.В.Кондрашина [4], В.Р.Вахітова [5], О.М.Абразумової і С.В.Корновенка [6]. Загалом версії вчених характеризують відносини радянської влади і революціонізованого селянства як військово-політичний союз з активними заходами щодо ідеологічного та організаційного оволодіння хліборобськими масами з боку більшовиків та різними ексцесами цього процесу. У зв'язку з цим виникає питання про особисту позицію більшовицького лідера В.І.Ульянова (Леніна) щодо явища селянської революції, яка, очевидно, мала вирішальне значення для формування ставлення до нього очолюваної ним партії і влади. Саме в такому контексті спробуємо розглянути запропоновану проблему і ставимо мету показати погляди Ульянова-

Леніна на здатність селянства до самостійної революційної боротьби, її роль у соціальних перетвореннях та вплив селянської революції на політичну практику діяльності більшовицького вождя.

Виклад основного матеріалу. Уважний перегляд праць Леніна свідчить, що селянська революція була для нього не лише цілком видимим, а й концептуально осмисленим як пізнавально-теоретичним, так і політико-практичним явищем. У процесі аналізу світових тенденцій аграрно-капіталістичної трансформації та політичної поведінки хліборобських мас у ході революції 1905-1907 років він зробив висновок про існування особливого виду буржуазної революції – селянської революції. Концептуальне бачення цієї революції виходило з його загальновідомого уявлення про типи аграрного капіталізму: пруський та американський. Вказуючи на «ці два шляхи об'єктивно-можливого буржуазного розвитку» у сфері сільського господарства, Ленін стверджував, що капіталістична трансформація може відбуватися «шляхом реформ», коли «поміщицьке господарство повільно переростає в буржуазне». Але можливий й інший шлях, коли «поміщицького господарства нема або воно розбивається революцією», наслідком чого є «переростання патріархального селянина в буржуазного фермера». Ленін був переконаний, що революційний процес у Російській імперії «є боротьбою за той чи інший тип буржуазної аграрної еволюції». Говорячи про революцію 1905-1907 років, він відзначив «особливості цієї буржуазної революції саме як селянської революції», підкреслював, що буржуазна революція «може перемогти тільки як селянська революція». Водночас більшовицький лідер відзначав безперспективність революції за керівної ролі буржуазії, оскільки остання виявилася непридатною для того [7, 200-201, 203, 309, 311].

Буржуазна революція в Російській імперії – це, за версією Леніна, «боротьба селянства за знищення поміщицького землеволодіння і залишків кріпосництва в землеробському устрої ... і в усіх соціальних і політичних установах ...». Більшовицький лідер наполягав на тому, що слід «чітко уявити собі характер і значення саме селянської аграрної революції, як одного з видів буржуазної революції взагалі». Адже «досвід першого періоду російської революції остаточно довів, що переможною вона може бути тільки як селянська аграрна революція ...» [7, 219, 376, 380.]. Отже, вибору у видатного революціонера не було – власний аналіз соціально-політичної боротьби йому вказував: або революція буде селянською, або слід очікувати поразки.

При цьому Ленін не припускав нав'язування цій революції чийось програм. «Ми не можемо «вигадати» якогось особливого «проекту» реформи», – говорив він. Слід робити інше: «Ми повинні вивчити об'єктивні умови селянського аграрного перевороту ...» та стати «на ґрунт визнання селянської аграрної революції» [7, 219] – читай: рахуватися з нею як із самодостатнім явищем.

Ленін з симпатією оцінював соціальні порядки, які несе з собою селянська революція. «Основою капіталізму може стати вільна маса фермерів без всякого поміщицького господарства», – говорив він. За такої ситуації капіталізм у сільському господарстві «повинен іти незмірно ширше, вільніше, швидше,

внаслідок величезного зростання внутрішнього ринку, піднесення життєвого рівня, енергії, ініціативи і культури *всього населення*» [7, 377-378].

Однак, шлях до такого типу капіталізму, з точки зору Леніна, надзвичайно складний процес за співвідношенням і комбінацією та технологією взаємодії політичних сил. «... перемога селянської революції, перемога дрібних буржуа і над поміщиками і над великими буржуа, – говорив він, – вимагає особливо сприятливого збігу обставин, ... вимагає гігантського розмаху селянської ініціативи, революційної енергії, свідомості, багатства народної творчості». Визначальним же фактором перемоги селянської революції Ленін вважав підтримку її робітничим класом. «... робітник ... повинен з *усією енергією* допомогти селянинові довести до кінця цю буржуазну революцію», більш того – він повинен домогтися «керівної ролі його в селянській революції», – вказував більшовицький вождь [7, 304, 355].

Ленін не припускав можливості, що перемога селянської революції зможе обійтися без створення належних політичних запобіжників – «без радикального політичного перевороту», «без повної ломки установ центральних», «без повного демократизму центральної влади». Інший погляд на проблему, що допускав вирішення аграрного питання без радикальної зміни державно-політичного ладу, Ленін віддавав «дрібнобуржуазній тупості», говорив, що «Такий погляд – міщанська тупість» та «точка зору політичного юродства». Власне, більшовицький вождь наполягав на безпосередньому оволодінні представниками селянства і робітництва вищих органів державної влади, мова йшла, за висловлюваннями Леніна, про «завоювання влади селянством у селянській революції» та «демократичну диктатуру пролетаріату і селянства» [7, 303, 306-307, 311].

Висновок Леніна про протікання селянської революції, як би зараз сказали, був результатом соціологічного та політологічного аналізу і прогнозування соціально-політичних процесів, і разом з тим, став технологічною основою реалізації його революційного проекту. Як зазначає сучасний дослідник Р.Р.Вахітов: «Очолити селянську революцію ... – ось політтехнологічний секрет Леніна, який зробив можливим перемогу більшовиків ...» [5]. Хоча й справжнього «секрету» то не було. Адже Ленін відкрито писав: «Аграрна програма ... соціал-демократії є пролетарська програма в селянській революції», і тикав своїм опонентам на те, що їхнє «тупе доктринерство ... не бачить живого життя селянської революції ...». Щоправда, наведені цитати належать до книжки, яку після надрукування у 1908 році було конфісковано, і вдруге вона була видана лише у 1917-му [7, 179, 241, 308]. Але прочитати вчасно, тобто в розпал революції, була можливість, якою згадане «тупе доктринерство» все ж не скористалося.

Щоправда і в більшовицькому середовищі проблема селянської революції широкої теоретико-організаційної підтримки також не знала. Інакше – можна було б спостерігати тему селянської революції в широкому спектрі літератури перших десятиліть ХХ ст., внаслідок чого вона б не вийшла з наукового обігу в радянський період і успішно б дожила до сучасної епохи. Ленін у багатьох питаннях революційної боротьби і політичної роботи виказував

надзвичайну послідовність своїх позицій, навіть якщо входив у конфлікт з очолюваною ним партією. Очевидно, й тема використання селянської революції в якості засобу революційного тарана проти існуючих порядків належала до не повністю зрозумілих і прийнятних шляхів розвитку подій для тодішньої марксистської, і не тільки марксистської, публіки. Однак, визнання ключової ролі селянства в революційних перетвореннях серед певної частини більшовицької партії слід вважати цілком видимим чи, навіть, виразним фактом. Бо не став би тоді Й.В.Сталін констатувати, що «Деякі думають, що основне в ленінізмі – селянське питання, що висхідним пунктом ленінізму є питання про селянство, його роль, його питому вагу ...» [8, 36.]. Та й не могло статися так, що Ульянов взагалі залишався щодо цього питання в суцільній ізоляції – бо тоді б і він, і більшовики загалом не дісталися влади.

З врахуванням факту селянської революції та цілком конкретної її констатації Леніним причину (щонайменше одну) перемоги більшовиків у тій кривавій громадянській бойні, очевидно, слід вважати з'ясованою. Бо хіба можна було перемогти, якщо і не очоливши, то хоча б не рахуючись з фактором масової і самостійної революційної боротьби селянства. Однак, мова про селянську революцію та ставлення до неї більшовиків була б неповною, якщо не згадати багаторічну і гостру дискусію між народниками і марксистами щодо характеру соціально-економічної трансформації у пореформений період та перспектив будівництва соціалістичного суспільства. Адже на певному етапі народники обстоювали ідею саме селянської революції, яка б повалила самодержавство і відкрила шлях до соціалізму. Як не дивно, коли ситуація не дозволяла відбутися такій революції, вони вважали її реальною до втілення. А коли соціальна дійсність стала підтверджувати їхню теорію, нащадки народників – соціалісти-революціонери – проігнорували факт селянської революції.

Водночас, незважаючи на гостроту теоретичних протиріч між есерами і соціал-демократами на початку ХХ ст., у діях Леніна і його партії бачимо виконання принципів складових народницької, а згодом – есерівської програми суспільних перетворень: селянська революція, перехід поміщицької землі селянам на вироблення ними ж умовах та будівництво соціалізму в країні, де ще остаточно не утвердився капіталізм. Таки не випадково М.І.Туган-Барановський на початку ХХ ст. зробив висновок, що марксизм та народництво дійшли до стадії глибокої еволюції та навіть інтеграції. «... вийшло так, що аграрні програми марксистів стали все більше наближатися до аграрних програм народників, коки ... між ними не щезла ... принципова різниця», – писав Туган-Барановський ще за декілька років перед 1917-м [9, 52].

Що то воно було: теоретико-політичний плагіат з боку пролетарського вождя чи його політичний геній? Судити складно, однак пояснення відповідним діям більшовицького вождя і його партії можна. Класик марксистської історіографії М.М.Покровський писав, що в лютому 1917 року В.І.Ленін стояв на позиціях буржуазної демократії, а до курсу на соціалістичну революцію його штовхнув рух робітників за контроль над управлінням підприємствами [10, 221-222]. Беззастережність Леніна щодо орієнтації на масові

настрої відзначав і Л.Д.Троцький. У розпал дискусії про міжпартійні альянси Ленін, відчуваючи безплідність яких би то домовленостей, сказав своїм опонентам: «... беріть владу у Центральному виконавчому комітеті і дійте, а ми підемо до матросів» [Цит. за: 11, 119-120]. Отже, «матроси», з точки зору більшовицького лідера, вирішують питання влади, а не комбінації політичних сил. Не хотів Ілліч йти в розрив з прагненнями розбурханих політичною ситуацією трудящих. Підстави ж вважати, що можна легко відстати від суспільних настроїв, і у Леніна, і у Троцького, були. Інакше, чому Троцький писав: «Ленін не раз казав, що маси лівіші за партію», та іншим разом: «Ленін не раз повторював, що маси незрівнянно лівіші партії, як партія – лівіша свого ЦК» [12, 339, 371] Щоб не сталося критичної межі розриву з народом, необхідно було максимально задовольнити усі його претензії. Тому заводи – робітникам, ну а землю – селянам. При цьому теоретичні блукання народницько-есерівської публіки, якої б теми вони не стосувалися, та їх політична сліпота щодо реальної соціальної ситуації мало цікавила більшовицьких вождів. Останні просто намагалися не пропустити ритм суспільного життя, щоб по можливості з нього не випасти, у ньому утриматися і не зійти з арени революційної боротьби. Сучасник подій революції, відомий правознавець Й.О.Покровський з цього приводу говорив про більшовиків: «... не вони ведуть за собою маси, а маси женуть їх» [13, 227]. На те, що не все вдавалося більшовикам у справі контролю над народними масами, вказував інший сучасник подій – російський філософ С.О.Аскольдов. Тодішнє суспільне буття він характеризував як «процес архаїчного розкладу ... почасти стримуваний зусиллями ... достатньо енергійної і сміливої, але все ж неспроможної оговтати розбуджені пристрасті радянської влади» [14, 48]. Отже, боятися більшовикам було чого – кожний поворот подій вимагав встигнути за громадськими настроями та вчасно прагматично потурати їм. Ситуація, коли «...не вони ведуть за собою маси, а маси женуть їх», по формі могла нагадувати реалізацію есерівської програми. Але насправді не есери, а «маси женуть їх» у відповідному напрямку.

Між тим, ідеологія і програма більшовиків також добре узгоджувалася не лише з стихією революційних подій, але й з власними ідейно-теоретичними переконаннями більшовиків. Як відомо, дії Леніна, а з ним і більшовицької партії обґрунтовувалися марксистською теорією, і не було того кроку, який би не знайшов належного марксистського тлумачення. Політичну практику більшовиків початку ХХ ст. супроводжували висновки про гегемонію пролетаріату в буржуазній революції та можливість її швидкоплинного переростання в соціалістичну на хвилі високої революційної дієздатності робітничого класу і селянства. Цього було достатньо, щоб не тулитися до народницько-есерівських проектів, і виглядати в теоретичному відношенні цілком незалежними. А головне, такий підхід давав можливість у марксистському теоретичному обрамленні, відверто не декларуючи того, але на практиці реалізовувати відомі складові народницької програми аж до претензій на будівництво соціалізму у напівфеодальній країні. Ймовірно, така ситуація відображала об'єктивну потребу пошуків прийнятної з точки зору національних чи цивілізаційних

особливостей форми суспільного ладу, яка б забезпечила модернізаційний процес і водночас розв'язувала соціальні протиріччя. Цю глобальну проблему належно відчували кожний у своїй теоретичній оболонці, з одного боку – народники, а потім – неонародники і соціалісти-революціонери, а з іншого – марксист-більшовики. Ну, а хто розпочне вирішувати цю глобальну проблему залежало від політичної дієздатності, а не від ідейно-теоретичного озброєння, яке лише в різних категоріях відображало одне й те саме питання та шлях його вирішення. На практиці вийшло так, що соціалісти-революціонери бажали селянської революції, але розглядали її в загальному політичному процесі не вони, а більшовики. Есери стремилися до передачі землі селянам, але віддали його на розв'язання більшовикам. Есери бачили в селянстві соціалістично налаштовану соціальну верству, а більшовики, категорично заперечуючи соціалістичне єство селянства, після утвердження при владі повели його саме до соціалізму.

Але з приводу використання, так би мовити, чужих програм, є й пояснення самого більшовицького вождя. І прозвучали вони не де-небудь, а на відомому зібранні, яке проголосило встановлення радянської влади. Пропонуючи II-му з'їзду робітничих і солдатських депутатів прийняти «Декрет про землю», до розробки основних положень якого більшовики не мали стосунку, Ленін казав: «Хіба не однаково, ким він складений ...». Він визнавав, «що ... декрет і наказ складений соціалістами-революціонерами». «Нехай так», – говорив він. Але головне – «ми не можемо обійти постанову народних низів, хоч би ми з нею були незгодні». А далі говорив: «Ми повинні ... дати повну свободу творчості народним масам» [15, 24-25]. Отже, Ленін декларував принцип неухильного задоволення настроїв революціонізованих землеробів, реалізуючи свій «політтехнологічний секрет» переваги революції та збереження більшовиків при владі.

При цьому він погоджувався на весь селянський сценарій революційних перетворень. «Селяни ... самі хочуть розв'язати всі питання про землю, – говорив Ленін. – Тому ми висловлюємось проти всяких поправок в цьому законопроекті ...» А далі: «... селянство само краще нас зуміє правильно ... розв'язати питання» [15, 25]. В останніх словах ні що інше як констатація селянської революції, адже більшовицький вождь визнав, що «Селяни ... самі хочуть розв'язати всі питання про землю» – тобто мають свою програму, і визнав, що вони самі, без сторонньої допомоги здатні втілити свою програму – «... селянство само краще нас зуміє правильно ... розв'язати питання», – казав він.

Висновки. Не могло бути так, щоб пройшло майже сто років після селянської революції, перш, ніж вона стала помітною для людського розуму. Та й переможна політична практика столітньої давності не могла обійтись без критичної ваги достовірного бачення суспільної дійсності. У контексті розгляду концепції В.П.Данилова та з'ясування її достовірності постать Леніна – це передусім особа сучасника подій, яка не лише ствердно говорить про існування явища селянської революції, а й своїм статусом політичного, а згодом державного діяча безпосередньо взаємодіє з нею. Ульянов-Ленін щоправда не відзначився широтою інформаційно-літературної творчості щодо цієї революції. Інакше, концепція селянської революції

встояла б у часі, і її не довелось би заново відкривати сучасним історикам. Але в тій мірі, у якій це потрібно було зробити для конкретної політичної практики, більшовицький лідер висвітлив питання селянської революційності своїм сучасникам. Зрештою, маємо і свідчення про те. Радянський державний і партійний діяч 1920-х – 1930-х років Я.А.Яковлев, оцінюючи селянську революцію в якості «руху супутньому ... пролетарській революції», вказував, що В.І.Ленін особисто «доводив ...», що в країні відбувається селянська революція» [16, 89].

Селянська революція в політико-публіцистичній творчості Ульянова-Леніна постає як цілком реальне соціально-політичне явище, концептуально оформлене як один із можливих шляхів прискореної капіталістичної трансформації аграрної економіки та суспільства у цілому, а також велетенський ресурс політико-революційних перетворень. У поглядах Леніна ця революція відповідає загальносвітовим тенденціям розвитку та специфіці соціальних процесів у Російській імперії, виступає основою політичної технології повалення самодержавства та влади поміщиків і великої промислової буржуазії, приходу до влади очолюваної ним партії. Врахування більшовицьким вождем факту селянської революції та використання її ресурсу заслуговує серйозної наукової уваги як підхід до осмислення факторів перемоги і утвердження радянського режиму та докладнішого з'ясування сутності соціальних перетворень, які приніс жовтень 1917 року. Концепція селянської революції Леніна – це свідчення того, що не більшовики на чолі зі своїм лідером творили революційні перетворення на селі. Щонайбільше альянс очолюваної Леніним партії та незалежної від неї революційної боротьби селянства зумовив вирішення аграрне питання. Відомий «Декрет про землю» слід розглядати як законодавче визнання, легалізацію здобутків селянської революції з боку радянської влади, а не безпосередній результат її діяльності.

Список використаної літератури та джерел

1. Данилов В.П. *Крестьянская революция в России, 1902-1922 гг.* [Електронний ресурс]. – Код доступу: <http://ladim.org/st007.php>
2. Данилов В.П. *Судьбы сельского хозяйства в России* [Електронний ресурс]. – Код доступу: <http://ladim.org/st006.php>
3. Данилов В.П. *Истоки и начало деревенской трагедии.* Сб. ст. [Електронний ресурс]. – Код доступу: <http://ladim.org/st008.php>
4. Кондрашин В.В. «Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки) / В.В.Кондрашин // *Український селянин. Зб. наук. праць.* – 2008. – Вип. 11. – С. 70-74.
5. Вахитов Р.Р. *Неизвестная октябрьская революция. Крестьянская война начала XX века и ее значение для победы большевиков* [Електронний ресурс]. – Код доступу: nevmenandr.net/vaxitov/unknownnoctrev.php
6. Абразимова О.М., Корноненко С.В. *Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу / О.М.Абразимова, С.В.Корноненко; Черкаський нац. ун-т; Наук. тов. істориків-аграрників.* – Черкаси: Вид. відділ ЧНУ, 2017. – 190 с.
7. Ленін В.І. *Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905-1907 років / В.І.Ленін // Ленін В.І. Повне зібрання творів / Ін-т іст. партії ЦК КП України – Філіал Ін-ту м.-л. при ЦК КППС.* – Київ: Вид-во

- політ. літ. України, 1971. – Т.16. – С.179-386.
8. Сталин И. *Вопросы ленинизма* Изд. 11-е / И.Сталин. – Ленинград: Гос. изд-во полит. лит., 1952. – 652 с.
9. Туган-Барановский М. *Марксизм и народничество / М.Туган-Барановский // Туган-Барановский М. Клучшему будущему. Сборник статей.* – Санкт-Петербург: Энергия, [б.д.] – С.50-52.
10. Покровский М. *Очерки русского революционного движения XIX – XX вв. Лекции, читанные на курсах секретарей уездных комитетов РКП(б) зимой 1923-1924 гг. / М.Покровский* – Москва: Красная новь, 1924. – 223 с.
11. Троцкий Л.Д. *Сталинская школа фальсификаций. Поправки и дополнения к литературе эгигонов.* – Репринтное воспроизведение книги, опубликованной в Берлине в 1932 г. издательством «Гранит» / Л.Д.Троцкий. – Москва: Наука, 1990. – 336 с.
12. Троцкий Л.Д. *К истории русской революции / Л.Д.Троцкий.* – Москва: Политиздат, 1990. – 448 с.
13. Покровский И.А. *Перуново заклятье / И.А.Покровский // Из глубины: сборник статей о русской революции.* – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – С.221-234.
14. Аскольдов С.А. *Религиозный смысл русской революции / С.А.Аскольдов // Из глубины: сборник статей о русской революции.* – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – С.20-54.
15. Ленін В.І. *Доповідь про землю 26 жовтня (8 листопада) / В.І.Ленін // Ленін В.І. Повне зібрання творів / Ін-т іст. партії ЦК КП України – Філіал Ін-ту м.-л. при ЦК КППС.* – Київ: Вид-во політ. літ. України, 1973. – Т.35. – С.21-25.
16. Яковлев Я.А. *Крестьянская война 1917 года / Я.А.Яковлев // Аграрная революция [Сб. науч. тр.]. В 4 т. – Т.2: Крестьянское движение в 1917 году.* – Москва: Издательство Коммунистической академии, 1928. – С.83-92.

References

1. Danilov V.P. *Peasant revolution in Russia, 1902-1922.* Retrieved from <http://ladim.org/st007.php>
2. Danilov V.P. *Fate of agriculture in Russia.* Retrieved from <http://ladim.org/st006.php>
3. Danilov V.P. *Origins and beginning of village tragedy.* Retrieved from <http://ladim.org/st008.php>
4. Kondrashin V.V. (2008). "Peasant Revolution in Russia. 1902-1922": a scientific project and a scientific concept. *Ukrayins'kyi selyanyn (Ukrainian peasant)*, 11, 70-74 (in Russ.)
5. Vakhitov R.R. *Unknown October revolution. The peasant war of the early twentieth century and its significance for the victory of the Bolsheviks.* Retrieved from nevmenandr.net/vaxitov/unknownnoctrev.php
6. Abrazimova O.M., Kornovenko S.V. (2017). *Social and political activism of USSR villagers during the years of Nep.* Cherkasy: Printed at Bohdan Khmelnytskyi CNU (in Ukr.)
7. Lenin V.I. (1971). *From the outside of creation* T.16. *Kyiv: Publishing House of Political Literature in Ukraine* (in Ukr.)
8. Stalin I. (1952). *Questions of Leninism.* Leningrad: State Publishing House of Political Literature (in Russ.)
9. Tugan-Baranovskiy M. (without date) *Towards a better future.* Saint-Petersburg: Energy (in Russ.)
10. Pokrovskiy M. (1924). *Essays of the Russian revolutionary movement of the XIX - XX centuries.* Moscow: Red Nova (in Russ.)
11. Trotskiy, L.D. (1990). *Stalin School of Falsification.* Moscow: Science (in Russ.)
12. Trotskiy, L.D. (1990). *On the history of the Russian revolution.* Moscow: Publishing house of political literature (in Russ.)
13. Pokrovskiy I.A. (1990). *The Perunovo spell. From depth: a collection of articles on the Russian revolution.* Moscow: Moscow University Publishing House (in Russ.)
14. Askoldov S.A. (1990). *The religious meaning of the Russian revolution. From depth: a collection of articles on the Russian revolution.* Moscow: Publishing house of Moscow University (in Russ.)

15. Lenin V.I. (1973). *A complete collection of works*. T.35. Kyiv: Publishing House of Political Literature in Ukraine (in Ukr.)

16. Yakovlev Ya.A. (1928). *The Peasants' War of 1917. The agrarian revolution*. In 4 vol. T.2. Moscow: Publishing house of the Communist Academy (in Russ.)

I. Fareniy

PEASANT REVOLUTION AS A CONCEPT OF AGRARIAN-CAPITALIST TRANSFORMATIONS AND LENIN'S "POLITICAL-TECHNOLOGICAL SECRET"

In recent decades there has been a process of rethinking the revolutionary events of the early twentieth century. Among the new approaches to the scientific vision of this period is the concept of the peasant revolution of V.P. Danilov.

In this connection, there is the question of the position of the Bolshevik leader V.I. Ulyanov (Lenin) regarding the phenomenon of the peasant revolution, which, apparently, was crucial for the formation of the attitude towards him of the party and the government headed by him.

The purpose of the article is to show the views of Ulyanov-Lenin on the ability of the peasantry to an independent revolutionary struggle and the influence of the peasant revolution on the political practice of the Bolshevik leader's activities.

V.I. Lenin viewed the peasant revolution as an independent social phenomenon and the kind of bourgeois revolution. According to his views, the peasant revolution opens the way for a farmer type of agrarian capitalism.

Lenin made conclusions about the existence of such a

revolution as a result of the political behavior of the peasantry during the period of the first Russian revolution of 1905-1907. As a result of the political inability of the bourgeoisie, a revolution in Russia can take place only as a peasant revolution. The peasantry, together with the industrial workers, are the driving forces of bourgeois-democratic transformations, and not the bourgeoisie.

Peasant revolution is interpreted by Lenin as an independent phenomenon, which has its own formed goals and objectives. The coming to power of Lenin and the Bolshevik Party in October 1917 provided for the satisfaction of the requirements of the peasant bourgeois revolution for the approval of the Soviet regime. At the same time, the declaration by the Bolshevik authorities to the peasants of the landed land was only a legalization of the peasant revolution results.

The article broadens the scientific understanding of the revolutionary process of the early twentieth century and the origins and contents of the concept of the peasant revolution and the source of the victory in 1917 by the Bolshevik Party.

The peasant revolution in the views of Ulyanov-Lenin is a path of accelerated capitalist transformation of the agrarian economy, as well as a gigantic resource of revolutionary transformations and a real socio-political phenomenon. This revolution is the basis of the technology of overthrowing the autocracy and the power of the landlords and the great industrial bourgeoisie, the coming to power of the party headed by Lenin. The consideration of the Bolshevik leader of the fact of the peasant revolution and the use of its resource led to the victory of the Soviet regime in October 1917.

Key words: *peasantry, peasant revolution, agricultural revolution, V.P. Danilov, V.I. Ulyanov-Lenin.*

УДК 930:94(477) «1917/18»

В.В. Гоцуляк

доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І АГРАРНА ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У ВИСВІТЛЕННІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті на підставі аналізу сучасної літератури підводяться проміжні підсумки вивчення сучасними українськими вченими діяльності М.Грушевського, Центральної ради у сфері аграрного сектору економіки УНР. Звернута увага на значний доробок з цього питання провідних та молодих учених, які підготували змістовні видання, монографії, докторських, кандидатських дисертацій і значний масив публікацій статейного характеру. Зроблені узагальнення, висновки, що стосуються загальної тенденції висвітлення цієї проблематики, та намічені перспективи її подальшого дослідження.

Ключові слова: М. Грушевський, Центральна Рада, УНР, аграрна політика, аграрна реформа, земельні відносини, земельна власність, сучасна історіографія.

Постановка проблеми. З огляду на те, що аграрні перетворення і земельне питання в Україні мають глибоке історичне коріння, бо вони визначали долю переважної частини населення і ставили у пряму залежність могутність держави та її існування в 1917–1921 рр. накопичено значний масив праць, який підлягає аналізу. Варто дізнатися про їх зміст, сутність, спрямованість, фактори, які стимулюють доцільність подальшого вивчення в сучасному історіографічному та джерелознавчому вимірі теми, та чим викликана потреба значного поглиблення комплексного аналізу діяльності Центральної Ради і її Голови з метою розв'язання земельного питання в революційних умовах.

Актуальність теми зумовлюється багатьма факторами і серед них – потребою взаємозв'язку історії і сучасності, в контексті переосмислення досвіду минулого аграрного реформування і теперішніх спроб приватизації землі. До того ж, історія та історіографія дослідження аграрного питання у перший період національно-демократичної революції (1917–1918 рр.) вказує на той доконаний факт, що земельна проблема перебувала у центрі уваги, не лише тогочасного українського національного уряду, але в середовищі, радянських діаспорних та, особливо, сучасних вчених в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику ролі й місця аграрного чинника у революційних процесах в Україні 1917–1921 рр. прямо чи опосередковано відображено у вітчизняній історіографії в працях істориків (В. Верстюк, В. Солдатенко, І. Гоцуляк, М. Литвин, С. Макарчук,

О. Павлишин, Д. Яневський, Н. Кічігіна, О. Житков, П. Захарченко, В. Лозовий, С. Корновенко, О. Любовець та інших), істориків права (І. Заріцька, О. Волошко, П. Захарченко, О. Копиленко, О. Мироненко, А. Рагожина, Т. Щетініна та ін.). Чимало є опублікованих матеріалів присвячених, як загальному аналізу проблеми, так і конкретним аспектам за окремими державними формаціями, у тому числі, Центральної Ради УНР. Підготовлені й історіографічні праця, які також потребують до себе уваги вже в контексті створенні історії історіографії діяльності М.Грушевського і Центральної Ради у сфері аграрної політики.

Мета статті: в історіографічному ракурсі простежити процес вивчення українськими вченими діяльності М.Грушевського, Центральної Ради в галузі проведення аграрної політики, спроб правового і законодавчого забезпечення розподілу та перерозподілу землі в УНР в 1917 – 1918 рр

Виклад основного матеріалу. Ні у кого не виникає заперечення той факт, що потужний виступ та широка участь народних мас в Українській революції 1917–1921 рр. обумовлювали її переважно селянський характер. Також ні у кого не виникає сумніву, що М.Грушевський, учні його школи, решта істориків змінили образ української історії, зміцнили український рух кінця ХІХ – початку ХХ ст. Доробком національної української історичної науки стало утворення модерної концепції української історії. «Історія України-Руси» видатного вченого, наукові, науково-популярні праці істориків стали не лише метрикою українського народу, його державницьких устремлінь, але й надала динаміку інтелектуальному життю українського суспільства, націотворчим процесам, у силу того, що в них відобразилися суспільнозначливі історичні сюжети минулого. Були сподівання на те, що в умовах національно-демократичної революції представники української історичної науки, разом з національно орієнтованими політичними силами, спроможні побудувати реальну модель суспільно-політичної перебудови імперського простору, якою була Україна. Голова Центральної Ради, не лише керував її роботою, але й встигав швидко реагувати на соціальний запит: задоволення інтелектуальних потреб мільонів українців, які хотіли дізнатися про своє минуле та сучасне буття. Також вважається, що фрагментарні заняття наукою дозволяли М. Грушевському знаходити психологічний захист від надмірного стресового політичного життя.

М.Грушевський, члени урядів доби Центральної Ради мали високий освітній рівень. Серед них переважали юристи, науковці, викладачі вищих та середніх навчальних закладів і кооперативні діячі. Утім, як зазначає О. Кудлай тільки чотири працювали в державних установах і мали практику урядової служби [1, 310].

М. Грушевський та інші українські історики, отримавши реальну можливість визначити державну політику, глибоко усвідомлювали потребу зв'язати минуле й сучасне, тому, крізь призму поновлення

континуїтету історичної традиції намагалися імплентувати історичні знання у масову свідомість населення України. Творці революції стали першими її істориками, які осмислили аграрний характер Української революції 1917-1921 рр.: М. Грушевський, В. Вінніченко, П. Христюк, Д. Дорошенка та ін. Опинившись у вимушеній політичній еміграції ці та інші учасники революційних змагань, кожен по своєму оцінювали їх події. Утім політичні пристрасті брали верх. Не зважаючи на те, що серед представників української зарубіжної історіографії точилася політична боротьба з приводу ідейних пошуків, учасники революційних змагань, нечисельна група професійних істориків у своїх нарисах, мемуарах, публіцистиці, популярній та пропагандистській літературі зверталися до історії революційних змагань 1917-1921 рр. та оперували різною термінологією.

Сам термін «Українська революція» зародився в процесі розгортання революційних подій в Україні після падіння Російського самодержавства, утвердився в его-документах та працях українських політичних емігрантів в 1920-х – 1940-х роках. У пошуках історичної істини кожен дослідник з своїх політичних поглядів, партійної належності висвітлював перший період революції, здебільшого обмежуючись висвітленням свого ставлення до М. Грушевського як Голови Центральної Ради та вирішення аграрного питання УНР. Поступово склалися дві основні версії історії Української революції. Одна – республікансько-демократична (УНРівська). Друга консервативно-державницька (гетьманська). В них залежно від народницько-соціалістичній та державницько-консервативній ідеології репрезентувалися дві різновекторні версії діяльності М. Грушевського і Центральної Ради в галузі аграрної політики.

У післявоєнний період спадає гострота ідейно-політичної боротьби, виникає чітка межа між академічними школами (державницькою та народницькою) та ідеологічно-пропагандистською діяльністю політичних організацій, створюється Українське історичне товариство, формується українознавство як теоретична галузь науки. В дослідженнях з аграрної проблематики використовуються матеріали накопичені ще в міжвоєнний час. Аграрна політика Центральної Ради досліджується, як правило, в контексті соціально-політичних та військових подій. У центрі уваги авторів залишаються і питання відношення партій до вирішення аграрного питання, народницькі погляди М. Грушевського, які вплинули на аграрну політику Центральної Ради та багато інших аспектів.

У цілому, вже з 1920-х років – і по наші дні, завдяки розвитку досліджень української історії, представники наукової діаспори не лише зберегли, але продовжили та розвинули традиції до- і пореволюційної історіографії, а зазначена вище проблематика, поруч з іншою, була присутня у їх дослідженнях.

Діаспорні вчені, і перш за все, Л. Винар, розвинувши наукове грушевськознавство, складовою частиною якого є політична діяльність М. Грушевського на чолі Центральної Ради (його автономістські чи самостійницькі погляди і, взагалі ідеологічний вектор ЦР), уважно розглянули її складові, приділивши значну увагу селянсько-аграрній проблематики. Діаспорна історіографія з цього питання, як і перебігу Української революції у цілому,

демонструє ідейну, політичну, соціальну багатоманітність і, навіть, контрверсійність (публікації відбивали суперечності між політичними проводами двох українських республік, нерідко сповнені звинуваченнями і пошуком причин їх поразок) у висвітленні її подій і явищ, що є природним для будь-якої національної історіографії. Утім, ця тенденція поступово долається. Про це, свідчать звернення сучасних науковців до осягнення егодокументовання та концептуалізації Української революції, яке відбувалося в колах політичної еміграції.

Це, зокрема, довела своїм аналізом В. Піскун, дійшовши висновку про те, що українські політемігранти у міжвоєнний період в его-документах визначили основні концептуальні положення Української революції: окреслили ніжні хрологічні межі: 1920, 1921, 1923; українська революція з ентузіазмом зустрінута суспільством і на початковому етапі (до ухвалення I Універсалу) була складовою Російської революції, опісля виходить в лідери національного руху на постімперському просторі (ініціатива й проведення 3'їзду народів у вересні 1917 року), і стає окремішнім явищем зі своїми характерними особливостями; проголошення національної самостійності розглядається як епохальне явище; Україну визнали інші держави і з її існуванням мусили вже рахуватися; принципи української державності прийняли також і національні меншини (національні громади), які проживали в межах окресленої її повноваженнями території; втручання російських більшовиків у внутрішні справи УНР, використання ними внутрішньої політичної опозиції для захоплення влади, потім і пряме вторгнення в Україну стало детонатором суспільних потрясінь в Україні та поглибило хаос, з яким українська влада, не маючи зовнішньої підтримки, не могла справитися [2, 460]. Взагалі напрацювання українських діаспорних дослідників із селянознавчої проблематики мають бути детально вивчені. Щодо нашої теми, то чітко виділяють декілька періодів її освоєння: 1) міжвоєнний (1920-і – 1939 рр.); 2) по-і післявоєнний (1939 – кінець 1980-х рр.); 3) 1991 – 2017 рр. Приклад такого вивчення і, максимального наближення до створення з сучасних позицій образу зарубіжної частини української історичної науки, подає В. Верстюк у розлогіій статті « Українська революція в рефлексії міжвоєнної еміграційної історіографії» (2014) [3]. Багато цінних історіографічних спостережень, майже фотографічну майстерність демонструє В. Солдатенко характеризуючи набутки попередників, напрацювання минулих і сучасних діаспорних, материкових фахівців, роблячи акцент на тих аспектах, які видаються найважливішими та найактуальнішими з позиції освоєння досвіду революційної доби. Наприклад, учений у книзі «У вірі революції і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917-1920 рр. В Україні)» (2012) [4] демонструє новітній історіографічний досвід осягнення загалом революційної доби, та Центральнорадівського періоду революції, зокрема.

Такі приклади історіографічної рефлексії мають спонукати дослідників, більш глибоко осягати рівень, глибину, конкретно-історичний підход, «запрогра-моманість», або «заангажованість» у висвітленні подій соціальної революції, переплетіння її з

національно-визвольною боротьбою, існування в ній двох тенденцій – автономістсько-федералістської й самостійницької, відображення їх в працях представників радянської, діаспорної та сучасної історіографії.

З 1991 р. розпочався процес формування нової історіографічної ситуації. У історичній та суспільно-політичній періодиці, діаспорних часописах, які почали видаватися в Україні. В професійних історичних часописах: «Український історик», «Українському історичному журналі», пізніше у міжвідомчих та відомчих збірниках наукових праць (особливо серії збірника наукових статей: «Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 років – виходять під егідою Інституту історії України НАН України) й журналах, у тому числі, «Українському селянині» систематично друкуються вагомі публікації та статті, у тому числі, присвячені досліджуваній темі.

В Україні авторитетні вчені – В.Смолий та П.Сохань відкрили наступ проти компартійних стереотипів. Вони у вступній статті «Видатний історик України» до першого тому репринтного видання «Історії України-Руси», об'єктивно і правдиво окресли лідируючі позиції М.Грушевського в українській національній історіографії та як творця схеми українського історичного процесу [5]. Зазначене та інші спонукальні фактори стали початком повернення радянських істориків до цієї схеми, ознайомлення з пам'ятками історичної думки, класичними працями, дослідженнями істориків української діаспори і привели до руйнації стереотипів, міфів радянської історіографії у цілому, і особи М.Грушевського, перебігу революційних подій 1917 – 1921 рр., та селянознавчої проблематики цієї епохи, зокрема.

До вагомих здобутків досліджень у цілому й цього напрямку (монографії, наукові статті, збірники матеріалів міжнародних, всеукраїнських конференцій, симпозіумів, «круглих столі», науково-популярна і навчальна література) написаних з першої половини 1990-х рр. і по наш час, віднесемо не лише значне розширення проблематики, але й вивчення різних аспектів теми з залученням методологічних надбань таких дисциплін як політологія, соціологія, право, економіка, статистика, філософія тощо. Значна увага приділяється визначенню об'єктів дослідження, їх тематичної структури, напрямкам вивчення, персоналіям, освоєнню зарубіжної спадщини і, безумовно, концептуалізації та архівно-документальній базі. Вони знаменували початок новітньої вітчизняної (об'єднаної з діаспорною) історіографії Української революції, аграрної політики урядів, М.Грушевського і Центральної Ради, зокрема.

Науковці, відгукуючись на соціальні та етнокультурні запиту суспільства зацікавленого в освячуванні існування незалежної України з її відновленням тепер та державотворенням 1917 – 1921 рр., звернули увагу на оновлення концептуально-теоретичних підстав історичної науки. Настав час додання методологічного «вакууму» і осягнення сучасного досвіду науково-методологічних та методичних практик історіописання. Взірцем такого підходу, а якщо ширше, то основу вивчення з сучасних позицій у цілому та цієї теми заклали вчені-історики Інституту історії України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса, Інституту української археографії та джерелознавства

ім. М.Грушевського НАН та ін. академічних інститутів та історичних факультетів (пізніше у більшості інститутів) вузів України.

Сучасна історія Української революції має киевоцентричний науковий ухил. Зазначене пов'язано з тим, що пріоритет у дослідженні означеної проблематики належить вченим Інституту історії України (у його складі діють відділ історії Української революції 1917-1921 рр. та відділ історії України XIX – початку XX ст.), Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України (у структурі Інституту діє відділ соціально-політичної історії а при ньому науково-дослідний центр «Історії революції і реформ в Україні»). У цих наукових установах НАН України існує докторантура і аспірантура, тобто багато років здійснюється підготовка докторів і кандидатів наук. Вповні закономірно, що в науково-історіографічному просторі передують учені цих установ та національних і державних університетів в Києві, Львові, Запорозжі, Дніпрі, Харкові, Одесі, Черкасах та ін. міст України.

Серед тих, хто актуалізував національно-державницьку парадигму у своїх дослідженнях виділяються такі вчені, як С.Кульчицький, О.Реєнт, О.Рублов, В.Солдатенко, Р.Піріг, І.Курас, В.Верстюк, І.Хміль, Я.Дашкевич, Я.Грицак, Ф.Турченко, О.Рубльов, В.Сергійчук, С.Корновенко, Н.Земзюліна та ін. Утім найбільш виразно концепцію Української революції, складовою частиною якої була аграрна політика трьох урядів, у тому числі Уряду УНР доби Центральної Ради, викладана у працях В.Верстюка, С.Кульчицького і В.Солдатенка. Заявили про себе й майстри історіографічного пера: Л.Винар, О.Реєнт, В.Солдатенко, В.Верстюк, Р.Піріг, Я.Калакура, О.Ясь, В.Капелюшний, Л.Радченко, Л.Білян, Н.Земзюліна та ін. Фокусом їх досліджень стали спроби вивчення аграрного реформування й доведення того, що в контексті найскладніших економічних завдань було, звичайно, земельне питання.

Історична та історіографічна проблематика цих та інших досліджень фокусувалася на висвітленні спроб розв'язати аграрного питання з перших днів існування Центральної Ради такими представницькими органами, як Український Національний Конгрес, військові, селянські, робітничі з'їзди з поглибленим аналізом відповідних прийнятих резолюцій, програм політичних партій та багатьох інших питань.

Серед низки праць інструктованих концептуальними підходами до революційної проблематики з її селянознавчими сюжетами та детальним описом розгляду земельного аспекту виділяється серія праць В.Верстюка [6] і, зокрема, ґрунтовні нариси «Селянські імперативи Української революції» вміщені у першому томі 11-му розділі «Історії українського селянства» (2006) [7] та вписані в контекст історичних подій, пов'язаних з Лютневою революцією, діяльності М. Грушевського і Центральної Ради та переговорів і заключення мирного договору у Бресті 27 січня (точніше в 2 години 17 хвилин ночі) 1918 року. В контексті нашої теми автор довів, зокрема, що, Центральна Рада, в якій домінували представники соціалістичних партій, схилилася до радикальних способів рішення аграрного питання а лінія урядової політики, позначена насамперед лівим аграрним законодавством. Проти змін у ньому виступав

М.Грушевський, мотивуючи це тим, що Українська революція була справою головним чином селянських мас, і гаслом цієї революції була націоналізація землі і поділ її між селянськими громадянами. Лідер українства вважав аморальним відступитися від ідей, які були закладені в III і IV Універсалах ЦР, тобто відмовитися від того, що обіцяли народові. В останні дні квітня 1918 р. було вочевидь, що уряд УНР та ЦР потрапили в політичну ізоляцію і втратили вплив в Україні [7, 545].

Узагальнивши великий історіографічний доробок діаспорних і сучасних українських істориків В.Верстюк у «Нарисах історії української революції 1917 – 1921 рр.», у другому розділі першої книги також розкрив діяльність М.Грушевського, Центральної Ради з селянського питання і, зокрема, уважно проаналізував зміст заходів спрямованих на вирішення аграрного питання [8, 244-246]. Як і В.Солдатенко, учений уважно вивчає сучасну історіографічну ситуацію та глибоко осмислює шлях, який пройшли дослідники Української революції. Зокрема пізнавальною є новітня публікація В.Верстюка: «Від «Великої Октябрьської соціалістическої революції і громадянської війни на Україні (1917 – 1920)» до «Нарисів історії Української революції» і далі: історія змін дослідницької парадигми» (2017) [9], у якій детально, згідно з підперіодами (середина 1980-х – кінець 1980-х рр.; 1991 – 1995 рр.; друга половина 1990-х (1996 – 1999 рр.); початок XXI ст. – 2017 р.) висвітлена частково радянська, схарактеризовані напрацювання діаспорних учених та значна увага приділена сучасній історіографії проблеми.

Значні напрацювання має В.Солдатенко [10]. В свої працях учений демонструє як історичний, так і історіографічний хист, що виявляється у систематичному й довершеному, з хронологічною послідовністю відтворенні розвитку історичних подій в революційній Україні. Зазначене, зокрема, презентується у 4-х томній праці: «Україна в революційну добу: «Історичні есе-хроніки», де діяльності М.Грушевського, Центральної Ради присвячені розділи першого і другого томів [11]. Поряд із розкриттям ходу Української національно-демократичної революції, взаємозв'язків, взаємовпливів соціальних і національно-визвольних процесів, автор навів розлогу історіографію проблеми з кожного її аспекту. Дослідник також аналізує праці М.Грушевського, рішення Центральної Ради та інших органів з селянського питання. Учений зробив важливі висновки і висловив розлогі та аргументовані міркування щодо подальшого осягнення теми. Одночасно, у багатьох статтях міститься глибокий аналіз літератури. У вступних до монографічних праць і, зокрема цього видання (том перший: «Рік 1917») (2008) учений подав розгорнуті історіографічні нариси, у яких також змістовно та критично проаналізував сучасну літературу питання.

Отже В.Верстюк та В.Солдатенко тим самим найбільше прислужилися історичному та історіографічному осягненню стану вивчення цієї проблеми від її витоків до сьогодення.

Заслуговує на увагу той історіографічний факт, що не лише в працях В.Верстюка, В.Солдатенка але й у багатьох дослідженнях І.Гирича, Я.Грицака, С.Кульчицького. М.Литвина, Р.Пирога, О.Реєнта, О.Рубльова, В.Сергійчука, Ф.Турченка та ін. з

достатньою повнотою відображений спадок незмінного Голови Центральної Ради М.Грушевського, а також В.Вінниченка, П.Христюка та багатьох інших учасників революції 1917 – 1921 рр., Названі вище та інші дослідники також здійснили аналіз основних тенденцій історіографічного осягнення минулого революційного досвіду. Вони реально дослідили спадщину М.Грушевського з цього питання.

Утім сучасна українська історіографія ще не багата на підготовку кандидатських та докторських дисертацій з проблем, економічної політики, аграрного реформування, законодавчої діяльності урядів трьох державних формацій, у тому числі, М.Грушевського й Центральної Ради. Хоча загальні показники захисту дисертацій – вражають. Зокрема, А. Панчук, констатує, що станом на 2005 рік обсяг матеріалів з історії Української революції перевищував більше трьох тисяч одиниць [12, 2]. В.Солдатенко наводить такі цікаві факти: від початку 1990-х по 1997 рр. захищено 52 дисертації на здобуття наукового ступеня доктора та кандидата історичних наук, які присвячувалися переважно суспільно-політичній та державотворчій тематиці революційної доби [13, 77]. Інший дослідник О.Житков підрахував, що до 2011 р., вже 25 осіб захистили докторські і 148 кандидатські дисертації. На 2015 р. дев'ятнадцять відсотків науковців висвітлювали процеси соціально-економічного характеру, зокрема, аграрних реформ урядів України 1917/1918 років. [14, 12]. Отже історіографічним фактом залишається те, що в захищених дисертаціях, серіях статей їх автори здійснили історіографічний аналіз праць своїх попередників, присвячених революційній добі та М.Грушевському і аграрній політиці Центральної Ради.

Перш за все це докторська робота В.Капелюшного, присвячене комплексному дослідженню провідних тенденцій розвитку знань з історії українського державотворення доби визвольних змагань 1917 – 1921 рр. (2003) р. [15]. Наголосимо, що воно вповні відповідає сучасним вимогам до критичного відбору історіографічних джерел, Учений в монографії «Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.)» (2003) [16] дослідив провідні тенденції розвитку знань з історії українського державотворення цієї доби. Домінуюче місце в роботі, поруч із вивченням праць діаспорних вчених, зайняв аналіз наукового доробку сучасних вітчизняних дослідників і, зокрема історіографія внутрішньої політики українських урядів доби визвольних змагань [16, 222-361]. На особливу увагу та розгляд заслуговує змістовна монографія В.Лозового «Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)» (2008) [17]. Її автор також здійснив узагальнюючий аналіз історіографії проблеми.

У змістовному історіографічному вимірі підготовлені кандидатські дисертації Н.Земзюліної «Селянське питання в Україні 1917 – 1918 рр.: (історіографія проблеми)» (1998), С.Грибосдова «Українська держава гетьмана П.Скоропадського: історіографічне дослідження» (2001), Г. Салати «Аграрна політика українських національних урядів (1917-1920 рр.). Історіографія» (2010) та О.Тараненка

«Аграрна політика П.Скоропадського»: українська історіографія проблеми (2011) [18]. В історичній площині підготовлена дисертація Н.Ковальової «Аграрна політика українських національних урядів (1917-1921 рр.)» (1999) [19]. Зокрема, третій розділ цієї роботи носить назву «Розробка і впровадження концепції земельної реформи українськими урядами доби Центральної Ради». У ньому автором здійснена характеристика теоретичної частини аграрної політики урядів Української Народної Республіки доби Центральної Ради і аналіз аграрного питання переважно у двох аспектах: суспільно-політичному та економічному. У 2007 р. Н.Ковальова значно розширила свій аналіз цього питання у колективній монографії «Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.)» [20, 66-88]. Також у цій монографії здійснено огляд сучасного стану наукового вивчення проблеми і, зокрема, проаналізована історіографія аграрної політики національних урядів та звернута увага на спроби вирішення аграрного питання за часи Центральної Ради [20, 16-19].

В.Малькін присвятив своє дослідження історії земельного питання в Україні в умовах революції 1917-1920 рр., а І.Кудашов селянському руху в Україні (березень 1917 – квітень 1918 р.) (2002) [21]. Зміст цих та інші дисертаційних робіт, зокрема правознавчих, наприклад І.Заріцької: «Історичний досвід розвитку земельного законодавства в Україні (1917-1921 рр.)» (2009) [22], має були досконало проаналізований сучасними науковцями. У полі зору сучасних історіографів потрапили дослідженнях О.Воронянського, Л.Радченко, Л.Білян, [23] та ін., здійснені в контексті висвітлення соціально-економічної політики урядів українських держав. В них, у окремих розділах, розглядається діяльність М.Грушевського і Центральної Ради у сфері аграрної політики.

Огляд цих та інших досліджень засвідчує, що усе більш очевидною стає тенденція, яка має компенсаторський характер (заповнення теоретичних й фактологічних лакун), з подальшим зростанням комплексності досліджуваного матеріалу та рівня узагальнення. Зазначене стосується також і розділів у яких аналізується стан вивчення проблеми. Отже, у справді науковому вимірі, автори відповідних підрозділах, цілих розділів і окремих дисертацій детально проаналізували літературу, підготовлену за революційну добу, діаспорну, опубліковану за радянські часи та після проголошення незалежності України і по наш час.

Аналіз їх змісту доводить, що ученими, окрім висвітлення аграрної політики М. Грушевського і Центральної Ради, звернута увага на її непослідовність, нерішучість у розв'язанні аграрного питання. Дослідниками констатується, що поразка соціальної, аграрної політики Центральної Ради й розрив із селянством означала також втрату українцями можливості мати власну державність. Можна також наголосити, що підготовка сучасних дисертаційних досліджень присвячених конкретно-історичній проблематиці революційної доби засвідчила тягу її авторів, на базі залучення архівних матеріалів, комплексу опублікованих документальних джерел, новоствореної літератури, узагальнити досвід М.Грушевського, Центральної Ради у цілому та в

аграрній сфері з позицій максимально наближеній до тогочасних реалій в контексті державно-політичних чинників. Утім, залежно від виду роботи, історіографічний доробок попередників іноді подається у доволі спрощеній формі. Такий підхід є досить характерним для правознавчих досліджень. У більшості праць, нарисів, монографій докторських і кандидатських дисертацій демонструється поглиблений науковий підхід у вивченні сторінок історії Української революції 1917 – 1921 рр. Утім, в окремих з них, аналіз історичних явищ має далеко неоднозначний рівень, при цьому іноді помітний ухил до описовості і часткової поверховості при аналізі складних аспектів діяльності М.Грушевського і Центральної Ради.

У поле зору сучасних науковців знаходиться широкий спектр селянознавчої проблематики і, зокрема, соціальної рефлексії селян та соціоментальний ракурс історії українського селянства доби діяльності М.Грушевського і Центральної Ради. Одним із результатів таких досліджень стала оцінка стереотипів поведінки селян і висновок про те, що в сільській місцевості домінували домодерні форми активності, а соціальну напругу допомагали долати стійкі релігійні увлечення та моральні цінності (Ю.Присяжник) [24]. Інші дослідники й, зокрема, О.Михайлюк [25] більшу увагу звертає на соціально-економічні витоки аграрного питання, у тому числі, стан землекористуванні і землеволодіння в українському селі, спроби їх удосконалити та чинники, пов'язані із еволюцією капіталістичних відносин. Також акцентується увага на обставинах, які обумовлювали руйнацію відносно високої психологічногомогенності традиційного українського суспільства, наслідком цього стало посилення конфліктності в селянському середовищі. Учений вважає, що селянські заворушення спрямовувалися не на зміну суспільного ладу, а на захист його патріархальних форм. Об'єктивно вони мали антимодернізаційну спрямованість.

Сучасні науковці звертають також увагу на законодавчі та партійні ініціативи здійснені з метою проведення земельної реформи. Прикладом такого підходу є стаття Ю.Петлюк «Соціалізація землі як принцип реформування земельних відносин в Україні (1917-1921 рр.)» (2010) [26]. Автор здійснив аналіз законодавства та програмних документів різних політичних партій, історичного досвіду проведення земельної реформи на засадах соціалізації землі. Він вважає, що оскільки соціалізація землі як базовий принцип реформування була задекларована Центральною Радою і Директорією, з одного боку, та більшовиками – з іншого, то ще однією проблемою, яка потребує дослідження, є визначення особливостей та відмінних ознак соціалізації землі УНР від соціалізації землі Радянської України. У результаті аналізу учений дійшов до висновку про те, що реформатори не оцінили належним чином історичні реалії на селі, вибрали спосіб земельних перетворень, для якого не було соціального підґрунтя. Ззовні привабливий, він не задовольняв запити неоднорідного у соціальному та майновому відношенні українського селянства, адже базувався в основному на засадах, що суперечили природі українського хлібороба. Проведений аналіз – частина наукового пошуку, метою якого є дослідження проблем реформування земельних відносин в Україні під час національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

Автор також вважає цілком перспективним напрямом подальших наукових пошуків вивчення історичного досвіду розвитку земельних відносин на засадах націоналізації землі та права приватної власності на землю, а викладений матеріал може слугувати підґрунтям для такої роботи [26, 140].

Приємно відзначити, що до історіографічного осягнення цієї проблематики активно залучився О.Житков, вдаючись до оптимальної оцінки минулої й сучасної історіографії діяльності М.Грушевського і Центральної Ради в галузі аграрної політики. Учений приєднується до думки багатьох інших колег по історичному перу, які узагальнюючи вивчення цієї теми в дисертаціях зазначали, що аналіз більшості праць вказує на те, що «український проект» відбудови національної державності був тісно пов'язаний з ідеєю проведення соціальних аграрних реформ в Українській Народній Республіці. О.Житков підготував цілу низку статей [27], у яких детально аналізує історіографічний доробок в царині аграрно-селянської проблематики та політики українських урядів часів Української революції 1917–1921 рр.

Серед його публікацій звертає увагу стаття «Соціально-правовий аналіз земельного законодавства Центральної Ради в новітній українській історіографії» (2015). [28]. Своім аналізом автор довів, що соціально-правова тематика аграрної історії 1917/1918 рр. займає поважне місце в українській історіографії. Дослідження комплексу джерел виявило соціальні важелі тиску на владу радикальних настроїв селянства, через заплутаний характер орендних земельних відносин, важкий фінансово-економічний стан поміщицьких господарств, суперечливі майнові стосунки різних верств задіяних у використанні земельних ресурсів. Авторське вивчення історіографічних джерел засвідчило достатньо високий рівень презентабельності юридичних документів Центральної ради, які творилися в складних умовах революційного часу. Проте, на думку ученого, уважати його достатньо повним можна лише за умови поглиблення джерельної бази та посилення критичної складової оцінки правотворення, стану правосвідомості суб'єктів законотворчого процесу: держави й соціальних спільнот, зокрема, українського селянства.

На прикладі праць О.Житкова можна простежити як удосконалювалося історіографічне перо дослідника, ширилося його історіософське світобачення, особливо, в останніх за часом публікація. Зазначене, зокрема засвідчує стаття «Селянознавчі дослідження в контексті формування концепції Української революції 1917-1921 рр.» [29]. Цілком очевидно, що такий системний підхід до вивчення історіографії проблеми сприяє підготовці докторської роботи та монографії історіографічного формату.

З останніх публікацій варто відмітити статтю М.Бурдіна «Реформування земельних відносин Центральною Радою УНР» (2016) [30]. Автор проаналізував підходи дослідників державно-правових реформ здійснених Центральною Радою у сфері земельних відносин і доводить, що у працях з цієї проблематики є окремі прогалини, упередженне тлумачення «селянської революції» та неадекватна оцінка приватновласницького сектору сільськогосподарського виробництва в Україні. В статті

звертається увага на складність правового регулювання земельних відносин в історії української держави, яка зумовлена, передусім, специфікою її рідного чорнозему та геополітичним розташуванням самої території України. Досвід реформування земельних відносин Центральною Радою УНР переконує автора у тому, що поразка української держави була спричинена нехтуванням історичної традиції українського селянства мати у приватній власності землю та вільно на ній господарювати.

Який же проміжний, попередній висновок можна зробити з аналізу історіографії теми. У полі зору сучасних науковців, які присвятили свої дослідження суспільно-політичному, економічному, правознавчому аналізу діяльності М.Грушевського і Центральної Ради у сфері аграрної політики, знаходяться такі аспекти, як зміст та особливості низки законів і законопроектів, коло державних структур, які займалися розробкою земельних програм, механізм реалізації основних концепцій аграрних реформ, роль і місце в розв'язанні земельної справи різних політичних сил, політичних партій та громадських організацій, взаємовпливи між українськими і російськими аграрними програмами, орієнтири селянства в земельній справі, тогочасний селянський рух та виступи селянства. Здійснений ученими аналіз процесу перебігу законодавчого забезпечення розподілу та перерозподілу землі в українських національних державних формаціях 1917–1921 рр. дає змогу підтвердити загальні й сформулювати конкретні висновки. Насамперед гостра необхідність вирішення земельного питання в усіх українських національних державних формаціях революційної доби стала каталізатором активізації правової політики українських урядів й започаткувала національне земельне законодавство.

Учені також прийшла і до інших висновків, пов'язаних із відсутністю вагомих успіхів українських урядів у вирішенні аграрного питання. Серед причин неуспіхів вважається, не лише часта зміна політичних режимів, але й дискретність реформ, які вони проводили. Так, Центральна Рада (ЦР) декларувала скасування приватної власності на землю, однак не мала апарату для втілення земельної реформи в життя. Коли ж селяни почали реалізовувати своє право на землю, (ЦР) видала указ про її заборону. Це викликало негативну реакцію в селянства і переорієнтувало значну його частину на більшовицькі гасла «соціалізації» землі, які, власне, повторювали положення земельного законодавства Центральної Ради.

Окремі учені-юристи намагається довести, що уряд УНР не мав достатнього теоретико-правового розуміння розбудови української національної держави, не володів організаційними здібностями для мобілізації українського народу в його боротьбі за національну незалежність. У своєму світогляді уряд обмежений російською соціалістично-общиною ідеологією, що і привело до його поразки і втрат шойно здобутої української національної незалежності.

Автори подібних тверджень забувають просту істину, яка полягає у тому, що вкрай несприятлива політична ситуація в підросійській частині України, відсутність конституційних можливостей не дозволяли наддніпрянській інтелігенції поширювати національні

державотворчі ідеї у середовищі селянства, згідно з потребами етнонаціональної мобільності. А процес її урегулювання національними українськими урядами став свого роду «лакмусовим папірцем» довіри українців (переважно селян) до влади. Дослідники, у більшості своїй, дотримуються думки, про те, що аграрне питання одне з найважливіших і без вирішення його нормальне функціонування Центральної ради було неможливим.

Висновки. Отже, у новітній історіографії є здобутки. «Український історичний журнал» і «Український історик», з кінця 1980-х рр. – і по наш час, стали надійним концептуальним та методологічним компасом дослідження української історії, у тому числі Української революції 1917–1921 рр. та теми: «М.Грушевський і аграрна політика Центральної Ради». Сучасні українські вчені здійснили своєрідний «історіографічний прорив» у дослідженні найбільш дискусійних сюжетів революційних подій 1917–1921 рр. та ведуть конструктивний діалог з низки гострих і суперечливих питань, тим самим наближаючись до роз'яснення складної наукової проблеми. У змістовних працях провідних сучасних українських учених також визначено комплекс невирішених питань. Одно з них полягає у тому, що в наукових роботах недостатньо висвітлений прямий зв'язок проголошення та функціонування уряду УНР та змісту проведених земельних реформ з наслідками Першої світової війни. Авторитетними ученими визначені перспективні напрямки досліджень аграрної історії доби Центральної Ради УНР.

100-річний ювілей Української революції дає серію нових публікацій, їх аналіз ще попереду. Важливими є теоретико-методологічні міркування В.Смолія висловлені у Вступному слові: «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)» у стінах Київського національного університету ім. Т.Шевченка 1 червня 2017 року. Директор інституту історії НАН України, академік зазначив, зокрема, що в історіографічному плані тематика Української революції далеко не вичерпана. Йдеться насамперед про нові теоретичні і методологічні підходи до висвітлення цієї актуальної, складної і не до кінця деміфологізованої теми. Учений також визначив напрямки подальших досліджень та наголошує на необхідності урізноманітнення репрезентації результатів дослідження історії Української революції у форматі підготовки новітніх хронік революційних подій чи ґрунтового енциклопедичного довідника, серійних матеріалів у ЗМІ, включаючи й електронні [31, 5–7].

Будемо сподіватися, що покоління істориків народжене з початку 1990-х рр. здатне на якісно новому рівні примножити запас інформація про М.Грушевсько аграрну політику Центральної Ради і її вдало популяризувати.

Список використаної літератури та джерел

1. Кудлай О. Персональний склад Ради міністрів Української Народної Республіки доби Центральної Ради / О. Кудлай // *Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): М-ли міжнар. наукової конференції (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.) / упоряд. Владислав Верстюк (відп. ред.) та ін.. – Київ–Чернігів, 2017. – С. 291–311.*
2. Піскун В. Егодокументування та концептуалізація Української революції політичними емігрантами (перша

половина ХХ ст.) / В.Піскун // *Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): М-ли міжнар. наукової конфер.* – С. 447–460.

3. Верстюк В.Ф. Українська революція в рефлексії міжвоєнної еміграційної історіографії / В. Верстюк // *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи: Матеріали міжнар. наук. конф. (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.) / Ред. рада: Я.Мельник, С.Плохій, Ф.Сисин та ін. Зб. наук. праць.* – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. – С. 39–57.
4. Солдатенко В.Ф. У вирі революції і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917–1920 рр. в Україні) / В.Солдатенко. – К.: Парламентське видавництво, 2012. – 272 с.
5. Смолій В.А. Видатний історик України / В.А. Смолій, П.С. Сохань // *Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. VIII–XXXIX.
6. Верстюк В.Ф. Українська революція: доба Центральної Ради / В.Верстюк // *Український історичний журнал.* – 1995. – № 2. – С. 65–78; № 5. – 79–88; № 6. – С. 66–78.; *Він же М.С.Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради / В.Верстюк // Український історичний журнал.* – 1996. – № 5. – С. 37–50.; *Він же Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України / В.Верстюк // Український історичний журнал.* – 1997. – № 5. – С. 17–35.; *Він же Українська Центральна Рада / В. Верстюк: Навч. посіб.* – К.: Заповіт, 1997. – 344 с.; *Він же Ще раз про селянську тему в Українській революції / В.Верстюк // Українській гуманітарний огляд.* – 2000. – Вип. 2. – С. 75–91.; *Він же Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Вип. XI. Запоріжжя: РА»Тандем-У», 2000.* – С. 15–30.; *Він же Українська Центральна Рада та її Універсали: Третій та Четвертий / В.Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. / В.Верстюк.* – К., 2002. – № 1. – С. 3–14.; *Він же Відродження Української Народної Республіки. Пошуки державотворчої стратегії / В.Верстюк // Політична історія України ХХ століття: У шести томах.* – К.: Генеза, 2003. – Т. 2: *Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920).* – С. 295–324.; *Він же Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції / В.Верстюк // Держава, суспільство, культура. Схід і Захід. Збірник на пошану Ярослава Пеленського.* – Нью-Йорк: Росс, 2004. – С. 1171–1188.; *Він же Земельне питання у стінах Центральної Ради / В.Верстюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць.* – Вип. 15. – Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006–2007. – С. 654–663.; *Він же Українська Центральна Рада: період становлення / В. Верстюк // Український історичний журнал.* – 2007. – № 2. – С. 23–46.; *Він же Всеукраїнський національний конгрес у контексті становлення Центральної Ради / В.Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–19192 рр..* – 2008. – Вип. 3. – С. 5–17.; *Він же Політична боротьба за владу в Українській Народній Республіці в перші місяці її проголошення / В.Верстюк // Український історичний журнал.* – 2008. – № 1. – С. 4–31.; *Він же Центральна Рада – перший Український парламент / В.Верстюк // Історія українського парламентаризму: Від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення.* – К.: Дніпро, 2010. – Т. I–III. – С. 286–318.; *Він же Центральна Рада і Тимчасовий уряд у публіцистиці Сергія Єфремова (березень–листопад 1917 р.) / В.Верстюк // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 років.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 7. – С. 89–112.; *Він же Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії / В. Верстюк // Український історичний журнал.* – 2012. – № 3. – С. 4–27.; *Він же Наростання соціального екстремізму і занепад інститутів влади в Україні в другій половині 1917 року / В. Верстюк // Зб. наук. праць «Соціальні конфлікти та*

- повсякденне життя революційного суспільства 1917 – 1921 рр.». – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2014. – С. 76-110. та ін.
7. Верстюк В.Ф. Селянська імперативи Української революції / В.Верстюк // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – К. : Наукова думка, 2006. – С. 527-555.
8. Верстюк В. Лютнева революція. Українська Центральна Рада. Брест / В.Верстюк // Нариси історії Української революції 1917-1921 років. У двох кн. / Ред. кол. В.Смолий, Г. Боряк та ін. – К. : Наукова думка. – Кн. 1. – С. 87-250.
9. Верстюк В.Ф. «Від «Великої Октябрьської соціалістической революції и гражданской войне на Украине (1917-1920)» до «Нарисів історії Української революції» і далі: історія змін дослідницької парадигми» / В.Верстюк // Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): М-лі міжнар. наукової конфер. – С. 447-460.
10. Солдатенко В.Ф. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали / В. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С.150-152.; Він же Українська Центральна Рада в документах і матеріалах / В.Солдатенко // Український історичний журнал. – 1996. – № 6. – С.143-147.; Він же Грушевський і українська революція / В.Солдатенко // Історія України. – 1996. – № 2-3. – С. 5. Він же Внесок М.Грушевського у концепцію Української революції / В.Солдатенко // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 3-28.; Він же Українська революція доби Центральної Ради: аналіз досвіду періодизації / В.Солдатенко // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С.3-25.; Він же Вступ. Попередні міркування та застереження / В. Солдатенко // Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – С. 3-26.; Він же Утворення УНР і вибір перспективи суспільно-політичного розвитку / В.Солдатенко // Історія України. – 1997. – № 46. – С. 2.; Він же Вступ. Попередні міркування та застереження. Висновки / В.Солдатенко // Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). – К., 1999. – С. 3-26; 405-418.; Він же Українська революція. Історичний нарис. – К. : Либідь. – 976 с.; Він же. Де справжні коріння сучасної української державності (Спроби оцінки деяких тенденцій вивчення державотворення в добу революції 1917-1920 рр.) / В.Солдатенко // Україна: ретроспектива і перспектива. – Збірник. – К., 1999. – С. 62-67.; Курас І., Солдатенко В. Українська революція: новітній стан історіографічної розробки проблеми та актуальні завдання дослідження / І. Курас, В.Солдатенко // Наукові записки Інституту політологічних і етнологічних досліджень НАН України. – 1999. – Вип. 7. – С. 4-21.; Він же. Новітні видання і дослідження з історії Української революції / В.Солдатенко // Актуальні проблеми вітчизняної історії – ХХ ст. Зб. наукових праць, присвячених пам'яті академіка НАН України Ю.Ю. Кондуфора. – Т. 1. – К., 2004. – С. 237-305.; Він же Доба української революції (1917-1920 рр.) у новітній історіографії / В.Солдатенко // Гілея. Науковий вісник: Філософія. Історія. Політологія. – 2005. – 3 І. – С. 87-151.; № 2. – С. 68-103; ; 3. – С. 50-72.; Він же Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917-1920 рр. в Україні / В. Солдатенко // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 75-87.; Він же Нові підходи в осмисленні історичного досвіду та уроків революційної доби 1917-1920 рр. в Україні / В.Солдатенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Вип. XXIV. – С. 93-103.; Він же Вступ. Короткі нотатки про революції, кон'юктуру та історіографію / В.Солдатенко // Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. – Х., 2008. – С. 7-84 та ін.
11. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки: у 4-х т. / В.Солдатенко. – Х. : Прапор, 2008 – Т. I: Рік 1917. – 2008. – 560 с.; Він же ж
- Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки: у 4-х т. / В.Солдатенко. – К. : Світогляд, 2009-2010. – Т. II: Рік 1918. – 2009. – 411 с.
12. Панчук А.М. Історіографія Західно Української Народної Республіки (1918-2000 рр.) / А.Панчук : автореф дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – 20 с.
13. Солдатенко В.Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції / В.Солдатенко // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 68–85.
14. Житков О.А. Соціально-правовий аналіз земельного законодавства Центральної Ради в новітній українській історіографії / О.Житков // Вісник Київського Національного університету імені Т. Шевченка. Історія. – К., 2015. – Вип. 3 (126). – С. 11-16.
15. Капелюшній В.П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917-1921 рр.): історіографія / В.Капелюшній : дис. ...доктора істор. наук / В.Капелюшній. – К., 2004. – 715 с.
16. Капелюшній В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.): Монографія / В.Капелюшній. – К. : Олан, 2002. – 608.
17. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Монографія / В. Лозовий. – Кам'янець-Подільський : П. П. «Мошак М. І», 2008. – 480 с.
18. Земзюліна Н.І. Селянське питання в Україні 1917-1918 рр. (Історіографія проблеми) / Н.Земзюліна : автореф. дис. ...канд. істор. наук. – К., 1998. – 17 с.; Грибоедов С.В. Українська держава гетьмана П.Скоропадського. Історіографічне дослідження / С. Грибоедов : автореф. дис. ...канд. істор. наук. – К., 2001. – 20 с.; Салата Г.В. Аграрна політика українських національних урядів (1917-1920 рр.): Історіографія / Г.Салата : автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 2010. – 16 с. Тараненко О.М. Аграрна політика П.Скоропадського: українська історіографія проблеми / О.Тараненко : автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Черкаси, 2011. – 20 с.
19. Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917-1921 рр.) / Н. Ковальова : автореф. дис. ...канд. істор. наук. – К., 1999. – 24 с.; Ковальова Н.А., Корновенко С.В., Малиновський Б.В. Михайлюк О.В., Морозов А.Г. Аграрна політика в Україні періоду національно-визвольної революції (1917-1921 рр.) / Н.Ковальова. – Черкаси : Ант, 2007. – 280 с.
20. Ковальова Н.А., Корновенко С.В., Малиновський Б.В. Михайлюк О.В., Морозов А.Г. Аграрна політика в Україні періоду національно-визвольної революції (1917-1921 рр.) / Н.Ковальова. – Черкаси : Ант, 2007. – 280 с.
21. Малькін В.П. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917-1920 рр. / В.Малькін : дис. ...канд. істор. наук. – Острог, 2000. – 189 с.; Куташиєв І.В. Селянський рух в Україні (березень 1917 – квітень 1918 р. / І.Куташиєв : автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 2002. – 17 с.
22. Зарицька І. М. Історичний досвід розвитку земельного законодавства в Україні (1917-1921 рр.) / І.Зарицька : автореф. дис. ...канд. юрид. наук. – К., 2009. – 19 с.
23. Воронянський О.В. Економічна політика Центральної Ради / О.Воронянський : дис. ...канд. істор. наук. – Дніпропетровськ. Дніпропетровський держ. ун-т, 1995. – 214 с.; Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 рр. / Л.О. Радченко. – Харків, 1996. – 120 с.; Білян Л. Я. Історіографія Української революції 1917 – початок 1918 рр. / Л.Білян : дис. ...канд. істор. наук. – Львів, 2001. – 234 с.
24. Присяжнюк Ю.П. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі ХХ-ХХІ ст.: Монографія / Ю.Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль; П.П.Кандич С.Г., 2006. – 122 с.; Він же. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Ю.Присяжнюк. – Вертикаль; П.П.Кандич С.Г., 2007. – 456 с.

25. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О.Михайлюк. – Днепропетровськ: Ви-во «Інновація», 2007. – 456 с.

26. Петлюк Ю. / Ю.Петлюк // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 8. – С. 137-140.

27. Житков О.А. Селянський чинник революції 1917-1920 рр. у сучасній українській історіографії / О.Житков // Гуржівські історичні читання: Зб. наук. праць. – Черкаси: Черкаський нац.-ний ун-т ім. Б.Хмельницького. – 2011. – Вип. 4. С. 32-33.; Він же. Сучасна вітчизняна історіографія земельної реформи Української Центральної Ради 1917 – початку 1918 р. / О.Житков // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Науковий збірник. – 2013. – № 3 (67). – С. 75-81.; Він же. Селянознавчі дослідження в контексті формування концепції Української революції 1917-1921 рр. / О. Житков // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 18. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – С. 146-153.; Він же Перші публікації документів Центральної Ради про земельні реформи в Україні (1918 р. / О.Житков // М-ли міжнар. наук-практ. конференції «Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти»; 27-28 червня 2013 р. м. Херсон.– Херсон: Вид-дім «Гельветика», 2013. – С. 21-24.; Він же Михайло Грушевський про аграрно-селянське питання доби визвольних змагань: історіографічний аспект / О.А. Житков // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Серія: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Зб. наукових праць. – Чернівці: Чернівецький нац.-ний ун-т, 2014. – Вип. 684-685. – С. 127-132.; Він же Історики про витоки земельних реформ 1917-1921 рр. в Наодніпрянський Україні / О. Житков // Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2014. – Вип. 5 (123). – С. 9-14.; Він же Періодичні видання про матеріали актового походження як джерела дослідження аграрної політики Української Центральної Ради 1917-1918 рр. / О.Житков // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія: Історичні науки, Кіровоград, 2014. – Вип. 19. – С. 225-231.; Він же Аграрне питання доби Української революції в пропагандистській літературі 1917-1921 рр. / О. Житков // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2014. – Вип. 29 (322). – С. 24-28. та ін.

28. Житков О.А. Соціально-правовий аналіз земельного законодавства Центральної Ради в новітній українській історіографії / О. Житков // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – К., 2015. – Вип. 3 (126). – С. 11-16.

29. Житков О.А. Селянознавчі дослідження в контексті формування концепції Української революції 1917-1921 рр. / О.Житков // Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки / ред. Б. О. Ачканазі [та ін.]. – Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – Вип. 18: М-ли всеукр. науково-практичної конфер., присвяченій науково-викладацькій діяльності професора В. М. Флоретова. – С. 146-153.

30. Бурдін М. Реформування земельних відносин Центральною Радою УНР / М.Бурдін // Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2016. – № 11. – С. 104-109.

31. Смолій В. А. Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921рр.): виступ на Міжнар. наук. конф. (Київ. нац. ун-тет ім. Т. Шевченка, 1 черв. 2017 р. / В.Смолій // Український історичний журнал. – 2017. – № 3. – С. 4-7. – До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.

References

1. Kudlai, O. Personal composition of the Council of Ministers of the Ukrainian People's Republic of the Central Rada / O. Kudlai // *Revolution, statehood, nation: Ukraine on the path of self-affirmation (1917-1921): International scientific*

conference (Kyiv, June 1-2, 2017) / Order: Vladyslav Verstyuk (ed.) and others. - Kyiv-Chernihiv, 2017. - P. 291-311 (in Ukr.)

2. Piskun, V. *EgoDocumentation and Conceptualization of the Ukrainian Revolution by Political Immigrants (the first half of the twentieth century) / V. Piskun // Revolution, Statehood, Nation: Ukraine on the Way of Self-Affirmation (1917-1921): International scientific conference - P. 447-460 (in Ukr.)*

3. Verstyuk, V. *The Ukrainian Revolution in the Reflection of Inter-war Emigration Historiography / V. Verstyuk // Ukraine on the Historiographical Map of the Interwar Europe: International. scientific conference (Munich, Germany, July 1-3, 2012) / Ed. : Y.Melnyk, S.Plokhii, F.Sysyn and others. Collected papers. -K.: Institute of History of Ukraine, National Academy of Science of Ukraine, 2014. - P. 39-57 (in Ukr.)*

4. Soldatenko, V. *At the height of the revolution and the civil war (actual aspects of studying 1917-1920 in Ukraine) / NAS of Ukraine, Institute of Political and Ethnopolitical Research named after: I. Kuras. Ukrainian Institute of National Memory / V. Soldatenko - K.: Parliamentary Publishing House, 2012. - 272 p (in Ukr.)*

5. Smoli, i V.A. *Prominent historian of Ukraine / V.A. Smolii, P.S. Sokhan // Grushevskiy M. S. History of Ukraine-Rus: In 11 vols, 12 books. - K.: Scientific thought, 1991. - V. 1. - S. VIII-XXXIX (in Ukr.)*

6. Verstyuk, V. *Ukrainian Revolution: the Day of the Central Rada / V.Verstyuk // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal). - 1995. - № 2. - P. 65-78; No. 5. - 79-88; No. 6. - P. 66-78. ; The very same: M. S. Hrushevskiy in the first period of the Central Rada / V.Verstyuk // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal). - 1996. - № 5. - P. 37-50. ; The very same: The Role and Place of the Central Rada in the Modern History of Ukraine / V.Verstyuk // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal). - 1997. - № 5. - P. 17-35. ; The very same: the Ukrainian Central Rada / V. Verstyuk: Study Guide - K.: Testament, 1997. - 344 s. ; The very same: Once again a peasant issue in the Ukrainian revolution / V. Verstyuk // Ukrainskii humanitarnyi ohliad (Ukrainian Humanitarian Review). - 2000. - Ed. 2. - pp. 75-91; The very same: Conceptual Problems of Studying the History of the Ukrainian Revolution // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu ZDU (Scientific Papers of the Historical Faculty of ZSU). Ed.XI Zaporizhzhia: "Tandem-U", 2000 - p.15-30; The very same: The Ukrainian Central Rada and its Universals: Third and Fourth / V.Verstyuk // Problems of Studying the History of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 / V.Verstyuk. - K., 2002. - No. 1. - P. 3-14. The very same: The Restoration of the Ukrainian People's Republic. The search for a state-building strategy / V.Verstyuk // Political history of Ukraine of the twentieth century: Six volumes. - K.: Genesis, 2003. -V. 2: The Revolution in Ukraine: Political-State Models and Realities (1917-1920). - P. 295-324; The very same: Conceptual Problems of Studying the History of the Ukrainian Revolution / V.Verstyuk // Derzhava, suspilstvo, kultura. Skhid i Zakhid. Zbirnyk na poshanu Yaroslava Pelenskoho(State, Society, Culture. East and West. Collection in honor of Yaroslav Pelensky). - New York: Ross, 2004. - P. 1171-1188. ; The very same: Land issue and the Central Rada / V.Verstyuk // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats (Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood: Scientific papers). - Ed 15. - Lviv: Institute of Ukrainian Studies named after: I. Krypiakevych NAS of Ukraine, 2006-2007. - P. 654-663. ; The very same: The Ukrainian Central Rada: the period establishment / V. Verstyuk // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal). - K., 2007. - No. 2. - P. 23-46. ; The very same: All-Ukrainian national congress in the context of the establishment of the Central Rada / V.Verstyuk // Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917-1919. - 2008. - Ed. 3. - pp. 5-17. The very same: The Political struggle for power in the Ukrainian People's Republic in the first months of its proclamation / V.Verstyuk // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal). - 2008. - No. 1. - S. 4-31. ; The very same: The Central Rada - the first*

- Ukrainian parliament / V. Verstyuk // *History of Ukrainian parliamentarism: From the parliamentary forms of organization of political life to the present.* - K.: Dnipro, 2010. - V. I-III. - P. 286-318.; *The very same: The Central Rada and the Temporary Government in Sergii Yefremov's works (March-November 1917)* / V. Verstyuk // *Problemy vyvchennia istorii ukrainskoi revoliutsii 1917 - 1921 rokiv (Problems of studying the history of the Ukrainian Revolution of 1917-1921).* - K.: Institution of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2012. - Ed. 7. - P. 89-112.; *The very same: The Ukrainian Central Rada and the Ukrainization of the military units of the Russian Army* / V. Verstyuk // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal).* - 2012. - No. 3. - P. 4-27.; *The very same: The rise of social extremism and the decline of the institutions of power in Ukraine in the second half of 1917* / V. Verstyuk // *Zb. nauk. prats «Sotsialni konflikty ta povsiakdenne zhyttia revoliutsiinoho suspilstva 1917 - 1921 rr.» (Scientific papers "Social conflicts and the everyday life of the revolutionary society of 1917 - 1921").* - K.: Institute of History of Ukraine, National Academy of Science of Ukraine, 2014. - P. 76-110. etc. (in Ukr.)
7. Verstyuk, V. *Peasant imperatives of the Ukrainian revolution* / V. Verstyuk // *History of the Ukrainian peasantry. Essays in 2 volumes.* - K.: Scientific Opinion, 2006. - P. 527-555. (in Ukr.)
8. Verstyuk, V. *The February Revolution. Ukrainian Central Rada.* Brest / V. Verstyuk // *Essays on the history of the Ukrainian Revolution of 1917-1921. Two books.* / Ed. V. Smolii, G. Boryak and others. - K.: Scientific thought, - B. 1. - pp. 87- 250. (in Ukr.)
9. Veresyuk, V. "From the Great October Socialist Revolution and the Civil War in Ukraine (1917-1920)" to "Essays on the History of the Ukrainian Revolution" and beyond: *History of Changes in the Research Paradigm* / V. Verstyuk // *Revolution, Statehood, Nation: Ukraine on the path of self-affirmation (1917-1921)* : International scientific conference - P. 447-460. (in Ukr.)
10. Soldatenko, V. *The Ukrainian Central Rada. Documents and materials* / V. Soldatenko // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal).* - 1996. - № 2. - P. 150-152.; *The very same: The Ukrainian Central Rada in documents and materials* / V. Soldatenko // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal).* - 1996. - No. 6. - P. 143-147. *The very same: Hrushevskyy and the Ukrainian revolution* / V. Soldatenko // *History of Ukraine.* - 1996. - No. 2-3. - P. 5. *The very same: The Contribution of M. Hrushevskyy in the Concept of the Ukrainian Revolution* / V. Soldatenko // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal)* - 1996 - No. 5. - p. 3-28; *The very same: The Ukrainian revolution of the age of the Central Rada: the analysis of the experience of periodization* / V. Soldatenko // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal)* - 1997. - No. 3. - P. 3-25.; *The very same: Introduction. Preliminary considerations and precautions.* / V. Soldatenko // *Ukrainian Revolution: Concept and Historiography.* - K., 1997. - P. 3-26. *The very same: The Formation of the UPR and the choice of the prospect of its socio-political development* / V. Soldatenko // *Istoria Ukrainy (History of Ukraine).* - 1997. - № 46. - P. 2.; *The very same: Introduction. Preliminary considerations and precautions. Conclusions* / V. Soldatenko // *Ukrainian Revolution: Concept and Historiography (1918-1920).* - K. . 1999. - P. 3-26; 405-418.; *The very same: The Ukrainian Revolution. Historical essay.* - K.: Lybid. - 976 s.; *The very same: Where are the real roots of modern Ukrainian statehood? (Attempts to assess some trends in the study of state-building in the era of the revolution of 1917-1920)* / V. Soldatenko // *Ukraina: retrospektyva i perspektyva (Ukraine: retrospective and prospect).* - Collection. - K., 1999. - P. 62-67.; Kuras I., Soldatenko V. *Ukrainian revolution: the newest state of historiographic development of the problem and the urgent tasks of the research* / I. Kuras, V. Soldatenko // *Naukovi zapysky Instytutu politolohichnykh i etnolohichnykh doslidzhen NAN Ukrainy (Scientific notes of the Institute of Political Science and Ethnological Research of the National Academy of Sciences of Ukraine).* - 1999. - Ed. 7. - pp. 4-21.; *The very same: The latest edition and research on the history of the Ukrainian revolution* / V. Soldatenko // *Aktualni problemy vitchyznianoï istorii – XX st. Zb. naukovykh prats, prysviachenykh pamiaty akademika NAN Ukrainy Yu.Iu. Kondufora (Actual problems of national history - the twentieth century. Scientific works dedicated to the memory of academician of the National Academy of Sciences of Ukraine Y. Conduffor)* - V. I. - K., 2004. - P. 237-305. *The very same: The Day of the Ukrainian Revolution (1917-1920) in modern historiography* / V. Soldatenko // *Hileia. Naukovyi visnyk: Filosofiia. Istoriia. Politolohiia (Gileia. Scientific Herald: Philosophy. History. Politology).* - 2005 – C. 1. - P. 87-151.; No. 2. - P. 68-103; 3. - P. 50-72.; *The very same: New trends and actual problems of historiographical development of the processes of the revolutionary era of 1917-1920 in Ukraine* / V. Soldatenko // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal).* - 2008. - No. 1. - P. 75-87.; *The very same: New Approaches to Understanding Historical Experience and Lessons from the Revolutionary Age of 1917-1920 in Ukraine* / V. Soldatenko // *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu (Scientific Papers of the History Faculty of Zaporizhzhya State University).* - Zaporizhzhya: Prosvita, 2008. - Ed. XXIV - P. 93-103.; *The very same: Introduction. Short notes on revolution, conjuncture and historiography* / V. Soldatenko // *Ukraine in the revolutionary period: Historical essays-chronicles.* - Kh., 2008. - S. 7-84 etc. (in Ukr.)
11. Soldatenko, V. *Ukraine in the revolutionary days: historical essays-chronicles: in 4 volumes* / V. Soldatenko. - Kh: Flag, 2008 - V. I.: Year 1917 - 2008. - 560 p.; *The very same: Ukraine in the revolutionary days: historical essays-chronicles: in 4 volumes* / V. Soldatenko. - K.: Svitoliad, 2009-2010. - V. II: Year 1918. - 2009. - 411 p. (in Ukr.)
12. Panchuk, A. M. *Historiography of the Western Ukrainian People's Republic (1918-2000)* / A. Panchuk: Thesis for a candidate degree in History, - K., 2000. - 20 p. (in Ukr.)
13. Soldatenko, V. *The Status of Historiographical Development and Actual Problems of the Study of the History of the Ukrainian Revolution* / V. Soldatenko // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal).* - 1999. - № 1. - P. 68-85. (in Ukr.)
14. Zhytkov, O. *Social and legal analysis of the land legislation of the Central Rada in the newest Ukrainian historiography* / O. Zhytkov // *Visnyk Kyivskoho Natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia (Bulletin of the Taras Shevchenko National University. History).* - K.: Publishing and printing center "Kyiv University", 2015. - Ed. 3 (126). - P. 11-16. (in Ukr.)
15. Kapeliushnyi, V. P. *Ukrainian national statehood of the age of liberation struggle (1917-1921): historiography* / V. Kapeliushnyi: PhD Thesis / V. Kapeliushnyi. - K., 2004. - 715 pp. (in Ukr.)
16. Kapeliushnyi, V. P. *The acquired and lost independence: a historiographic essay of Ukrainian statehood during the period of national liberation struggle (1917-1921): Monograph* / V. Kapeliushnyi. - K.: Olan, 2002. - 608. (in Ukr.)
17. Lozovyi, V. *The agrarian revolution in the Dnieper Ukraine: the attitude of the peasantry to power in the days of the Central Rada (March 1917 - April 1918): Monograph* / V. Lozovyi. - Kamyanets-Podilsky: "Moshak M.I.", 2008. - 480 p.
18. Zemziylina, N. I. *Peasant question in Ukraine from 1917 to 1918 (historiography of the problem)* / N. Zemziylina: Thesis for a candidate degree in History. - K., 1998. - 17 p.; (in Ukr.); Gryboedov, S. V. *Ukrainian state of Hetman P. Skoropadsky. Historiographic study* / S. Gryboedov: Thesis for a candidate degree in History. - K., 2001. - 20 p; (in Ukr.); Salata, G. V. *Agrarian Policy of Ukrainian National Governments (1917 - 1920): Historiography* / G. Salata: Thesis for a candidate degree in History. - K., 2010. - 16 p. (in Ukr.); Taranenko, O. M. *Agrarian Policy of P. Skoropadsky: Ukrainian Historiography of the Problem* / O. Taranenko:

Thesis for a candidate degree in History. - Cherkasy, 2011. - 20 p. (in Ukr.)

19. Kovalova, N.A. Agrarian Policy of Ukrainian National Governments (1917-1921) / N. Kovalova: Thesis for a candidate degree in History. - K., 1999. - 24 p. (in Ukr.)

20. Kovalova, N.A., Kornovenko S.V., Malinovaskyi B.V. Mykhailuk O.V., Morozov A. G. Agrarian Policy in Ukraine in the Period of the National Liberation Revolution (1917-1921) / N. Kovalova. - Cherkassy: Ant, 2007. - 280 p. (in Ukr.)

21. Malkin, V. P. Land issue in Ukraine in during 1917-1920 revolution / V. Malkin: Thesis for a candidate degree in History. - Ostrog, 2000 - 189 p. ; (in Ukr.); Kutashev, I.V. Peasant movement in Ukraine (March 1917 - April 1918) / I. Kutashev: Thesis for a candidate degree in History - K., 2002. - 17 p. (in Ukr.)

22. Zaritska, I. M. Historical experience of development of land legislation in Ukraine (1917-1921) / I. Zaritska: Thesis for a candidate degree in Law - K., 2009. -19 p. (in Ukr.)

23. Voronyanskiy, O.V. Economic Policy of the Central Rada / O. Voronyanskiy: Thesis for a candidate degree in History. - Dnipropetrovsk. Dnipropetrovsk state U-ty., 1995. - 214 p. (in Ukr.); Radchenko, L.O. Contemporary Historiography of the National-Democratic Revolution in Ukraine 1917-1920 / L. O. Radchenko - Kharkiv, 1996. - 120 p.; Bilyan, L. Ya. Historiography of the Ukrainian Revolution of 1917 - the beginning of 1918. / L. Bilyan: Thesis for a candidate degree in History. - Lviv, 2001. - 234 p. (in Ukr.); Prysiazhniuk, Y.P. Mentality and craft of the historian. Methodological paradigm of peasant studies in Ukraine during XX-XXI centuries. : Monograph / Y. Prysiazhniuk. - Cherkasy: Vertical; Kandych S. G., 2006. - 122 p. The very same: The Ukrainian peasantry of the Dnieper Ukraine: the social history of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. / Y. Prysiazhniuk. - Vertical; Kandych S. G., 2007. - 456 p. (in Ukr.)

25. Mykhailuk, O.V. Peasantry of Ukraine in the first decades of the twentieth century. : Social and cultural processes / O. Mychaillyuk. - Dnipropetrovsk: "Innovation", 2007. - 456 p. (in Ukr.)

26. Petliuk, Y. / Y. Petlyuk // Entrepreneurship, economy and law. - 2010. - No. 8. - P. 137-140. (in Ukr.)

27. Zhytkov, O.A. The Peasant Factor of the Revolution of 1917-1920 in Modern Ukrainian Historiography / O. Zhytkov // Hurzhiivski istorichni chytannia: Zb. nauk. Prats (Gurzhiiv Historical Readings: Collection of scientific works). - Cherkasy: Cherkasy B. Khmelnytskyi National University. - 2011. - Ed. 4. P. 32-33. ; The very same: Contemporary Ukrainian Historical Historiography of the Land Reform of the Ukrainian Central Rada of 1917 - early 1918 / O. Zhytkov // Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukraini. Naukovyi zbirnyk (Bulletin of the Academy of Labor and Social Relations of the Trade Unions in Ukraine. Scientific collection). - 2013 - No. 3 (67). - P. 75-81. ; The very same: Peasant study in the context of the formation of the concept of the Ukrainian revolution of 1917 - 1921. / O. Zhytkov // Naukovyi zapysky. Serii: Istorychni nauky (Scientific notes. Series: Historical Sciences). - Issue 18. - Kirovograd: RVB KDPU named after V. Vynnychenko, 2013. - P. 146-153; The very same: The first publication of documents of the Central Rada on land reforms in Ukraine (1918) / O. Zhytkov // International scientific-practical conference "Current issues and problems of development of modern civilization: historical, sociological, political science aspects"; 27 June 28, 2013 Kherson. - Kherson: Pub. house "Helvetyka", 2013. - P. 21-24; The very same: Mykhailo Hrushevskiy about the agrarian-peasant question of the age of liberation: the historiographic aspect / O.A. Zhytkov // Naukovyi visnyk Chernivetskoho un-tu. Serii: istoriia. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny. Zb. Naukovykh prats (Scientific Herald of Chernivtsi Univ., Series: History, Political Sciences, International Relations, Scientific Collections) - Chernivtsi: Chernivtsi National University, 2014. - Issue 684-685. - pp. 127-132. The very same: The Historians on the Origins of Land Reforms of 1917-1921 in the Dnieper Ukraine / O. Zhytkov // Visnyk Kyivskoho Natsionalnogo

universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorii (The Bulletin of the Taras Shevchenko National Taras Shevchenko National University of Kyiv History) - K., 2014. - Issue 5 (123) - pp. 9-14; The very same: The Periodicals on the materials of the appellation of origin as the source of research on the agrarian policy of the Ukrainian Central Rada 1917-1918. / O. Zhytkov // Naukovyi zapysky Kirovohradskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. V. Vynnychenka. Serii: Istorychni nauky (Scientific notes of the Kirovograd State Pedagogical University named after V. Vynnychenko. Series: Historical Sciences), Kirovograd, 2014. - Ed. 19. - pp. 225-231. ; The very same: The agrarian question of the era of the Ukrainian revolution in the propaganda literature of 1917-1921. Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky (Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences). - Cherkasy, 2014. - Ed. 29 (322). - pp. 24-28. etc. (in Ukr.)

28. Zhytkov, O. Social-legal analysis of the land legislation of the Central Rada in the newest Ukrainian historiography / O. Zhytkov // Visnyk Kyivskoho Natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorii (Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv History) - K., 2015. - Ed. 3 (126). - P. 11-16. (in Ukr.)

29. Zhytkov, O.A. Investigation of peasant studies in the context of the formation of the concept of the Ukrainian revolution of 1917-1921. / O. Zhytkov // Naukovyi zapysky KDPU. Serii: Istorychni nauky (Scientific Papers of the KPUU. Series: Historical Sciences) / Ed. B. O. Achkinazi [and others]. - Kirovograd: KDPU named after V. Vynnychenko, 2013. - Ed. 18: All - Ukrainian scientific and practical conference, devoted to the scientific and teaching activity of Professor V. M. Filorev. - P. 146-153. (in Ukr.)

30. Burdin, M. Land Relations Reform of the Central Council of the UNR / M. Burdin // Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo : naukovo-praktychmyi hospodarsko-pravovyi zhurnal (Entrepreneurship, economy and law: scientific and practical economic and legal journal). - 2016. - No. 11. - P. 104-109. (in Ukr.)

31. Smolii, V. A. Revolution, statehood, nation: Ukraine on the path of self-affirmation (1917-1921): Speech at the International. Scientific conference. (Kyiv National Taras Shevchenko University, June 1, 2017 / V. Smolii // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal)- 2017. - No. 3. - P. 4-7. - To the 100th Anniversary of the Ukrainian revolution of 1917-1921. (in Ukr.)

V. Gotsuliak

MYKHAYLO GRUSHEVSKYI AND AGRICULTURAL POLICY OF THE CENTRAL RADA IN MODERN UKRAINIAN HISTOROGRAPHY

To investigate the problem: M. Hrushevskiy and the agrarian policy of the Central Rada by modern Ukrainian scholars.

To analyze the main trends and peculiarities of the above mentioned problem study.

The author will pay attention to the following provisions contained in the works of the researchers. In the opinion of some of them, Hrushevskiy as a politician, being captured by the concept of autonomy, evolved and freed from it and started to defend Ukraine's independence. As a politician and historian, he described the peasants' question from the point of view of the agrarian problem decision, and differed little in his estimations from any representative of the ruling elite when reacted to the revolutionary actions of the peasantry.

The analysis of the works of modern scholars who have studied the question proves that in the social-political, economic, and legal context they investigated such aspects as the content and features of a number of laws and bills, the range of state structures involved in the development of land programs, the mechanism of implementation the main concepts of agrarian reform, the role and place in resolving the land affairs of political parties and public organizations, the mutual influence between the Ukrainian and Russian agrarian programs of various political forces, the landmarks of the peasantry in the land, the peasant movement of that time.

From this point of view, the scientific analysis of the process of legislative support for the distribution and redistribution of land in Ukrainian national state formations of 1917-1921 allows to confirm general and to formulate concrete conclusions.

First of all, the urgent need to resolve the land problem in all Ukrainian national state formations of the revolutionary era has become a catalyst for the activation of the legal policy of Ukrainian governments and the establishment of a national land law.

The Ukrainian governments didn't succeed in solving the agrarian question. It was caused not only by the frequent changes in political regimes, but also by the discreteness of the reforms they undertook.

Thus, the Ukrainian Central Rada (UCR) had declared the abolition of private land ownership, but did not implement the land reform in life. When peasants began to exercise their right to land, the UCR issued a decree on its prohibition. This caused a negative reaction of peasantry and reoriented its significant part to the Bilshovyk slogans of "socialization" of the land, which, in fact, repeated the provisions of the land legislation of the Central Rada.

For the first time the analysis of the works of contemporary Ukrainian scholars dedicated to M. Hrushevskiy and the agrarian policy of the Central Rada in the context of the historiography was carried out.

Modern Ukrainian scholars have carried out a kind of "historiographical breakthrough" in the investigation of the most controversial plots of revolutionary events of 1917-1921. They also continue to conduct a constructive dialogue on the most acute and controversial issues, thus approaching to the solution of a complex scientific problem.

The research of the leading contemporary Ukrainian scientists also identified a set of unresolved issues. Namely, the scientific works do not adequately cover the direct link between the proclamation and functioning of the Government of the Ukrainian People's Republic (UPR) and the content of the land reforms carried out with the consequences of the First World War. They identify promising trends of agrarian history research of the era of the Central Rada of the UPR.

Key words: M. Hrushevskiy, Central Council, UNR, agrarian policy, agrarian reform, land relations, land ownership, modern historiography.

УДК 94(477):63-051

А. П. Іржавська

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ВСЕУКРАЇНСЬКІ СИМПОЗИУМИ З АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ: НОВІТНЯ СТОРІНКА ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті йдеться про наукові симпозиуми з аграрної історії, які проводяться Інститутом історії України НАН України, Черкаським національним університетом ім. Богдана Хмельницького та Науковим товариством істориків-аграрників. Висвітлено проблематику, рівень і формат історико-аграрних форумів та їх вплив на перспективи досліджень з історії селянства та сільського господарства. Констатовано, що симпозиуми також виявляють пильний інтерес до сучасних питань сільськогосподарського виробництва та соціальних проблем села. Учасники аналізують і розробляють підходи до подолання нинішніх негативних тенденцій у розвитку сільського господарства, містять рекомендації щодо використання історичного досвіду для розв'язання інституціональних проблем сільської місцевості.

Ключові слова: аграрна історія, симпозиум, Наукове товариство істориків-аграрників, Науково-дослідний інститут селянства, історико-аграрні дослідження.

Постановка проблеми. Однією з ефективних і найпоширеніших форм оцінки результатів наукових

досліджень є їх належна експертиза і публічне обговорення науковцями і практиками відповідного фаху, спеціалістами народного господарства. Існує стала традиція проведення наукових форумів різного рівня і формату, серед яких в останні десятиліття послідовний характер мають симпозиуми з аграрної історії. Їх за роки незалежності України відбулося десять, вони вже набули своєї риси вітчизняної історичної науки. Кожні 2–3 роки історики селянства і сільського господарства збираються на власному симпозиумі, виносять поточні результати своїх досліджень на публічне обговорення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цей сталий науково-організаційний сегмент сучасного наукового життя привертає увагу на сторінках спеціальної фахової літератури. Вперше про започаткування симпозиумів написано у розвідці В. М. Мельниченка [1 – 2]. Роботу окремих симпозиумів розкрито у публікаціях І. А. Фаренія [3 – 4], А. П. Іржавської [5 – 7] та ін. Враховуючи сталий і послідовний характер проведення симпозиумів, існує необхідність аналізу цієї організаційної форми наукової роботи та визначення її ролі у розвитку сучасної науки.

Мету підготовленої розвідки бачимо в створенні узагальненого образу симпозиумів з аграрної історії, який би дозволив судити про їх досягнення та можливі перспективи у розвитку історико-аграрних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Всеукраїнські симпозиуми з аграрної історії мають свою вже давню традицію. Ще в часи пошуків організаційного ґрунту для утвердження національної історіографії, у далекому 1996 р., відбувся перший такий симпозиум у місті Умані у тамтешній сільськогосподарській академії, а нині – Уманський національний університет садівництва. У ньому взяли участь науковці Києва, Донецька, Харкова, Черкас, Умані, Ужгорода, Львова, Запоріжжя, Івано-Франківська, Сімферополя та інших міст України [2]. Ініціатором заходу була група авторитетних істориків-аграрників з різних науково-освітніх закладів держави: Р. Д. Лях, В. В. Калініченко, П. П. Панченко, В. І. Марочко, А. М. Шатохін та ін. У складних умовах 1990-х рр. науково-педагогічна громадськість Черкаського університету знайшла в собі сили продовжити скликання симпозиумів, у чому була активно підтримана Інститутом історії України НАН України. На початку XXI ст. симпозиуми стали звичними для істориків селянства науково-експертними заходами. Організаційну роль у їх проведенні взяли на себе Інститут історії України НАН України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького та Наукове товариство істориків-аграрників.

Визначальним фактором у долі симпозиумів став 2000 р., коли на базі науково-педагогічної громадськості Черкащини відбулася інституалізація історико-аграрних досліджень. У цей рік було засновано Наукове товариство істориків-аграрників – громадське об'єднання вчених-істориків Черкаської області, а при Черкаському національному університеті спільно з Інститутом історії НАН України було створено Науково-дослідний інститут селянства. Перед

інститутом були поставлені завдання з розробки проблем історії, культури, етнографії українського селянства. Довкола Товариства істориків-аграрників та Інституту селянства сформувалося коло дослідників селянствознавчих проблем, яке потребувало спеціального форуму для представлення, обговорення та експертної оцінки своїх наукових напрацювань.

Всеукраїнські симпозиуми з аграрної історії набули популярності серед істориків, соціологів та економістів нашої держави, і мають вже традиційний склад учасників. До представників науки нашої держави поступово долучаються й наукові сили зарубіжжя. У роботі симпозиумів брали участь науковці з білоруських, польських, російських університетів та академічних установ, часом і з інших країн. У роботі VI-го симпозиуму брав участь представник Ірану. VII-й та VIII-й симпозиуми мали статус міжнародних [8-9].

На симпозиумах розглядаються актуальні питання розвитку селянства з найдавніших часів і до сучасності, уточнюються і доповнюються вже відомі сторінки вітчизняної і світової аграрної історії та відкриваються нові теми, демонструються новітні теоретичні підходи до розв'язання питань історії селянства, агровиробництва та вирішення сучасних проблем сільського господарства і соціальних проблем села.

Для учасників симпозиумних зібрань є традиційною велика увага до XIX–XX ст. Деяко менший прояв зацікавлень – до середньовіччя та раннього нового часу. Найбільш затребувані наукові теми учасників симпозиумів – соціокультурні аспекти історії селянства, його політична культура, адаптація до процесів модернізації та ринкових відносин. Кожний з симпозиумів виявляє рубіж реального стану дослідженості історії селянства та аграрного виробництва.

Симпозиуми відіграють помітну морально-професійну та комунікативну роль у житті науково-педагогічної громадськості країни. Вони сприяють професійному оптимізму науковців і впевненості у поступальному процесі наукового оволодіння проблемами суспільного поступу, забезпечують встановлення продуктивних інтелектуальних зв'язків між істориками різних регіонів держави, зумовлюють координацію і вироблення планів наукового осягнення історичного минулого, наукову експертизу історико-аграрних досліджень.

Крім проблем історії селянства та аграрного виробництва, симпозиуми виявляють пильний інтерес до сучасних питань сільськогосподарського виробництва та соціальних проблем села. Учасники аналізують і розробляють підходи до подолання нинішніх негативних тенденцій у розвитку сільського господарства, містять рекомендації щодо використання історичного досвіду для розв'язання інституціональних проблем сільської місцевості. При цьому симпозиуми не раз безпосередньо знайомили з роботою сільгоспідприємств, не покабінетному вивчали становище трударів села. Учасники симпозиумів віддають належне тим практикам сільськогосподарського виробництва, які підтримують, створюють умови для роботи істориків-

аграрників, дають можливість знайомитися з реаліями сучасного сільського життя в усіх його аспектах. Систематичну допомогу в проведенні симпозиумів надає заслужений працівник сільського господарства України, почесний голова асоціації „Незалежне об'єднання сільськогосподарських виробників Чорнобаївського району”, почесний голова Фонду імені І.М.Піддубного Петро Григорович Душейко.

Говорячи про симпозиуми, не можна не сказати про спеціалізоване селянствознавче видання – збірник наукових праць «Український селянин», заснований Черкаським національним університетом для публікації та популяризації досліджень історико-аграрної проблематики. Матеріали симпозиумів традиційно публікуються в ньому, як і багато інших наукових публікацій відповідної тематики. Фінансовий тягар друкарських витрат, на жаль, вимушені брати на себе автори видання. На щастя, чимало випусків збірника «Український селянин» вийшло за матеріальної підтримки Аграрної партії України, добродійної допомоги практиків сільського господарства.

Кожний з проведених симпозиумів відзначений особливим колоритом, специфікою наукових подій, піднятих тем та характером організованого дозвілля на теренах «Краю Богдана і Тараса». Дозволимо позначити з найважливішими подіями десятих років наукових історико-аграрних форумів.

I-й Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії відбувся 10–12 жовтня 1996 р. на базі Уманської сільськогосподарської академії. Як зазначалося він був проведений з ініціативи групи вчених-істориків та соціологів Умані, Черкас, Києва, Харкова. У ньому взяли участь науковці Києва, Черкас, Умані, Донецька, Харкова, Ужгорода, Запоріжжя, Івано-Франківська, Сімферополя та ін. міст. Матеріали симпозиуму були надруковані у спеціальному збірнику, що вийшов у двох частинах.

II-й Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії відбувся в Черкаському державному університеті імені Богдана Хмельницького з ініціативи та при організаційному забезпеченні з боку історичних кафедр, передусім кафедри новітньої історії, та Наукового товариства істориків-аграрників. Він започаткував традицію проведення симпозиумів у Черкасах та публікацію їхніх праць у спеціалізованому селянствознавчому виданні «Український селянин». Відповідний випуск видання з'явився в 2000 р.

III-й Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії відбувся 17–18 травня 2001 р., як і належить, на базі Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького [10]. Відкривали симпозиум ректор університету професор А. І. Кузьмінський, заступник голови Черкаської обласної державної адміністрації професор А. Ю. Чабан, директор Інституту історії НАН України, академік НАН України В. А. Смолій, голова Черкаської обласної організації Аграрної партії України П. Г. Душейко. Учасники симпозиуму мали можливість прослухати наукові доповіді провідних українських вчених: С. В. Кульчицького, О. І. Гуржія, С. Р. Ляха, В. І. Марочка. Активністю відзначилася й робота в секціях симпозиуму. Крім виконання наукової

програми, учасники ознайомилися з роботою Науково-дослідного інституту садівництва лісостепу імені Л. П. Смиренка в с. Мліїв Городищенського району Черкаської області.

IV-й Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії відбувся 19–20 березня 2002 р. Він також відзначився авторитетним представництвом. З доповідями на його пленарному засіданні виступили С. В. Кульчицький, А. Г. Морозов, П. П. Панченко, О. І. Гуржій, В. І. Марочко.

Крім секційних засідань, у рамках програми симпозиуму відбувся круглий стіл за участю працівників агропромислового комплексу Черкаської області та знайомство із провідними сільськогосподарськими підприємствами Черкащини.

V-й Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії відбувся 7–8 жовтня 2004 р. Відкривали симпозиум ректор ЧНУ ім. Б. Хмельницького професор А. І. Кузьмінський, директор Інституту історії НАН України, академік НАН України В. А. Смолій, заступник голови Черкаської обласної державної адміністрації А. В. Риженко. На пленарному засіданні, крім провідних українських вчених, з доповіддю виступив голова Чернобаївської районної державної адміністрації П. Г. Душейко. По завершенню секційних засідань учасники симпозиуму ознайомилися з передовими сільгоспідприємствами Чернобаївського району Черкаської області.

VI-й Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії проходив 16–17 березня 2006 р. З вітальним словом до учасників симпозиуму звернувся ректор Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького В. Т. Поліщук, заступник голови Черкаської обласної державної адміністрації В. М. Косміна, директор Інституту історії України НАН України В. А. Смолій.

На пленарному засіданні учасники наукового заходу мали змогу заслухати доповіді провідних вчених-істориків С. В. Кульчицького, О. П. Реєнта, О. І. Гуржія, В. І. Марочка. Значна увага учасників симпозиуму була приділена значенню столипінської аграрної реформи.

У ході симпозиуму відбулася презентація I-го тому колективної монографії Інституту історії НАН України «Нариси історії українського селянства». По завершенню симпозиуму його учасники поклали квіти до пам'ятників Т. Шевченку і Б. Хмельницькому у Черкасах.

VI-й симпозиум з аграрної історії започаткував виготовлення пам'ятних значків з нагоди проведення історико-аграрних форумів.

VII-й Міжнародний симпозиум з проблем аграрної історії проходив 17–18 вересня 2008 р. Відкрив симпозиум ректор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького А. І. Кузьмінський. Зі вступним словом виступив директор Інституту історії України НАНУ, академік НАНУ В. А. Смолій. З науковими доповідями на пленарному засіданні міжнародного симпозиуму виступили О. П. Реєнт, Р. Я. Пиріг, В. В. Масненко та ін.

Учасниками симпозиуму було розглянуто проблеми історіографії, джерелознавства та методології досліджень аграрної історії, етнокультурного буття, духовності і світогляду

українського селянства, специфіки аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу, становища українського селянства в умовах ринково-капіталістичних трансформацій та політичних потрясінь XIX – початку XX ст., розвитку селянської кооперації; аграрного розвитку країн Європи у XX–XXI ст.

VIII-й Міжнародний симпозиум з аграрної історії відбувся 23–24 вересня 2010 р. на базі Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького [8 – 9]. Відкрив симпозиум ректор ЧНУ ім. Б. Хмельницького, професор А. І. Кузьмінський, зі вступним словом виступили директор Інституту історії України НАНУ, академік НАНУ В. А. Смолій, заступник голови Черкаської обласної державної адміністрації, професор А. Ю. Чабан.

Симпозиум був проведений з нагоди 10-ї річниці Наукового товариства істориків-аграрників. Протягом тривалого часу Товариство активно проявляло себе у справі організації історико-аграрних наукових форумів, організаційно і фінансово підтримувало їх проведення. Проведення наукового форуму з нагоди скромного ювілею Наукового товариства істориків-аграрників стало свідченням визнання його ролі в дослідженні аграрної історії, набуття ним статусу визнаного центру історико-аграрних досліджень. З доповідями про діяльність Товариства істориків-аграрників на пленарному засіданні симпозиуму виступили А. Г. Морозов, І. А. Фареній, М. І. Бушин, Н. І. Земзюліна.

Секції симпозиуму забезпечили мобільне і водночас не скуте регламентними рамками обговорення проблем історичного розвитку селянства. Зокрема, учасники симпозиуму познайомилися з останніми науковими розробками у сфері аграрної історії середньовічних часів та ранньомодерної епохи. Значне коло дослідників продемонструвало цікавість до суспільного поступу XIX – початку XX ст. Економічні, політичні, соціальні та культурно-світоглядні проблеми знайшли відображення у виступах учасників симпозиуму. Порушувався також широкий спектр проблем становища сільського населення у радянський період. У роботі форуму загалом взяли участь більше ста вчених-істориків, зокрема 20 докторів та 70 кандидатів наук.

По завершенні роботи учасники симпозиуму відвідали музей і могилу Тараса Шевченка у Каневі, і віддали шану Великому Кобзарю.

IX-й Всеукраїнський симпозиум відбувся 20–21 вересня 2012 р. [11]. Склад організаторів симпозиуму був традиційним: Інститут історії України НАН України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Наукове товариство істориків-аграрників.

Відкрив науковий форум ректор Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, член-кореспондент НАПН України А. І. Кузьмінський. Учасники симпозиуму з піднесенням зустріли привітання директора Інституту історії України НАН України, академіка НАН України В. А. Смолія.

На пленарному засіданні з доповідями виступили заступник директора Інституту історії України НАНУ член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт, депутат

Черкаської обласної ради, почесний голова асоціації «Незалежне об'єднання сільськогосподарських виробників Чорнобаївського району П. Г. Душейко, голова Наукового товариства істориків-аграрників А. Г. Морозов. Симпозіум відбувався за міжнародної участі. У пленарному засіданні взяли участь завідувач кафедри новітньої історії Росії Оренбургського державного педагогічного університету Д. А. Сафонов, завідувач кафедри новітньої історії Росії і краєзнавства Пензенського державного педагогічного університету О. О. Сухова, завідувач сектору аграрної історії Інституту історії Сибірського відділу РАН В. А. Ільїних.

X-й Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії відбувся 2–3 жовтня 2014 р. [5; 7]. Десятий симпозіум – свого роду ювілейний з моменту започаткування історико-аграрних наукових форумів. У його роботі взяло участь близько 100 науковців, які представили майже всі регіони України, а також науково-освітні установи ряду інших країн, зокрема Польщі, Білорусі та Російської Федерації. Серед них – представники наукових шкіл та громадськості Вінниці, Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Кам'яніця-Подільського, Києва, Кіровограда, Кременчуга, Кривого Рогу, Луцька, Львова, Миколаєва, Полтави, Тернополя, Умані, Херсона, Хмельницького, Черкас, Чернігова.

Відкрив Всеукраїнський аграрний симпозіум в.о. ректора Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького, доктор економічних наук О. В. Черевко. У своїй промові він привітав учасників і гостей форуму, вказавши на велику значимість цього заходу та основні проблеми становища сучасного аграрно-промислового комплексу нашої держави.

З розлогим вітальним словом звернувся до учасників та гостей Всеукраїнського симпозіуму директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України В. А. Смолій. Спрямовуючи роботу симпозіуму, він наголосив на актуальності та своєчасності проведення цього заходу, і зазначив, що останній покликаний розширити межі наукового пізнання і осмислити історичний досвід проведення ефективної трансформації аграрних відносин. При цьому Валерій Андрійович віддав належне зачинателям проведення симпозіумів, підкреслив роль спеціального фахового видання «Український селянин», окреслив найбільш перспективні напрямки подальшої дослідження історико-аграрних проблем.

Пленарне засідання проходило у формі доповідей з елементами наукової дискусії та обговорення. Велике зацікавлення викликав виступ почесного голови асоціації «Незалежне об'єднання сільськогосподарських виробників Чорнобаївського району», почесного голови Фонду ім. І. М. Піддубного П. Г. Душейка, член-кореспондента НАН України, головного наукового співробітника Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І. Кураса НАН України В. Ф. Солдатенка, головного наукового співробітника Інституту історії України НАН України Р. Я. Пирого, голови Наукового товариства істориків-аграрників, професор А. Г. Морозова, голови Асоціації дослідників голодоморів в Україні В. І. Марочка та ін.

Подальша робота симпозіуму проходила у діловій та творчій атмосфері у секціях. Робота усіх секцій була плідною, виступи на секційних засіданнях проходили в атмосфері жвавої наукової дискусії.

Під час симпозіуму було презентовано ювілейний випуск інформаційного вісника Наукового товариства істориків-аграрників «Історико-аграрні обрії» та колекцію пам'ятників значків. У квітні 2004 р. вийшов перший номер газети. З того часу вже три десятки цього видання побачили світ, розкриваючи події і проблеми громадського наукового життя.

На симпозіумі науковому загалу було презентовано навчальний посібник «Історія українського селянства», автором якого є завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, професор П. С. Коріненко. Учасники симпозіуму з великим інтересом поставилися до нового видання з історії селянства. Ще одним презентованим виданням на симпозіумі стала монографія завідувача кафедри архірознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету, професора А. Г. Морозова та кандидата історичних наук, викладача Черкаського медичного коледжу Л. Б. Сіріченко «Формування спільної аграрної політики країн Європейського Союзу (1990–2000 рр.)». У цій монографії комплексно проаналізовано широке коло питань, пов'язаних із формуванням аграрної політики у країнах ЄС.

Після секційних засідань учасники симпозіуму відвідали село Васютинці Чорнобаївського району Черкаської області, та ознайомились з діяльністю сучасних сільськогосподарських підприємств агрокорпорації «Дніпро».

Висновки. Симпозіуми з аграрної історії були започатковані у складних умовах 1990-х рр. Науково-педагогічна громадськість Черкаського краю взяла на себе місію скликання цих наукових форумів, і була активно підтримана Інститутом історії України НАН України. Внаслідок послідовності у скликанні симпозіумів вони стали звичними для істориків селянства науково-експертними заходами.

Всеукраїнські симпозіуми з аграрної історії мають вже традиційний склад учасників і набули популярності серед істориків, соціологів та економістів та працівників аграрно-промислового комплексу. На симпозіумах розглядаються проблеми розвитку селянства з найдавніших часів і до сучасності, апробуються новітні теоретичні підходи до дослідження історії селянства.

Симпозіуми виявляють пильний інтерес до сучасних питань сільськогосподарського виробництва та соціальних проблем села. Учасники аналізують і розробляють підходи до подолання нинішніх негативних тенденцій у розвитку сільського господарства, містять рекомендації щодо використання історичного досвіду для розв'язання інституціональних проблем сільської місцевості. При цьому симпозіуми не раз безпосередньо знайомилися з роботою сільгоспідприємств. Учасники симпозіумів високо шанують тих практиків сільськогосподарського виробництва, які підтримують, створюють умови для роботи істориків-

аграрників, дають можливість знайомитися з реаліями сучасного сільського життя в усіх його аспектах.

Всеукраїнські симпозиуми з аграрної історії витримали випробування на витривалість, а разом з ними, без малого, і ціле покоління українських істориків селянства і сільського господарства.

Список використаної літератури та джерел

1. Мельниченко В. М. З історії симпозиумів / В. М. Мельниченко // *Історико-аграрні обрії*. – № 4. – 15 березня 2006 р. – С. 1.
2. Мельниченко В. М. Шостий Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії / В. М. Мельниченко // *Історико-аграрні обрії*. – № 5. – 26 квітня 2006 р. – С. 1.
3. Фареній І. А. VIII Міжнародний симпозиум із проблем аграрної історії / І. А. Фареній // *Український історичний журнал*. – 2011. – № 1. – С. 232–235.
4. Фареній І. А. Відбувся Восьмий симпозиум з проблем аграрної історії, приурочений до 10-ї річниці діяльності Наукового товариства істориків-аграрників / І. А. Фареній // *Історико-аграрні обрії*. – № 21. – вересень 2010 р. – С. 1–3.
5. Іржавська А. П. 10-й Ювілейний... / А. П. Іржавська // *Історико-аграрні обрії*. – № 31. – 2015. – С. 3–5.
6. Іржавська А. П. Симпозиуми з аграрної історії в Україні / А. П. Іржавська // *Історико-аграрні обрії*. – № 31. – 2015. – С. 1–2.
7. Іржавська А. П. X Всеукраїнський симпозиум із проблем аграрної історії / А. П. Іржавська // *Український історичний журнал*. – 2014. – № 6. – С. 224–227.
8. Програма VII Міжнародного симпозиуму з проблем аграрної історії, 17–18 вересня 2008 р., м. Черкаси. – Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., Видавництво «Ант», 2008. – 20 с.
9. Програма VIII Міжнародного симпозиуму з проблем аграрної історії, 23–24 вересня 2010 р., м. Черкаси. – Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., Видавництво «Ант», 2010. – 20 с.
10. Програма III Всеукраїнського симпозиуму з аграрної історії, 17–18 травня 2001 р., Черкаси–Мліїв. – Черкаси: Науково-дослідний інститут селянства, 2001. – 11 с.
11. Програма IX Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії, 20–21 вересня 2012 р., м. Черкаси. – Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., Видавництво «Ант», 2012. – 16 с.

References

1. Melnychenko V. M. (2006). *From the history of the symposiums. Istorico-agrarian obrii (Historical and agrarian horizons)*, 4, 1 (in Ukr.)
2. Melnychenko V. M. (2006). *The 6th All-Ukrainian Symposium on Agrarian History. Istorico-agrarian obrii (Historical and agrarian horizons)*, 5, 1 (in Ukr.)
3. Farenii I. A. (2011). *VIII International Symposium on Agrarian History. Ukrainiyskiy istorichnyi zhurnal (Ukrainian Historical Magazine)*, 1, 232–235 (in Ukr.)
4. Farenii I. A. (2010). *The Eighth Symposium on Agrarian History, dedicated to the 10th anniversary of the activities of the Scientific Society of Historians-Agrarians. Istorico-agrarian obrii (Historical and agrarian horizons)*, 21, 1–3 (in Ukr.)
5. Irzhavska A. P. (2015). *10th Anniversary ... Istorico-agrarian obrii (Historical and agrarian horizons)*, 31, 3–5 (in Ukr.)
6. Irzhavska A. P. (2015). *Symposiums on Agrarian History in Ukraine. Istorico-agrarian obrii. (Historical and Agrarian Horizons)*, 31, 1–2 (in Ukr.)
7. Irzhavska A. P. (2014). *X All-Ukrainian Symposium on Agrarian History Issues. Ukrainiyskiy istorichnyi zhurnal (Ukrainian Historical Magazine)*, 6 (519), 224–227 (in Ukr.)
8. *Program of the VII International Symposium on Agrarian History, September 17–18, 2008, Cherkasy (2008)*. – Cherkasy : Chabanenko Yu. A., Publishing House “Ant” (in Ukr.)
9. *Program of the VIII International Symposium on Agrarian History, September 23–24, 2010, Cherkasy (2010)*. – Cherkasy : Chabanenko Yu. A., Publishing House “Ant” (in Ukr.)

10. *Program of the Third All-Ukrainian Symposium on Agrarian History, May 17–18, 2001, Cherkasy–Mlyev (2001)*. – Cherkasy : Research Institute of the Peasantry (in Ukr.)

11. *Program of the IX All-Ukrainian Symposium on Agrarian History, September 20–21, 2012, Cherkasy (2012)*. Cherkasy: Chabanenko Yu. A., Publishing House “Ant” (in Ukr.)

A. Irzhavska

ALL-UKRAINIAN SYMPOSIA ON AGRARIAN HISTORY: THE LATEST PAGE OF NATIONAL HISTORIOGRAPHY

The article describes the holding of scientific symposia on agrarian history with the active work of the Scientific Society of Historians-Agrarians and the Research Institute of the Peasantry at the Cherkasy National University. Bohdan Khmelnytsky. The issues, level and format of agrarian forums are highlighted, and it is indicated on the future prospects of agrarian research. It is indicated that the symposiums show keen interest in contemporary issues of agricultural production and social problems of the village. The article states that the participants analyze and develop approaches to overcoming the current negative trends in agricultural development, contain recommendations on the use of historical experience to solve institutional problems in rural areas.

All-Ukrainian symposia on agrarian history have gained popularity among historians, sociologists and economists of our state, and already have a traditional composition of the participants. Scientists of our state are gradually being joined by scientific forces of foreign countries. Scientists from Belarussian, Polish, Russian universities and academic institutions, sometimes from other countries, also participated in the symposiums. Symposiums more than once directly acquainted with the work of agricultural enterprises, not in-office studied the situation of the workers of the village. Participants of the symposiums highly respect those agricultural practitioners who support, create conditions for the work of historians-agrarians, give an opportunity to get acquainted with the realities of modern rural life in all its aspects.

All-Ukrainian symposia on agrarian history withstood the endurance tests, and with them, without a small, and a whole generation of Ukrainian historians of the peasantry and agriculture. The symposiums play a significant moral, professional and communicative role in the life of the scientific and educational community of the country. They promote professional optimism of scientists and confidence in the progressive process of scientific mastery of the problems of social progress, ensure the establishment of productive intellectual links between historians of different regions of the state, predetermine the coordination and development of plans for the scientific comprehension of the historical past, scientific expertise of historical and agrarian research.

Speaking about the symposiums, one can not help but say about a specialized peasant journal - the collection of scientific works “Ukrainian peasant”, founded by the Cherkasy National University for the publication and popularization of research on historical and agrarian issues. The materials of the symposiums are traditionally published in it, as well as many other scientific publications on the subject. The financial burden of printing costs, unfortunately, is compelled to take on the authors of the publication. Fortunately, many issues of the collection “Ukrainian peasant” came out with the material support of the Agrarian Party of Ukraine, the charitable help of agricultural practitioners. Each of the symposiums held is marked by a special color, specificity of scientific events, raised by the themes and the nature of organized leisure.

In addition to the problems of the history of peasantry and agrarian production, the symposiums show keen interest in contemporary issues of agricultural production and social problems of the village. Participants analyze and develop approaches to overcoming the current negative trends in agricultural development, and include recommendations on the use of historical experience to solve institutional problems in rural areas. In this, the symposiums more than once directly acquainted with the work of agricultural enterprises, not in-office studied the situation of the workers of the village. Participants of the symposiums pay tribute to the practices of agricultural production that support, create conditions for the work of historians-agrarians, give an opportunity to get acquainted with the realities of modern rural life in all its aspects.

Key words: agrarian history, symposium, scientific society of historians-agrarians, research institute of peasantry, historical and agrarian research.

УДК 930.1(477) «192»

Н. А. Ковальова

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет» (м. Дніпро)

СЕЛЯНСЬКА/АГРАРНА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ: ДИСКУСІЇ В ІСТОРІОГРАФІЇ 1920-Х РР.

У статті проаналізовано основні підходи в історіографії 1920-х рр. щодо оцінки ролі селянства Наддніпрянської України в революційному процесі початку ХХ ст.: селянська революція, аграрна революція, національно-демократична революція. З'ясовано позицію українських істориків-аграрників в історіографічному дискурсі 1920-х рр., зокрема встановлено особливості селянської революції в Україні. Виявлено вплив суспільно-політичної ситуації на розвиток досліджень з аграрної історії.

Ключові слова: селянська/аграрна революція, селянство, селянський рух, М. Покровський, С. Дубровський, М. Рубач, М. Яворський.

Постановка проблеми. Визначальними рисами історіографічного процесу в радянській Україні 1920-х рр. було становлення нових наукових осередків та дослідницьких концепцій. Провідну роль у дослідженні проблем селянства відіграв харківський осередок українських істориків-марксистів. Саме під їх впливом було сформовано концепцію аграрної революції, в контексті якої висвітлювалася роль селянства Наддніпрянської України в подіях початку ХХ ст. Російські радянські історики аналізували роль селянства цього періоду крізь призму селянської революції, етапами якої виступали події 1902 р., 1905 – 1906 рр. та 1917 р. В дискусіях 1920-х рр. сформувалися основні концептуальні засади висвітлення селянського руху з позиції класової боротьби – організованої і керованої пролетаріатом, але в Україні він мав свої особливості

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасними дослідниками розкрито окремі аспекти історіографічного дискурсу 1920-х рр. в галузі аграрної історії. Характеристиці історіографічної ситуації 1920-х рр. присвячено монографію С. Водотики [1], у якій визначено здобутки основних наукових осередків,

вплив суспільно-політичної ситуації на розвиток історичних досліджень. Загальну картину дискусії 1920-х рр. щодо змісту концепції аграрної революції у працях російських радянських істориків подав в окремій статті В. Кабанов [2]. Зміст концепції селянської революції М. Покровського проаналізував черкаський дослідник І. Фареній [3]. Основні напрями наукових пошуків українських радянських істориків з історії селянства перших десятиріч ХХ ст. охарактеризовано нами в спеціальній монографії [4, 11-21]. Загалом стан вивчення проблеми селянської революції потребує узагальнення, систематизації та відтворення недостатньо досліджених аспектів, зокрема з'ясування основних теоретико-методологічних підходів у дискусіях 1920-х рр.

Метою публікації є аналіз основних підходів, які стали визначальними в розробці в 1920-х рр. концепцій селянської/аграрної та національної революцій, виявлення їх характерних рис.

Виклад основного матеріалу. Основні напрями наукових пошуків російських радянських істориків визначила концепція пролетарської революції М. Покровського, яка вважалася «основним стрижнем революційного руху в Росії» і була панівною до 1936 р. Основні положення концепції викладено у працях М. Покровського з історії революції 1905 р., статтях і доповідях з історії революції 1917 р. і громадянської війни. Разом із цим М. Покровський підтримував концепцію селянської революції, початком якої вважав селянські бунти кінця ХVІІІ ст. [2, 31, 35]. Основними учасниками селянського руху вважалися біднота і зубожіле селянство (союзники пролетаріату), при цьому було виокремлено і дрібнобуржуазну течію в селянському русі, тобто середняків [5, 15-17, 27-28]. Концепцію селянської революції підтримали А. Шестаков (1923 р.) [6], С. Дубровський, Б. Граве (1925 р.) [7, 107]. Таким чином, у 1920-х рр. визнавалися дві революції в Росії: пролетарська і селянська.

У межах концепції селянської революції вивчали події в українському селі російські радянські дослідники 1920-х рр. С. Дубровський, А. Шестаков, Я. Яковлев. С. Дубровський проаналізував різні етапи селянської революції. Подіям 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях присвячено окрему статтю, підготовлену у співавторстві з Б. Граве [7], у якій з'ясовано мотивацію погромницької діяльності селянства (насамперед продовольчий характер виступів), оцінено учасників виступів (констатовано активну роль молоді), селянську ідеологію й тактику. Соціально-економічні передумови революції (1905 – 1907 рр., 1917 р.) та особливості розвитку селянського руху розкрито у монографії Дубровського «Очерки русской революции» [8]. У 1927 р. була опублікована праця з історії селянського руху 1917 р., у якій С. Дубровський розкривав причини селянської боротьби (відповідно до ленінських настанов), основні форми селянського руху, проаналізував аграрні програми політичних партій [9]. При цьому історик частково визнавав політичні вимоги селянства.

Критиком і опонентом С. Дубровського щодо недооцінки тим політичного характеру селянських бунтів виступав учасник подій 1905 – 1907 рр., А. Шестаков [10, 270]. Учасності селянства в революціях він присвятив значну кількість праць [див., напр.: 6], у яких аналізував форми селянського руху, селянські

організації. А. Шестаков займав найконсервативнішу позицію серед дослідників селянської революції.

Порайонну схему розвитку селянського руху в 1917 р. розробив, а також видав кілька документальних збірників з його історії Я. Яковлев [11], який мав солідний досвід партійної і військової діяльності: в 1918 – 1920 рр. був керівником Катеринославського й Київського губкомів партії, начальником політвідділу 14-ї армії, головою Харківського губкому, членом ВУЦВК. За «мирні» форми селянської боротьби та недостатнє висвітлення впливу більшовицької партії на селянство в 1917 р. він зазнав гострої критики з боку російських істориків, зокрема А. Шестакова.

Російські радянські дослідники вивчали широкий спектр інших проблем: діяльність політичних партій серед селянства в 1905 – 1907 рр. (Є. Мороховець), соціальні групи і класи (А. Хрящева, О. Чаадаєва), аграрну політику небільшовицьких режимів (О. Гуковський, Д. Кін), селянський повстанський рух (М. Кубанін). Дотримуючись економічних засад вивчення селянського руху, вони намагалися з'ясувати й суспільно-політичне тло селянської революції.

Натомість українські дослідники 1920-х рр. виступили прихильниками концепції аграрної революції: Т. Каретникова, В. Качинський, М. Рубач, В. Якиманський [12-15]. Суть концепції найбільш чітко висловив М. Рубач: під аграрною революцією українські марксистки розуміли «революційну боротьбу селянства за землю, що досягла найширших розмірів та великої глибини». Ця боротьба спрямовувалася проти поміщиків-кріпосників і була складовою загального революційного процесу [16, 259]. Основну увагу українські дослідники 1920-х рр. зосередили на вивченні таких проблем: земельна політика радянської влади та наслідки аграрної революції; селянський рух (1902 р., 1905 – 1907 рр., 1917 – 1918 рр.). Останній досліджувався відокремлено, на певних етапах.

Інших поглядів в оцінці рушійних сил селянського руху, ніж М. Покровський, дотримувалася представниця наукової школи Д. Багалія, Н. Мірза-Авакянц. У 1924 р. часопис «Червоний шлях» опублікував її наукову розвідку «Селянські рухи 1902 року на Полтавщині» [17]. Авторка ґрунтовно проаналізувала економічні умови селянського господарювання в Полтавській губернії кінця XIX – початку XX ст. і констатувала зубожіння дрібного селянського господарства. Дослідниця визначила дві причини селянських виступів (незадовільний економічний стан селянства та неврожай 1901 р.), спростувавши роль політичної агітації як причини бунтів [18, 146]. Вона розкритикувала твердження М. Покровського про керівну роль середняків. На її думку, селянські рухи 1902 р. мали стихійний характер, їх учасниками виступали переважно найбідніші селяни, а сільська адміністрація очолювала ці бунти. Виступи 1902 р. Н. Мірза-Авакянц класифікувала як початок соціальної боротьби селянства, виступи 1905 – 1906 рр. – її другу стадію. Однак ця боротьба не мала програми, була відірваною від інших класів [19, 129]. У брошурі «Селянські розрухи на Україні 1905 – 1907 року» (1925 р.) причинами селянських виступів дослідниця визначила: тяжкий економічний стан селянських господарств, деякий вплив політичних партій, війна з Японією, неврожай 1905 р. [20, 10].

Селянський рух дослідниця оцінювала як підготовку до жовтневих подій 1917 р.

З точки зору класової боротьби досліджував селянський рух 1917 р. М. Рубач. У 1920-х рр. він працював у Харкові редактором журналу «Літопис революції», завідувачем Центрального архівного управління УСРР. У статті «Аграрная революция на Украине в 1917 г.» [14] він простежив такі проблеми: ліквідацію великого поміщицького землеволодіння і землеволодіння заможних селян («куркулів»), виокремив п'ять основних етапів у розвитку селянської боротьби в 1917 р. Таким чином, М. Рубач обґрунтував підстави ліквідації радянською владою поміщицького землеволодіння та «розкуркулення» заможного селянства.

Дослідження українських науковців 1920-х рр. сприяли поширенню в історичній науці уявлення про переважно економічний характер селянського руху 1917 р. та його незначні масштаби, підтвержені статистикою Тимчасового уряду [21]. Таку позицію займали більшість українських вчених, зокрема, зосереджених навколо журналу «Літопис революції».

Спробу трактувати питання національно-визвольної боротьби українського народу в 1917–1921 рр. в руслі марксистської методології зробив М. Яворський. Свої висновки щодо осмислення національних особливостей революційного процесу в Україні він виклав у статті «Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та рухові сили» (1927 р.). Основним змістом революції 1917 р. в Україні він визначив вирішення селянського питання [22, 123; 23, 104]. Рушійними силами цієї революції, на його думку, виступали: заможне селянство; основна маса селян; українська інтелігенція. Український пролетаріат у більшості своїй не був охоплений революцією [23, 96]. У середовищі заможного селянства він виокремив два типи – феодалне і фермерське, останнє було ватажком селянських рухів, починаючи з 1905 р. [22, 119]. Подальший розвиток революції М. Яворський пояснював суперечностями між цими двома типами заможного селянства («теорія двокуркульства»), а поразку революції – через невіршеність аграрної проблеми. Сам дослідник гостро критикував український національно-визвольний рух. Однак ігнорування традиційних рушійних сил, якими для марксизму були пролетаріат і селянство, найбільше обурило опонентів М. Яворського. 90% дослідників виступили проти його «теорії двокуркульства» [24, 309].

Відмінність українських умов революції від загальноросійських обстоював В. Сухино-Хоменко: в 1905 р. більш високий рівень аграрного капіталізму зумовлював більшу зацікавленість українських селян у знищенні поміщицького і «куркульського» землеволодіння та водночас слабкість українського пролетаріату та буржуазії [25, 79, 86, 88]. Щодо 1917 р. дослідник вказував на високий рівень диференціації серед селянства й існування двох видів «куркулів»: «зачеплені» аграрною революцією і «незачеплені» нею. На його думку, аграрна революція оминула місто і Центральну Раду [25, 111]. Стан більшовицького руху в Україні в 1917 р. він деталізував в окремій статті [26]. Таким чином, В. Сухино-Хоменко запропонував інший погляд на проблему рушійних сил революції в Україні, але не конкретизував свою теорію. Головною

думкою його статей була відмінність українського історичного процесу від загальноросійського. Національне питання для українських істориків-марксистів виявилось надзвичайно болючим, як і недооцінка ролі пролетаріату в революційних подіях. Ці причини зумовили хвилю критики й самокритики обох історичних схем наприкінці 1920-х рр.

1928 р. став вирішальним для радянської історіографії: Всесоюзна конференція істориків-марксистів, яка відбулася на рубежі 1928 – 1929 рр., започаткувала новий період у розвитку радянської історичної науки як марксистської. Теза про «керівну роль» пролетаріату в революційних подіях початку ХХ ст. поступово увійшла до історичних праць [5].

Унаслідок втручання ЦК КП(б)У українські дослідники з весни 1929 р. розпочали критику ідей М. Яворського. Виступив з критикою «яворщини» і М. Рубач, хоча Всесоюзне товариство істориків-марксистів вважало її недостатньою [27, 155-156].

У 1932 р. бригада Інституту червоної професури (Г. Слюсаренко, П. Гнідаш, В. Круть, І. Кравченко) на сторінках «Історика-марксиста» розкритикувала публікації журналу «Літопис революції» за 1931 р. Автора статті «Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини» Г. Карпенка [28] було звинувачено у впливі «яворщини», неправильній оцінці селянського руху в 1917 р.: він не розкривав боротьбу проти «куркульства» і не показав зв'язок із боротьбою за радянську владу [29, 135-136]. Зазнала критики й стаття А. Іргізова «Селянський рух 1917 року на Київщині» [30] через недостатній показ класових суперечностей та боротьби в селянському середовищі [29, 136-137]. Загалом автори рецензії звинуватили редакцію «Літопису революції» в допущенні цілої низки «грубих політичних помилок» «троцькістського і правоопортуністичного» характеру й висловили обурення припиненням виходу журналу (не вийшли номери 5 і 6 за 1931 р.) замість «негайного виправлення ... помилок і негайної перебудови» своєї роботи [29, 141].

У 1934 р. М. Рубач у журналі «Історик-марксист» змушений був розкритися в допущених раніше «значних політичних помилках», особливо в ідеї потреби «додаткової схеми» для вивчення особливостей пролетарської революції в Україні, запропонованої ним 1930 р. Також він змушений був визнати класову диференціацію серед селянства вже напередодні 1917 р. [31, 29, 33]. У 1935 р. М. Рубач був заарештований. У січні 1936 р. його звільнили, але з партії виключили за «націоналістичні тенденції». У 1930-х рр. були знищені цілі наукові школи, зазнали переслідувань багато українських та російських істориків (серед останніх – С. Дубровський).

«Короткий курс історії ВКП(б)» визначив наслідки аграрної революції для селянства СРСР, які не переглядалися дослідниками практично до початку 1960-х рр.: кількість отриманої землі, реманенту тощо [32, 200, 212]. Також визнавалося посилення соціального розшарування в селянському середовищі й загострення класової боротьби вже з початку ХХ ст. [32, 7-8]. В історичній науці утвердилася концепція єдиної соціалістичної революції.

Висновки. Отже, дослідження російських істориків будувалися на основі концепції селянської революції, запропонованої М. Покровським. Вони вивчали

широкий спектр проблем: діяльність політичних партій серед селянства, становище інших верств сільського населення («куркульства», поміщицтва), аграрну політику небільшовицьких режимів. Українські історики розглядали селянську боротьбу за землю в економічному контексті, як концепцію аграрної революції. У центрі їх уваги перебували проблеми земельної політики радянської влади та її наслідки; селянський рух різних періодів (1902 р., 1905 – 1907 рр., 1917 – 1918 рр.). Спільною рисою цих концепцій був аналіз селянського руху крізь призму класової боротьби пролетаріату й селянства проти великих землевласників. Концепція аграрної революції українських дослідників передбачала економічне обґрунтування вимог селян та мотивації його участі у бунтах. Російські історики допускали часткову наявність політичних вимог селянства й ширше коло учасників боротьби (участь заможного селянства). Національні аспекти революції в Україні в руслі марксистської методології спробували розкрити М. Яворський та В. Сушино-Хоменко, однак їх ідеї були розкритиковані і засуджені. Найбільш дискусійною виявилася проблема рушійних сил революції в Україні, зокрема роль заможного селянства.

Список використаної літератури та джерел

1. Водотика С. Г. *Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування*. Херсон: ХЮІ ХНУВС, 2006. – 336 с.
2. Кабанов В. В. *Аграрная революция в России* / В. В. Кабанов // *Вопросы истории*. – 1989. – № 11. – С. 28-45.
3. Фареній І. А. *Концепція «селянської революції» у науковій спадщині Михайла Покровського* / І. А. Фареній // *Український селянин*. – 2017. – Вип. 17. – С. 68-72.
4. Ковальова Н. А. *Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902 – 1922 рр.* / Н. А. Ковальова. – Дніпропетровськ: ЛПА, 2016. – 368 с.
5. Горин П. *Историческое обоснование Октябрьской революции в работах М. Н. Покровского* / П. Горин // *Пролетарская революция*. – 1928. – № 10. – С. 5-28.
6. Шестаков А. В. *Бунт земли (крестьянская революция 1905 – 1906 г.)* / А. В. Шестаков. – М.: Красная новь, 1923. – 112 с.
7. Дубровский С. *Крестьянское движение накануне революции 1905 г.* / С. Дубровский, Б. Граев // *На аграрном фронте*. – 1925. – № 11-12. – С. 107-122.
8. Дубровский С. М. *Очерки русской революции* / С. М. Дубровский. – М.: Новая деревня, 1923. – Вип. 1. *Сельское хозяйство*. – 418 с.
9. Дубровский С. *Крестьянство в 1917 году* / С. Дубровский. – Москва; Ленинград: Госиздат, 1927. – 148 с.
10. Дубровский С. М. *Крестьянство в 1905 г. (Стенограмма доклада на публичном заседании 20 ноября 1925 г.)* / С. М. Дубровский // *Историк-марксист*. – 1926. – Т. 1. – С. 256-279.
11. Яковлев Я. А. *Крестьянская война 1917 года* / Я. А. Яковлев // *Аграрная революция. В 4-х т. / под. ред. В. П. Милотина*. – М.: Изд-во Ком. академии, 1928. – Т. II. *Крестьянское движение в 1917 г.* – С. 83-92.
12. Каретникова Т. *Аграрна революція на Україні* / Т. Каретникова // *Більшовик України*. – 1927. – № 11. – С. 44-51.
13. Качинский В. *Очерки аграрной революции на Украине* / В. Качинский. – Харьков: Державне вид-во Укр., 1922. – Вип. 1. *Уравнительный раздел земли*. – 107 с.; Качинский В. *Очерки аграрной революции на Украине* / В. Качинский. – Харьков: Госуд. изд-во Украины, 1923. – Вип. 2. *Обобществление сельского хозяйства*. – 111 с.

14. Рубач М. А. Аграрная революция на Украине в 1917 г. / М. А. Рубач // *Летопись революции*. – 1927. – № 5-6. – С. 7-45; Рубач М. А. Аграрная революция на Украине в 1917 г. / М. А. Рубач // *Летопись революции*. – 1928. – № 1. – С. 29-51.
15. Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине. По данным анкетного обследования 1922 г. / В. А. Якиманский. – Харьков : ЦСУ УССР, 1924. – 37 с.
16. Рубач М. А. Треба дійсно виправити (Про брошуру Анор. Річицького «Центральна Рада») / М. А. Рубач // *Літопис революції*. – 1930. – № 3-4. – С. 257-270.
17. Мірза-Авакянц Н. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині / Н. Мірза-Авакянц // *Червоний шлях*. – 1924. – № 7. – С. 143-158; № 8-9. – С. 144-165; № 10. – С. 105-129.
18. Мірза-Авакянц Н. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині / Н. Мірза-Авакянц // *Червоний шлях*. – 1924. – № 7. – С. 143-158.
19. Мірза-Авакянц Н. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині / Н. Мірза-Авакянц // *Червоний шлях*. – 1924. – № 10. – С. 105-129.
20. Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905 – 1907 року / Н. Мірза-Авакянц. – Харків : Держ. вид-во України, 1925. – 71 с.
21. Козаченко А. Селянський рух 1917 року на Україні / А. Козаченко // *Селянський будинок*. – 1927. – № 12. – С. 28-33.
22. Яворський М. Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили / М. Яворський // *Червоний шлях*. – 1927. – № 2. – С. 108-134.
23. Яворський М. Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та рухові сили / М. Яворський // *Червоний шлях*. – 1927. – № 4. – С. 93-116.
24. Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського // *Літопис революції*. – 1930. – № 2. – С. 267-326.
25. Сухино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні / В. Сухино-Хоменко // *Літопис революції*. – 1928. – № 4. – С. 79-119.
26. Сухино-Хоменко В. З гарячою головою нема руками спокою / В. Сухино-Хоменко // *Літопис революції*. – 1929. – № 2. – С. 231-254.
27. Иванов М. Рец. на: «Літопис революції» за 1929 г., №№ 1, 2, 3, 4 и 5-6 / М. Иванов // *Пролетарская революция*. – 1930. – № 10. – С. 152-156.
28. Карпенко Г. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини / Г. Карпенко // *Літопис революції*. – 1931. – № 1-2. – С. 67-91.
29. Слюсаренко Г. «Літопись революции». Журнал истпарта КП(б)У, № 1-2, 3, 4 за 1931 г. / Г. Слюсаренко, П. Гнидаш, В. Круть, И. Кравченко // *Историк-марксист*. – 1932. – Т. 3. – С. 135-141.
30. Іргізов А. Селянський рух 1917 року на Київщині / А. Іргізов // *Літопис революції*. – 1931. – № 4. – С. 3-34.
31. Рубач М. Кисторици крестьянских восстаний накануне октября 1917 г. (Материалы по Украине) / М. Рубач // *Историк-марксист*. – 1934. – Т. 3. – С. 29-58.
32. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / под ред. комиссии ЦК ВКП(б). – М. : Госполитиздат, 1945. – 351 с.

References

1. Vodotyka, S. G. (2006). *Historical studies of the USSR of 1920's: socio-political, organizational and conceptual foundations of functioning*. Kherson: Kherson Law Institute of Kharkiv National University of Internal Affairs (in Ukr.)
2. Kabanov, V. V. (1989). *Agrarian Revolution in Russia. Voprosy istorii (Questions of the history)*, 11, 28-45 (in Russ.)
3. Farenij, I. A. (2017). *The concept of «peasant revolution» in the scientific heritage of Michael Pokrovskiy. Ukrainskiy selianyn (Ukrainian peasant)*, 17, 68-72 (in Ukr.)
4. Kovalyova, N. A. (2016). *Peasants, landlords and the state:*

- conflicts of interest. «Agrarian Revolution» in Ukraine 1902 – 1922. Dnipropetrovsk: LIRA (in Ukr.)*
5. Gorin, P. (1928). *Historical justification of the October Revolution in the works of M. N. Pokrovskiy. Proletarskaia revoliutsia (The Proletarian Revolution)*, 10, 5-28 (in Russ.)
6. Shestakov, A. V. (1923). *Riot of the land (peasant revolution 1905–1906)*. Moscow: Red Nova (in Russ.)
7. Dubrovskiy, S., & Grave, B. (1925). *The peasant movement on the threshold of the revolution in 1905. Na agrarnom fronte (On the agrarian front line)*, 11-12, 107-122 (in Russ.)
8. Dubrovskiy, S. M. (1923). *Essays on the Russian revolution*. Moscow: New country, 1 (in Russ.)
9. Dubrovskiy S. (1927). *Peasantry in 1917*. Moscow; Leningrad: State Publishing House (in Russ.)
10. Dubrovskiy, S. M. (1926). *Peasantry in 1905. (Shorthand report at a public meeting on November 20, 1925)*. Istorik-markсист (The Marxist historian), 1, 256-279 (in Russ.)
11. Yakovlev, Ya. A. (1928). *The peasant war of 1917. The agrarian revolution*. Moscow: Publishing house Com. Academy, 1928, II, 83-92 (in Russ.)
12. Karetnikova, T. (1927). *Agrarian Revolution in Ukraine. Bilshovyk Ukrainy (Bolshevist of Ukraine)*, 11, 44-51 (in Ukr.)
13. Kachinskiy, V. (1922). *Analytical reviews of the agrarian revolution in Ukraine*. Kharkov: State Publishing House of Ukraine, 1. (in Russ.); Kachinskiy, V. (1923). *Analytical reviews of the agrarian revolution in Ukraine*. Kharkov: State Publishing House of Ukraine, 2 (in Russ.)
14. Rubach, M. A. (1927). *The Agrarian Revolution in Ukraine in 1917. Letopis revoliutsii (Chronicle of the Revolution)*, 5-6, 7-45 (in Russ.); Rubach, M. A. (1928). *The Agrarian Revolution in Ukraine in 1917. Letopis revoliutsii (Chronicle of the Revolution)*, 1, 29-51 (in Russ.)
15. Yakimanskiy, V. A. (1924). *The results of the agrarian revolution in Ukraine. According to the questionnaire survey of 1922*. Kharkov: Central Statistical Administration of the USSR (in Russ.)
16. Rubach, M. A. (1930). *It is necessary to correct (About the pamphlet of Andrei Richetskiy «Central Council»)*. Litopys revoliutsii (Chronicle of Revolution), 3-4, 257-270 (in Ukr.)
17. Mirza-Avakyants, N. (1924). *Peasant movements of 1902 in the Poltava region. Chervonyi shliakh (Red way)*, 7, 143-158; 8-9, 144-165; 10, 105-129 (in Ukr.)
18. Mirza-Avakyants, N. (1924). *Peasant movements of 1902 in the Poltava region. Chervonyi shliakh (Red way)*, 7, 143-158 (in Ukr.)
19. Mirza-Avakyants, N. (1924). *Peasant movements of 1902 in the Poltava region. Chervonyi shliakh (Red way)*, 10, 105-129 (in Ukr.)
20. Mirza-Avakyants, N. (1925). *Peasants' ruin in Ukraine from 1905 to 1907*. Kharkov: State Publishing House of Ukraine (in Ukr.)
21. Kozachenko, A. (1927). *Peasant movement of 1917 in Ukraine. Selianskyi budynok (Peasant House)*, 12, 28-33 (in Ukr.)
22. Yavorskiy, M. (1927). *The problem of the Ukrainian national-democratic revolution in 1917, its historical foundations and its motive forces*. Chervonyi shliakh (Red Road), 2, 108-134 (in Ukr.)
23. Yavorskiy, M. (1927). *The problem of the Ukrainian national-democratic revolution in 1917, its historical foundations and its motive forces*. Chervonyi shliakh (Red Road), 4, 93-116 (in Ukr.)
24. Discussion about the arrangement of Ukrainian history by M. Yavorskiy (1930). *Litopys revoliutsii (Chronicle of the Revolution)*, 2, 267-326 (in Ukr.)
25. Sukhino-Khomenko, V. (1928). *About the peculiarities of the proletarian revolution in Ukraine*. Litopys revoliutsii (Chronicle of Revolution), 4, 79-119 (in Ukr.)
26. Sukhino-Khomenko, V. (1929). *A young man in a hurry*. Litopys revoliutsii (Chronicle of Revolution), 2, 231-254 (in Ukr.)
27. Ivanov, M. (1930). *Review of: «The Chronicle of the Revolution» for 1929, Nos. 1, 2, 3, 4, and 5-6*. Proletarskaia revoliutsia (Proletarian Revolution), 10, 152-156 (in Russ.)
28. Karpenko, G. (1931). *Peasant movement in the Kyiv region*

during the Austro-Germanic occupation and Hetmanate. *Litopys revoliutsii (Chronicle of the Revolution)*, 1-2, 67-91 (in Ukr.)

29. Slyusarenko G., Gnidash, P., Krut, V., Kravchenko, I. (1932). «Chronicle of Revolution». Magazine of the history of the party CP(b)U, № 1-2, 3, 4 for 1931. *Istoriik-marksist (The Marxist historian)*, 3, 135-141 (in Russ.)

30. Irgizov, A. (1931). Peasant movement of 1917 in the Kyiv region. *Litopys revoliutsii (Chronicle of the Revolution)*, 4, 3-34 (in Ukr.)

31. Rubach, M. (1934). To the history of peasant revolts on the eve of October 1917 (Materials in Ukraine). *Istoriik-marksist (The Marxist historian)*, 3, 29-58 (in Russ.)

32. The history of All-Union Communist Party (Bolsheviks). A brief history (1945). Edited by the Central Committee of the All-Union Communist Party Of the Bolsheviks. Moscow. State Publishing House of Political literature (in Russ.)

N. Kovalyova

PEASANT/AGRARIAN REVOLUTION IN UKRAINE: DISCUSSIONS IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE 1920'S

This article is concerned with the analysis of three concepts of the peasantry participation in the revolutionary process of the early twentieth century, which originated in the historiography of the 1920's: the peasant revolution, the agrarian revolution and the national democratic revolution in the Dnieper Ukraine. There have been determined the national peculiarities of the peasant revolution in Ukraine in the interpretation of researchers of 1920-s.

The purpose of the research lies in the investigation of the main criteria that have become fundamental in the development of the concepts of peasant / agrarian and national revolutions, the identification of their characteristic features.

It has been established that within the concept of peasant revolution, events in the Ukrainian village of the early twentieth century were studied by Russian soviet researchers of the 1920's (S. Dubrovskiy, A. Shestakov, Ya. Yakovlev). Within the framework of the agrarian revolution concept, the Ukrainian historians (T. Karetnikova, V. Kachinskiy, M. Rubach, V. Yakimanskiy) have investigated a social behavior of peasantry.

The common feature of these concepts was an analysis of peasant movement through the prism of class struggle of the proletariat and the peasantry against the great landowners. The concept of the agrarian revolution in the handling of Ukrainian scholars foresaw the economic justification of the peasants' demands and the motivation for his participation in riots. Russian researchers allowed a partial presence of political demands of the peasantry and a wider range of participants in the struggle (participation of well-to-do peasantry).

Without participation of the proletariat the revolution development in Ukraine was represented by Ukrainian Marxist historians, particularly by M. Yavorskiy. In the course of the national revolution in Ukraine, in his opinion, the main role belonged to the peasants and the Ukrainian intellectuals. The well-to-do peasantry led the struggle.

The scientific novelty of the study is in generalization, classification of discussions of the 1920's in regards to agricultural history, as well as the study of under-investigated issue – criteria, which defined the assessment by Ukrainian historians of the peasantry role of Dnieper Ukraine in revolutionary process of the early twentieth century.

The investigation of Russian historians was premised on the basis of the concept of peasant revolution, proposed by M. Pokrovskiy. They studied a wide range of problems: the activity of political parties among peasants, the situation of other segments of the peasant population («rich peasants», landlords), and agrarian policy of non-Bolshevistic regimes. Ukrainian historians considered the peasant land war in an

economic context, as the concept of an agrarian revolution. In the center of their attention were the problems of land policy of Soviet power and its consequences; peasant movement of different periods (1902, 1905 – 1907, 1917 – 1918 years). The national aspects of the revolution in Ukraine, in line with the Marxist methodology, were attempted by M. Yavorskiy and V. Sukhinho-Khomenko, but their ideas were criticized and denounced: the problem of the driving forces of the revolution in Ukraine, in particular the role of the wealthy peasantry, was the most controversial.

Key words: peasant/agrarian revolution, peasantry, peasant movement, M. Pokrovskiy, S. Dubrovskiy, M. Rubach, M. Yavorskiy.

УДК 930'06-053.6(477)

Н. В. Полтавець

аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ОГЛЯД СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ УСРР

У статті представлено огляд сучасних напрацювань вітчизняних істориків, що розкривають становище сільської молоді 1920-х років. Висвітлено основні напрями та підходи до дослідження молодого покоління українського села в означений період. З'ясовано, що у більшості наукові праці спрямовані на дослідження лише організованої частини сільської молоді. Доведено, що у сучасній українській історіографії наразі немає підготовленої роботи, яка б комплексно розкрила соціальний портрет молоді. Автором окреслено питання, які потребують подальшого вивчення та наукового пошуку.

Ключові слова: сучасна історіографія, сільська молодь, молодіжний рух, громадські об'єднання.

Постановка проблеми. Сьогодні перед Україною стоять виклики щодо розбудови усіх структур демократичного громадянського суспільства. Тому серед актуальних проблем – формування та роль і місце у сучасному суспільстві селянської молоді, яка є особливою соціально-демографічною групою. Проблеми молоді завжди були актуальними, оскільки зумовлювали подальший суспільний поступ. Так, у 1920-ті рр. відбувалися процеси, які щонайменше на десятиліття визначили розвиток суспільства. Вивчення проблем становища селянської молоді в 1920-х рр. може показати закономірності сприйняття молодими людьми суспільного життя, адаптації до нього, які виявляться придатними для аналізу сучасних реалій. Усебічне дослідження явищ соціального становища сільської молоді цього періоду сприятиме глибшому уявленню про витоки суспільних процесів не лише 1930-х – 1950-х рр., а й можливо і сьогодення. З огляду на це не стане зайвим аналіз сучасних наукових напрацювань з історії сільської молоді УСРР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останні десятиліття українськими науковцями зроблені певні кроки у вивченні стану дослідження молодіжної проблеми 1920-х рр. Цілий ряд праць присвячено діяльності молодіжних громадських організацій. Їх автори В. Прилуцький [1-4], В. Коцур, В. Молоткіна [5-6], Ю. Степанчук [7], М. Фролов [8], Н. Земзюліна [9], О. Стадник [10],

В. Гайдай [11]. Напрямки більшовицької політики стосовно молоді села досліджують О. Абразума [12], А. Морозов, В. Мотуз [13], О. Чучалін [14] та А. Демартино [15]. Деякі аспекти соціальної становища сільської молоді УСРР розглядають О. Мушка [16], К. Алілуйко, С. Маркова [17; 18], С. Білан [19; 20]. Роботу громадських організацій національних меншин, зокрема у напрямку молоді, висвітлюють М. Журба [21] та Р. Мотричук [22].

У сучасний період з'явилися й розвідки історіографічного характеру. Особливості відображення функціонування молодіжних організацій УСРР у науковій літературі досліджують В. Коцур [23] та А. Зленко [24; 25]. Історики аналізують теоретико-методологічні підходи та напрямки вивчення молодіжного руху як радянського, так і сучасного періодів.

Однак, у всіх тематичних напрямках наукових праць поза увагою залишаються освітній рівень, виховання, дозвілля та інші сторони буття молодого покоління українського села 1920-х рр. У цілому розвиток сучасної історичної науки засвідчує відсутність комплексного історіографічного осмислення проблем сільської молоді УСРР та цілого ряду її соціального буття. Цим і зумовлена актуальність теми представленої розвідки.

Метою статті є аналіз сучасних досліджень із питань сільської молоді УСРР 1920-х років та з'ясування доцільності подальших наукових пошуків у відповідному напрямку.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом підготовлено чимало дисертаційних, монографічних досліджень та інших фахових публікацій з проблем молоді. Основними напрямками наукових пошуків сучасних українських істориків стали: молодіжні організації комуністичного спрямування та питання становлення тоталітарного ладу; громадські організації політичного, культурно-просвітницького характеру та організації національних меншин.

Так, молодіжний рух періоду становлення тоталітарного ладу став предметом дослідження В. Прилуцького [1-4], автора кандидатської дисертації та багатьох статей, що стосуються історії організованої частини молоді. Окрім загальних проблем розвитку юнацтва УСРР, науковець торкається й питання соціального становища селянської молоді 1920-х років, її участі у громадському житті. Дослідник робить спробу об'єктивно розглянути діяльність організованої частини молоді, зокрема поза межами комсомолу. Науковець висвітлює повсякденне життя молодих людей та їх участь у громадських організаціях, проаналізував настрої щодо політики правлячого режиму і стверджує, що впродовж 1920-х років молодь лояльно ставилася до правлячого режиму або була досить далекою від активного політичного життя. Однак, вже у 1928-1929 роках частина її висловлювалась проти заходів більшовицького керівництва, намагалася чинити опір існуючій владі у хлібозаготівельних компаніях. Дослідник відзначає, що невдоволення репресивними заходами були поширені й серед членів ЛКСМУ.

Спеціальне монографічне дослідження, що стосується діяльності молодіжних громадських організацій, підготували В. Коцур та В. Молоткіна [5]. У своїй праці історики вдаються до типологізації усіх молодіжних громадських організацій України, що

діяли протягом 1920 – 1930-х років, з'ясовують структуру, основні напрямки, форми та методи їх діяльності. Торкаючись питання селянської молоді автори доводять, що саме небільшовицькі організації культурно-просвітницького характеру користувалися широкою підтримкою молоді. Щодо комсомолу автори зазначають, що сільська молодь неохоче долучалася до його діяльності. Ідея комунізму їм була незрозуміла й далека.

Аналіз молодіжного руху, як складової полікультурного простору України 1920-х років, міститься у монографії В. Молоткіної [6]. Дослідниця зазначає, що характерною рисою молодіжного руху в Україні було велике різноманіття організацій. Так, поряд з українськими об'єднаннями, існували організації єврейської, польської, німецької молоді. Діяли й молодіжні спілки загальноросійських політичних партій і течій, які займалися культурно-освітньою діяльністю. Дослідниця звертає свою увагу на громадську позицію селянської молоді щодо суспільних трансформацій, викликаних політикою радянської влади. В. Молоткіна стверджує, що селянська молодь гуртувалась навколо «Просвіт», «Громади» й вороже ставилася до радянських організацій та культурно-освітніх установ. Проте, в умовах становлення тоталітарного режиму лише комсомол, як частина даного режиму, мав право на існування.

Деякі аспекти становища сільської молоді в контексті громадського руху в УСРР 1920-х років містяться у праці Ю. Степанчука [7]. Історик розглядає прорадянські громадські об'єднання, серед яких єврейська комуністична спілка молоді, комуністична спілка учнівської молоді, піонерська організація України. Проте, найбільш впливовою і масовою серед них, як зазначає автор, була комуністична спілка молоді України. Ю. Степанчук підкреслює, що на відміну від інших громадських організацій, не кожен бажаючий міг відразу стати членом спілки. Основним критерієм для членства була соціальна належність. Так, молодь із робітників та найбіднішого селянства приймали до спілки без рекомендацій. Окрім того, нагальною проблемою для більшовиків було налагодження діяльності комсомолу серед селянства, так як сільські комсомольці не завжди ясно усвідомлювали свої обов'язки чи завдання. Загалом автор приходить до висновку, що упродовж 1920-х років осередки КСМ були провідниками більшовицької політики на місцях.

Сучасний погляд щодо місця і ролі комсомольських осередків у політичній системі УСРР розглядає у своїх публікаціях М. Фролов [8]. Автор характеризує створення організацій та зміни, які відбулись у їхній структурі, висвітлює боротьбу комсомолу за монополію у суспільно-політичному просторі. Проте, М. Фролов наводячи статистичні дані щодо масовості у лавах осередків КСМУ, оминає чисельність селянської молоді у них.

Через призму політико-освітньої та культурної діяльності організації «Сільський будинок» висвітлюють місце й роль селянської молоді Н. Земзюліна [9] та О. Стадник [10]. Автори приходять до висновків, що подібні громадські організації в українському селі у 1920-х роках орієнтувалися на молодь й мали на меті виховання нової генерації у комуністичному дусі.

Цікавою видається публікація В. Гайдая [11], у якій автор здійснив компаративний аналіз діяльності молодіжних, селянських та громадських організацій інтелігенції УСРР та Польщі 1920-х років. Порівнюючи молодіжні громадські організації українського та польського села дослідник приходить до висновку, що як у Польщі, так і в Радянській Україні молодіжний рух досліджуваного періоду відзначався своєю класовою, політичною, ідеологічною строкатістю, а також різними завданнями – суспільно-політичними, культурно-просвітницькими.

Особливий інтерес для сучасної історіографії становить проблема політичної орієнтації молоді в УСРР. Так, О. Абразмова [12] аналізує суспільно-політичні погляди молодого покоління сільських мешканців, висвітлює роль і місце комсомолу та небільшовицьких організацій у їх формуванні. Дослідниця відзначає зусилля радянської влади здобути прихильність сільської молоді, залучити її до радянських організацій. Однак, ставлення її переважної частини до більшовицьких перетворень було негативним.

Політику більшовиків щодо молоді українського села 1920-х років розглядають у своїй статті А. Морозов та В. Мотуз [13]. Автори зазначають, що інструментом у забезпеченні прихильності до партії більшовиків молодого покоління став комсомол, головною метою якого був всеохоплюючий контроль над молоддю, її виховання у дусі комуністичної ідеології та підготовка у майбутньому резерву поповнення партії.

Деякий інтерес до проблеми антирелігійного виховання молоді проявляє публікація О. Чучаліна [14]. Автор висвітлює напрямки політики радянської влади, що стосувалась атеїстичного виховання молоді загалом. Описує форми та методи, які використовувала влада у цьому напрямку. Зрештою О. Чучалін приходить до висновку, що у 1920–1930-х роках була створена система заходів, спрямована на знищення релігійної свідомості та релігійного світогляду дітей та молоді, усунення церкви із сфери виховання та запровадження нової атеїстичної ідеології.

У дисертації А. Демартино «Повстанський рух у Середньому Подніпров'ї України (1920-ті роки)» [15] висвітлено деякі аспекти, що стосуються методів та форм ідейно-політичного впливу більшовиків на сільську молодь. Дослідник підкреслює, що основним інструментом у завоюванні прихильності сільського юнацтва був комсомол. Його активісти, окрім традиційних методів агітації, скликали безпартійні конференції сільської молоді, де створювали спілки сільської молоді, які не випадково оголошували безпартійними. Автор вказує на негативне ставлення молоді на селі до більшовиків й саме тому вони проникали у її середовище під назвою безпартійних селянських спілок молоді, які згодом були перетворені на комуністичні спілки молоді.

Висвітленню соціального становища селянської молоді, зокрема й питанням її освіти, виховання присвячені праці О. Мушки [16], С. Маркової та К. Алілуйко [17]. Так, О. Мушка у статті «Дискусії щодо розбудови системи освіти в Україні періоду 1920-1932 рр.» досліджує систему освіти УСРР, у тому числі й питання створення мережі шкіл сільської молоді, що охоплювала навчанням сільських мешканців віком

від 15 до 18 років. Загальні концептуальні складові освітньо-виховної системи молоді УСРР 1920-1930-х років містяться у публікації С. Маркової та К. Алілуйко. Автори аналізують формування суспільних орієнтирів молоді через систему освіти, з'ясовують основні функції молоді, її нові соціальні ролі та шляхи формування суспільної свідомості, що були спільними для усіх категорій молодого покоління УСРР.

У дисертації С. Маркової [18], що розкриває суспільно-політичні зміни в українському селі протягом 1917–1933 років, спеціальний розділ присвячений селянській молоді. Дослідниця наводить стратифікацію вікових меж молоді, які характерні досліджуваному періоду. Аналізує процес наповнення свідомості сільської молоді засобами впливу ідеологічної системи, висвітлює внутрішні ідейні суперечності нової радянської освітньої системи із принципами традиційного селянського сімейного виховання. Дисертантка приходить до висновків, що національна свідомість молоді, яка була пов'язана з етнічною основою, котра включала територію, мову, культуру, релігію, звичаї, традиції, історію тощо, зазнала радикальних трансформацій вже на початку 1930-х років, зокрема через діяльність радянської освітньо-виховної системи.

Висвітлює становище сільської молоді радянської України у кінці 1920–1930-х роках С. Білан [19; 20]. Автор зазначає, що саме у цей період відбулися найглибші зрушення в її середовищі, що було пов'язано із колективізацією, розкуркуленням та Голодомором 1932–1933 років. Дослідник розглядає соціальний стан та шляхи нав'язування радянських стереотипів й культурних цінностей селянській молоді в Україні. З-поміж інших проблем юнацтва, історик виділяє ранне залучення сільської молоді до сільськогосподарського виробництва, що негативно позначилось на освітньому рівні молодого покоління. Також С. Білан не оминає й питання міграції сільської молоді до міста, проблеми зайнятості та її роль у трансформаційних процесах цього періоду.

Окреме місце займають дослідники громадського руху національних меншин. Зокрема М. Журба [21], автор численних праць, що розкривають проблеми громадських об'єднань українського села, до участі у яких мала відношення і молодь. Дослідник аналізує практику використання громадських об'єднань у національній та міжнародній політиці більшовицького режиму, а також вдається до з'ясування ролі міжреспубліканських контактів селянських об'єднань у насадженні уніфікованих форм «радянської громадськості».

Р. Мотричук [22] у статті «Національні громадські об'єднання на початку 20-х рр. ХХ століття» аналізує становище національних меншин, головною метою яких було збереження національної ідентичності. Він зазначає, що порівняно з міськими, сільські організації були менш активними, і це було пов'язано із сільськогосподарськими роботами. Особливістю громадських організацій було їх релігійно-культурницьке спрямування, де використовувались різні форми та методи роботи серед молоді.

Висновки. Отже, історіографічний огляд сучасних наукових досліджень свідчить про зацікавленість вітчизняних істориків темами з історії сільської молоді. Однак, так чи інакше, питання сільської молоді УСРР

як окремої соціально-демографічної категорії, істориками розглядається через призму діяльності громадських об'єднань. Разом з тим багато проблем молоді українського села 1920-х років може бути предметом подальших досліджень. Не достатньо дослідженою залишається державна політика у сфері формування сільської молоді, її освітній рівень. Глибокого дослідження та аналізу потребують питання, що стосуються процесу формування особистості молодих людей на селі, характер і рівень їх соціальної активності. Важливо також розкрити демографічні, професійні характеристики сільської молоді, сімейне життя та соціально-статусні аспекти її становища. Окремого вивчення потребує з'ясування значення і ролі сільської молоді як чинника громадянського суспільства та водночас її вплив на формування радянського тоталітаризму. Зрештою, предметом наукового дослідження можуть бути і зміни, які відбулись у повсякденному житті української сільської молоді із встановлення радянської влади. Отже, порушена тема об'єктивно потребує подальших наукових пошуків.

Список використаної літератури та джерел

1. Прилуцький В. І. Молодіжні організації в УСРР в умовах становлення тоталітарного режиму (1920-1927 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. І. Прилуцький. – К., 1994. – 18 с.
2. Прилуцький В. І. Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1928-1933 рр.) / В. І. Прилуцький. – К. : Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 1999. – 62 с.
3. Прилуцький В. І. Опір молоді політиці правлячого режиму в УСРР в період утвердження тоталітарного ладу (1928-1936 рр.) / В. І. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – 2001. – Вип. 5. – С. 152–184.
4. Прилуцький В. І. Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928-1933 рр.) / В. І. Прилуцький // Український історичний журнал. – К., 2002. – № 4. – С. 60–81.
5. Коцур В. П. Молодіжні громадські організації в полікультурному просторі радянської України 1920-1930-х рр. / В. П. Коцур, В. К. Молоткіна. – Переяслав-Хмельницький: КСВ, 2014. – 197 с.
6. Молоткіна В. К. Молодіжні організації України в полікультурному просторі 1920-х рр. / В. К. Молоткіна // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – Вип. 41. – К., 2014. – С. 105–111.
7. Степанчук Ю. С. Комсомольці 20-х : представники молодіжного руху чи бойовий резерв партії ? / Ю. С. Степанчук // Література та культура Полісся: збірник. – Ніжин, 2004. – Вип. 27. – С. 143–146.
8. Фролов М. О. Комсомол у політичній системі радянської України 1920-1930-х рр. / М. О. Фролов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXIX. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – С. 122–130.
9. Землюліна Н. І. Діяльність сільбуду з формування комуністичної свідомості українських селян (1921–1929 рр.) / Н. І. Землюліна // Український селянин. – Черкаси, 2006. Вип. 10. – 145–148 с.
10. Стадник О. О. Діяльність сільбуду з формування комуністичної свідомості українських селян (на матеріалі Поділля) / О. О. Стадник // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. – 2011. – Вип. 19. – С. 65–70.
11. Гайдай В. В. Компаративний аналіз діяльності громадських організацій Польщі та України у 20-х рр. XX ст. / В. В. Гайдай // Вісник аграрної історії : збірник наукових праць. Вип. 1. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2011. – С. 72–81.
12. Абразимова О. М. Політична орієнтація української сільської молоді в 1920-х роках / О. М. Абразимова // Історія. Вітчизняна історія. Ключові питання у сучасній науці – 2014 : матеріали 10-ї міжнародної науково-практичної конференції. Т. 13. – 2014. – С. 7–12.
13. Морозов А. Молодіжна політика більшовиків в українському селі у 1920-х рр. / А. Морозов, В. Мотуз // Гуржіївські історичні читання : Зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 3. – С. 380–385.
14. Чучалін О. П. Антирелігійна політика радянської влади у сфері освіти та її вплив на виховання молоді у 1920-1930-х рр. / О. П. Чучалін // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / за заг. ред. І. С. Зуляка – Тернопіль, 2016. – Вип. 1. Частина 3. – С. 30–33.
15. Демартино А. П. Повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України (1918 – середина 1920-х рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / А. П. Демартино. – К., 2015. – 24 с.
16. Мушка О. В. Дискусії щодо розбудови системи освіти в Україні періоду 1920-1932 рр. / О. В. Мушка // Збірник наукових праць Херсонського державного університету. – Вип. 57. – Херсон. – 2011. – С. 28–33.
17. Маркова С. В. Освітньо-виховна система УСРР 20-х – 30-х рр. XX ст. як чинник легітимізації правлячого режиму / С. В. Маркова, К. І. Алілуйко // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – 2011. – Т. 17. – С. 340–349.
18. Маркова С. В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917-1933 рр.) : авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук / С. В. Маркова. – Чернівці, 2016. – 34 с.
19. Білан С. О. Трансформація життя українського селянства (1929-1939 рр.) / С. О. Білан. – Ніжин: ПП Лисенко, 2014. – 455 с.
20. Білан С. О. Становище сільської молоді України у 30-х рр. XX ст. / С. О. Білан // Мандрівець. – 2012. – № 4 (100). – С. 35–38.
21. Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30 рр. XX ст.) / М. А. Журба. – К.: Науковий світ, 2002. – 499 с.
22. Мотричук Р. Г. Громадські об'єднання національних меншин України у 20–30 роки XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Р. Г. Мотричук. – К., 2015. – 22 с.
23. Коцур В. П. Відображення в науковій літературі 1920-30-х рр. особливостей функціонування молодіжних організацій в умовах становлення тоталітарної системи в Україні / В. П. Коцур // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Історичні науки. – 2011. – № 30. – С. 57–69.
24. Зленко А. М. Молодіжні організації в УСРР 1920-х рр.: історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / А. М. Зленко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 23 с.
25. Зленко А. М. Громадські молодіжні організації в боротьбі за вплив на сільську молоді в 1920-х рр. Історіографія проблеми / А. М. Зленко // Наукові записки: зб. наук. статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. – Вип. LXIII (63). – С. 212–219.

References

1. Prylutskyi, V. I. (1994). Youth organizations in the USSR in the conditions of the formation of a totalitarian regime (1920–1927). Extended abstract of candidate's thesis. Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv (in Ukr.)
2. Prylutskyi, V. I. (1999). Youth of the USSR during the approval of the totalitarian system (1928–1933). Kyiv:

National acad. Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine (in Ukr.)

3. Prylutskyi, V. I. (2001). Resistance of young people to the policies of the ruling regime in the USSR during the period of the establishment of the totalitarian system (1928-1936) *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats (Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches: Interdistrict collection of scientific works)*, 5, 152-184 (in Ukr.)

4. Prylutskyi, V. I. (2002). The youth in the socio-political life of the USSR (1928-1933). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Magazine)*, 4, 60-81 (in Ukr.)

5. Kotsur, V. P. & Molotkina, V. K. (2014). Youth public organizations in multicultural space of Soviet Ukraine 1920-1930th. *Pereiaslav-Khmelnytskyi: KSV (in Ukr.)*

6. Molotkina, V. K. (2014). Youth organizations of Ukraine in the multicultural space of the 1920s. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats. (Ethnic History of the Nations of Europe: Collection of scientific works)*, 41, 105-111 (in Ukr.)

7. Stepanchuk, Iu. S. (2004). Komsomol 20's: representatives of the youth movement or the party's combat reserve? *Rehionalna istoriia ta kultura v ukrainskomu ta skhidnoievropeiskomu konteksti. Literatura ta kultura Polissia: zbirnyk. (Regional History and Culture in the Ukrainian and Eastern European Context. Literature and culture of Polissya: collection)*, 27, 143-146 (in Ukr.)

8. Frolov, M. O. (2010). Komsomol in the political system of Soviet Ukraine 1920-1930's. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. (Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya National University)*, XXIX, 122-130 (in Ukr.)

9. Zemziulina, N. I. (2006). The activities of the countryhouse with formation of the communist consciousness of Ukrainian peasants (1921-1929). *Ukrayinskyj selyanyn. (Ukrainian farmers)*, 10, 145-148 (in Ukr.)

10. Stadnyk, O. O. (2011). The activities of the countryhouse with formation of the communist consciousness of Ukrainian peasants (on materials of Podillya). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii. (Scientific notes of the Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsiubynsky. Series: History.)*, 19, 65-70 (in Ukr.)

11. Haidai, V. V. (2011). A comparative analysis of the activities of public organizations of Poland and Ukraine in the 20's of the twentieth century. *Visnyk ahrarnoi istorii: zbirnyk naukovykh prats. (Bulletin of Agrarian History: a collection of scientific works)*, 1, 72-81 (in Ukr.)

12. Abrazumova, O. M. (2014). The political orientation of Ukrainian rural youth in the 1920's. *Istorii. Vitchyzniana istoriia. Kliuchovi pytannia u suchasni nauki. Materialy 10-i mizhnarodnoi nauko-vo-praktychnoi konferentsii. (History. Patriotic history. Key issues in modern science. Materials of the 10th International Scientific and Practical Conference)*, 13, 7-12 (in Ukr.)

13. Morozov, A & Motuz, V. (2009). Youth policy of the Bolsheviks in the Ukrainian village in 1920's. *Hurzhiivski istorychni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats (Hurzhiivsk historical readings: Collection of scientific works)*. Cherkassy, 3, 380-385 (in Ukr.)

14. Chuchalin, O. P. (2016). In I. S. Zuliak (Ed). *The anti-religious policy of Soviet power in the sphere of education and its influence on the education of youth in the 1920's and 1930's. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii (Bulletin of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk. Series: History)*, 1(3), 30-33 (in Ukr.)

15. Demartyno, A. P. (2015). Insurgent movement in the Middle Dnieper of Ukraine (1918 – mid 1920's). *Extended abstract of candidate's thesis. National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. Kyiv (in Ukr.)*

16. Mushka, O.V. (2011). Discussions on the development of the education system in Ukraine during the period 1920-1932. *Zbirnyk naukovykh prats Khersonskoho derzhavnoho*

universytetu. (Collection of scientific works of Kherson State University). Kherson, 57, 28-33 (in Ukr.)

17. Markova, S. V. & Aliluiko, K. I. (2011). Educational system of the USSR of the 20's and 30's of the twentieth century as a factor in the legitimization of the ruling regime. *Osvita, nauka i kultura na Podilli. (Education, science and culture in Podillia: collection of scientific works)*, 17, 340-349 (in Ukr.)

18. Markova, S. V. (2016). Socio-political changes in the Ukrainian village in the context of the formation of the communist system (1917-1933). *Doctor's thesis. Chernivtsi National University of Yuriy Fedkovych. Chernivtsi (in Ukr.)*

19. Bilan, S. O. (2014). Transformation of Ukrainian peasant life (1929-1939). *Nizhyn: PP Lysenko (in Ukr.)*

20. Bilan, S. O. (2012). The situation of the rural youth of Ukraine in the 30's. *XX century. Mandrivets (The traveler)*, 4 (100), 35-38 (in Ukr.)

21. Zhurba, M. A. (2002). Ethnonational and international aspects of the activities of public associations of the Ukrainian village (20-30 years of XX century). *Kyiv: Naukovi svit (The scientific world)*. (in Ukr.)

22. Motrychuk, R. H. (2015). Public associations of national minorities of Ukraine in the 20-30 years of XX century. *Extended abstract of candidate's thesis. National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. Kyiv (in Ukr.)*

23. Kotsur, V. P. (2011). The reflection in the scientific literature of the 1920's and 1930's of the peculiarities of the functioning of youth organizations in the context of the establishment of a totalitarian system in Ukraine. *Naukovi visnyk Izmailskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu: Istorychni nauky. (The Izmail State Humanitarian University Bulletin, Historical Science)*, 30, 57-69 (in Ukr.)

24. Zlenko, A. M. (2010). Youth organizations in the USSR of the 1920's: historiography. *Extended abstract of candidate's thesis. The State Higher Educational Institution „Pereiaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University after Hryhoriy Skovoroda. Pereiaslav-Khmelnytsky (in Ukr.)*

25. Zlenko, A. M. (2006). Public youth organizations in the struggle for the impact on rural youth in the 1920's. *Historiography of the problem. Naukovi zapysky: Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova (Proceedings of National Pedagogical University after M. P. Drahomanov)*, 63, 212-219 (in Ukr.)

N. Poltavets

THE REVIEW OF THE MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE STUDY OF YOUNG RURAL POPULATION OF THE USSR

With the development of civil society in Ukraine, the interest in young people is growing significantly. Young people are special and dynamic social group. The future of the country depends on the peculiarities of the formation of its value, social-professional and political orientations. In this regard, attention is paid to the processes that took place in the 1920s, when there was a high level of social activity and mobility, innovation of young people. Studying of the problems of education and training of young rural population of the 1920s will allow us to understand how to avoid the repeating of the formation of the totalitarian system and to direct the activity of young people in the tideway of the formation of democratic orientations. For this reason appears the question of present interest of the degree of studying the topic of young rural population of USSR of the 1920s years is rather relevant for the Ukrainian historiography.

The purpose of the article is to analyze the state of scientific research results of the topic of young rural population of USSR of the 1920s years is rather relevant for the Ukrainian historiography. The object of research is young rural population. The subject is the review of theoretical and methodological approaches of historians to the study of young

people of the Ukrainian village in the 1920s.

During the research it is revealed that the main attention is concentrated on illumination of young rural population through activity of public organizations.

One of the first who considered a state and content of work of the organized part of young people of USSR was V. I. Prylutskyi. He showed the socio-political portrait of young rural population and compared it with young workers. He highlighted the activities of non-Bolshevistic youth associations.

A number of historians opens a question of activity of young rural population in the light of the activities of the communist organizations. These are V. P. Kotsur, V. K. Molotkina, Yu. S. Stepanchuk, N. I. Zemziulina, O. O. Stadnyk, M. O. Frolov. The policy of the Bolsheviks in relation to young people and political views of active young rural population are covered by O. M. Abrazumova, A. P. Demartyno, A. H. Morozov ta V. K. Motuz. The social situation of young people in the village is reflected in the works of S. V. Markovoi ta K. I. Aliluiko. V. V. Haidai carried out a comparative analysis of the youth movement of the USSR and Poland. A separate place in the modern Ukrainian historiography is the study of the youth of ethnic minorities.

The analysis of the existing historiography allows the author to draw conclusions concerning the degree of studying the topic of young rural population of USSR by modern Ukrainian historians. The available publications indicate about the high interest in the question of young people. However, most historians illuminate young people through public associations. At the moment, a special study was not prepared that would fully reveal the social portrait of the young people of the Ukrainian village of the 1920s.

Key words: modern historiography, young rural population, youth movement, public associations.

УДК[930.1:050.48(477«1957/1991»)]:929 Хмельницький

Ю. С. Степанчук

кандидат історичних наук, доцент, докторант
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЯК ДЕРЖАВНОГО ДІЯЧА В ПУБЛІКАЦІЯХ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» (1957-1991 РР.)

У пропонованій статті проаналізовано образ Б. Хмельницького, окреслений на сторінках «Українського історичного журналу» з 1957 по 1991 рік. Історіографічне значення цього періодичного видання й в тому, що в ньому відображений хід концептуальної переоцінки та фактологічної історії української державності середини XVII ст. Зокрема, на сторінках «Українського історичного журналу» була піднята ідеологічно загострена тема місця і ролі Б. Хмельницького в українському державотворчому процесі.

Ключові слова: «Український історичний журнал», гетьман Богдан Хмельницький, історики, історіографія, українська державність середини XVII ст.

Постановка проблеми. «Український історичний журнал» – це фаховий часопис українською мовою, заснований у 1957 році. Від тоді журнал часто публікував статті, які хоча і спіралілися на марксистську методологію та мали виразний ідеологічний супровід, проте стосувалися української державності середини XVII ст. Проте, з початку 1970-х та до кінця 80-х років у вітчизняній історіографії дослідження присвячені історії українського державотворення, практично

ігнорувалися. Наукові праці наступного часу обмежувалися темами, які вписувалися в офіційну ідеологічну схему: «возз'єднання» України з Росією та ролі при цьому народних мас, неспроможності «буржуазних» фальсифікацій цієї теми, проявів суспільних антагонізмів, соціально-економічного становища селянства, музейної історії тощо.

Нові підходи у трактуванні української державності середини XVII ст. намітилися після проголошення в 1985 р. М. Горбачовим «гласності» та суспільно-політичної лібералізації. У розкритті ідеологічних стереотипів та поширених суспільно-історичних переконань значна роль припала на «Український історичний журнал». Після проголошення Незалежності України наукове видання отримує широкі можливості для висвітлення всього комплексу питань з історії України та української державності середини XVII ст. зокрема.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Про формування історіографічного образу Б. Хмельницького як державного діяча на сторінках «Українського історичного журналу» радянського періоду, йдеться у публікаціях О. Апанович [1], І. Бойка [2; 3], І. Гапусенка [4; 5], В. Голобуцького [6; 7], І. Крип'якевича [8; 9], Д. Наливайка [10], Ю. Пінчука [11], Ф. Шевченка [12; 13] та інших істориків.

Мета статті полягає у тому, щоб на підставі аналізу публікацій, уміщених в «Українському історичному журналі» упродовж 1957 – 1991 рр., дослідити історіографічний образ Б. Хмельницького.

Виклад основного матеріалу. Окреслення постаті гетьмана Б. Хмельницького як творця Української національної держави середини XVII ст. на сторінках «Українського історичного журналу» було розпочато в 1957 р. публікацією І. Крип'якевича «Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького», що була присвячена 300-річчю з дня смерті гетьмана [8]. Вчений характеризує Б. Хмельницького як талановитого будівничого національної держави й широко послуговується словосполученнями «українська державність», «керівник держави», «державне будівництво», «державні інтереси», «державна територія», «державна влада», «вимоги держави», «державні плани». Автор зазначає, що гетьман першим ввів до офіційних документів нову народну назву – Україна [8, 104]. Історик акцентує увагу на намірі Б. Хмельницького створити «незалежну і відокремлену державу», «руську монархію», про що сам гетьман висловлювався перед польськими послами в Переяславі у лютому 1649 р. [8, 99].

Процес творення Б. Хмельницьким української державності І. Крип'якевич описує крізь призму розбудови козацького війська, запровадження козацького адміністративного устрою, творення фінансової системи, дипломатичних заходів гетьмана, які не обмежувалися лише стосунками з Московською державою. Дослідник зазначив, що гетьман був прихильником сильної влади [8, 100]. У рамках тодішньої історіографічної концепції, І. Крип'якевич зауважує, що це було одним із чинників симпатії гетьмана до Російської централізованої держави. Стосовно причин занепаду Польщі, то Б. Хмельницький вбачав їх у слабкості королівської влади [8, 100].

Особливий інтерес у контексті нашого дослідження викликає публікація І. Бойка «До питання про державність українського народу в період феодалізму». Автор визнає, що з погляду матеріалістичного розуміння розвою суспільства, думка про відсутність у дорадянський період своєї державності в українського народу – історично невиправдана. Окрім цього, така ідея не витримувала жодної критики і була політично шкідливою, оскільки солідаризувалася з історіографією, що відмовляє українському народу у здатності створити власну державу [2, 27]. Автор підкреслив, що початки української державності сягають давніх «феодальних» часів. Перші державні утворення на території Східної Європи виникали як князівства, із яких і постала Київська Русь. Науковець описав й подальші форми української державності, зокрема, й на Запоріжжі [2, 33]. Проте І. Бойко вважає, що вищий етап її формування припадає на період Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького [2, 31]. Історик зазначив, що козацький штаб на чолі з Б. Хмельницьким вже із самого початку став відігравати роль органу державної влади [2, 31]. Із подальшим перебігом подій, як зауважує І. Бойко, реальна влада повністю зосереджується в руках Б. Хмельницького: гетьман був головою збройних сил країни, йому належали вищі судові функції та керівництво зовнішніми відносинами. З ним підтримували зв'язки уряди майже всіх сусідніх держав [2, 32].

Дослідник зазначає, що Українська держава функціонувала на основі чіткої ієрархії: вищий або генеральний уряд на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким, середній (полковий) – на чолі з полковником – і нижчий (сотенний) – на чолі із сотником. Були ще міські та сільські козацькі отамани. Усі посади, від вищої до нижчої, були виборними [2, 31].

На переконання І. Бойка, доказом існування Української держави на чолі з Б. Хмельницьким є наявність основних компонентів державності: території, місцевих адміністративно-політичних органів влади, війська, фінансової системи, правових інституцій тощо [2, 34].

Як і І. Крип'якевич, І. Бойко характеризував Б. Хмельницького прихильником міцної монархічної влади й підкреслював, що створення сильної централізованої держави на чолі з монархом було для того часу прогресивним явищем [2, 33].

Науковець зауважував, що Переяславська рада 1654 року окреслила новий етап у розвитку української національної державності. Адаже усі органи влади, що створилися в ході Визвольної війни, залишилися й продовжували виконувати всі належні їм державні функції – внутрішні і зовнішні. Відзначимо, що автор подав розлогу та майже незаангажовану оцінку української, польської, російської та дорадянської історіографії з питань української державності середини XVII ст. та проаналізував юридично-правовий зміст «Березневих статей». При цьому порівнював висновки М. Грушевського, Д. Багалія, М. Василенка, М. Слабченка, М. Костомарова, В. Мякотіна, П. Куліша, Г. Карпова, І. Крип'якевича, М. Петровського [2, 33]. Останній, зокрема, також вважав, що в роки Визвольної війни існувала українська державність, що «являла собою республіку козаків». І. Д. Бойко робить висновок, що українська

державність у роки Визвольної війни є незаперечним фактом [2, 32].

Безумовно, публікація тем, пов'язаних з історією українського державотворення, на сторінках радянського академічного видання стала можливою завдяки деяким факторам: періоду т. зв. «хрущовської відлиги» та авторитету І. Крип'якевича й І. Бойка, науковий світогляд яких опирався на дорадянську історіографічну спадщину, зокрема державницького напрямку. Певною мірою це підтверджував М. Кравець, який на сторінках журналу вказав, що робота, спрямована на об'єктивне висвітлення діяльності окремих історичних осіб (зокрема М. Драгоманова), розгорнулася лише після XX з'їзду КПРС [14, 151].

У середині 1960-х рр. на сторінках «Українського історичного журналу» розгорнулася наукова дискусія, викликана публікацією О. Апанович «Національно-визвольні війни в епоху феодалізму» [1]. І. Крип'якевич та І. Бойко висловили власні міркування стосовно національної свідомості українського народу та української державності XVI – першої половини XVII ст. [9]. Наприклад, І. Бойко звернув увагу, що О. Апанович, порушивши дуже важливу тему української державності середини XVII ст., «не розкрила цього положення і не підтвердила його» [3, 85].

Значний історіографічний інтерес мають публікації Д. Наливайка. «Український історичний журнал» шість номерів поспіль друкував його працю, присвячену характеристиці західноєвропейських історико-літературних джерел про Визвольну війну під проводом Б. Хмельницького. Дослідник з досить дозованою ідеологічною критикою показав англійську, італійську, німецьку, французьку, шотландську автентичну історіографію, де засвідчено високий ступінь міжнародного резонансу повстання під проводом Б. Хмельницького [10].

Грунтовними є статті І. Гапусенка. Історик крізь призму української радянської історіографії, хоча й відзначив роль Б. Хмельницького як видатного державного діяча у «возз'єднанні України з Росією», проте не обійшов мовчанням і праці М. Грушевського, В. Антоновича, О. Бодянского, Д. Багалія, О. Єфименко, М. Костомарова, П. Куліша, А. Скальковського та інших дорадянських істориків, прізвища яких у 1970-80-х роках практично шезнуть із наукового обігу [4; 5].

На початку 1970-х рр. тема української державності поступово зникає зі шпальт «Українського історичного журналу», що може бути пояснено посиленням ідеологічного контролю в СРСР, пов'язаного з періодом «неосталінізму».

Попри це, наукове видання опублікувало статтю Ю. Пінчука, який назвав М. Костомарова видатним прогресивним буржуазним істориком й охарактеризував близько двадцяти його праць, присвячених подіям 1648 – 1654 років, визначальне місце в яких посіла постать Б. Хмельницького. Автор зауважив, що історик зробив певний внесок у справу вивчення розвитку української державності. Ю. Пінчук наводить, як приклад, запитання М. Костомарова до М. Устрялова та М. Погодіна, які не визнавали того, що під час «Хмельниччини» народжувалася Українська держава: «Як це Хмельниччина не залишила після себе ніякої

суспільної установи? А Гетьманщина, що існувала після Хмельницького..., хіба це не суспільна установа?» Такий підхід до історичного минулого українського народу Ю. Пінчук оцінює як безумовний крок уперед в історіографії [11, 23].

Історіографічна характеристика Ю. Пінчуком наукових положень М. Костомарова побудована на засадах дихотомії, що стало тодішнім історіографічним правилом в оцінці дворянських чи т. зв. «буржуазних» істориків. Суспільний розвиток радянська історична наука розглядала з позицій «єдино правильного» учення класиків марксизму-ленінізму, усе інше – заперечувала й відкидала як антинаукове й непрогресивне. У кращому разі, умовиводи науковців-антагоністів інтерпретувалися відповідно до... «єдино правильної» теорії. Так, засуджуючи позицію М. Грушевського й В. Антоновича, які вважали політичною помилкою союз Б. Хмельницького з Росією, Ю. Пінчук акцентує на позитивних характеристиках М. Костомаровим політики Б. Хмельницького стосовно Росії [11, 24]. Зрозуміло, що без цих наголошувань, які повністю збігаються з «Тезами про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 – 1954 рр.)», поява публікації була б неможливою.

В одному з номерів «Українського історичного журналу» цього періоду А. Барабой проаналізував важливу проблему самотитулування Б. Хмельницького. Називаючи гетьмана великим державним діячем і дипломатом, який обережно й політично мудро ставився до змісту самотитулування, історик зазначив, що Б. Хмельницький шість років був необмеженим володарем [15, 73]. За цей час гетьман переважно позиціонував себе як «гетьман з Військом Запорозьким». А. Барабой звернув увагу на те, що з 249 документів Б. Хмельницького, які належать до 1654–1657 років, 71 не мають в титулі слів «єго царського величства». Зокрема, це стосується листів гетьмана до жителів західноукраїнських земель та Білорусії. Науковець пов'язує це з бажанням української козацької старшини включити Львів із західними українськими землями і Білорусії до складу України – Війська Запорозького [15, 74].

В одному з номерів журналу Ф. Шевченко, на основі висловлювань Б. Хмельницького та інших документальних свідчень, показав високий освітній рівень та рівень історичних знань Б. Хмельницького про минуле українського народу. Вказуючи, по суті, на наступність українського державотворення, історик підкреслив, що гетьман добре знав події періоду Київської та Галицько-Волинської держав [12, 131]. С. Кілессо назвав Б. Хмельницького видатним українським державним діячем і полководцем, з ім'ям якого пов'язані визначні події і пам'ятки культури [15, 106]. Дослідник на основі даних обміру фундаменту будинку Б. Хмельницького в 1854 р., документальним описам П. Куліша та порівняльній аналогії вцілілих жител козацької старшини (кам'яниць), здійснив умовну архітектурну реконструкцію резиденції Б. Хмельницького в Суботіві [16].

Заслужують на увагу публікації «Українського історичного журналу» другої половини 1970-х рр., які є дотичними до теми українського державо-творення середини XVII ст. Ці статті не містять покликань на класиків марксизму-ленінізму та мають об'єктивний науковий характер. Так, В. Степанков на основі аналізу

доступних на той час українських та польських джерел виокремив соціальні суперечності в українському суспільстві та внутрішню боротьбу в середовищі козацької старшини, спрямовану проти політики примирення Б. Хмельницького з Польщею [17]. Не менш актуальну й дотепер проблему соціально-економічної політики гетьманського уряду охарактеризував В. Голобуцький. Не маючи змоги відкрито застосовувати термінологію, пов'язану з існуванням української державності, учений глибоко дослідив такі її ознаки, як присутність міжнародної торгівлі у вигляді довготривалих торговельних угод. Так, характеризуючи проект торговельного договору з Туреччиною, історик підкреслив, що він передбачав надання різних пільг українським купцям протягом 80-100 років [6, 34]. На переконання історика, це свідчить про глибокий інтерес Б. Хмельницького до економічних проблем, про зрілість економічної думки в Україні в середині XVII ст.

До кінця 1980-х рр. у вітчизняній історіографії дослідження присвячені історії українського державотворення, практично ігнорувалися. Проте, цей період відзначається позитивною тенденцією розширення джерельної бази Визвольної війни. На шпальтах журналу в опрацюванні В. Голобуцького [7], С. Заремби [18], Ю. Мицика [19; 20], С. Плохія [21], Ф. Шевченка [13] з'являються нові автентичні письмові свідчення середини XVII ст., які започаткували існування джерельної альтернативи «Документам Богдана Хмельницького. 1648-1657».

Проголошена в 1985 році М. Горбачовим «гласність» та суспільно-політична лібералізація почали приносити несподівані, але позитивні результати. Як засвідчує С. Кульчицький, перебудова в історичній науці фактично розгорнулася в 1988 – 1989 рр. Історик зазначає, що спочатку в окремих газетних і журнальних статтях на суспільно-політичну тематику, згодом – у брошурах і наукових журналах почали переглядати деякі стереотипні положення вітчизняної історії. У 1990–1991 роках з'явилися перші монографічні праці, написані з позицій нового мислення [22, 4].

В історичній науці відбувався поступовий, але всезагальний відступ від класової концепції та засад марксистської методології. Тема державотворчої діяльності Б. Хмельницького на шпальтах «Українського історичного журналу» почала впевнено відроджуватися наприкінці 1980-х років. У цей час у республіці пройшла низка наукових конференцій і «Круглих столів», присвячених історії запорозького козацтва та подіям Визвольної війни середини XVII ст. Зокрема, нові підходи у трактуванні історії козацької України та її лідерів стали помітними в оприлюднених О. Гуржієм на сторінках журналу результатах Круглого столу «Актуальні проблеми української історичної медієвістики», що відбувся 22-23 травня 1989 р. в Кам'янці-Подільському. Під час роботи «Круглого столу» В. Степанков представив наукову доповідь «До питання про формування української держави в середині XVII ст.», де вперше після тривалого часу проблема національного державотворення прозвучала на академічному рівні. О. Гуржій відзначив високий ступінь зацікавленості, який викликала ця проблема [23, 158].

В. Щербак оприлюднив результати Першої республіканської конференції «Проблеми історії

запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці», що проходила на о. Хортиця 18-20 січня 1990 р. [24, 156].

Підсумки наукової конференції «Берестецька битва в історії України», яка відбулася 16-17 червня 1990 р. в селі Острів Червоноармійського району Ровенської області, опублікував В. Сарбей. Історик зазначив, що українське козацтво – це збройна сила, яка заклала підвалини української державності [25, 160].

Стратегію нової наукової інтерпретації подій, пов'язаних з історією козацтва, Визвольної війни та її керівника Б. Хмельницького, обрали учасники «Круглого столу», присвяченого 500-річчю виникнення українського козацтва під назвою «Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми» [26]. Історики В. Смолій, В. Степанков, В. Щербак, Ю. Мицик, В. Замлинський, О. Пугро, Я. Дашкевич не лише виробили нові наукові концепції у вивченні зазначених тем, а й заклали потужний фундамент відновлення державницької історіографічної школи в Україні. В. Степанков назвав Українську козацьку республіку унікальним державним утворенням на європейському континенті і наголосив на доцільності створення в Інституті історії АН УРСР окремого сектору вивчення історії українського козацтва [26, 24].

Наприкінці 1990 р. в «Українському історичному журналі» була надрукована «Республіканська програма наукових досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР». З-поміж інших, до пріоритетних напрямів історичних досліджень було віднесено й період Визвольної війни 1648 – 1654 рр. та умови Переяславського акту 1654 р. [27, 5].

Завдяки ґрунтовній рецензії С. Макарчука в «Українському історичному журналі» у 1990 р. широко відомим став факт появи монографії польського історика Я. Качмарчика «Богдан Хмельницький». Рецензент зазначив, що книга написана з іншим баченням історії і є своєрідною політичною біографією видатного державного й військового діяча України. Я. Качмарчик прирівнює Б. Хмельницького до найвидатніших історичних постатей свого часу, зокрема таких, як О. Кромвель і Дж. Мазаріні [28, 150].

В. Горобець опублікував повідомлення про роботу Республіканських наукових читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку», проведені напередодні проголошення державного суверенітету України на базі Черкаського державного педагогічного інституту у квітні 1991 р. У науковому форумі взяли участь близько сорока вітчизняних учених, фахові висновки яких стали базовими в розбудові новітньої національної історіографічної концепції революційних подій середини XVII ст. [29].

Одними з перших науково-теоретичних праць на сторінках «Українського історичного журналу» з проблем української державності середини XVII ст. стали статті В. Смолія, О. Гуржія та В. Степанкова. Так, у публікації «Становлення української феодальної державності» В. Смолій та О. Гуржій констатують, що виникнення та генеза середньовічної етнічної держави українців у радянській історичній та правовій науці майже не висвітлені, а розв'язання цієї важливої проблеми є вкрай незадовільним. Покликаючись на

відомих істориків та економістів стосовно визначення термінів «держава», «державність», В. Смолій та О. Гуржій доводять, що державне утворення, яке виникло в роки Визвольної війни, було черговим етапом формування української державності. Спираючись на класичні ознаки державності, прийняті світовою історичною наукою, дослідники науково аргументували, що ці ознаки виявлялися і в Гетьманщині як окремому політичному утворенні. Маючи політичну владу, територію, політико-адміністративний устрій, суд і судочинство, фінансову та податкову системи, військо, соціальну структуру населення, міжнародне визнання, Україна закріпилася як суверенна, незалежна держава. На підтвердження тези про невідповідність козацької державності і продовжуючи традиції козацьких літописців, автори звернулися до питання генези української державності з Антських часів до середини XVII ст. [30, 13].

Реалізації козацтвом державотворчої функції присвячені статті В. Смолія «Українська козацька держава» та «Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті». У цих працях на засадах державницької історіографії та національної ідеології висвітлено й постать Б. Хмельницького [31; 32].

В. Степанков у статті «Богдан Хмельницький і проблеми державності України» довів, що навесні 1648 року Хмельницький уперше проголошує політичну програму, яка передбачала надання козацькій Україні автономії в складі Речі Посполитої. Історик переконливо зауважує, що це чітко проступає у вимогах, які Б. Хмельницький передав польському уряду після битв під Жовтими Водами і Корсунем: відновлення всіх козацьких прав і вольностей; скасування прав воевод і старост на міста, фортеці і королівські володіння; створення по Білу Церкву удільної, з визначеними кордонами, держави. В. Степанков зазначив, що впродовж березня-травня 1648 року в розвитку політичної думки України зроблено істотний крок вперед – уперше сформовано ідею потреби створення козацької держави [33, 118]. Слід відзначити, що на початку 1990-х років В. Степанков разом з В. Смолієм аргументовано запропонували називати події середини XVII ст. не Визвольною війною, а Українською національною революцією та обґрунтували розширити її хронологічні межі до 1676 року.

Висновки. Незважаючи на ідеологічні перепони радянського періоду «Український історичний журнал» поповнив вітчизняну історіографію десятками наукових статей, де розглядаються окремі питання державотворчої діяльності гетьмана Б. Хмельницького. Наприкінці 1980-х рр. журнал став флагманом трансформаційних процесів та переосмислення методології вітчизняної історіографії, зокрема, теми української державності середини XVII ст.

Список використаної літератури та джерел

1. Апанович О. М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму / О. М. Апанович // Український історичний журнал. – 1965. – № 12. – С. 29-38.
2. Бойко І. Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму / І. Д. Бойко // Український історичний журнал. – 1968. – № 8. – С. 27-38.
3. Бойко І. Д. Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму / І. Д. Бойко // Український історичний журнал. – 1966. – № 2. – С. 84-87.

4. Гапусенко І. М. Радянські історіографічні дослідження з історії України періоду феодалізму / І. М. Гапусенко // Український історичний журнал. – 1968. – № 1. – С. 141-144.

5. Гапусенко І. М. Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. та возз'єднання України з Росією в українській радянській історіографії / І. М. Гапусенко // Український історичний журнал. – 1968. – № 12. – С. 130-132.

6. Голобуцький В. О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648-1657 рр.) / В. О. Голобуцький // Український історичний журнал. – 1979. – № 1. – С. 25-35.

7. Голобуцький В. О. Про одну легенду з історії України XVII ст. / В. О. Голобуцький // Український історичний журнал. – 1985. – № 9. – С. 132-140.

8. Крип'якевич І. П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (до 300-річчя з дня смерті) / І. П. Крип'якевич // Український історичний журнал. – 1957. – № 1. – С. 94-105.

9. Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. / І. П. Крип'якевич // Український історичний журнал. – 1966. – № 2. – С. 82-84.

10. Наливайко Д. С. Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648-1654 рр. / Д. С. Наливайко. // Український історичний журнал. – 1969. – № 8. – С. 137-143; № 9. – С. 137-143; № 10. – С. 141-145; № 11. – С. 131-136; № 12. – С. 129-132; 1970. – № 1. – С. 138-140.

11. Пінчук Ю. А. Визвольна війна 1648-1654 рр. і возз'єднання України з Росією в оцінці М. І. Костомарова / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 17-27.

12. Шевченко Ф. П. Історичне минуле в оцінці Б. Хмельницького: (До 375-річчя від дня народження Б. Хмельницького) / Ф. П. Шевченко // Український історичний журнал. – 1970. – № 12. – С. 126-132.

13. Шевченко Ф. П. Мыцык Ю. М. Аналіз источников по истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов (Днепропетр. гос. ун-т. – Днепропетровск, 1983. – 80 с. / Ф. П. Шевченко // Український історичний журнал. – 1986. – № 3. – С. 150-151.

14. Кравець М. М. Е. Горнова. Оцінка діяльності Михайла Драгоманова в українській, російській і польській історіографії, Ополє, 1967, 118 с. / М. М. Кравець // Український історичний журнал. – 1968. – № 8. – С. 150-151.

15. Барабой А. З. Чому Богдан Хмельницький самотитудувався по-різному? / А. З. Барабой // Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 70-74.

16. Кілессо С. К. Будинок Богдана Хмельницького в Суботові / С. К. Кілессо // Український історичний журнал. – 1972. – № 7. – С. 106-110.

17. Степанков В. С. Антифеодальна боротьба на Україні після укладання Зборівської угоди (1649-1650 рр.) / В. С. Степанков // Український історичний журнал. – 1975. – № 1. – С. 98-102.

18. Заремба С. З. Возз'єднання України з Росією у висвітленні українських літописців другої половини XVII – першої половини XVIII ст. / С. З. Заремба // Український історичний журнал. – 1978. – № 10. – С. 43-52.

19. Мицик Ю. А. «Кройніка о землі Полской» Ф. Софоновича про визвольну війну українського народу 1648-1654 рр. і возз'єднання України з Росією / Ю. А. Мицик // Український історичний журнал. – 1979. – № 6. – С. 116-123.

20. Мицик Ю. А. Невідомий лист Тимофія Хмельницького / Ю. А. Мицик // Український історичний журнал. – 1984. – № 1. – С. 128-130.

21. Плохій С. М. Документи Богдана Хмельницького на сторінках творів І. Пасторія / С. М. Плохій // Український історичний журнал. – 1984. – № 2. – С. 137-141.

22. Кульчицький С. В. Історія України: спроби нового бачення / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 3-5.

23. Гуржій О. І. “Круглий стіл” з питань історії феодалізму на Україні / О. І. Гуржій // Український

історичний журнал. – 1989. – № 9. – С. 157-158.

24. Щербак В. О. Перша республіканська конференція з історії запорозького козацтва / В. О. Щербак // Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С. 156.

25. Сарбей В. Г. Наукова конференція з історії Берестецької битви / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 159-160.

26. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу») // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 12-29.

27. Республіканська програма наукових досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 3-9.

28. Макаруч С. А. Рецензія на книгу Я. Качмарчика «Богдан Хмельницький» / С. А. Макаруч // Український історичний журнал. – 1990. – № 6. – С. 149-151.

29. Горобець В. М. Республіканські наукові читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» / Горобець В. М. // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 157-159.

30. Смолій В. А. «Становлення української феодальної державності» / В. А. Смолій, О. І. Гуржій // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 10-20.

31. Смолій В. А. Українська козацька держава / В. А. Смолій // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 5-11.

32. Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті / В. А. Смолій // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 61-72.

33. Степанков В. С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України / В. С. Степанков // Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 115-126.

References

1. Apanovych O. M. (1965). The national-liberation wars at the period of feudalism. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 12, 29-38 (in Ukr).
2. Boiko I. D. (1968). To the question of the Ukrainian people's statehood at the period of feudalism. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 8, 27-38 (in Ukr).
3. Boiko I. D. (1966). Once more about the of the national-liberation wars at the period of feudalism. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 2, 84-87 (in Ukr).
4. Hapusenko I. M. (1968). The Soviet historiographic researches in the history of Ukraine of the period of feudalism. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 1, 141-144 (in Ukr).
5. Hapusenko I. M. (1968). The liberation war of the Ukrainian people in 1648-1654 years and reunion of Ukraine with Russia in the Ukrainian Soviet historiography. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 12, 130-132 (in Ukr).
6. Holobutsky V. O. (1979). The social and economic policy of hetman administration (1648-1657). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 1, 25-35 (in Ukr).
7. Holobutsky V. O. (1985). About one legend from history of Ukraine. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 9, 132-140 (in Ukr).
8. Krypiakievych I. P. (1957). The socio-political views of Bohdan Khmelnytsky (devoted to the 300 anniversary from the date of death). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 1, 94-105 (in Ukr).
9. Krypiakievych I. P. (1966). To the question of the national self-consciousness of the Ukrainian people in the end of XVI – at the beginning of XVII. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 2, 82-84 (in Ukr).
10. Nalyvaiko D. S. (1969). The Western European historical references about the liberation war of the Ukrainian people in 1648-1654 years. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 8, 137-143; 9, 137-143; 10, 141-145; 11, 131-136; 12, 129-132; 1970. – 1, 138-140 (in Ukr).
11. Pinchuk Yu. A. (1971). The Liberation war of 1648-1654 years and reunion of Ukraine with Russia in assessment of M. I. Kostomarov. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 2, 17-27 (in Ukr).
12. Shevchenko F. P. (1970). The historical past in B. Khmelnytsky's assessment: (to the 375 anniversary from B.

Khmelnysky's date birth). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 12, 126-132 (in Ukr.).

13. Shevchenko F. P. Mytsyk Yu. M. (1983). The analysis of sources on history of the liberation war of the Ukrainian people of 1648-1654. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 3, 150-151 (in Rus.).

14. Kravets M. M., Ye. Hornova. (1968). The activity assessment of Mykhailo Drahonanov in Ukrainian, Russian and Polish historiography, Opole, 1967. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 8, 150-151 (in Ukr.).

15. Baraboi A. Z. (1971). Why was Bohdan Khmelnytsky elected by himself differently? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 2, 70-74 (in Ukr.).

16. Kileso S. K. (1972). The house of Bohdan Khmelnytsky in Subotiv. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 7, 106-110 (in Ukr.).

17. Stepankov V. S. (1975). The anti-feudal fight in Ukraine after signing the Zborivsky agreement (1649-1650 years). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 1, 98-102 (in Ukr.).

18. Zarembo S. Z. (1978). The reunion of Ukraine with Russia in Ukrainian chronicles of the second half of XVII – the first half XVIII centuries. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 10, 43-52 (in Ukr.).

19. Mytsyk Yu. A. (1979). «Kronika o zemli Polski» of F. Sofonovich about the liberation war of the Ukrainian people in 1648-1654 years and the reunion of Ukraine with Russia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 6, 116-123 (in Ukr.).

20. Mytsyk Yu. A. (1984). The unknown letter of Tymofii Khmelnytsky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 1, 128-130 (in Ukr.).

21. Plohiy S. M. (1984). Bohdan Khmelnytsky's documents on pages of compositions of I. Pastoriia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 2, 137-141 (in Ukr.).

22. Kulchytskyi S. V. (1991). The history of Ukraine: attempts of new vision. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 4, 3-5 (in Ukr.).

23. Hurzhii O. I. (1989). «Round table» about the questions of the history of feudalism in Ukraine. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 9, 157-158 (in Ukr.).

24. Shcherbak V. O. (1991). The first Republic conference in history of Zaporizhzhian Cossack State. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 7, 156 (in Ukr.).

25. Sarbei V. H. (1990). The scientific conference on history of Berestetsky fight. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 10, 159-160 (in Ukr.).

26. The Ukrainian Cossack State: the position of nowadays and prospects of researching problem (Materials of «round table»). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 1990 - 12, 12-29 (in Ukr.).

27. The Republican program of scientific researches, improvement of studying and promotion of the Ukrainian SSR history. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 1990 - II, 3-9 (in Ukr.).

28. Makarchuk S. A. (1990). Review of Ya. Kachmarchyk's book «Bohdan Khmelnytsky». *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 6, 149-151 (in Ukr.).

29. Horobets V. M. (1991). The Republican scientific readings of «Ukrainian Cossack State: sources and ways of historical development». *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 7, 157-159 (in Ukr.).

30. Smolii V. A. (1990). «The formation of the Ukrainian feudal statehood». *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 10, 10-20 (in Ukr.).

31. Smolii V. A. (1991). The Ukrainian Cossack State. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical*

journal), 4, 5-11 (in Ukr.).

32. Smolii V. A. (1991). The Ukrainian Cossack State. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 5, 61-72 (in Ukr.).

33. Stepankov V. S. (1991). Bohdan Khmelnytsky and the problem of statehood of Ukraine. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 9, 115-126 (in Ukr.).

Yu. Stepanchuk

THE IMAGE OF BOHDAN KHMELNYTSKY AS A STATESMAN IN THE PUBLICATIONS OF «UKRAINIAN HISTORICAL MAGAZINE» (1957 – 1991 YEARS)

«Ukrainian Historical Magazine» is a professional periodical magazine in Ukrainian, which was founded in 1957. In essence, the pages of the magazine reflect the course of the conceptual reassessment and factual history of epy Ukrainian statehood in the middle of the XVII century. In particular, on the pages of the Ukrainian Historical Magazine the ideologically sharpened theme of the place and role of B. Khmelnytsky in the Ukrainian state-building process was raised.

The task of this message is to show the image of B. Khmelnytsky as a statesman on the basis of the publications of the Ukrainian Historical Magazine from 1957 to 1991. Also, the author aims to prove the moment of transition from the Soviet historiographical approaches to new interpretations of the figure of Hetman within the framework of the state historiographical school.

Since 1957, the scientific publication has been frequently publishing articles by O. M. Apanovych, I. D. Boiko, I. M. Hapusenko, V. O. Holobutsky, A. P. Grytskevych, I. P. Krypiakevych, D. S. Nalyvaiko, Yu. A. Pinchuk, F. P. Shevchenko and other historians. Their works, although they relied on Marxist methodology and had a clear ideological support, however, more or less objectively revealed the social, economic and political processes in Ukraine, caused by the activity, as well as by the state, B. Khmelnytsky.

In the early 1970s, the theme of Ukrainian statehood gradually disappeared from the column of the Ukrainian Historical Magazine, which may be explained by the intensification of ideological control in the USSR associated with the period of «neo-Stalinism». The new approaches in the treatment of the Ukrainian statehood in the middle of the XVII century emerged after the proclamation in 1985 by M. Gorbachev of «glasnost» and socio-political liberalization. The «Ukrainian Historical Journal» played a significant role in breaking down ideological stereotypes and widespread socio-historical beliefs. After the proclamation of Ukraine's Independence and the adoption of the Presidium of the Verkhovna Rada of Ukraine on the prohibition of the activities of the Communist Party of Ukraine, the «Ukrainian Historical Magazine» received extensive opportunities to cover the entire complex of issues on the history of Ukraine and Ukrainian statehood in the middle of the seventeenth century in particular.

Hetman B. Khmelnytsky's state-building image, highlighted in the pages of the «Ukrainian Historical Magazine», for the first time became the subject of a holistic study.

The «Ukrainian Historical Magazine» filled the Ukrainian historiography with dozens of scientific articles devoted not only to questions of Hetman B. Khmelnytsky's state-building activity, but also to the methodology of its research.

Key words: «Ukrainian Historical Magazine», hetman Bohdan Khmelnytsky, historians, historiography, Ukrainian statehood in the middle of the XVII century.

Селянство в умовах раннього нового часу і ринково-капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.

УДК 94(470) «185»: 336.2

А.І. Берестовий

кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін Черкаського художньо-технічного коледжу

М.П. Василенко

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри російської мови, зарубіжної літератури та методики навчання Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФУНКЦІЙ ПОДАТКОВИХ ОРГАНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.*

Статтю присвячено вивченню еволюції структури податкових органів Російської імперії другої половини XIX ст. у зв'язку із запровадженням податкових інспекцій та посади податкового інспектора. Проаналізовано зміни в тогочасному законодавстві Російської імперії щодо системи оподаткування українського селянства. Розкрито законодавчі прогалини на початковому етапі формування податкових органів Російської імперії у пореформений період.

Ключові слова: *податковий інспектор, податки, податкова інспекція, оподаткування українського селянства.*

Постановка проблеми. Успішна діяльність держави щодо забезпечення реалізації аграрної реформи неможлива без звернення до вітчизняного історичного досвіду. Тому, на наш погляд, важливим є узагальнення діяльності податкових органів на українських землях, зокрема протягом другої половини XIX ст., коли в суспільстві відбувалися кардинальні зміни, тривали складні й суперечливі соціально-економічні й політико-правові процеси, адже саме в зазначений період відбувалося становлення систем спеціалізованих податкових органів Російської імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Еволюція системи оподаткування та функцій податкової адміністрації у пореформений період знайшла своє відображення у вітчизняній історіографії [1-6]. Однак деякі аспекти діяльності податкових інспекторів залишилися поза увагою дослідників, що зумовлює актуальність окресленої проблеми.

Автори статті ставлять за мету проаналізувати функції податкових органів Російської імперії кінця XIX ст. та податкових інспекторів зокрема.

Виклад основного матеріалу. Характерною ознакою першої половини XIX ст. було фінансове

безладдя у Російській імперії. Бюджет («державний розпис») був державною таємницею, а кожне відомство мало свою касу. Фінансова система була незбалансованою, назрівали кризові явища. Поразки у Кримській війні 1853 – 1856 рр. викликали необхідність не тільки скасування кріпосного права, а й проведення інших «великих реформ», в тому числі й фінансової, яка у податковій сфері передбачала оптимізацію джерел та каналів надходження коштів до державного бюджету, структури та функцій системи податкових органів [7, 2-5]. Більш-менш у повному обсязі було проведено лише реформу державного контролю, а в податковій сфері у перші два пореформені десятиріччя суттєвих змін зазнали тільки форми непрямого оподаткування.

Створення податкової інспекції – органу, що мав об'єднати в своїх руках податкову справу на місцях у кінці 1884 – на початку 1885 рр. викликало гострі дискусії в керівництві Міністерства фінансів та Міністерства внутрішніх справ. Під час обговорення законопроекту відзначалося, що надання податковим інспекторам компетенції головних фіскальних органів держави змусить одночасно змінити порядок стягнення практично всіх податків, зборів та інших обов'язкових платежів [8, 3].

У результаті цих суперечностей податкова інспекція отримала досить розмиту компетенцію. Передусім вона мусила стати органом нагляду за діяльністю місцевих податкових установ, забезпечувати єдність податкової політики на рівні міста й повіту. М.Х.Бунге вбачав у податних інспекторах, які ставали місцевими органами казенних палат, проміжний інститут на шляху до створення повноцінної податкової адміністрації, зорієнтованої на стягнення прямих податків. «Справа далі першого кроку не пішла, і податні інспектори серед всієї оточуючої їх податної системи являють свого роду аномалію», – відзначав П. Кованько [9, 395].

Законом від 30 квітня 1885 р. було утворено податкову інспекцію у складі 500 інспекторів, які не були прив'язані до території, розподіляти їх по губерніях повинен був безпосередньо міністр фінансів на власний розсуд. Про половинчастість вирішення питання створення місцевої податкової адміністрації свідчить і те, що перелічуючи складники компетенції податних інспекторів, законодавець першими двома пунктами визначав і неподаткову діяльність, якою займалися до 1885 р. чиновники для особливих доручень казенних палат. Мова йде про «постійний нагляд за правильністю торгівлі в призначених їм дільницях» і «участь, в якості

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини XX ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636).

чиновників казенних палат, в генеральних перевірках торгівлі» [8, 4].

Потенційне протистояння з податними присутствіями, в обов'язки яких входило забезпечення надходження додаткового процентного і розкладочного збору з промисловості й торгівлі, нівелювалося тим, що згідно з пунктом «в» статті 3 закону від 30 квітня 1885 р., податковий інспектор за посадою очолював ці податкові органи. Власне фіскальні функції податних інспекторів були сформульовані у відповідних нормах акту 30 квітня 1885 р. нечітко і невизначено: «Сприяння казенним палатам щодо приведення у відомість цінності та доходності майна, що підлягає обкладенню в доход казни» (п. «г» ст.3), а також «виконання інших обов'язків, котрі будуть покладені на них законом» (п. «д» тієї ж статті). Коментар до закону 30 квітня 1885 р., вміщений в офіційному друкованому органі Міністерства фінансів Російської імперії незабаром після прийняття цього нормативно-правового акту, дозволяє з'ясувати і одну з причин такої невизначеності компетенції. Міністерство фінансів, виступаючи ініціатором цього законопроекту, на момент створення інституту податкових інспекторів не досить добре розуміло, чого воно від останнього чекає: «Досвід 3-4 років вкаже, який розвиток повинен бути даний цій новій установі й чи належить перетворити її в постійні – повітові або окружні – податні присутствія» [8, 4].

Цей «дослідний» характер новоутвореної інституції підкреслювався статтею 4, яка позбавляла податного інспектора адміністративної влади: «Виявивши неправильність дій урядових або громадських установлень по стягненню чи розподілу казенних зборів, податний інспектор не робить з цього приводу ніяких розпоряджень власною владою, але про помічену неправильність доносить відповідній казенній палаті» (*підкреслення наше – А. Б.*) [10, 18]. Отже, наведена норма дійсно визначала основною функцією податкових інспекторів наглядову, при мінімумі виконавчих повноважень і можливостей безпосередньо втручатися в реальну фіскальну діяльність. Закон ставив компетенцію податкових інспекторів у залежність від того, призначались вони до міських чи сільських дільниць.

Про плановану перспективу посилення значення і розширення владних виконавчих повноважень податкової інспекції свідчить і досить високий особистий посадовий статус інспекторів – їх мав призначати на посаду безпосередньо міністр фінансів [8, 34].

Слід зауважити, що під час обговорення проекту закону про створення інституту податних інспекторів у Державній Раді було чи не вперше поставлено питання взаємовідносин податкової адміністрації і суспільства: «... не можна очікувати, щоб податні інспектори в якості суворох охоронців вигод казни, які майже завжди розходяться з приватними інтересами, користувались прихильністю суспільства, в середовищі якого вони будуть діяти, але ця обставина, слід сподіватися, не зупинить їх на шляху виконання свого обов'язку. Сумлінна їх діяльність буде поважною вже тому, що вони приведуть населення до усвідомлення непорушної необхідності виконувати свої обов'язки перед урядом» [10, 29]. Наведений запис

в журналі засідання з'єднаних департаментів залишився просто декларацією, крім того, він суперечив змісту ухваленого Державною Радою закону стосовно компетенції та обсягів виконавчої влади податкових інспекторів.

Детальніше права і обов'язки податних інспекторів були виписані у спеціально розробленій посадовій інструкції, яка отримала назву «Наказ податним інспекторам по губерніях Європейської Росії», і була затверджена міністром фінансів 12 серпня 1885 р. [11]. Згідно з цим документом, до компетенції податкових інспекторів було віднесено забезпечення обкладання всіх визначених законом об'єктів державного поземельного податку. Вони мали перевіряти достовірність кадастрової оцінки земель, яку здійснювали земства, досліджувати впорядкованість різних документів, що визначали статус суб'єктів власності.

Податкові інспектори також були зобов'язані перевіряти здійснення органами міського самоврядування обліку і оцінки міського нерухомого майна, що підлягало відповідному державному податку [11, 580]. Третім прямим податком, що ставив об'єктом нагляду податкової інспекції, був визначений збір з безоплатного переходу майна. Згідно з покладеними на податкового інспектора обов'язками, він повинен був володіти інформацією про всі випадки неоплаченого переходу майна, про які мав повідомляти казенним палатам та мировим суддям, котрим належало стягати ці збори.

Другий розділ «Наказу...» регламентував діяльність податкових інспекторів щодо обчислення ставок окремих прямих податків. Однак і тут адміністративна влада цих урядовців була мінімальною, інспектори виконували переважно функцію спостерігача казенної палати: «...Податний інспектор подає казенній палаті свій висновок про ступінь рівномірності установлених окладів державного поземельного податку і про відповідність їх дійсній різниці доходності й цінності земель в податній дільниці».

Залучення податкових інспекторів до перевірки економічного становища селян, які часто клопоталися про пільги, поставило питання про збільшення кількості представників цієї галузі податкової служби. В 1897 р. за поданням Міністерства фінансів було законодавчо започатковано інститут помічників податкових інспекторів. Він також був покликаний, з одного боку, вирішити питання про очевидну недостатність одного податкового інспектора на повіт, з іншого – розвантажити інспекторів від роботи, яка вважалась другорядною.

До функціональних обов'язків помічників (їх призначали не на кожен дільницю, всього було започатковано лише 150 помічників при 796 дільницях [6, 34-35]) було віднесено:

- участь в генеральних перевірках торгівлі й промислів на правах чиновників казенних палат;
- діловодство в повітових податних і з квартирного податку присутствіях;
- збирання різного роду довідок;
- перевірка сімейного і майнового становища осіб, які претендують на державну допомогу, зокрема відставних «нижніх чинів» та їхніх вдів;

– виконання окремих доручень казенних палат щодо дізнань про осіб, неспроможних сплатити недоїмки, що рахуються за ними;

– розробка і частковий збір статистичних відомостей про врожаї, торговельні та промислові підприємства, окремі галузі виробництва.

Одним із перших міст, де було введено посаду помічника податкового інспектора, була визначена Полтава [6, 182].

Висновки. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. в Міністерстві фінансів почали здійснюватись інтенсивні законодавчі заходи, спрямовані на вдосконалення нормативно-правової бази діяльності податкових інспекторів. Підбиваючи певний підсумок її майже 15-річного існування, міністерство відзначало позитивні результати не тільки «в безпосередньому підвищенні державних доходів від прямих податків, але і в сенсі вивчення як загального економічного становища населення, так і підстав розподілу податків з нерухомого майна, і самої податкоспроможності цього майна...» [10, 97].

Отже, подальші законодавчі нововведення у сфері розширення компетенцій податкових інспекторів у другій половині XIX ст. допомогли податковим органам подолати обмежень своєї діяльності суто фіскальними функціями.

Список використаної літератури та джерел

1. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. – К., 2001. – 176 с.
2. Справочная книга для податных инспекторов. – СПб., 1885. – 832 с.
3. Соколов С. Дополнение к справочной книге для податных инспекторов и их помощников. – М., 1901. – 162 с.
4. Основные задачи податного и оценочного дела: Руководство для податных инспекторов земских и городских управ по разным вопросам податного и оценочного дела / Сост. П.Г. Гаврик. – СПб., К., 1912. – 180 с.
5. Иноземцев А.Н. Очерки и заметки податного инспектора. – Вып.1., Златоуст. – 1910. – 94 с.
6. Тютчев А.П. Правила и порядок взыскания с крестьян долгов частных и казенных. – СПб., 1912. – 152 с.
7. Печерин Я.И. Исторический обзор росписей государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 г. – СПб., 1896. – С. 3-6.
8. Учреждение должности податных инспекторов // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1885. – Т.27. – 604 с.
9. Кованько П. Главнейшие реформы, проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России. – К.: Изд-во имп. Киев ун-та им. Св. Владимира, 1901. – 448 с.
10. Податная инспекция в России (1885 – 1910): Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования в связи с развитием прямого обложения. – СПб.: Тип. И.И.Сойкина, 1910. – 210 с.
11. Наказ податным инспекторам по губерниям Европейской России: Утв. управляющим Министерством финансов 12 авг. 1885 г. // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1885. – Т.3. – 612 с.
12. Об усилении общего состава податной инспекции и введении оной в областях Забайкальской, Амурской, Приморской и Якутской: Высоч. утв. мнение Гос. Совета 6 янв. 1897 г. // Полн. собр. законов Рос. империи. – Собр. 3-е. – Т.17. – №13616.
13. Усиление состава податной инспекции // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1897. – № 4. – 594 с.

References

1. Zhvalyuk V. Tax authorities of the Russian Empire in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. – K., 2001. – 176 p.
2. A reference book for tax inspectors. – St. Petersburg, 1885. – 832 p.
3. Sokolov S. Addition to the reference book for tax inspectors and their assistants. – M., 1901. – 162 p.
4. The main tasks of the tax and appraisal case: the Guide for tax inspectors of the zemstvo and city administration on various issues of tax and appraisal / Sost. P. Gavrik – St. Petersburg, K., 1912. – 180 p.
5. Inozemtsev A. Essays and notes of the tax inspector. – Issue 1, Zlatoust. - 1910. - 94 p.
6. Tyutchev A. Rules and procedure for collecting private and state treasury debts from peasants. – St. Petersburg, 1912. – 152 p.
7. Pecherin Ya. Historical review of paintings of state income and expenditures from 1803 to 1843 – St. Petersburg, 1896. – P. 3-6.
8. Establishment of the position of tax inspectors // Journal of finance, industry and trade. – 1885. – T.27. – 604 p.
9. Kovanko P. The main reforms carried out by N. Bunge in the financial system of Russia. – K.: Publishing house. Kiev un-them them. St. Vladimir, 1901. – 448 p.
10. The Tax Inspectorate in Russia (1885 – 1910): An Essay on the Activities of the Tax Inspectorate for 25 Years of Its Existence in Connection with the Development of Direct Taxation. – SPb.: Type. I. Soikina, 1910. – 210 p.
11. Order to tax inspectors in the provinces of European Russia: Utw. Governor of the Ministry of Finance Aug. 12 1885 // Bulletin of Finance, Industry and Trade. – 1885. – Vol.3. – 612 s.
12. On strengthening the general composition of the tax inspection and its introduction in the regions of the Trans-Baikal, Amur, Primorsk and Yakutsk: High. ratified opinion of the State Council of January 6 1897 // A complete collection of laws of Russia Empire – Vol. 3. – T.17. – No. 13616.
13. Strengthening the composition of the tax inspection // Bulletin of Finance, Industry and Trade. – 1897 – No. 4. – 594 p.

A. Berestoviy, M. Vasylenko

TRANSFORMATION OF THE FUNCTIONS OF THE TAX AUTHORITIES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

The article is devoted to changes in the structure of tax authorities of the Russian empire of the second half of the nineteenth century in connection with the introduction of tax inspections and the position of tax inspector. The changes in the Russian Empire's current legislation on the taxation system of the Ukrainian peasantry were analyzed. The legislative gaps at the initial stage of the formation of the tax authorities of the Russian Empire in the post-reform period were revealed.

At the end of the 90's of the nineteenth century. In the Ministry of Finance, intensive legislative measures aimed at improving the legal and regulatory framework for the activities of tax inspectors began to be implemented. By summing up its almost 15-year existence, the ministry noted positive results not only in direct increase of state income from direct taxes, but also in the sense of studying both the general economic situation of the population and the grounds for the distribution of real estate taxes, and the very taxability of this property.

Further legislative innovations in the field of expanding the competencies of tax inspectors in the second half of the nineteenth century have helped tax authorities overcome their activities with purely fiscal functions.

Key words: tax inspector, taxes, tax inspection, taxation of Ukrainian peasantry.

УДК 631.17(477) «18»

Н. П. Коваленко

доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач сектору наукознавства Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України

ОСОБЛИВОСТІ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XIX СТОЛІТТІ

Встановлено, що у XIX ст. аграрне виробництво на українських землях відбувалось відповідно до розвитку продуктивних сил суспільства, його соціально-економічних особливостей і науково-технічного прогресу та ґрунтувалось на пріоритетних наукових напрямках і поширенні галузевих наукових знань. Визначено, що здобутки українських вчених із розроблення ефективного господарювання знайшли своє втілення у практиці сільськогосподарських товаровиробників, як поміщиків, так і окремих селянських господарств. З'ясовано істотну перешкоду в удосконаленні аграрного виробництва, яка полягала у застосуванні недосконалих агротехнічних методів через відсутність спеціальних шкіл та розвинених поміщицьких господарств і ферм, що могли б слугувати зразком для селян.

Ключові слова: *аграрне виробництво, особливості розвитку, галузеві наукові знання, сільськогосподарські товаровиробники.*

Постановка проблеми. Вважаємо, що понині залишається недостатньо дослідженою актуальна проблема особливостей аграрного виробництва на українських землях, що входили до складу Російської імперії у XIX ст. На історичному шляху свого розвитку технології в аграрному виробництві акумулювали багатотисячний вітчизняний досвід, збагативши його кращим із здобутків зарубіжних напрацювань. Тому надбання вчених аграрної галузі минулих епох є потужним теоретичним та методологічним базисом для опрацювання практичних рекомендацій щодо формування подальшої стратегії збалансованого землекористування у нашій державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню особливостей аграрного виробництва на українських землях присвячено праці вчених: І. Примачка, П. Бойка, М. Вихватенка, В. Гудзя, Н. Коваленка та ін. Водночас залишається важливим дослідження особливостей аграрного виробництва у господарствах поміщиків та окремих селян-господарів упродовж XIX ст. з метою впровадження оптимальних агрофітоценозів у господарствах різної спеціалізації та форм власності на землю.

Мета. Метою цієї статті є встановлення на основі цілісного науково-історичного аналізу особливостей аграрного виробництва на українських землях у XIX столітті, що забезпечить використання найістотніших здобутків минулого в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. До початку XIX ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, використовували зерно-парову систему землеробства, де у господарствах вся земельна площа перебувала в стані обробітку. Зміна культур відбувалась у вигляді двопільних сівозмін: 1 ділянка – пар, 2 – озима пшениця або 1 – пар, 2 – озиме жито; або трипільних сівозмін: 1 ділянка – пар, 2 – озимі зернові, 3 – ярі зернові [1, 58]. За значного

проростання бур'янів використовували трипільні сівозміни з двома полями пару: 1 – пар, 2 – пар, 3 – овес або ячмінь. Ліквідація багаторічного перелогу спричинила різке погіршення якості хліба: знижувався вміст білка та клейковини, зерна ставали дрібними. Ще одним наслідком стало зменшення пасовищ для худоби за рахунок ліквідації трав'янистих перелогів.

У першій половині XIX ст. для розвитку галузевих досліджень у Російській імперії створено перші зразкові казенні ферми. Одним з перших засновників зразкових ферм був міністр фінансів Є. Канкрін, який у 1824 р. подав до Державного комітету міністрів записку «Про заснування зразкових ферм для вирощування торговельних рослин і поліпшення хліборобства й сільського домогосподарства», яка була офіційно схвалена у 1825 р. [1, 62]. На українських землях першою засновано у 1826 р. Луганську зразкову казенну ферму – аграрний навчальний заклад із європейськими стандартами. На базі цього науково-методичного і аграрно-виробничого центру впроваджували новітні європейські галузеві наукові досягнення та інтегрували європейський досвід у підготовку фахівців для аграрного виробництва. У 1840 р. Луганську зразкову казенну ферму реорганізовано в Катеринославську навчальну казенну ферму – навчальний заклад для Новоросійського краю з територіями Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній, землями Війська Донського і Кавказу. Новоутворений навчальний заклад надавав комплекс методичних, наукових, практичних і просвітницьких послуг в аграрній галузі. Досягнення та успіхи Катеринославської казенної навчальної ферми як аграрно-виробничого і науково-методичного центру мали не лише регіональне значення й визнання, а й впливали на аграрне виробництво Російської імперії в цілому.

У першій половині XIX ст. розвиток аграрних знань зумовив необхідність інтенсивного їх поширення серед населення. У 1837 р. затверджено Міністерство державних маєтностей у складі трьох департаментів, канцелярії, Ради Міністра та Вченого комітету [1, 63]. Міністерство забезпечувало управління державним майном, лісовим господарством, аграрною освітою, збиранням статистичних даних, розробленням необхідних заходів для подальшого розвитку різних галузей сільського господарства.

Важливу роль Міністерство відіграло у розвитку галузевих наукових знань у Подільській губернії. Якщо на початку XIX ст. поміщики і селяни Подільської губернії в аграрному виробництві діяли за старими звичаями: розділяли поля на три частини, орали їх плугами, деякі з яких удобрювали, а в трипільних сівозмінах зерно-парової системи землеробства обов'язково вирощували озиму пшеницю для отримання основного продукту споживання – зерна [2, 45]. То у 1830-х роках деякі поміщики почали розширювати вирощування просапних культур у чотирипільних сівозмінах [3, 140].

У XVIII – першій половині XIX ст. виявилась значна зацікавленість і безпосередній зв'язок поміщиків з сільським господарством. Основними чинниками, які наблизили поміщиків до безпосереднього ведення сільського господарства, стали значні зміни в загальній економіці країни, що спричинили розвиток промисловості, зростання

міського населення та цін на хліб і збільшення експорту сільськогосподарської продукції. Одним із негативних чинників цього явища були несприятливі погодні умови, і перш за все посухи, що призводили до неврожаїв сільськогосподарських культур та голодування людей. Повсюдно спостерігали велику залежність аграрного виробництва від незначних коливань погоди і нездатність протистояти навіть короткочасним посухам, яких у XVIII ст. налічувалось 34, у XIX ст. – 40 посушливих років [1, 3]. Але на основних польових масивах безроздільно панували трипільні сівозміни зерно-парової системи землеробства з усіма їх недоліками. Щоб запобігти подальшому зниженню урожаю, потрібно було забезпечити впровадження системи ефективного вирощування сільськогосподарських культур, обробітку ґрунту та удобрення.

У першій половині XIX ст. зроблені неодноразові спроби перенесення сівозмін плодозмінної системи землеробства у господарства, що знаходились на українських землях. Проте у більшості випадків популяризація плодозмінної системи землеробства в Російській імперії не досягла успіху, а її практичне освоєння на українських землях часто закінчувалось невдачею.

Одним із чинників, що стримували впровадження плодозмінної системи землеробства у Російській імперії, були особливості експортної політики держави. Основними товарними продуктами Російської імперії у той час було зерно і частково льон. За плодозмінної системи землеробства не забезпечувалось збільшення посівних площ зернових культур, та навіть скорочувалось, порівняно із зерно-паровою системою землеробства. Невиправдані за умов екстенсивних систем землеробства виявилось вирощування у сівозмінах плодозмінної системи землеробства 25% просапних культур. Крім того, значною перешкодою у їх впровадженні були суворі природні умови, особливо посухи, які часто повторювались, і відмова від чистого пару на більшій частині території країни у той час була цілком неможливою. На неудобрюваних та погано оброблених ґрунтах зайняті пари призводили до отримання низьких урожаїв озимого жита і озимої пшениці.

На початку XIX ст., пристосовуючись до умов зростаючих товарно-грошових відносин, прагнучи збільшити прибутковість своїх маєтків, частина поміщиків розширяла площі посіву прибуткових на внутрішньому та зовнішньому ринках зернових і технічних культур за рахунок скорочення пасовищ та селянських наділів. У південно-західних губерніях отримали розвиток наступні сільськогосподарські виробництва: бурякосіяння і цукроваріння. Досконаліші землеробські знаряддя, особливо молотарки та віялки, широко застосовували в південних і південно-східних губерніях, де швидко розширювалось виробництво зерна на експорт. У деяких поміщицьких та селянських господарствах центрально-чорноземних губерній отримала розповсюдження зерно-парова система землеробства з вирощуванням озимого жита, ярої пшениці, вівса, конопель, гороху, льону та травосіяння [4, 12–13].

Перша половина XIX ст. на українських землях характеризується як період розкладу феодально-кріпосницької системи господарювання. Розвиток промисловості та зростання міського населення,

збільшення внутрішнього і зовнішнього товарообігу, експорт хліба та підвищення цін на хліб – все це відкривало широкі можливості для піднесення сільського господарства і одержання високих грошових прибутків. Розширення посівних площ зернових культур відбувалось, переважно, шляхом збільшення посівів озимої пшениці, яка стала основною товарною культурою [2, 45; 5, 74]. Крім того, зростали посівні площі технічних культур: льону, тютюну, цукрових буряків [3, 140].

У 1840–1850-х роках на українських землях відмічено значну кількість поміщицьких господарств, які застосовували в аграрному виробництві техніку та удосконалені знаряддя праці. Деякі зрушення спостерігалися і в селянських господарствах, хоча особиста залежність більшості селян від поміщиків й тяжка феодальна експлуатація гальмували застосування ними удосконалених сільськогосподарських знарядь і вирощування економічно вигідних культур. До удосконалення господарювання вдавалася здебільшого заможна верхівка державних селян, колоністів, а також окремі поміщицькі селяни, що перебували на оброчній повинності.

У цей же період відбувалися зміни в розвитку природничих наук. Зокрема, аграрна наука набувала все більшого галузевого характеру, а землеробство почало виділятися в окрему самостійну галузь. Все це у цілому сприятливо позначилося на можливостях використання і широкого впровадження нових прогресивних систем землеробства на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Але перехід до таких систем землеробства вимагав змін у системі господарювання, на які зважувалися тільки деякі поміщики. Хоча на теоретичному і на практичному рівні ефективність переходу до систем землеробства з багатопільними сівозмінами переконливо була доведена багатьма дослідниками.

У другій половині XIX ст. виникли соціально-економічні передумови для становлення галузевої наукової думки, що було забезпечено селянською реформою 1861 р. [1, 85]. Вона створила підґрунтя для розвитку промислового капіталізму, виокремлення та зростання товарності аграрної галузі. Нові вимоги, які встановлювалися до вирощування сільськогосподарських культур, передбачали зростання їх продуктивності та скоростиглості, що потребувало володіння спеціальними знаннями і навиками. Важливу роль в останньому у пореформений період, відіграли земства – органи місцевого самоуправління, впроваджені земською реформою 1864 р. Земські організації (губернські, повітові) відіграли помітну роль у поширенні аграрної освіти та науки. Вони відкривали сільськогосподарські училища, музеї, дослідні поля та станції, до роботи яких залучали провідних агрономів. Організували сільськогосподарські виставки, здійснювали закупівлю насінневого матеріалу. Поміщицькі та селянські господарства поступово наближувалися до ринкових відносин.

У пореформений період впроваджували системи господарювання з вирощуванням нових культур: конюшини, люцерни, бобових культур, вносили як органічні, так і мінеральні добрива. Відбувався перехід від трипільних до багатопільних сівозмін із посівами багаторічних бобових трав та розорюванням перелогів. Розвиток капіталістичного аграрного виробництва, розширення транспортних і торговельних зв'язків зумовили необхідність

спеціалізації аграрного виробництва. У зв'язку з цим південні губернії стали виробляти більше товарного зерна, особливо пшениці та ячменю; правобережні та, частково, лівобережні – цукрових буряків, пшениці, жита; господарства Полісся спеціалізувалися з виробництва льону, гречки та картоплі.

У другій половині XIX ст. зерно-парова система землеробства вичерпала свої внутрішні можливості і вступила в протиріччя з потребами розвитку аграрного виробництва. Виходом з цього стану став перехід до багатопільних сівозмін, запровадження яких було не тільки наслідком впливу чи запозичення, а також і результатом еволюції господарських традицій – концентрованого досвіду багатьох поколінь аграріїв. У зерно-паровій системі землеробства була перевага, яка при переході до плодозмінної системи землеробства допускала її трансформацію: застосування у сівозмінах конюшинового поля однорічного використання, а звідси – впровадження четвертого поля [1, 86]. Наступним етапом запровадження плодозмінної системи землеробства був посів конюшини в паровому, озимому і ярному полях сівозміни, заключним етапом – закріплення використання плодозмінної системи рішенням сільського зібрання.

У районах з виробництва цукрових буряків поширювалось впровадження і освоєння інтенсивніших, порівняно з трипільними, багатопільних сівозмін. Саме із вирощуванням цукрових буряків пов'язана поява нових сівозмін і польового травосіяння, застосування досконаліших землеробських знарядь, впровадження удобрення та ефективного обробітку ґрунту. До причин, які стримували після реформи 1861 р. перехід від традиційної зерно-парової системи землеробства до нових досконаліших належали: залишки кріпосництва і, зокрема, великі поміщицькі землеволодіння та мізерні селянські наділи, обтяжені високими викупними платежами та громадська форма землеволодіння; відсутність у країні аграріїв, що мали сільськогосподарську освіту, та незнання кращих систем землеробства.

Починаючи з 1861 р. здобутки українських вчених з розроблення ефективних систем землеробства знайшли своє втілення у практиці сільськогосподарських товаровиробників, як поміщиків, так і окремих селян-господарів. Із розвитком галузевої науки удосконалювалися системи землеробства: у господарствах поміщиків впроваджували 3–6 та 7–12-пільні сівозміни, в яких озиму пшеницю, як основну культуру, вирощували після бобових попередників. У господарствах заможних селян, хуторян, фермерів спостерігалось подальше зростання товарного виробництва, розширювалися посіви зернових та технічних культур, широко застосовувалася передова агротехніка [6, 7; 7, 19].

Якщо у першій половині XIX ст. у деяких маєтках поміщиків Київської губернії надавали перевагу 4-пільним сівозмінам, в яких вирощували озимі хлібні культури (жито і пшениця), кормові трави, овочеві коренеплоди [8, 4–6], то у 1880-х роках впроваджували дванадцятипільну сівозміну з широким набором сільськогосподарських культур: 1 поле – удобрений пар, 2 – цукрові буряки, 3 – зелений горошок, 4 – озимі, 5 – удобрений пар, 6 – озимі, 7 – цукрові буряки, 8 – ярі, 9 – неудобрений пар, 10 – озимі, 11 – горох, 12 – ярі [9, 1].

Але все ж таки у багатьох губерніях аграрне виробництво здійснювалось застарілими методами. У Волинській, Київській, Подільській, Таврійській та Чернігівській губерніях застосовували переважно двопільні сівозміни із внесенням гною: 1 поле – озима пшениця, 2 – жито, а третє поле виділяли для лучних сінокісних земель [10, 46]. Впроваджували 3–4-пільні сівозміни перелогової системи землеробства [11, 5–6]; трипільні сівозміни зерно-парової системи землеробства з удобренням паром, у яких вирощували озиму та яру пшеницю, жито, овес, ячмінь, гречку [12, 15; 13, 3–4; 14, 117; 15, 115]. Незважаючи на значне збільшення посівних площ та кількості засіяного насіння у деякі роки відбувалось зменшення виробництва зерна [12, 15]. Хоча деякі землевласники почали переходити до плодозмінної системи землеробства із впровадженням травосіяння [16, 19, 31–32; 17, 18–20; 18, 24–25]. Впроваджували п'ятипільні сівозміни з вирощуванням зернових, моркви, картоплі, баштанних, рижю, вівса; багатопільні зерно-бурякові сівозміни з вирощуванням однорічних трав та внесенням гною і мінеральних добрив.

У господарствах впроваджували багатопільні плодозмінні сівозміни з травосіянням: білою і червоною конюшиною, тимофіївою, кормовим горошком, безостим стокосом [19, 53; 20, 11; 21, 35]; без багаторічних трав з посівами однорічних бобових або бобово-злакових культур на зелений корм і сіно та на зерно (горох, боби, квасоля); у бурякосійних районах – плодозмінні сівозміни з цукровими буряками, внесенням добрив і ретельним обробітком ґрунту, що сприяло збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції [22, 15; 23, 28; 24, 9; 25, 17–18].

Істотна перешкода в удосконаленні аграрного господарювання полягала у низькій продуктивності праці селян. Основною причиною такого становища було малоземелля, далекоземелля і черезсмузжя, застосування недосконалих агротехнічних заходів, використання застарілих трипільних сівозмін зерно-парової системи землеробства майже на всій території аграрних господарств через відсутність належної кількості спеціальних освітніх закладів та розвинених поміщицьких господарств і ферм, які могли б слугувати зразком для селян.

Проте, існували великі поміщицькі господарства, площі яких сягали десятків тисяч десятин землі кожне. Найбільшим господарствам, які впроваджували багатопільні сівозміни, належало близько 2 млн. дес., серед яких були володіння Бобринських, Браницьких, Потоцьких, Скоропадських, Харитоненків у Київській, Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях. Але вони були винятком і для селянського населення незрозумілим і неприйнятним прикладом.

Висновки. Можна зробити висновок, що у XIX ст. аграрне виробництво у господарствах, які знаходилися на українських землях, відбувалось відповідно до розвитку продуктивних сил суспільства, його соціально-економічних особливостей і науково-технічного прогресу. Воно ґрунтувалось на узагальненні пріоритетних наукових напрямів та поширенні спеціальних наукових знань. Істотна перешкода в удосконаленні господарювання полягала у застосуванні недосконалих агротехнічних заходів та відсутності спеціальних освітніх закладів, а також розвинених поміщицьких господарств і ферм, які могли б слугувати зразком для селян.

Список використаної літератури та джерел

1. Коваленко Н. П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сієвзмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.): монографія / Н. П. Коваленко. – Київ : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 490 с.
2. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДА України). – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 1195, ч. 1. – 208 арк.
3. ЦДА України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр.1195, ч. 2. – 207 арк.
4. ЦДА України. – Ф.1958. – Оп. 3. – Спр. 793. – 84 арк.
5. ЦДА України. – Ф.51. – Оп. 1. – Спр.1109. – 99 арк.
6. Держархів Київської області. – Ф.2. – Оп.41. – Спр.191. – 25 арк.
7. Держархів Київської області. – Ф.804. – Оп. 1. – Спр.2521. – 99 арк.
8. ЦДА України. – Ф.2053. – Оп. 1. – Спр.130. – 12 арк.
9. ЦДА України. – Ф.2219. – Оп. 1. – Спр.235. – 1 арк.
10. ЦДА України. – Ф.442. – Оп.691. – Спр.237. – 238 арк.
11. ЦДА України. – Ф.500. – Оп. 1. – Спр.161. – 125 арк.
12. ЦДА України. – Ф.442. – Оп.533. – Спр.183. – 53 арк.
13. ЦДА України. – Ф.442, оп. 540. – Спр.131. – 23 арк.
14. ЦДА України. – Ф.442. – Оп. 712. – Спр.420. – 388 арк.
15. ЦДА України. – Ф.442. – Оп.712. – Спр.424. – 415 арк.
16. ЦДА України. – Ф.442. – Оп. 533. – Спр.242. – 56 арк.
17. ЦДА України. – Ф.442. – Оп.534. – Спр.422. – 87 арк.
18. ЦДА України. – Ф.442. – Оп.691. – Спр.237. – 641 арк.
19. Держархів Київської області. – Ф.804. – Оп. 1. – Спр.120. – 56 арк.
20. Держархів Київської області. – Ф.804. – Оп.1. – Спр.1669. – 73 арк.
21. Держархів Київської області. – Ф.804. – Оп.1. – Спр.2200. – 96 арк.
22. Держархів Київської області. – Ф.1. – Оп. 295. – Спр.54874. – 205 арк.
23. Держархів Київської області. – Ф.1. – Оп.295. – Спр.65695. – 132 арк.
24. Держархів Київської області. – Ф.804. – Оп.1. – Спр.904. – 78 арк.
25. Держархів Київської області. – Ф.804. – Оп.1. – Спр.2491. – 125 арк.

References

1. Kovalenko, N. P. (2014). *The becoming and development of scientifically-organizational bases of application of home crop rotations in the systems of agriculture (the second half of XIX is beginning of XXI of century): monograph*. Kyiv: TOV «Nilan-LTD» (in Ukr).
2. Central State Historical Archive of Ukraine, fund 442, description 1, archive file 1195, 1 [in Russ.].
3. Central State Historical Archive of Ukraine, fund 442, description 1, archive file 1195, 2 [in Russ.].
4. Central State Historical Archive of Ukraine, fund 1958, description 1, archive file 793 [in Russ.].
5. Central State Historical Archive of Ukraine, fund 51, description 3, archive file 1109 [in Russ.].
6. State archive of Kyiv region, fund 2, description 41, archive file 191 [in Russ.].
7. State archive of Kyiv region, fund 804, description 1, archive file 2521 [in Russ.].
8. Central State Historical Archive of Ukraine, fund 2053, description 1, archive file 130 [in Russ.].
9. Central State Historical Archive of Ukraine, fund 2219, description 1, archive file 235 [in Russ.].
10. Central State Historical Archive of Ukraine, fund 442, description 691, archive file 237 [in Russ.].
11. Central State Historical Archive of Ukraine, fund 500, description 1, archive file 161 [in Russ.].
12. Central State Historical Archive of Ukraine, fund 442, description 533, archive file 183 [in Russ.].
13. Central State Historical Archive of Ukraine, fund 442,

- description 540, archive file 131 [in Russ.].
14. Central State Historical Archive of Ukraine, fund 442, description 712, archive file 420 [in Russ.].
15. Central State Historical Archive of Ukraine, f. 442, description 712, archive file 424 [in Russ.].
16. Central State Historical Archive of Ukraine, fund 442, description 533, spr. 242 [in Russ.].
17. Central State Historical Archive of Ukraine, fund 442, description 534, archive file 422 [in Russ.].
18. Central State Historical Archive of Ukraine, fund 442, description 691, archive file 237 [in Russ.].
19. State archive of Kyiv region, fund 804, description 1, archive file 120, 56 [in Russ.].
20. State archive of Kyiv region, fund 804, description 1, archive file 1669 [in Russ.].
21. State archive of Kyiv region, fund 804, description 1, archive file 22001, 96 [in Russ.].
22. State archive of Kyiv region, fund 1, description 295, archive file 54874 [in Russ.].
23. State archive of Kyiv region, fund 1, description 295, archive file 65695 [in Russ.].
24. State archive of Kyiv region, fund 804, description 1, archive file 904 [in Russ.].
25. State archive of Kyiv region, fund 804, description 1, archive file 2491 [in Russ.].

N. Kovalenko

FEATURES OF AGRARIAN PRODUCTION ON UKRAINIAN EARTH IN XIX CENTURY

On the historical way of the development of technology in an agrarian production accumulated centuries-old home experience, enriching him the best from the achievements of foreign works. Therefore acquisition of scientists of agrarian industry is a powerful theoretical and methodological base for working of practical recommendations in relation to forming of further strategy of the balanced land-tenure in Ukraine.

Research of features of agrarian production is in economies that were in XIX century on territory of modern Ukraine.

It is set that in XIX century an agrarian production on Ukrainian earth was base on generalization of priority scientific directions and distribution of branch scientific knowledge. Certainly, that the achievements of the Ukrainian scientists from development of effective menage found the embodiment in practice of agricultural commodity producers, both squires and separate rural owners.

It is set that in XIX century an agrarian production in economies that were on Ukrainian earth took place in accordance with development of productive forces of society, him socio-economic features and scientific and technical progress. Certainly, that after the degree of development of the system of menage improved after intensity of production: from primitive to extensive and intensive. The primitive systems of menage were characterized by insignificant part of suitable to till earth that used for sowing of grain-crops at the natural way of proceeding in fertility of soil under act of cultures and without participation of man. It is found out, that a substantial obstacle in the improvement of agrarian menage consisted in application of imperfect agrotechnical measures for lack of branch educational schools and developed squire economies and farms that would serve as a standard for peasants.

It is found out, that acquisition of scientists of agrarian industry is a powerful theoretical and methodological base for working of practical recommendations in relation to forming of further strategy of the balanced land-tenure in our state.

Key words: agrarian production, features of development, branch scientific knowledge, agricultural commodity producers.

УДК 336.226.211(470) «1914/1918»

С. В. Орлик

кандидат економічних наук, доцент, докторантка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТА ПОДАТНА ЗДАТНІСТЬ СЕЛЯН ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЧАСУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті досліджено економічне становище сільського населення Галичини і Буковини у період російської окупації часів Першої світової війни. Розглянуто стан розорення сільськогосподарських товаровиробників через призму податної здатності сільського населення. З'ясовано механізми та способи дослідження економічного стану захоплених територій безпосередньо окупаційною владою. Доведено, що російська окупаційна влада, формуючи свою податкову політику на окупованих територіях, керувалася головною метою – наповнення імперської казни грошовими коштами.

Ключові слова: Галичина, Буковина, Перша світова війна, Російська імперія, податкова політика, фінансова політика, податна здатність, економічний стан, окуповані території.

Постановка проблеми. Російська імперія у фінансовому плані, на перший погляд, була готовою до вступу у Першу світову війну. Однак, її введена фінансова стабільність руйнувалася вже в перші місяці війни. Перед урядом Російської імперії поставало питання пошуку необхідних ресурсів та вироблення нової фінансової політики. Обрану фінансову політику російські можновладці реалізовували не лише в межах імперії, а й на окупованих територіях, зокрема в Галичині та на Буковині. У даному регіоні для її впровадження російською окупаційною владою було створено власну систему органів фінансового управління [1]. Російський уряд ставив собі за мету максимально використовувати ресурси захопленого регіону на користь Російської імперії. Безвідкладне налагодження механізму оподаткування на окупованих територіях розглядалося як один із реальних способів наповнення критично дефіцитного імперського бюджету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення проблеми економічної історії періоду Першої світової війни у розрізі соціально-економічного становища Галичини й Буковини знайшло відображення у наукових дослідженнях українських учених, таких як: І. Берест [2], І. Ільницький [3], І. Кучера [4], М. Литвин [5], І. Лозинська [6], В. Любченко [7], О. Мазур [8], О. Реєнт [9] та ін. Деякі аспекти цієї проблеми опрацьовано нами [10]. Проте спеціального дослідження податкової здатності сільського населення Галичини й Буковини в період російської окупації у роки Першої світової війни не здійснювалося.

Мета. Спираючись на значний масив архівних документів, дослідити економічний стан сільського населення Галичини й Буковини в період російської окупації часів Першої світової війни, проаналізувати проблеми, які виникали в окупаційній владі у

налагодженні механізму оподаткування сільського населення на захоплених територіях.

Виклад основного матеріалу. Вторгнення російських військ на територію Галичини й Буковини в часи Першої світової війни принесло велике розорення і багато горя на ці землі. Від війни страждало як міське, так і сільське населення, а це біля 8 млн. осіб, з яких «трохи не 78% процентів усього населення Галичини зайняте виключно обробітком ріллі» [11]. Значна частина заможних поміщиків, опинившись в умовах війни, виїхала з краю, частина їх з тієї ж причини розорилася. Крім цього, лінія тилу й фронту постійно змінювалася, а тому селянам важко було виконувати польові чи інші господарчі роботи. Економічний стан місцевого населення Галичини й Буковини був підірваний не лише військовими діями, а й грабежами російських військ. Про це свідчать масові звернення людей до Штабу військового генерал-губернатора Галичини із проханнями щодо відшкодування збитків, завданих військовими діями або безпосередньо російськими військами, які проходили чи зупинялися в населених пунктах Галичини та Буковини.

Збираючи худобу, вози, продукти, користуючись послугами на перевезення військових вантажів та поранених, замість плати військовій чини різного рівня, у кращому випадку, видавали місцевим жителям «квитанції та записки» або «посвідчення» [13, 1232-1238, 1532-1534; 14, 67], з якими люди мали звертатися у штаб російської військової адміністрації («корпусне інтендантство») з проханнями про повернення коштів [14, 64]. Часто у таких документах зазначалися занижені ціни на відібраний товар, або взагалі вказувалася загальна ціна, щоб не можливо було визначитися із реальною сумою відшкодування [15, 31; 14, 65-67]. У гіршому випадку, російські військові взагалі ніяких документів не надавали, вважаючи, що їм на завойованій території можна чинити все, що завгодно [15, 13-13 зв., 17]. Російські солдати забирали останнє, залишаючи людей зовсім без засобів для життя. Так, мешканка с. Стрілецький Кут Чернівецького повіту Вікторія Конорать повідомляла начальнику Чернівецького повіту, що, повернувшись до своєї садиби, «застала своє майно розграбованим. Шафи і скрині були розбиті, із яких все до дрібниць винесено. ... Застала на своїй садибі російських солдат, які виносили залишки з хати та із сараїв» [16, 12]. Жителька с. Луковиця Катерина Романюк повідомляла комендантові м. Чернівці про те, що невідомі солдати забрали в неї єдиного коня, який був засобом для заробітку [16, 33]. Архівні документи свідчать, що самовільні покоси сіна, ячменю та пшениці російськими військами були масовим явищем по всій окупованій території, що прирікало уцілілу місцеву худобу на голодну зиму.

Особливих збитків зазнавали землевласники-середняки, які мали окремі хутори і ставали легкою беззахисною здобиччю на шляху російських військ. Від війни постраждали й донедавна заможні та платоспроможні поміщики, які були доведені до повного зубожіння і руйнації їхніх господарств. Так, у листі-проханні (19 вересня 1914 р.) до військового генерал-губернатора Галичини від землевласниці Яніни Камінської зазначалося, що «хутір у Вулькі-Мазовецькій абсолютно розорений внаслідок довготривалого перебування в ньому російських

військ під час боїв на околицях Рави Руської. 24 серпня зайшов XI корпус імператорської російської армії і зразу ж забрав на свої потреби весь живий інвентар, тобто худобу, коней. Упродовж 10 днів свого перебування на хуторі використав скиди хліба, готового зерна, що знаходилося в коморі, в кінці значні запаси конюшини і сіна» [13, 1354-1354 зв.]. На вимогу власниці сплатити гроші за використане майно, «або принаймні видати квитанцію, полковник інтендантури пан Штремер обіцяв, що він особисто зробить військовій владі заяву про заподіяні ... збитки. З причини скоєного розорення ... стан хутора в Вульці такий, що крім картоплі і залишків сіна не лишилося нічого» [13, 1354-1354 зв.]. До листа додавався список збитків, нанесених імператорськими російськими військами на хуторі Вулька Мазовецька Рави-Руського повіту, на суму 23506 руб., який було посвідчено печаткою Уряду Громади Вульки Мазовецької та двох свідків [13, 1357].

Аналогічно постраждали й господарства: землевласника с. Голотки Збаразького повіту Казимира Канського на суму 20923 руб. [13, 1412-1415]; маєтки дворянина Мечислава Левицького в с. Чернихівці Збаразького повіту на суму біля 300 тис. корон і в с. Конюшкі Комарнівського повіту на суму 675.399 корон [13, 1628-1635]. Не обминули російські війська й російського селянина Дмитра Купаніна, якого мали рятувати відповідно до задекларованої генеральної пропагандистської доктрини, яка полягала у «порятункові росіян від гніту Австро-Угорської імперії та об'єднання споконвічних російських територій» [12, 58-59]. Його селянське господарство у с. Шкло Яворівського повіту було розграбовано вщент та доведено до голоду. У своєму листі до государя імператора Миколи II він писав, що «при вступі російських солдатів в наше село, забрали разом 40 возів сіна, 25 возів конюшини, 60 кіп вівса – 74-тий полк, – не заплативши ні копійки. На 4-х моргах землі картопля була скопана солдатами, і зовсім спалили мій паркан. Маючи 66 моргів землі, не маю чим цю землю обсіяти, і моєї родині загрожує голод і холод» [13, 1426]. Власник маєтку у с. Зарубинці Збаразького повіту Тернопільської губернії Ісак Альшштейнер скаржився начальнику свого повіту про те, що 15 серпня 1915 р. підрозділи російських військ забрали в нього все майно з фільварку, а саме: 3 тис. пудів зерна пшениці, 250 пудів зерна жита, 580 кіп пшениці у снопах, 50 коней із збруєю та наявними у господарстві возами, бричками і санками, 24 голови великої рогатої худоби, 42 колоди із бджолами і 10 порожніх колод, всю землеробську техніку та обладнання, 1 тис. пудів кам'яного вугілля і 40 пудів дерев'яного вугілля, обладнання винокурного заводу, розграбовано приміщення маєтку, з якого винесено все цінне майно (срібне столове приладдя, золоті речі, одяг та ін.), а всі дерев'яні предмети, діл та огорожа були здерті для потреб війська на опалення [14, 36-37].

Внаслідок безчинств російських військ 24 листопада 1914 р. окупаційною владою було поширено оголошення від імені Військового генерал-губернатора Галичини Г. Бобринського такого змісту: «... у зв'язку з надходженням до мене скарг від місцевих власників і селян щодо матеріальних збитків, завданих їм російськими військовими частинами і командами, повідомляю для загального відома, що всі скарги і претензії приватних осіб, які матеріально

постраждали від незаконних дій військових частин або внаслідок несплати грошей за взяті у них для потреб армії продукти чи матеріали, будуть своєчасно розглянуті особливою, для цього створеною, комісією» [17, 18]. Звичайно, зазначені скарги і заяви не змусили окупаційну владу чекати. Досить швидко Військовий генерал-губернатор і губернатори були завалені подібними листами. Звернення були як особистими [13, 1176-1178, 1183-1217, 1204, 1211, 1232, 1250, 1353-1354; 17, 1-7], так і колективними, за підписом свідків та з печаткою віта чи старости села [13, 1313-1316, 1232-1232 зв., 1320-1325, 1437-1481]. Люди сподівалися, що у разі подання ними відповідних звернень до військового керівництва їм будуть повернуті кошти. Тому разом з назвою втрачених речей, продуктів, врожаю чи худоби писали суму втрат і просили про відшкодування. На листах зазвичай з'являлися резолюції: «На розгляд», «На розпорядження», «Провести дізнання».

Оскільки скарг до штабу військового генерал-губернатора Галичини та штабів окремих армій надходило надзвичайно багато, було вирішено розвантажити документопотік та уповноважити губернаторів й начальників повітів розглядати ці клопотання на місцях, створивши відповідні комісії у кожному повіті.

З метою упорядкування процедури розгляду претензій, заявлених жителями Тернопільської губернії щодо відшкодування збитків, яких було завдано діями військових частин, окремих військових начальників та окремих чинів військового відомства, головнокомандуючим Південно-Західним фронтом, генерал-ад'ютантом О. Брусиловим було підписано відповідний наказ арміям Південно-Західного фронту № 851 від 11 травня 1916 р. [18, 12 зв.-13 зв.; 19, 2 зв.-3 зв.]. У цьому документі передбачалося створення у кожному повіті Тернопільської губернії відповідних комісій, на які покладалися обов'язки здійснювати оцінку збитків, завданих військовими цивільному населенню; розглядати скарги та клопотання потерпілих, які надходили до начальника повіту або безпосередньо Тернопільському губернатору [18, 12 зв.].

Оскільки зазначений наказ стосувався лише Тернопільської губернії, то при захопленні російськими військами території Буковини (після Брусиловського прориву), починаючи з червня 1916 р., подібна проблема виникла й у штабах армій, дислокованих на новозахоплених територіях. З даного приводу штаби армій та Чернівецький губернатор були буквально завалені листами-скаргами, комісії при штабах, по суті, не встигали їх розглядати. У зв'язку з такою ситуацією 4 вересня 1916 р. було підписано черговий наказ арміям Південно-Західного фронту за № 1461, яким дія наказу № 851 від 11 травня 1916 р. поширювалася на всі окуповані території областей Австро-Угорщини, зайняті російськими військами, тобто й на Чернівецьку губернію [18, арк. 12-12 зв.]. Пізніше, а саме 10 листопада 1916 р. вступив у дію новий наказ, адресований арміям Південно-Західного фронту, за № 1867, яким затверджувалися «Правила про порядок розрахунків у військовий час в районі театру військових дій за майно, реквізоване або знищене за розпорядженнями військового начальства і уповноважених ними цивільною владою, а також за збитки, нанесені неправильними діями військових

частин» [18, 14-24 зв.]. У зазначених правилах чітко вписано склад, повноваження, права, обов'язки повітових оціночних комісій і дільничних підкомісій, які здійснювали обстеження, опис та оцінку знищеного майна.

Масові грабежі, які здійснювалися під час вступу російських військ у Галичину, виходили з-під контролю самої окупаційної влади. Вищі й нижчі військові чини, заходячи до населених пунктів краю, грабували все, що траплялося, й відправляли награвоване майно до себе додому, або ж продавали його в інших місцях дислокації військ. Південно-Західна залізниця була заповнена вагонами з награвованими речами. Майно, яке переправлялося вглиб Російської імперії, вражало своїми розмірностями [20, арк. 2-5, 9, 37-38, 90, 98-100, 117-119, 122-126, 132, 247]. Масштаби грабежів виявилися настільки значними, що при військовому генерал-губернаторстві Галичини навіть була створена Слідча комісія з метою розслідування питань незаконного вивезення приватного майна з Галичини. А для розгляду численних звернень, скарг і клопотань місцевого населення та підприємців щодо відшкодування завданих збитків грабіжницькими діями військових частин російської армії наказом Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту за №1867 від 10 листопада 1916 р. було створено п'ять військових комісій, дві з яких діяли на території Військового генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни [15, 26-26 зв.; 19, 30]. Створення зазначених комісій обумовлювалося й тим, що відповідно до IV Гаазької конвенції від 18.10.1907 року «Про закони і звичай суходільної війни», зокрема статті XXVIII, «забороняється віддавати на розграбування місто або місцевість, навіть узяті приступом», статтею XLVI регламентувалося, що «честь і права сімейні, життя окремих осіб і приватна власність, рівно як і релігійні вірування й справляння обрядів віри, мають поважатись. Приватна власність не підлягає конфіскації». А статтею XLVII «грабунок категорично забороняється» [21]. Російські солдати не знали про існування такої Конвенції, а військове командування їм погано роз'яснювало норми міжнародного права, часто навіть й саме активно долучалося до грабежів. У своєму листі від 5 грудня 1916 р. Чернівецький губернатор зазначав, що «деякі начальники повітів до таких проступків відносилася вкрай байдуже, не тільки не чинили перешкод подібним незаконним діям, але й сприяли, шляхом надання нарядів на підводи» для вивезення награвованого майна [22, 51 зв.].

Російська окупаційна влада створювала комісії одну за одною. Робота кипіла. Акти, описи й протоколи писалися, засідання комісії проводилися (не систематично), а постраждалі люди відшкодувань за нанесені їм збитки не отримували. Якщо під час здійснення реквізиції продуктів окупаційна влада хоч інколи людям виплачувала незначні кошти [23, 254], то відшкодування завданих збитків здійснювалося вкрай рідко. У поясненнях військових начальників грабежі не визнавалися, заплутувалися показання. Зазвичай вони були однакового змісту, на кшталт – поселення були розграбовані ще до них, при відступі австрійських військ. Або ж що грабежі здійснювалися самим місцевим населенням. При затриманні порушників «на гарячому» називалися неправдиві військові частини тощо [13, 1173-1271]. Часто під час

розслідувань постраждалі особи не могли вказати жодних конкретних даних про грабіжників окрім того, що ті були у російській військовій формі, а тому слідства заходили у глухий кут і справи закривалися [24, 14].

Воєнним безладом, звичайно ж, користалися і нечисті на руку місцеві жителі, які викрадали майно у своїх земляків. Такі випадки розслідувалися російською окупаційною владою, винні притягувалися до відповідальності у вигляді позбавлення волі. Так, 8 серпня 1915 р. начальником Збараського повіту було винесено постанову щодо позбавлення волі селянина с. Гниличок, який вкрав 63 снопи пшениці у жителя с. Вороб'івки [14, 6]. У жовтні 1915 р. було затримано жителів с. Терпіловки, які з лісу поміщика Зайдмана вивезли 10 возів дров [14, 14].

Грабежі та знищення врожаїв доводило жителів окупованих територій до крайньої межі – голоду. Станіславський поліцмейстер у своєму листі до Чернівецького губернатора повідомляв, що у Вижницькому, Косівському та Печеніжинському повітах Чернівецької губернії у липні 1916 р. «через відсутність хліба населення дуже голодувало і харчувалося незрілими фруктами й овочами, що призвело до захворювання «дизентерією» [25, 49]. Крім цього, Косівський повітовий начальник у липні 1916 р. також підтверджував стражденний стан повіту: «більшу частину рогатої худоби у населення було забрано відступаючими австрійськими військами, а та худоба, що залишилася, майже вся була реквізована нашими (російськими – С.О.) військами», «забрано буквально все; ніяких продуктів у населення не залишилось, і вже зараз відчувається крайня потреба у продуктах харчування» [26, 4 зв.–5]. У зв'язку з цим окупаційна влада навіть була вимушена організувати постачання печеного хліба з військових хлібопекарень XI Армійського корпусу та сприяти Всеросійському земському союзу та гмінам відкриттю продовольчих пунктів з продажу хліба за ціною 1 руб. 60 коп. за пуд., продаючи в одні руки від ½ до ¼ фунта печеного хліба [25, 49-50].

Щоб вижити, люди були вимушені звертатися до окупаційної влади з проханнями про надання їм грошової допомоги. Перед виділенням коштів представники військової міліції та міської поліції обстежували прохачів на предмет майнового та сімейного стану для підтвердження їхнього критично бідного становища [27, 91, 127-127 зв., 205-205 зв.]. Одноразові допомоги виплачувалися Комітетом з надання допомоги постраждалому від війни населенню зайнятих областей Австро-Угорщини, або начальниками повітів з виділених коштів Військовим генерал-губернатором, здебільшого у розмірах від 2 руб. до 6 руб., подекуди траплялися виплати на суму 8 руб., 10 руб., 20 руб. [27, 68-69 зв., 206-207 зв., 247; 28, 92-93].

Важке матеріальне становище позначалося на податковій платоспроможності населення, яке залишилося на окупованій території. При розореному становищі як міського, так і сільського населення Галичини і Буковини годі було сподіватися на належну сплату податків місцевими мешканцями. Але це не зупиняло російську окупаційну владу у їх стягненні. Допоки створювалися фінансові органи, які явно затримувалися з формуванням, необхідно було дослідити й обстежити захоплені території на предмет

економічного становища, взяти на облік захоплені ресурси та визначитися з перспективами в оподаткуванні краю. До цієї справи було залучено Жандармське управління генерал-губернаторства в Галичині. У листах-анкетах, розісланих у грудні 1914 р. усім регіональним помічникам та пунктовим унтер-офіцерам жандармерії на місцях, поряд з політичними, релігійними та ідеологічними питаннями містилися й економічні позиції [29, 1-1зв.; 30, 2]. Заповнені анкети були надіслані виконавцями до Тимчасового жандармського управління генерал-губернаторства в Галичині 18 січня під грифом «таємно» [31, 3-8].

Паралельно з жандармськими дослідженнями економічний стан міст і повітів вивчався новопризначеними начальниками повітів, для яких цей край був невідомий. У довільній формі вони писали рапорти губернаторам, де описували становище населення (етнічне, релігійне, політичне, соціальне) та економічний стан ввіреного їм в управління повіту [32, 1-4; 33, 1-4; 34, 1-7; 35, 32-33; 30, 37 зв.].

З часом ці описи використовувалися фінансовим управлінням з метою надання оцінки економічного стану захопленого регіону та наступного оподаткування населення західноукраїнських земель. Окупаційна влада, оцінивши «хазяйським оком» захоплені володіння та маючи переконання у тому, що «приєднання краю до імперії остаточно вирішено», давала установку своїм представникам на місцях про те, що місцеве «населення не можна наражати на остаточне розорення шляхом жорсткого стягнення великої кількості платежів, як це допускається до ворожої сторони, за долю якої воююча сторона не піклується» [36, 15 зв.]. Звичайно, ці побажання високого начальника з канцелярії військового генерал-губернатора Галичини Н.Борецького були пишномовними побажаннями з «теплого кабінету», а в голодних і зруйнованих населених пунктах Галичини про доброту російських військових начальників навіть не здогадувалися. Подальші дії російської окупаційної влади свідчили про активні її дії щодо налагодження механізму оподаткування у чужій країні з незрозумілими податками, до справляння яких необхідно було «приступити негайно ..., де тільки це можливо, залежно від військових дій» [36, 15 зв.].

Під час другої окупації Галичини й Буковини, за дорученням Військового генерал-губернатора Трепова, вивченням економічного стану регіону активно займалися губернатори. У серпні 1916 р. усім начальникам повітів було надіслано анкетні листи з такими пунктами запитань: 1) який загальний стан з урожаєм зернових та трав у повіті; 2) як пройшов збір урожаю, ким, коли і в якій кількості, кому передано зібраний урожай; 3) чи мають місце лишки зернових хлібів і кормових трав, які можуть бути використані для потреб армії; 4) як іде обмолот хліба, чи достатня кількість сільськогосподарських машин; 5) чи є у повіті млини, які здатні переробити зерно на борошно та крупу, яка добова їхня потужність; 6) чи є у населення коні, рогата худоба, вівці і свині; 7) які місцеві ціни на зерновий хліб, борошно і крупи, а також на коней, худобу, овець і свиней; 8) чи здійснюється закупка продуктів військовими частинами і в який спосіб – добровільно чи шляхом реквізицій [37, арк. 1].

На початку листопада 1916 р., коли Управління фінансовими справами з розумінням ситуації приступило до виконання своїх обов'язків, через посередництво та сприяння губернаторів усім начальникам повітів та поліцмейстерам знову було розіслано анкетні листи відносно опису економічного стану регіону, з яких мали з'ясувати такі питання: 1) чи зібраний врожай хліба й сіна в поточному році; 2) чи достатньо зібраного врожаю для задоволення продовольчих потреб; 3) чи посіяно озимий хліб і в якому відсотку до загальної посівної площі; 4) чи забезпечене населення в достатній кількості інвентарем для обробки землі; 5) чи було землеробство основним видом діяльності для місцевих жителів, за наявності вказати інші промисли та заробітки; 6) чи проводилися реквізиції, якщо так, то вказати, коли і якого саме майна чи предметів господарства, за платню чи лише з видачею квитанцій; 7) чи діяли на території повіту які-небудь кредитні установи; 8) які збори стягувалися містами і чи покривалися міськими доходами необхідні обов'язкові витрати міст, гмін; 9) чи збереглися у колишніх фінансових управліннях книги і списки платників державних податків, ким і яким чином ці книги і списки зберігалися; 10) чи було доцільним розпочати в поточному році стягнення поземельного податку із сільського населення [38, 4-4 зв., 12, 16; 37, 198-198 зв.; 39, 295-296, 298]. Окремо губернатори та Управління фінансовими справами затребували від начальників повітів відомості про кількість наявних домоволодінь та кількість нафтових, соляних, сірникових, дріжджових, гільзових, інших промислових заводів та торговельних закладів у розрізі: діючих і не діючих; у місті, містечку чи селі [38, 5; 34, 7, 17, 18].

Складність оподаткування сільського населення полягала в тому, що оподаткування на окупованих територіях Галичини й Буковини мало здійснюватися відповідно до вимог статті XLVIII, згаданої вище IV Гаазької Конвенції «Про закони і звичаї суходільної війни», де зазначалося, що «якщо неприятель стягує на зайнятій ним території встановлені на користь держави податки, мита і грошові збори, то він зобов'язаний здійснювати це, по можливості, відповідно до існуючих правил оподаткування та розкладки їх...» [21]. Тобто, російська окупаційна влада мала застосовувати податкове законодавство Австро-Угорської імперії, землі якої були завойовані. За австрійським податковим законодавством селяни мали сплачувати: ґрунтовий податок; домовий податок, який поділявся на подомово-класний, подомово-чиншовий, і в розмірі 5% – податок з інших будинків, які не підлягали обкладенню вищезазначеними податковими різновидами. Якщо ними здійснювалася торгівля, то сплачувався податок за розносну торгівлю.

Широкий спектр оподаткування нерухомого майна (будівель і землі), існування прибуткового оподаткування – це податки, які потребували складного детального податкового обліку як об'єктів оподаткування, так і платників податків, власників нерухомого майна. Крім того, для нарахування суми вище зазначених майнових податків окупаційній владі необхідно було на основі розробленої австрійським законодавством методики визначити базу оподаткування конкретно для кожного об'єкта нерухомості (у т.ч. земельної ділянки), який знаходився у власності кожного платника податків. Розбиратися

у складній математиці австро-угорського законодавства у російській владі не було ні бажання, ні умов, ні часу. До того ж, дохідність нерухомого майна, як будівель, так і землі, в умовах війни була значно знижена або й зовсім відсутня через зруйнування та знищення будівель та неможливість здійснювати сільськогосподарські роботи.

Складний облік та адміністрування австрійських майнових податків, потребував чисельного фіскального апарату. Окупаційна влада сподівалася, що до справи оподаткування місцеві органи влади залучать колишніх австрійських чиновників, таких як «ужонди податкові», які мали володіти бажаними списками платників податків. Звичайно, наявність цих списків значно полегшила б стягнення податків з місцевого населення російській владі. Як виявилось пізніше, по багатьох повітах та містах більшість списків не було знайдено. Пояснювався цей стан втратою їх під час бойових дій, або ж тим, що їх вивезла австрійська влада, або ж «ужонди податкові» виїхали разом з австрійськими військами і прихопили з собою списки. На такий випадок Військовий генерал-губернатор Галичини рекомендував: «при відсутності таких списків належить керуватися всіма можливими даними, які можуть тільки вказати самі платники, підтверджені відповідними документами» [36, 21]. Крім цього, російська окупаційна влада знала, що в кожному податковому управлінні при старостах мали бути спеціальні податкові книги з кожного виду податків окремо, та вимагала від начальників повітів терміново «розшукати ці книги, зробити з них відповідні виписки по гмінам, якщо окремих книг по гмінах не знайдуть, передати їх до Магістратів і войтам для стягнення» [36, 16 зв.] податків. На крайній випадок, вирішено було здійснити подвірний обхід платників податків і загребувати у них податкові книжки, або платіжні листки, які у цьому краї називалися «аркушами посідлості ґрунтової», на основі яких відновити списки платників і дані про розміри податків, що сплачувалися при австрійській владі, і за аналогією налагодити майнове оподаткування. Слід відмітити, що жоден із способів не спрацював у системному порядку. Більшість окружних фінансових інспекторів і комісарів в один голос рапортували про неможливість отримати ці дані, оскільки, «на жаль, майже ні у кого таких книжок і листків не виявилось. Також у повіті не знайшлося інвентарних книг і списків, складених при австрійському уряді» [40, арк.121-121зв.]. Дуже повільно просувалося питання складання списків зі слів платників податків та їхніх заяв, але достовірність даних про розміри сплачуваних ними податків при австрійській владі були сумнівними, кожен міг значно знизити суми податків.

Така ситуація з майновим оподаткуванням змушувала окупаційну владу періодично ухвалювати рішення про відтермінування їх стягнення по всій території Галичини і Буковини, крім Тернопільської губернії, як такої, що менше постраждала від військових дій, та м. Львова, де, на думку окупаційної влади, жителі були більш платоспроможними [36, 21 зв.].

Російською окупаційною владою було вирішено, що податки мали стягуватися лише з моменту «приходу» російських військ. Здоровий глузд російським військовим і цивільним чиновникам підказував, що «стягнення платежів за попередній час

і взагалі різного роду недоїмки і пені не повинно бути допущене. Платежі повинні стягуватися лише за ті тільки строки, коли російська влада в краї почала функціонувати» [36, 16 зв.].

Неузгодженість розпоряджень та вказівок вищестоящої російської влади з реальною ситуацією на місцях була очевидною. Начальники повітів звільнених від прямих податків губерній робили «свою справу» – виписували повістки усім, кому бажали, стягували податки, з кого могли. Люди про такі звільнення не знали, а місцеві начальники іменем «нової влади», залякуючи їх штрафами і примусовими заходами, намагалися стягнути кошти.

Так, жителі с. Печенії Перемишльського повіту Львівської губернії писали колективне звернення (від 5 листопада 1914 р.) до Військового генерал-губернатора Галичини, у якому зазначалося: «упрашаємо уклінно Ваше Високоблагородіє о ласкаве відписаніє і дарованіє сплати податку за сей рік по причині крайнього убожества. Просьбу нашу попираємо слідуєчими мотивами:

1) Наша громада числа біля 140 номерів з того половина аж 70 номерів під час війни згоріли а тепер по 3 родини бідуює в одній хаті.

2) На ґрунтах наших була битва кілька днів, а війська Австрійські, а опісля Русські забрали нам худобу, дріб, збіжжя і пашу з обійстя а рослини земних плодів витовкли на полі так що людність тутешня живиться по більшій часті ростками пісної картоплі та капусти. Члени громади Печенії Перемишльського уїзду упрашають уклінно о відписаніє і дарованіє податку за сей рік по причині крайнього убожества, та о задержках на всякої екзокуції» [36, 50-50 зв.].

У відповідь на цей лист Львівський губернатор повідомив про те, що ним було видано циркуляр від 27 жовтня 1914 р. за №1236, у якому стягнення поземельних податків з населення Львівської губернії призупинено, «і що дане клопотання ... викликано незнанням цими селянами про відповідні розпорядження про призупинення стягнення зборів» [36, 52].

Негативно на економічному стані відобразився евакуаційний процес при зміні влади у регіоні. Адже коли війська австрійські чи російські відступали, то кожен раз грабувалося місцеве населення, вивозилися матеріальні цінності, худоба, засоби виробництва та знищувалися посіви. Так, під час відступу російських військ у липні 1915 р. у жителів м. Гримайліва Тернопільської губернії військовими чинами було відібрано зерновий хліб, продукти харчування, забрано особисті речі з помешкань міських жителів [41; 75, 78-79 зв.].

Під час другого (останнього) виведення російських військ із західноукраїнських земель окупаційній владі необхідно було розробити тактику евакуаційного процесу. На засіданні екстреного таємного засідання Управління Тимчасового уряду в Сторожинецькому повіті Чернівецької губернії 11 липня 1917 р. планувалося діяти на попередження до офіційного оголошення евакуації, щоб місцеве населення та заможні поміщики не встигли заховати худобу, гужовий транспорт та інше майно, яке підлягало реквізиції [42, 3]. Вирішено було створити особливі комісії та гуртові військові команди, які мали знеацька розпочати поголовну реквізицію худоби. Враховуючи те, що зерновий хліб ще «стояв на

корініні», а певна частина його була засіяна «працею і засобами Міністерства Землеробства» на покинутих землях власників, що втекли в Австрію, пропонувалося гнати худобу стадами через ці поля – «це дозволить, по-перше, уникнути витрат на годування худоби, а, по-друге, сприятиме знищенню посівів» [42, арк.2-Ззв.]. Особлива увага приділялася реквізиції коней та перевізних засобів, організації завантаження. Не забулися і про вивезення металу та міді з місцевих заводів. Усього для евакуації російського цивільного управління Сторожинецького повіту потребувалося 97 парокінних підвід. Отож, щоб успішно відібрати коней у їхніх власників, вирішено було просити у «начальника військової міліції, етапного коменданта, командира обозного батальйону і командира роти призначити караули із солдат і міліціонерів, щоб поміщики, а також і селяни не заводили своїх коней і худобу з метою схову» [42, арк.2-Ззв.].

Висновки. Економічне становище селян Галичини і Буковини у період окупації російськими військами часу Першої світової війни знаходилося у катастрофічному стані. Не зважаючи на це, з перших днів окупації російськими військами західноукраїнських земель питання організації оподаткування на загарбаних територіях були актуальними для країни-агресора. Складність налагодження механізму оподаткування на окупованих територіях полягала в тому, що податна здатність населення була настільки низькою, що без вивчення загального економічного стану регіону та окремо взятої територіальної громади приступати до цієї справи було неможливо. Встановлено, що оподаткування місцевого населення відзначалося певною специфікою, оскільки воно мало здійснюватися з урахуванням вимог міжнародного права (IV Гаазької Конвенції від 18.10.1907 року «Про закони і звичаї суходільної війни»), де зазначалося, що оподаткування місцевого населення виконується за законами, які були встановлені попередньою владою, тобто за податковим законодавством, прийнятим Австро-Угорським урядом. З одного боку, таке законодавче обмеження не давало можливості окупаційній владі повною мірою поширити податкове законодавство Російської імперії на окуповані території, а з іншого боку, складність розуміння австрійського законодавства, відсутність списків платників та податкового обліку за майновими податками не давало можливості здійснити нарахування податків до сплати законним способом. Це призводило до хаотичного і безсистемного стягнення податків російською окупаційною владою із населення окупованих територій Галичини й Буковини.

Список використаної літератури та джерел

1. Орлик С. Організація фінансового управління російською окупаційною владою на теренах Галичини і Буковини в період Першої світової війни / С. Орлик // *Карпатський край*. – 2017. – №1(9). – С. 5-21.
2. Берест І. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Воліни в роки Першої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. / І. Берест – Львів, 2009. – 22 с.
3. Льницький І. Проблеми історії Першої російської окупації Галичини (1914-1915 рр.) у сучасному науковому дискурсі. / І.В. Льницький // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – 2011. – Випуск XIX. – С.320 – 344.
4. Кучера І.В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914 – 1917 рр. / І.В. Кучера // *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. – 2013. – Вип.23-24. – С. 194-200.
5. Литвин М. Україна у Першій світовій війні: сучасна російська історіографія проблеми / М.Литвин // *Військово-науковий вісник*. – 2005. – Вип.7. – С.35-47.
6. Лозинська І.Г. Економічна політика адміністрації Ф.Ф.Трепова у Галичині / І.Г.Лозинська // *Проблеми гуманітарних наук*. – 2013. – Випуск 32. – С.123-137.
7. Любченко В. Б. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині / В.Любченко // *Велика війна (1914 – 1918) і Україна*. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2013. – С. 248 – 300.
8. Мазур О. Я. Українське населення Галичини на початку Першої світової війни: репресивні акції австрійської влади / О. Я. Мазур, О.М. Сухий // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. – Львів, 2000. – №408. – С. 73 – 78.; Мазур О.Я. Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914–1915 рр.) / О.Я. Мазур, І.Г. Патер // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. – Львів, 2007. – № 584. – С. 44 – 52.; Мазур О. Наслідки війни для села Східної Галичини / О. Мазур // *Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали Міжнародної наукової конференції (14 – 15 травня 1998 р.)*. – 1998. – С. 101 – 108.
9. Реєнт О. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз / О. Реєнт, Б. Янишин // *Український історичний журнал*. – № 4. – 2004. – С. 3 – 31.; Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О.П.Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
10. Орлик С.В. Фінансовий контроль російської окупаційної влади за діяльністю нафтових підприємств Галичини у період Першої світової війни / С.В.Орлик // *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*. – Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2017. – Вип. 41. – С.44 – 55.
11. Франко І. Галицький селянин / І. Франко // *Франко І. Збір. тв. У 50 т.* – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 44, Кн. 1. – С.508.
12. Бахтуріна А.Ю. Політика Російської імперії в Східній Галичині в роки Першої світової війни / Бахтуріна А.Ю. – М.: АЙРО-XX, 2000. – С. 58-59.
13. Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.363. – Оп.2. – Спр.6.
14. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 370. – Оп.1. Спр. 112.
15. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.283. – Оп.1. – Спр.123.
16. ДАЧО. – Ф.505. – Оп.1. – Спр.21.
17. ДАЧО. – Ф. 283. – Оп.1. – Спр.60.
18. ДАЧО. – Ф. 971. – Оп.1. – Спр.1.
19. ДАТО. – Ф. 370. – Оп.1. – Спр.262.
20. ЦДАК України. – Ф. 361. – Оп.5. – Спр.1.
21. Конвенція про закони і звичаї суходільної війни: IV Гаазька конвенція від 18.10.1907 // *База даних „Законодавство України” / ВР України. URL [Електронний ресурс] – Код доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_765 (дата звернення: 06.08.1917).*
22. ДАЧО. – Ф. 964. – Оп.1. – Спр.1.
23. ДАІФО (Державний архів Івано-Франківської області). – Ф. 15. – Оп.1. – Спр.114.
24. ДАЧО. – Ф.971. – Оп. 1. – Спр.2.
25. ДАЧО. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.391.
26. ДАІФО. – Ф.12. – Оп.1. – Спр.61.
27. ДАЧО. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.55.
28. ДАЧО. – Ф. 818. – Оп.1. – Спр. 47.

29. ЦДІАК України. – Ф. 365. – Он.1. – Сnp. 254.
30. ДАТО. – Ф.370. – Он.1. – Сnp. 229.
31. ЦДІАК України. – Ф. 365. – Он.1. – Сnp. 235.
32. ДАЧО. – Ф.283. – Он.1. – Сnp. 25.
33. ДАЧО. – Ф.283. – Он.1. – Сnp. 26.
34. ДАЧО. – Ф.505. – Он.1. – Сnp.31.
35. ДАТО. – Ф.370. – Он.1. – Сnp. 211.
36. ЦДІАК України. – Ф.361. – Он.1. – Сnp.134.
37. ДАЧО. – Ф.505. – Он.1. – Сnp.34.
38. ДАЧО. – Ф.283. – Он.1. – Сnp. 155.
39. ДАЧО. – Ф.966. – Он.1. – Сnp.3.
40. ЦДІАК України. – Ф.377. – Он.1. – Сnp.89.
41. ДАТО. – Ф.322. – Он.1. – Сnp. 562.
42. ДАЧО. – Ф.957. – Он.1. – Сnp.3.

References

1. Orlyk, S. (2017). *Financial control of the activities of oil producing companies and oil refineries by the Russian occupying authorities in Galicia during the First World War. Karpatskyi krai (Carpathian region)*, 1(9), 5-21 (in Ukr.)
2. Berest, I.(2009). *Social situation of the population of Eastern Galicia and Western Volhynia during the First World War. Avtores. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. Nauk. A thesis for the Scholarly Degree of Candidate of History. Lviv (in Ukr.)*
3. Ilnytskyi, I. (2011). *Problems of the History of the First Russian Occupation of Galicia (1914-1915) in the Contemporary Scientific Discourse. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. (Problems of the history of Ukraine of the XIX - early XX centuries)*, 19, 320–344 (in Ukr.)
4. Kuchera, I.(2013). *Policy of the Russian Occupation Administration in Eastern Galicia in 1914-1917. Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriiia (Bulletin of the Precarpathian University. History)*, 23-24, 194-200 (in Ukr.)
5. Lytvyn, M. (2005). *Ukraine in the First World War: Contemporary Russian Historiography of the Problem. Viiskovo-naukovyi visnyk (Military Scientific Bulletin)*,7, 35-47 (in Ukr.)
6. Lozynska, I. (2013). *Economic policy of F.F. Trepov's administration in Galicia. Problemy humanitarnykh nauk (Problems of the Humanities)*, 32, 123- 137 (in Ukr.)
7. Liubchenko, V.(2013). *Russian occupation administration in Galicia and in Bukovina. Great War (1914 - 1918) and Ukraine. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «KLIO»», 248 – 300 (in Ukr.)*
8. Mazur, O., Sukhyi, O. (2000). *Ukrainian population of Galicia at the beginning of the First World War: repressive actions of the Austrian authorities. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Derzhava ta armiia. (Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. State and Army)*, 408, 73 – 78(in Ukr.); Mazur, O., Pater I. (2007). *Galician “Ruin”: socio-economic situation in Eastern Galicia (1914-1915). Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Derzhava ta armiia (Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. State and Army)*, 584, 44 – 52 (in Ukr.); Mazur, O. (1998). *Consequences of the war for the village of Eastern Galicia. Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, 101–108 (in Ukr.)
9. Reient, O., Yanyshyn B. (2004). *Ukraine during the First World War: historiographical analysis. Ukrainyskiy istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Magazine)*, 4, 3–31(in Ukr.); Reient, O. (2003). *Ukraine in the imperial period (XIX - early XX centuries). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukr.)*
10. Orlyk, S., (2017). *Financial control of the activities of oil producing companies and oil refineries by the Russian occupying authorities in Galicia during the First World War. Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: zbirnyk naukovykh statei (Scientific notes on Ukrainian history: a collection of scientific*

- articles). Pereiaslav-Khmelnyskyi: DVNZ «Pereiaslav-Khmelnyskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia skovorody», 41, 44–55 (in Ukr.)*
11. Franko, I. (1984). *Galician peasant. Collection of works. Kyiv : Nauk. Dumka*, 44, 1, 508 (in Ukr.)
12. Bakhturyna, A. (2000). *The policy of the Russian Empire in East Galicia during the First World War. Moscow:AIRO-XX*, 58-59 (in Russ.)
13. *Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 363, description 2, archive file 6.*
14. *State Archives of Ternopil region, fund 370, description 1, archive file 112.*
15. *State Archive of Chernivtsi region, fund 283, description 1, archive file 123.*
16. *State Archive of Chernivtsi region, fund 505, description 1, archive file 21.*
17. *State Archive of Chernivtsi region, fund 283, description 1, archive file 60.*
18. *State Archive of Chernivtsi region, fund 971, description 1, archive file 1.*
19. *State Archives of Ternopil region, fund 370, description 1, archive file 262.*
20. *Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 361, description 5, archive file 1.*
21. *Konventsiiia IV Haazka Pro zakony i zvychai sukhodilnoi viiny: vid 18.10.1907 roku. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_222 [in Ukrainian].*
22. *State Archive of Chernivtsi region, fund 964, description 1, archive file 1.*
23. *State Archive of Ivano-Frankivsk region, fund 15, description 1, archive file 114.*
24. *State Archive of Chernivtsi region, fund 971, description 1, archive file 2.*
25. *State Archive of Chernivtsi region, fund 27, description 1, archive file 391.*
26. *State Archive of Ivano-Frankivsk region, fund 12, description 1, archive file 61.*
27. *State Archive of Chernivtsi region, fund 27, description 1, archive file 55.*
28. *State Archive of Chernivtsi region, fund 818, description 1, archive file 47.*
29. *Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 365, description 1, archive file 254.*
30. *State Archives of Ternopil region, fund 370, description 1, archive file 229.*
31. *Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 365, description 1, archive file 235.*
32. *State Archive of Chernivtsi region, fund 283, description 1, archive file 25.*
33. *State Archive of Chernivtsi region, fund 283, description 1, archive file 26.*
34. *State Archive of Chernivtsi region, fund 505, description 1, archive file 31.*
35. *State Archives of Ternopil region, fund 370, description 1, archive file 211.*
36. *Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 361, description 1, archive file 134.*
37. *State Archive of Chernivtsi region, fund 505, description 1, archive file 34.*
38. *State Archive of Chernivtsi region, fund 283, description 1, archive file 155.*
39. *State Archive of Chernivtsi region, fund 966, description 1, archive file 3.*
40. *Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 377, description 1, archive file 89.*
41. *State Archives of Ternopil region, fund 322, description 1, archive file 562.*
42. *State Archive of Chernivtsi region, fund 957, description 1, archive file 3.*

ECONOMIC SITUATION AND TAXABLE CAPACITY OF VILLAGERS OF GALICIA AND BUKOVINA IN THE PERIOD OF RUSSIAN OCCUPATION DURING THE FIRST WORLD WAR

The financial problems that arose in the Russian Empire during the First World War brought up important questions to the government to find necessary financial resources and develop a new financial policy. The Russian policy makers applied their financial policy not only within the empire but also in the occupied territories, particularly, in Galicia and Bukovina. The Russian imperial government set itself the goal to use the resources of the captured region at maximum in favour of the Russian Empire. The urgent regulation of the taxation mechanism in the occupied territories was considered as one of the real ways to fill the imperial budget.

Investigation of the economic position of the rural population of Galicia and Bukovina in the period of Russian occupation during the First World War. Consideration of the problems encountered by the occupation authorities in establishing the mechanism of taxation of the rural population in the occupied territories.

In the process of achieving the purpose of the study we considered the situation of the rural population of Galicia and Bukovina in the period of Russian occupation during the First World War. The state of destruction of agricultural producers through the prism of taxable capacity of the rural population was considered. The mechanism and methods of establishing the economic status of the occupied territories by the occupation authorities were considered. It is proved that the Russian occupation authorities formed their tax policy in the occupied territories with the main goal to fill the imperial treasury with cash.

For the first time in the Ukrainian historiography: 1) the study of the economic position of the rural population of Galicia and Bukovina is considered from the point of view of taxable capacity to pay taxes and fees to the treasury of the occupying country; 2) the problems the Russian occupation authorities encountered in establishing the mechanism for the taxation of the rural population of the captured western Ukrainian lands.

The economic position of the rural population of Galicia and Bukovina in the period of occupation by Russian troops during the First World War was in a catastrophic state. In spite of this, for the Russian occupation authorities, the issue of organizing taxation in the captured territories was very important. The complexity of establishing the tax mechanism in the occupied territories was that the taxable capacity of the population was very low. In addition, the taxation of the local population had certain specificity since it should have been carried out in accordance with the requirements of the international law (IV Hague Convention of 18.10.1907 "On the Laws and Practices of the land-based war") which stated that the taxation of local people should be carried out according to the laws that were established by the previous government, that is, under the tax legislation adopted by the Austro-Hungarian government. On the one hand, such a legislative restriction did not allow the occupation authorities to fully distribute the tax legislation of the Russian Empire to the occupied territories, and, on the other hand, the complexity of understanding of the Austrian law, the lack of lists of taxpayers and tax accounting for property taxes did not allow charging taxes to pay in the legal way. This led to the chaotic and unsystematic collection of taxes by the Russian occupation authorities from the population of the occupied territories of Galicia and Bukovina.

Keywords: Galicia, Bukovina, World War I, the Russian Empire, tax policy, financial policy, taxable capacity, economic position, occupied territories.

В. М. Орлов

кандидат історичних наук, науковий співробітник науково-дослідного сектору науково-освітньої роботи Полтавського музею авіації і космонавтики, відділу Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава)

ІНОСЛАВНІ ХРИСТІАНСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті схарактеризовано роль інославно-релігійних об'єднань на українських землях упродовж ХІХ – першої третини ХХ ст. у складі Російської імперії та СРСР. Означено, що інославні християнські громади на українських землях були не лише урбаністичним феноменом, а й мали стосунок до питань землекористування, успадкування, оренди землі. Зокрема, наголошено на особливостях землекористування менонітських інославно-релігійних об'єднань в Україні. Окреслено подальші перспективи дослідження.

Ключові слова: інославні громади, історіографія, католицизм, менонітство, протестантські громади, село, українські землі, християнські об'єднання.

Постановка проблеми. Історія так званих інославно-релігійних, тобто неправославно-християнських об'єднань не є однозначною. На відміну від новітніх релігійних новотворів другої половини ХХ ст., інославні релігійні громади не були суто урбаністичним явищем. Наприклад, окремі поселення менонітів-колоністів на півдні України першопочатково формувалися саме як аграрні анклавні. Тому, проблема землевідведення, раціонального землекористування, право власності на землю, передача земельних ділянок у спадок була для інославно-релігійних громад актуальним питанням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність неправославно-християнських об'єднань на українських землях досліджувалася упродовж ХІХ – початку ХХІ ст. Однак, академічний інтерес, максимальний рівень студіювання та всебічний аналіз проблема набула винятково на сучасному етапі розвитку історичної науки. До загального переліку фахових істориків-дослідників, які задіяні у студіюванні історії релігії та церкви в Україні загалом й історичному розвитку інославно-релігійних громад, належать Ю. Берестень [1], В. Брославський [2], Н. Венгер [3–5], О. Вовк [6], М. Галанов [7], Р. Голій [8], С. Дровозюк [9], О. Крижановська [10], О. Машкін [11], Б. Опря [12], О. Редькіна [13], Н. Романюк [14] тощо. Першим дослідником, який зацентрував увагу в своїх роботах на ролі неправославно-християнських об'єднань в Україні та їх функціонуванні в українському селі, був О. Крижанівський [15; 16].

Особливий інтерес в зарубіжній історіографії історії релігії та церкви в Україні становить праця П. Верта «Православие, инославие, иноверие. Очерки по истории религиозного разнообразия Российской империи» [17]. Автор розглянув розвиток інославно-релігійних об'єднань в Україні як єдиний конфесійний феномен, здійснивши градацію усіх церков та релігійних деномінацій Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. у

контексті взаємовідносин релігійних об'єднань з органами державної влади.

Метою статті є вивчення історіографічної традиції з історії діяльності інославнохристиянських громад в українському селі впродовж XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Конфесійний феномен інослава є складним і гетерогенним, тому що з інославними громадами у Російській імперії ототожнювали як представників католицизму (Римо-католицької церкви, греко-уніатів); чотирьох «дозволених» протестантських деномінацій (реформатів, лютеран, баптистів та менонітів; формування цього переліку відбувалося у динаміці впродовж XIX ст. – до початку 1880-х рр.), а також представників Вірменської католицької церкви тощо. Статус зауважених релігійних громад був неоднозначний. Поряд із правом на існування та легальною діяльністю, на відміну від так званих сект і об'єднань «розкольників», репрезентанти подібних конфесій не мали повноти прав і привілеїв, характерних для Православної Російської Церкви як релігійної доміноанти імперії.

В наукових працях радянського періоду у зв'язку з пануючою марксистсько-ленінською методологією та наявною атеїстичною спрямованістю явище інославнохристиянства вивчалось винятково у контексті інших глобальних проблем, зокрема в межах історії колонізаційних процесів півдня України, а також етнонаціональної історії – історичного розвитку окремих етнічних груп, які мешкали в СРСР. У цьому вимірі етноконфесійний складник мав вигляд додаткового сюжету, важливість релігійної приналежності колоністів – мешканців аграрних анклавів в Україні максимально нівелювалася.

Найбільш деталізовано діяльність інославнохристиянських громад в аграрному середовищі відображена в працях радянського історика Л. Малиновського [18–20]. Так, однією з перших докторських дисертацій, в якій активно досліджувався інославнохристиянський компонент в Україні XIX – першої третини XX ст. є робота Л. Малиновського, виконана в Барнаульському державному педагогічному інституті та Алтайському державному університеті і захищена у Ленінградському державному університеті [19]. Вона містила значний фактичний і фактологічний матеріал щодо діяльності німців-менонітів і, незважаючи, що релігійний сегмент досліджувався у контексті етнічної історії німців, мала цікаві висновки стосовно ролі релігійного фактору у повсякденному житті німецького населення. Географічно робота була присвячена історичній ретроспективі ролі німецького субстрату в Сибіру, але наголошено, що іншим значним центром локалізації німців-менонітів (представників інославнохристиянських громад) є українські губернії в складі Російської імперії [19].

У науково-історичних працях найчастіше інославнохристиянські об'єднання розглядаються у контексті історії окремих протестантських громад, Римо-католицької церкви та історичного розвитку греко-уніатства (греко-католицизму) початку XIX ст., а не як складне і цілісне явище.

Варто зауважити, що феномен інослава, починаючи з радянського історіописання розглядався

як складник етнічної історії. Подібна проблематика аналізувалася саме у контексті історії певної етнонаціональної групи, зокрема німців, поляків, чехів, голландців тощо. У подібних дослідженнях, наприклад, меноніти німецького походження ототожнювалися із певною особливою етноконфесійною групою, але маркування релігійних груп відбувалося в основному за етнічною компонентою, тобто огляд конфесійної проблематики відбувався в контексті загального дослідження німецького, польського, чеського населення. Радянські історики намагалися максимально знівелювати релігійну складову, що, відповідно, було зумовлено атеїстичною спрямованістю їх досліджень.

Наприклад, у працях радянського історика Л. Малиновського за 1967 р. зауважено безвідносно до релігійної складової, що «... німці-колоністи Півдня відрізнялись значним розвитком капіталізму у сільськогосподарстві...» [18, 4]. У своїх наступних розвідках істориком були відзначені відмінності між німецьким – з одного боку, та українським або російським пролетаріатом, з іншого, до важливих факторів науковець відносить саме релігійне розрізнення, яке впливало, зокрема, й на їх «класову», політичну позицію [18, 5]. Також Л. Малиновським наголошено, що знаний досвід німців-менонітів у сільськогосподарській сфері не був одразу виправданий у зв'язку з об'єктивними причинами, зумовленими як кліматичними чинниками, так і з відсутністю торговельних шляхів та транспортних комунікацій, однак, меноніти змогли стати конкурентоздатними на сільськогосподарському ринку [18, 11–12]. Дослідником наголошено, що менонітські інославні громади на півдні України були репрезентовані двома стратами: «... повних господарів, прихильників єдиноспадкування і збереження своїх 60-десятих господарств, і безземельних – прихильників розподілу господарств і надання громадських земель на користь безземельної бідноти...» [18, 14–15]. В пошуках класової доміноанти істориком зазначено, що між аграрним і релігійним факторами був безпосередній зв'язок. Наприклад, соціальна стратифікація в менонітському середовищі вплинула на формування нових релігійних новотворів, які за звичним шаблоном у радянській історіографії історії релігії та церкви в Україні ідентифіковано як «секти» [18, 15].

Дослідження історії інославнохристиянства відбувалося і в контексті процесу колонізації новоприсланих територій. Особливо такий погляд був доміноантим у радянському історіописанні 1960 – 1980-х рр.

Між тим, як зауважено Н. Венгер, особливість розташування колоній менонітів була зумовлена саме конфесійною компонентою, зокрема представники однієї етнонаціональної групи – німці, які ідентифікували себе з іншою релігією (римо-католицизмом або лютеранством) не мали права проживати на територіях, що належали менонітським колоніям [3, 154].

Ю. Берестенем у дослідженні, присвяченому земельним відносинам у середовищі «дозволених» релігійних об'єднань, а саме менонітів в Україні XIX – початку XX ст., визначені основні періоди української

та зарубіжної історіографії, зокрема: «... 1) 50-ті роки XIX століття – 1917 р., 2) 20 – 80-ті роки XX століття, 3) 90-ті роки XX – початок XXI століття...» [1, 4]. Позитивом роботи є те, що історик чітко зацентрував увагу на трансформації соціальної структури новоприбулого менонітського населення, ключовим для котрого було саме земельне питання. Ю. Берестень слушно зауважив, що першим дослідником, який звернув увагу на проблему землекористування в інославно менонітських поселеннях, був конфесійний дослідник, історик-аматор А. Клаус [1, 4]. Його робота містить значний фактичний і фактологічний матеріал щодо становлення і розвитку громад менонітів в Україні та проблеми землекористування [1, 4]. Охарактеризувавши функціонування німецької марки та російської общини, історик акцентував увагу на особливостях менонітської власності на землю в умовах імперської дійсності. Так, «... садиба й орна земля знаходилася у фактичній приватній власності» конкретної особи-колоніста, «... випас, ліс, вівчарні та запасні землі – у власності територіальної громади...» [1, 9].

Серед важливих тем, що порушив Ю. Берестень – наявність соціальних протиріч у протестантських громадах. Він наголосив, що у зв'язку з процесами адміністративного регулювання земельних відносин упродовж 1870-х рр. в Російській імперії та обмеження у наданні нових земель активізувався процес соціального структурування та зростання соціальної напруги в протестантських менонітських поселеннях на теренах українських губерній, зокрема в колонії Молочній. Автором досить чітко зазначено, що спад соціальної напруги був зумовлений процесами імміграції частини менонітів до Північної Америки, спровокувавши перерозподіл та концентрацію землі в одних руках [1, 10].

Система особливих відносин влади та інославно менонітів у царині економіки, зокрема аграрного сектору, була повністю знівельована упродовж 1870-х рр. Цей факт засвідчений Н. Венгер. Відома історик наголосила, що завдяки позбавленню статусу іноземних поселенців, ліквідація самоврядування значно вплинула на менонітське населення півдня України [3, 155]. Але, на думку Н. Романюк, незважаючи на цілеспрямовану політику російського уряду щодо обмеження інославно громад менонітів у землекористуванні, німецька частка у власності землі зберігала третю позицію, поступаючись, виключно російській та польській [14, 219]. До цієї «етнічної» характеристики можна ставитись по-різному, тому що ототожнення етнічного та релігійного компоненту не завжди є слушним. Але навіть подібний показник демонструє тенденцію до зростання ролі менонітського землеволодіння на теренах українських губерній.

В. Брославський, у свою чергу, визначив особливості політики російського центрального уряду щодо землекористування на Правобережній Україні у зв'язку з наявним значним католицьким компонентом. Червоною лінію простежується прагнення, починаючи з періоду правління Катерини II, зменшити вплив представників так званих

інославно-католиків на Правобережній Україні. З цієї метою, як зауважено В. Брославським, політика царату розподілялася на два взаємопов'язані складники: «... місцевому населенню гарантувалося свобода віросповідання та збереження його майнових прав...» [2, 15]. Другий складник мав, на нашу думку, дискримінаційний характер. А саме, одержавлення власності католицької церкви на землю, позбавлення більшості економічних важелів та процес інкорпорації католицького і уніатського кліру до системи державного апарату [2, 15]. Це було характерно для духовенства Православної Російської Церкви (отримання кліриками утримання з державної скарбниці, тобто обмін в стилі «гроші – на лояльність» і поставлення духовенства у повну фінансову залежність від російської держави).

Висновки. Таким чином, наш опус засвідчує появу критичної маси науково-історичних праць, присвячених інославно об'єднанням в аграрному середовищі на теренах України упродовж XIX – першої третини XX ст.

Слід також констатувати, що активне студіювання історичного розвитку так званих інославно громад на українських землях в сучасній українській історіографії продовжується. Аналіз вище згаданих праць є винятково фрагментом подальших досліджень впливу аграрного фактору в житті громад інославно груп в Україні XIX – першої третини XX ст.

Список використаної літератури та джерел

1. Берестень Ю. В. *Земельні відносини в менонітських колоніях півдня України та їх суспільні наслідки (60 – 90-ті роки XIX століття)* : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ю. В. Берестень. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
2. Брославський В. *Земельне питання в церковній політиці російського уряду на Правобережній Україні у 30-50 рр. XIX ст.* / В. Брославський // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка.* – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 1. – С. 16–20.
3. Венгер Н. В. *Аграрна колонізація? До питання про формування особливої економічної зони на території сільськогосподарських менонітських територій півдня України (перша половина XIX ст.)* / Н. В. Венгер // *Український селянин: зб. наук. праць / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова.* – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8: Спеціальний: Матеріали V Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – С. 153–156.
4. Венгер Н. В. *Йоган Корніс та розвиток ремесла, підприємництва на території аграрних менонітських поселень півдня Російської імперії (перша половина XIX ст.)* / Н. В. Венгер // *Український селянин: зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова.* – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 100–104.
5. Венгер Н. В. *Формування торговельно-промислової еліти на території аграрних менонітських колоній півдня України (перша половина XIX ст.)* / Н. В. Венгер // *Український селянин: зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова.* – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С. 102–105.
6. Вовк О. В. *Боротьба більшовиків проти церкви й релігії як складова нищення традиційного світогляду українського селянства (1920-ті роки)* / О. В. Вовк // *Наукові праці історичного факультету Запорізького*

- національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – Вип. 44, Т. 1. С. 167–171.
7. Галанов М. М. Межконфессиональные «совещания» на территории западнорусских земель и позиция самодержавия в этом вопросе в 1796 – 1801 гг. / М. М. Галанов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики: в 2-х ч. – Тамбов: Издательство «Грамота», 2013. – №5 (31), Ч. I. – С. 46–51.
8. Голій Р. В. Конверсія уніатських храмів у Волинській губернії (на прикладі сільських приходів Дубенського повіту) / Р. В. Голій // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: зб. наук. праць. Серія: Історичне релігієзнавство. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 8. – С. 49–60.
9. Дровозюк С. І. Питання національно-культурного та духовного життя українського селянства 20-30-х рр. XX ст. в сучасній історіографії / С. І. Дровозюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Серія: Історія. – Вінниця: ВАТ «Вінницька обласна друкарня», 2001. – Вип. III. – С. 236–242.
10. Крижановська О. О. Держава й церква в уявленнях селян Правобережної України доби скасування кріпосного права / О. О. Крижановська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. XII. – С. 155–165.
11. Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX: спроба обрахування чисельності та аналіз їх національного складу / О. М. Машкін // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. XVI. – С. 241–265.
12. Опрія Б. О. Церковна земля та проблема її використання православним парафіяльним духовенством Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. / Б. О. Опрія // Український селянин: зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2017. – Вип. 17. – С. 20–24.
13. Редькіна О. Ю. Сельскохозяйственные религиозные трудовые коллективы в 1917 – 1930-е гг. (на материалах европейской части РСФСР): автореф. дисс. ... д-ра ист. наук / О. Ю. Редькіна. – Волгоград, 2004. – 45 с.
14. Романюк Н. Й. Сільські підприємці і підприємництво: 1861 – 1914 рр. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній) / Н. Й. Романюк. – Житомир: Полісся, 2012. – 600 с.
15. Крыжановский О. П. Церковь в социально-экономическом развитии Правобережной Украины в XVIII – первой половине XIX в.: автореф. дисс. ... д-ра ист. наук / О. П. Крыжановский. – К., 1992. – 32 с.
16. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський. – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.
17. Верт П. В. Православие, инославие, иноверие. Очерки по истории религиозного разнообразия Российской империи / П. В. Верт; пер. с англ. Н. Мишаковой, М. Долбилова, Е. Зуевой и автора; науч. ред. перевода М. Долбилова. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 280 с.
18. Малиновский Л. В. Немецкая деревня в Сибири в период социалистического строительства (1925 – 1936 гг.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Л. В. Малиновский. – Томск, 1967. – 24 с.
19. Малиновский Л. В. Социально-экономическая жизнь немецкой колонистской деревни в южной России (1762 – 1917 гг.): автореф. дисс. ... д-ра ист. наук / Л. В. Малиновский. – Ленинград, 1986. – 26 с.
20. Малиновский Л. В. Социальная и хозяйственная история немецких колонистов в Южной России (1762 – 1917) / Л. В. Малиновский. – Барнаул: Алтай, 2010. – 233 с.: ил.
- ### References
1. Beresten, Yu. V. (2006). Land relations in the Mennonite colonies of southern Ukraine and their social consequences (60 – 90s of the 19 century): extended abstract of Cand. Sci. (History). Zaporozhye (in Ukr.)
 2. Broslavsky, V. (2009). Land issue in the church policy of the Russian government on the Right-Bank of Ukraine in the 30-50 years of the 19th century. Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Istoriya (Scientific notes of Ternopil National Pedagogical V. Hnatyuk University. Series: History), 1, 16–20 (in Ukr.)
 3. Venger, N. V. (2004). Agrarian colonization? On the issue of the formation of a special economic zone on the territory of agricultural Mennonite territories of the south of Ukraine (first half of the 19th century). Ukrayins'kyy selyanyn (Ukrainian peasant: a coll. of scientific works), 8, 153–156 (in Ukr.)
 4. Venger, N. V. (2006). Johan Cornis and development of handicrafts and entrepreneurship in the territory of the agrarian Mennonite settlements of the south of the Russian Empire (first half of the 19th century). Ukrayinskyy selyanyn (Ukrainian peasant: coll. of scient. publ), 10, 100–104 (in Ukr.)
 5. Venger, N. V. (2005). Formation of the trade-industrial elite in the territory of agrarian Mennonite colonies of the south of Ukraine (first half of the 19th century). Ukrayins'kyy selyanyn (Ukrainian peasant: coll. of scient. publ), 9, 102–105 (in Ukr.)
 6. Vovk, O. V. (2015). The struggle of the Bolsheviks against the church and religion as a component of the destruction of the traditional outlook of the Ukrainian peasantry (1920s). Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu (Scientific papers of the historical faculty of Zaporizhzhya National University), 44 (1), 167–171 (in Ukr.)
 7. Galanov, M. M. (2013). Inter-confessional «meetings» on the territory of the West Russian lands and the position of the autocracy in this matter in 1796 – 1801. Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie (Historical, philosophical, political and juridical sciences, culturology and art history. Questions of theory and practice). Tambov, 5 (31), Part I, 46–51 (in Rus.)
 8. Goliy, R. V. (2013). Conversion of the Uniate Churches in the Volyn Province (on the Example of Village Parishes of the Dubensky County). Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiya» (Scientific Notes of the National University of the Ostrog Academy: coll. of scient. publ. Series: Historical Religious Studies), 8, 49–60 (in Ukr.)
 9. Drovozhuk, S. I. (2001). Questions of the national-cultural and spiritual life of the Ukrainian peasantry of the 20–30s of the 20th century: in modern historiography. Scientific Notes of the Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsiubynsky. Series: History, III, 236–242 (in Ukr.)
 10. Kryzhanovskaya, O. O. (2006). The state and church in the representations of the peasants of the Right-bank of the Ukraine in the era of the abolition of serfdom. Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st. (The Problems of the History of Ukraine of the XIX and early XX centuries), XII, 155–165 (in Ukr.)
 11. Mashkin, O. M. (2009). Foreigners in the socio-economic life of Ukraine in the late 18th – first half of the 19th century: an attempt to calculate the size and analysis of their national composition. Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st. (The Problems of History of Ukraine of the XIX and early XX centuries), XVI, 241–265 (in Ukr.)
 12. Oprya, B. O. (2017). Church land and the problem of its use by the Orthodox parish clergy of the Right-Bank of the Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries. Ukrayinskyy selyanyn (Ukrainian peasant: coll. of scient. publ), 17, 20–24 (in Ukr.)
 13. Redkina, O. Yu. (2004). Agricultural religious labor collectives in the 1917–1930s. (on the materials of the European

part of the RSFSR): extended abstract of Cand. Sci. (History). Volgograd (in Rus.)

14. Romanyuk, N. Y. (2012). *Rural Entrepreneurs and Entrepreneurship: 1861 – 1914 (based on materials from Kyiv, Podolia and Volyn provinces)*. Zhytomir: Polissya (in Ukr.)

15. Kryzhanovskiy, O. P (1992). *Church in the socio-economic development of Right-Bank of the Ukraine in the XVIII – first half of the XIX century: extended abstract of Cand. Sci. (History)*. Kyiv (in Rus.)

16. Kryzhanivsky, O. P. (1991). *The Church in the socio-economic development of the Right-Bank of Ukraine (XVIII – first half of the XIX century)*. Kyiv: Higher school (in Ukr.)

17. Verth, P., Mishakova N., Dolbilov M., Zueva E. and all; translation Dolbilov M. (2012). *Orthodoxy, Non-Orthodoxy, Another faith. Essays on the history of religious diversity of the Russian Empire; trans. with english.* – Moscow: New literary review (in Rus.)

18. Malinovsky, L. V. (1967). *German village in Siberia during the period of socialist construction (1925 – 1936): extended abstract of Cand. Sci. (History)*. Tomsk (in Rus.)

19. Malinovsky, L. V. (1986). *Social and economic life of the German colonial village in southern Russia (1762 – 1917): extended abstract of Cand. Sci. (History)*. Leningrad (in Rus.)

20. Malinovsky, L. V. (2010). *Social and economic history of German colonists in Southern Russia (1762 – 1917)*. Barnaul: Altay (in Rus.)

V. Orlov

THE NON-ORTHODOX CHRISTIAN ASSOCIATIONS IN UKRAINIAN VILLAGE IN THE 19 – FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY: HISTORIOGRAPHIC ASPECT

The history of so-called non-Orthodox Christian unions is ambiguous. The non-Orthodox religious communities were not purely urban phenomena, unlike the newest religious groups of the second half of the 20th century. For example, separate settlements of Mennonite colonists in the south of Ukraine were originally formed precisely as agrarian enclaves. Therefore, the problem of land allocation, rationally land use, land ownership, land transfer to the inheritance remained important issues for the non-Orthodox population.

Activities of non-Orthodox Christian associations on Ukrainian lands were investigated during the 19 – early 21 centuries. The scientific interest in the study of non-Orthodox Christian churches and the comprehensive analysis of the problem has been acquired at the present stage of the development of historical science.

The confessional phenomenon of non-Orthodox Christian communities is composed and heterogeneous. According to the Russian imperial legislation, non-Orthodox communities were identified with representatives of Catholicism (Roman Catholic Church, Greek-Uniate) and four «permissible» Protestant denominations (Reformed, Lutherans, Baptists and Mennonites). Legislation was corrected during the 19th century, and the last denomination, which was granted permission for legal existence, was Baptists in the first half of the 1880s. Also the Armenian Catholic Church belonged to non-Orthodox Christian associations in the Russian Empire.

We can state that the active study of historical works on non-Orthodox Christian associations in the Ukrainian village during of the 19th – the first third of the 20th century remains justified.

Key words: *non-Orthodox communities, historiography, Catholicism, Mennonite, Protestant denominations, village, Ukrainian lands, Christian associations.*

УДК 94(470+571)-054.73 «185/189»

3. В. Священко

доктор історичних наук, професор, професор кафедри всевітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.*

У статті проаналізовано переселенську політику російського царизму наприкінці XIX – початку XX ст. Охарактеризовано основні законодавчі акти, які стосувалися переселень та наслідки їх появи. Зроблено висновок про те, що правила про переселення узгоджували два вектори внутрішньої політики держави: переселенський та аграрний. Попри наявність окремих недоліків, притаманних законодавчим актам про переселення, вони стали підґрунтям для Століпінських аграрних перетворень. З іншого боку, політику переселення не можна повною мірою, визнати як соціально орієнтований, бездоганий проект, оскільки самовільні селяни-переселенці не отримували державної фінансової підтримки та встановлювався тотальний контроль держави за переселенськими процесами.

Ключові слова: *аграрне питання, Російська імперія, переселення, переселенське законодавство, селянство.*

Постановка проблеми. Кінець XIX – початок XX століття був позначений активним пошуком з боку державної влади шляхів виходу з кризового стану аграрного сектору економіки країни, у яке він потрапив через сукупність внутрішніх і зовнішніх факторів. Особлива увага була приділена вдосконаленню і систематизації переселенського законодавства. Останнє на думку його авторів повинно було впорядкувати міграційні процеси в країні, що набирали розмаху після звільнення колишніх поміщицьких селян із кріпосної залежності. З одного боку, потреби економічного розвитку країни вимагали таких законів, які б забезпечували безперешкодне переміщення по усій території країни робочої сили, з іншого – консервативне дворянство, представники якого були найближчим оточенням царя, намагалися всьляко обмежувати відтік дешевої робочої сили з села у промислові центри та на малозаселені землі окраїн імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процесам переселення та переселенській політиці Російської імперії початку XX ст. присвячено ряд досліджень. Серед них слід відзначити праці В. Кабузана [1], А. Кауфмана [2], В. Степиніна [3], Д. Селіхова [4], Г. Шмелева [5], М. Якименко [6], І. Ямзіна [7], А. Яхонтова [8] та ін. Але загалом запропоновану тему вважаємо відкритою та такою, що потребує подальшого дослідження.

Мета. Автор запропонованої публікації ставить за мету дослідити переселенську політику російського царизму в другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Демографічний вибух, який спостерігався у зазначений період, обумовив швидке зростання кількості селянського

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини XX ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636).

населення. При цьому існуючих темпів урбанізації було недостатньо для того, щоб зупинити процес аграрного перенаселення в ряді регіонів імперії.

Проте, в Росії існували і малозаселені зауральські терени. Згідно з переписом 1897 р. у Сибіру та на Далекому Сході мешкало лише 5,8 млн. осіб [9, 354]. Порівняно малозаселеною залишалась і територія сучасного Казахстану. Найдалекоглядніші державні діячі Росії наполягали на форсованій колонізації цих територій лояльним населенням.

Ще 8 квітня 1843 р. Сенатом були затверджені «Додаткові правила про переселення малоземельних державних поселенців в багатоземельні місця». Згідно з цими правилами селянам, які прибули на «місце нового проштотування», видавали безоплатну позичку в розмірі 20 руб. сріблом, безкоштовно «будівельний ліс 100 коренів», необхідну кількість дров'яного лісу, насіннєвого матеріалу, а також землеробські знаряддя та тяглова худоба. Селянським господарствам надавалися земельні ділянки по 15 десятин на одного члена сім'ї, звільнення на 8 років від сплати податків і повинностей. Крім цього – чоловіків звільняли від трьох рекрутських наборів. Правила зіграли велику роль в освоєнні Сибіру. До них велика частина переселенців відправлялася за Урал в якості засланців або каторжників [10].

10 червня 1881 р. урядом були створені «Тимчасові правила для переселення», положення яких дещо покращували становище бажаючих переселитися. Тепер переселенці могли не пред'являти у містах виходу дозвіл на переселення до інших общин, не сплачувати земські та державні податкові борги. Але фактично за цими правилами, які діяли до 1889 р., задоволено було лише 975 клопотань, в той час як щорічно самовільно переселялося до 60 тис. осіб [11, 226].

1 червня 1882 р. з метою прискорення заселення Південно-Усурійського краю були прийняті спеціальні правила про переселення туди за рахунок казни щороку по 250 селянських родин, використовуючи для цього морський шлях від Одеси до Владивостока. У 1880 – 1890-х рр., крім казеннокоштного, здійснювалось і переселення селян на Далекий Схід за власні кошти. Заохочували до цього «Правила для поселення росіян та іноземців в Амурській і Приморській областях» від 26 березня 1861 р., які з деякими уточненнями і доповненнями залишалися чинними до 1901 р. Згідно з ними переселенці назавжди звільнялися від подушного податку і тільки після двадцятирічного строку зобов'язані були платити поземельний податок. Крім того, чоловіки звільнялися від рекрутської повинності протягом 10 наборів. Також новосели діставали змогу володіти наданим їм у користування земельним наділом довічно або придбати його у приватну власність. За наявності групи поселенців з 15 родин селяни одержували суцільний масив землі з розрахунку не більше 100 десятин на кожного домогосподаря.

В 1886 р. до закону були внесені чергові зміни, відповідно до яких новосели повністю звільнялися від сплати недоїмок за податки і викупні платежі, а кожна сім'я мала право на 600 руб. позики з умовою повернення її протягом 33 років. Однак, вже через кілька років розмір позики було зменшено до 300 руб. і отримати її міг лише той, хто доведе гостру потребу в ній [2, 145].

Найзначимішим став указ від 13 червня 1889 р. «Про добровільне переселення сільських обивателів і мешчан на казенні землі» (Повна назва закону: «О добровольном переселении сельских обывателей и мешчан на казенные земли и о порядке перечисления лиц означенных сословий, переселенных в прежнее время» [12], а саме у Тобольську й Томську губернії, Семиріченську, Акмолінську та Семипалатинську області. Згідно з цим законом, селяни могли переселятися лише за дозволом міністерств внутрішніх справ та державних магистратур, які визначали наявність вільних ділянок і зставляли їх з проханнями переселенців, які ті подавали губернаторам. Земля надавалася в постійне користування, про що вказувалося у відповідному земельному акті, де зазначалося також її межі і порядок сплати коштів за користування нею. Наділи не відбиралися та не обкладалися непомірними зборами. Перші три роки селяни повністю звільнялися від державного оподаткування й орендних платежів, наступні три роки сплачувалася лише половина їх встановлених розмірів. До того ж, запроваджувалася відстрочка переселенцям від військової повинності на три роки. Мігранти мали право на кредит для закупівлі продуктів і посівного насіння.

Цей закон постійно доповнювався інструкціями Переселенського управління, яке діяло з 1896 р. при Міністерстві внутрішніх справ і уточнювало та спрямовувало селянські потоки шляхом формування руху поїздів, встановлення черги їх відправлень, окремо для кожної губернії з поділом відповідних регіонів на шість категорій. Критерієм його були природні характеристики, пов'язані з початком повені, відкриттям навігації на Іртиші й Обі тощо. Переселення відбувалося в основному у лютому, березні та квітні, щоб люди прибували до місця поселення з настанням там весни У жовтні, листопаді й грудні потік переселенців скорочувався, а згодом терміни від'їздів уточнювалися: з 10 березня по 20 липня. В інструкціях детально також описувалися документи, які селяни повинні були мати аби розраховувати на пільги від держави [13, арк. 6].

15 квітня 1896 р. Державна Рада внесла зміни в Тимчасові правила про переселення. Так, усі борги повністю знімалися з общини і перекладалися на переселенця, який після поселення на новому місці повинен був сплатити їх місцевій адміністрації. Крім цього 7 грудня 1896 р., як тимчасовий захід, окремим селянським сім'ям для пошуку та закріплення земельної ділянки було дозволено відправляти ходока. Для переїзду йому надавалася позика, а закріплена за ним земельна ділянка зберігалася за сім'єю два роки. Після повернення свідоцтво ходока обмінювалося на прохідні документи для усієї родини. Поряд з цим положенням, у 1897 р. було видано циркуляр, яким уряд забороняв надавати дозвіл на переселення малозабезпеченим сім'ям [11, 227].

Масовий переселенський рух у Далекосхідний край з українських та інших губерній Російської імперії наприкінці XIX ст. призвів до того, що 22 червня 1900 р. царський уряд затвердив нові Тимчасові правила для утворення переселенських ділянок в Амурській і Приморській областях. На їх основі з 1 січня 1901 р. замість 100-десятинного наділу родина приїжджих селян могла одержати на кожну душу чоловічої статі не більше 15 десятин придатної землі. Згідно з

загальноімперським переселенським законом від 6 червня 1904 р. максимальна норма позик для селян, що переїжджали на Далекий Схід, була зменшена до 200 руб., а в усі інші райони – до 165 руб. на сім'ю [2, 168]. Отже, нові законодавчі акти поставили переселенців XIX ст. у привілейоване становище порівняно з новоселами початку XX ст.

28 грудня 1902 р. у Полтавському губернському «присутстві» з доповіддю виступив чиновник для особливих доручень Переселенського управління Ю. Черкесов. Його виступ мав промовисту назву «Про переселення із Полтавської губернії та про деякі зміни переселенського законодавства». Ю. Черкесов свою промову підпорядкував обґрунтуванню однієї наскрізної ідеї – необхідності підпорядкування переселенської справи завданням державної аграрної політики. Останню він розумів як заходи, спрямовані на усунення селянського малоземелля шляхом масового переселення селянської бідноти на територію малозаселених губерній Російської імперії.

Інформація, озвучена чиновником для особливих доручень Переселенського управління, стала відома В.Плеве, а від нього – імператору. Під час виступу Миколи II 15 січня 1903 р. на засіданні комітету Сибірської залізниці, окрім іншого, він звернув увагу на те, що потрібно якомога швидше з'ясувати можливі заходи з розселення малоземельних селян у межах Європейської Росії [14, арк. 288].

В.Плеве доручив розгляд цього питання Особливій нараді О. Стишинського. Результатом діяльності наради став проект озвучений у доповіді Полтавського губернатора М.Урусова. Проектом передбачалося одночасне переселення 50% малоземельних господарів – 337027 осіб обох статей. За підрахунками членів Полтавського губернського „присутствія”, це б проблему селянського безземелля та малоземелля у губернії вирішило б на 10 – 15 років. За цей період можна було б вжити відповідних заходів для інтенсифікації сільського господарства губернії. Переселення, на переконання Полтавського губернатора, дало б і політичний ефект. М. Урусов вважав: «... лише спрямоване державною владою на досягнення визначених цілей, воно може стати потужним засобом покращення економічного становища селянства ... заспокоєння тривожного становища умів» [15, 3].

Полтавський губернатор закликав обережно підходити до переселення селян, координувати та узгоджувати цей процес із генеральною лінією держави в аграрній політиці. Князь пропонував, не допускаючи негативних моментів, зберегти державну підтримку у переселенні для тих селян, що мали від 3 до 9 десятин землі. Водночас передбачалося не фінансувати трудову міграцію заможніших односельців (більше 9 десятин). Малозаможні селяни, відповідно до проекту, отримували винагороду за повернений в общину наділ. Реалізація цього права для малозаможних селян-переселенців покладалася на Селянський банк [15, 3-4]. Община повернені землі селян-переселенців розподіляла або між безземельними, або малоземельними. Останні могли отримати надбавку у розмірі не більше 3 десятин [15, 3-4, 22-23].

Проект, озвучений Полтавським губернатором, не викликав серйозних дебатів між членами Особливої

наради О. Стишинського. Навпаки було визнано цілковиту його доцільність та необхідність застосування не лише у Полтавській губернії. Новий порядок переселення вирішено було поширити ще на вісім Чорноземних губерній Російської імперії: Київську, Подільську, Харківську, Чернігівську, Воронежську, Курську, Орловську, Тульську. Це зумовлювалося незадовільним соціально-економічним становищем селянства окреслених територій [15, 7, 15-16].

За ініціативи Миколи II було засновано міжвідомчу Особливу нараду з переселенської справи під головуванням А.Куломзина. У грудні 1903 р. її члени завершили роботу над законопроектом про переселення та пояснювальною запискою до нього [16, арк. 6-74]. 30 січня 1904 р. обидва документи вже розглядалися членами Особливої наради А. Куломзина [17, арк. 190]. Автори записки пояснювали, що недоліки існуючого законодавства полягали у недостатній узгодженості питань про переселення з вимогами аграрної політики, колонізаційними завданнями держави, малоуспішності переселення як засобу господарського облаштування селян, тощо [18, арк. 39 зв.].

Зі змістом проекту було ознайомлено міністра внутрішніх справ, міністра фінансів, міністра землеробства та державного майна 19 лютого 1904 р. Після цього 10 та 24 квітня 1904 р. його обговорено членами Державної ради. Основні положення доопрацьованого проекту нового переселенського закону зводилися до такого. Безпосередній контроль за переселенськими процесами покладалася на відповідні органи державної влади. Розрізнялося два основних види переселення. Перший – з дозволу уряду. У ньому виокремлювалося: а) переселення до Кавказу та Далекого Сходу; б) переселення відповідно до інтересів аграрної політики з густонаселених центральних губерній імперії. Другий – самовільне або вільне, тобто без дозволу уряду. У такий спосіб ставилася крапка у невиправданій практиці властей попертати самовільних переселенців у місця їхнього попереднього проживання. Фактично законопроектом офіційно визнавався цей вид переселень. Держава припиняла застосовувати каральні санкції стосовно до самовільних переселенців [19, арк. 161].

Державною радою було схвалено норму законопроекту, за якою малоземельні селяни-переселенці, що залишали свій наділ общини, отримували державну винагороду. Водночас не отримала заперечення і та стаття, якою зазначена вище норма не поширювалася на самовільних переселенців. Тобто останні фактично позбавлялися державної фінансової підтримки, так необхідної селянам не лише для переїзду на нове місце, але й для облаштування там свого господарства. Пізніше цей недолік закону 1904 р. буде усунуто Столипінською аграрною реформою. Позики селянським общинам виділялися державою. Їхній термін становив п'ять-шість років. Також визначалися пільги з виплати викупних платежів та поземельного податку для тих громад, які мали намір покращити розміри землекористування.

У частині розмірів компенсації селянам-переселенцям за залишені ними в общині наділи цікавими є міркування П.Семенова. Його пропозиції стосувалися розмірів винагороду. Він зауважував,

якщо розміри винагороди будуть визначатися на підставі сучасних непомірних цін на землю, то зuboжілі селянські общини не зможуть придбати землю селян-переселенців. Вона стане власністю економічно заможних селян – куркулів. У зв'язку з цим розмір винагороди він пропонував визначати відповідно розміру викупних платежів [19, арк. 161]. Але ідеї П.Семенова були відхилені членами Державної ради.

Окрім цього пільги надавалися організованим переселенцям. Зокрема, вони оплачували свій переїзд за заниженими тарифами залізничних перевезень. Тимчасово звільнялися від оплати казенних та мирських зборів. Їм надавалися пільги та розстрочка з виконання податкових недосплат. Діти організованих селян-переселенців отримали відстрочку від служби в армії [19, арк. 161]. У такий спосіб юридично оформлялися державні гарантії селянам у соціальній сфері, що однозначно заслуговували позитивної оцінки.

У березні 1906 р. з'явилась інструкція «Про порядок застосування закону від 6 червня 1904 р.», яка заохочувала до переселення можливість отримати кредит та пільги на проїзд залізницею, збільшенням земельного фонду для переселенців у Сибіру та Середній Азії [20, 100].

Висновки. Підсумовуючи, констатуємо, що російський уряд приділяв значну увагу переселенській політиці, про що свідчить поява ряду законодавчих актів. Особливо в цьому плані слід відмітити діяльність Особливої наради під головуванням О. Стишинського та Особливої наради А. Куломзина. Ними було розроблено законопроект, який 6 липня 1904 р. набув характеру тимчасових правил із регулювання переселенської політики в Російській імперії. У цьому не можна не бачити позитиву. Обидві комісії розробили закон, за яким уперше у юридичній практиці Російської імперії регламентувався соціальний аспект у житті селян-переселенців. Влада пішла на певну лібералізацію, звівши паспортизацію населення лише до функції посвідчення особи. Також про пом'якшення державної політики у переселенській сфері свідчила відсутність на законодавчому рівні переслідування властями самовільних селян-переселенців. Позитив убачаємо і у тому, що тимчасові правила про переселення узгоджували два вектори внутрішньої політики держави: переселенський та аграрний.

З іншого боку, закон не можна повною мірою визнати як соціально орієнтований, бездоганий. Оскільки, по-перше, самовільні селяни-переселенці не отримували державної фінансової підтримки. По-друге, встановлювався тотальний контроль держави за переселенськими процесами.

Водночас консервативні кола в особі двох означених інституцій продемонстрували здатність до прийняття загалом необхідного закону, зміст якого стосувався важливого складника державної аграрної політики – переселення. Попри наявність окремих недоліків, пов'язаних із тим, що тимчасові правила і обмежували можливості у переселенні малоземельних селян, він став підґрунтям для Столипінських аграрних перетворень. У такий спосіб, самі такого не очікуючи, консерватори сприяли лібералізації державної аграрної політики у майбутньому.

Список використаної літератури та джерел

1. Кабузан В.М. Переселення українців у Далекосхідній край в 1850 – 1916 рр. / В.М. Кабузан // Український історичний журнал. – 1971. – №2. – С.65 – 70.
2. Кауфман. А.А. Переселение и колонизация. / А.А. Кауфман. – Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1905. – 348 с.
3. Степунин В.А. Из истории переселенческой политики самодержавия в начале XX века (Переселенческий закон 6 июня 1904 г.) / В.А. Степунин // История СССР. – 1960. – №5. – С. 161 – 165.
4. Селіхов Д.А. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (II пол. XIX – поч. XX ст.) / Д.А. Селіхов. Дис.... канд. юрид. наук. – Харків, 2002. – 210 с.
5. Шмелев Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке. / Г.И. Шмелев. – Москва: Наука, 2000. – 255 с.
6. Якименко Н.А. Аграрные миграции в России (1861 – 1917 гг.) / Н.А. Якименко // Вопросы истории. – 1983. – № 1. – С. 17-31.
7. Ямзин И. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян. / И. Ямзин. – К.: [б.изд.], 1912. – 198 с.
8. Яхонтов А.П. Переселение и колонизация. / А.П. Яхонтов. – Харьков: Издание автора, 1925. – 105 с.
9. Сибирь в составе Российской империи / отв. ред. Л.М. Дамешек, А.В. Ремнев. – Москва: Новое литературное обозрение, 2007. – 368 с.
10. Переселенческая политика в Российской империи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gasur.ru/activity/measures/expo/15_02_2017.php?clear_cache=Y
11. Горохов С.В. Переселення в Російській імперії: історико-правовий аспект [Електронний ресурс] / С.В. Горохов. – Режим доступа: file:///C:/Users/User/Downloads/vaau_2011_2_38.pdf
12. Полное собрание законов Российской империи. Третье собрание. – Санкт-Петербург: Гос. тип., 1891. – Т. 9: 1889. – № 6198.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 521. – Спр. 219.
14. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1273. – Оп. 1. – Спр. 83.
15. Журнал совещания, образованного при МВД для обсуждения предложений Полтавского губернского присутствия о переселении малоземельных крестьян из Полтавской губернии. Заседания 3, 6, 10 и 12 марта 1903 г. – Санкт-Петербург: [б.изд.], 1903. – 124 с.
16. РДІА. – Ф. 1273. – Оп. 1. – Спр. 433.
17. РДІА. – Ф. 391. – Оп. 1. Спр. 909.
18. РДІА. – Ф. 586. – Оп. 1. Спр. 404.
19. РДІА. – Ф. 1149. – Оп. XIII. – Спр. 94.
20. Проскура Н. Л. Переселення селян з Харківської губернії у роки столипінської аграрної реформи / Н.Л. Проскура // Український історичний журнал. – 1973. – №6. – С.98–105.

References

1. Kabuzan V.M. (1971). Migration ukrainians in Far Eastern region in 1850 – 1916. *Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian historical journal)* 2, 65-70 (in Ukr.)
2. Kaufman. A.A. (1905). *Relocation and colonization. St. Petersburg: Printing house t-va «Public benefit» (in Russ.)*
3. Stepyunyn V.A. (1960). *From the history of the resettlement policy of the autocracy in the early twentieth century (The resettlement law of June 6, 1904). Ystoriya SSSR (History of the USSR)*, 5, 161-165 (in Russ.)
4. Selikhov D.A. (2002). *Agrarian legislation of Tsarist Russia in Ukraine of the Capitalist Period (2nd half of the 19th and early 20th centuries). Kharkov (in Ukr.)*
5. Shmelev H.Y. (2000). *Agrarian policy and agrarian relations in Russia in the twentieth century. Moscow.: Nauka (in Russ.)*
6. Iakymenko N.A. (1983). *Agrarian migrations in Russia*

- (1861-1917). *Voprosu istoriyi (Questions of History)*, 1, 17-31 (in Russ.)
7. Iamzyn Y. (1912). *Resettlement movement in Russia from the moment liberation of the peasants*. Kyiv (in Russ.)
8. Iakhontov A.P. (1925). *Resettlement and colonization*. Kharkiv: Author's edition (in Russ.)
9. *Siberia in the Russian Empire (2007)*. Responsibilities red. L.M. Dameshek, A.V. Remnev. Moscow: Novoe lyteraturnoe obozrenye (in Russ.)
10. *Resettlement policy in the Russian Empire [Electronic resource]*. Retrieved from http://gasur.ru/activity/measures/expo/15_02_2017.php?clear_cache=Y
11. Horokhov S.V. (2011). *Resettlement in the Russian Empire: the historical and legal aspect*. [Electronic resource]. Retrieved from file:///C:/Users/User/Downloads/vaau_2011_2_38.pdf
12. (1891). *Complete collection of laws of the Russian Empire*. Third meeting V.9. Petersburg: Gos. a type (in Russ.)
13. *Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 442, description 521, archive file 219*.
14. *Russian State Historical Archives, fund 1273, description 1, archive file 83*.
15. (1903). *The journal of the meeting, formed at the Ministry of Internal Affairs to discuss the proposals of the Poltava provincial presence on the resettlement of landless peasants from the Poltava province*. Meetings 3, 6, 10 y 12 marta 1903 h. St. Petersburg (in Russ.)
16. *Russian State Historical Archives, fund 1273, description 1, archive file 433*.
17. *Russian State Historical Archives, fund 391, description 1, archive file 909*.
18. *Russian State Historical Archives, fund 586, description 1, archive file 404*.
19. *Russian State Historical Archives, fund 1149, description XIII, archive file 94*.
20. Proskura N. L. (1973). *Resettlement of peasants from Kharkiv province during the Stolypin agrarian reform*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian historical journal)*, 6, 98-105 (in Ukr.)

Z. Svyaschenko

THE RESETTLEMENT POLICY OF RUSSIAN CZARISM IN THE SECOND HALF OF THE XIX – ON THE BEGINNING OF XX CENTURIES

At last of the 19th – the beginning of the 20th century was marked by an active search for ways of escaping from the crisis state of the agrarian sector of the country's economy, in which it got through a combination of internal and external factors. Particular attention was paid to the systematization of immigration legislation, which according to its authors had to streamline the migration processes in the country, which, after the liberation of former landlord peasants of serfdom, became increasingly widespread. The most far-sighted statesmen of Russia insisted on the forced colonization of the under-occupied Ural regions by loyal people.

The purpose of the publication is to investigate the resettlement policy of Russian tsarism in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.

The methodological basis of the study were the principles of historicism and scientific objectivity of coverage of various aspects of the problem. Serves problem-chronological and analytical-typological research methods. This allowed us to trace the changes that took place in the resettlement policy of Russian tsarism in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.

The number of legislative acts dealing with the resettlement of peasants to analyzed. Among them are «Temporary rules for resettlement» (June 10, 1881), which somewhat facilitated the situation of those wishing to resettle. The Edict of June 13, 1889 «On the voluntary resettlement of peasants inhabitants and burghers on state land», according to which the peasants were completely exempted from state

taxation and lease payments for the first three years, only the remaining three years were paid only half of their established size. Besides was introduced postponement of migrants from military service for three years. Migrants were entitled to a loan for the purchase of products and sowing seeds.

Considerable attention is paid to the work of the Special Meeting under the chairmanship of A. Stuhinsky and the Special Meeting of A. Kulomzin. They were developed law project, which on July 6, 1904, acquired the nature of the temporary rules for regulating resettlement policy in the Russian Empire.

This was the law according to which for the first time in the legal practice of the Russian Empire the social aspect was regulated in the life of the peasant postponement.

It is concluded that resettlement policy becomes an integral structural component of the measures of the government of the Russian Empire at last of the 19th and the beginning of the 20th century in the field of agrarian policy.

Nevertheless, the existence of certain disadvantages inherent in the legislative acts on resettlement, they became the basis for the Stolypin agrarian reforms. In this method, without waiting for this, the conservatives contributed to the liberalization of the state agricultural policy in the future.

Key words: agrarian question, Russian empire, resettlement, resettlement law, peasantry.

УДК 27–725(477–25)«18/19»

В. С. Тацієнко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛАХ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ)

У статті розглянуто зміни в порядку землекористування православного парафіяльного сільського духовенства у XIX – на початку XX століття. Звернено увагу на забезпечення церков земельними наділами, їх розподіл між членами причту, підкреслено неоднозначне ставлення духовенства до обробітку землі. Відзначено, що спроби уряду перекласти обробітку причтових угідь на селянство призвело до погіршення відносин із священнослужителями. Встановлено, що найчастіше церковна земля оброблялася найманими робітниками та здавалася в оренду.

Ключові слова: православне духовенство, церковна земля, селяни, причт, Київська єпархія.

Постановка проблеми. Земля була однією із головних і стабільних статей прибутків парафіяльного кліру. Тому забезпеченню церков угіддями уряд приділяв особливу увагу, прагнучи цим вирішити проблему матеріального забезпечення духовенства. Водночас з наділенням парафіяльних церков землею поставало питання її обробітку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання землекористування православного сільського духовенства знайшло лише часткове відображення у сучасній українській історіографії. Окремих аспектів проблеми, зокрема забезпечення парафіяльних церков земельними наділами, господарської діяльності духовенства, обробітку церковних угідь селянами торкалися О. Крижанівський [1], С. Борисевич [2], Т. Кузнець [3], Б. Опря [4], але окреслена тема залишається актуальною та потребує подальшого дослідження.

Метою статті є висвітлення землекористування православного сільського духовенства у XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Указом Павла I від 18 грудня 1797 р. на приєднанні від Речі Посполитої землі поширювалась вимога наділяти сільським церквам, священники яких не перебували на державному утриманні, встановлену в імперії у 1765 р. пропорцію землі – 33 дес. [5, 821-823]. Указ від 11 січня 1798 р. обов'язок обробляти визначену норму церковних угідь переклав на парафіян, які мали виділяти причту середню кількість урожаю або гроші за «справочними» цінами. Землі, що перевищували 33 дес. вимагались здавати в оренду, обробіток духовенству заборонявся, оскільки вважався «справою з саном їх не сумісною» [6, 204-205]. Проте реалізація цього закону на місцях відбувалася з великими труднощами. Поміщики користуючись тим, що місцеві адміністрації і повітові суди перебували в їх руках, здійснювали прихований опір у відведенні церквам земель та їх обробітку вірянами, адже право розпоряджатися працею селян визнавали лише за собою. Деякі землевласники Київської губернії відкрито заявляли, що селянам «як підданам своїм, обробляти попам ругу не дозволять» та часто залишали за собою весь врожай з церковних земель [7, 90-91]. Реалізація указу поставила селян в опозицію до духовенства, оскільки накладала на них додаткову повинність. Водночас і причт потрапляв у матеріальну залежність від парафіян.

3 квітня 1801 р. Олександр I відмінив положення про обробіток церковних угідь вірянами. Праця на землі покладалася на священно-, церковнослужителів і вже вважалася не лише сумісною з церковним саном, а й «прикрашала» його та зближувала з парафіянами [6, 210-211].

У Київській єпархії звичним явищем було захоплення поміщиками церковної земельної власності. Масово відчужувались землі, що переважали встановлену норму 33 дес., адже на Правобережжі у багатьох причтах наділи перевищували цю пропорцію, угіддя переносились в інші місця і в зменшеній площі. Через опір поміщиків-католиків, які протидіяли зростанню земельної власності Православної церкви та захоплювали церковні угіддя, бездіяльність місцевої влади, залежної від панів, процес забезпечення парафіяльних церков землями розтягувався у часі. Саме в цій ситуації у 1801 р., 1804 р., 1809 р. були видані укази, що продублювали вимогу наділення сільських церков 33 дес. землі (30 дес. орної та 3 дес. сіножаті) [2, 261].

Незважаючи на прагнення влади вирішити питання забезпечення кліру землею, на кінець 20-х років XIX ст. в Київській єпархії не всі причти мали встановлену пропорцію землі. Зокрема, станом на 1830 р. в с. Псярівка Уманського повіту причтові угіддя склалися з 20 дес. орної землі і 7 дес. сінокошу, в с. Кищенці того ж повіту – 13 дес. орної та 14 дес. 325 сажнів сіножаті [8, 28-31].

Варто наголосити, що закони кінця XVIII – початку XIX ст. змінили статус церковних наділів на приєднаних до Російської імперії українських землях. Земля стала власністю церкви, а не священників як це було раніше. Спадковість церковного землеволодіння ліквідувалась і отримання священницького місця

давало право лише тимчасового користування земельними угіддями до виходу за штат [9, 96].

Від несправедливого розподілу причтових земель часто страждали церковнослужителі, адже наділення їх землею, як і розподіл інших прибутків, залежало від священника, який очолював причт. Так, 1811 р. до Київської духовної дикастерії надійшла колективна скарга від церковнослужителів ряду сіл Липовецького повіту «про не виділення їм тамтешніми священниками ніякої ружної землі». Священнослужителі мотивували це отриманням причетниками «роковщини» від кожного двору, ніби взамін користування землею, хоча загалом вона складала незначну суму [10, 1-2]. Це призводило до того, що «дячки, а тим паче паламарі, праця яких немала, а прибутки наймізерніші ... одні заробляють хліб на чужих полях, інші, допускаючи неприпустимі відлучки, наймаються до різних людей за погоничів, інші ще гірше впадають в лень, пияцтво та інші пороки» [10, 3]. Дикастерія ухвалила рішення про взяття підписок з усіх священників повіту, які зобов'язувалися з церковних орних, сінокісних земель, городів та інших угідь виділяти принаймні п'яту частину церковнослужителям. Подібні випадки, коли священники залишали за собою всю церковну землю, або виділяли для причетників незначну частину наділу були поширеними і у Звенигородському [11, 1], Уманському [12, 62], Васильківському [13, 2-5, 14-19] та інших повітах Київської губернії.

20 липня 1842 р. імператор Микола I затвердив «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою», чинність якого 31 серпня 1843 р. уряд поширив на всю Правобережну Україну. Селяни зобов'язувались виділити 30 дес. орної землі (по 10 дес. священнослужителю, причетникам і на церковні потреби) та 3 дес. сінокошу за умови, якщо на кожну рев'язьку душу припадало не менше 4 дес., а у разі нестачі такої кількості землі, парафіяни мали компенсувати її продуктами або грішми. Понаднормова земля, раніше виділена церкві, залишалася у її власності і перебувала у користуванні священника. Також підкреслювалось, що церковний наділ є службовим: його дозволялось здавати в оренду, але заборонялось продавати, дарувати, заставляти. «Положення...» знову переклало тягар обробітку на плечі селянства. Парафіяни зобов'язувались задарма обробляти 10-десятинний наділ священника, а за договірну плату – й решту церковної землі або трудова повинність могла замінюватись сплатою грошей. Хоча у законі й зазначалось, що селяни частково (на 50 %) могли обробляти церковний наділ за рахунок панщини, проте на практиці це не виконувалося, оскільки поміщики не поступалися бодай крихтою відробіткової ренти підданих селян. Окрім того, селянам ставилось в обов'язок забезпечувати причти житлом, господарськими будівлями та надавати одноразову допомогу борошном та посівним матеріалом [1, 99-100].

Безумовно, «Положення...» 1842 р. суттєво покращило добробут парафіяльних кліриків, що відзначали і київські митрополити Філарет (Амфітеатров) [14, 443-444] та Ісідор (Нікольський) [1, 101]. Однак, його реалізація негативно позначилась на стосунках між кліром та мирянами. Покращення матеріального становища духовенства покладалося на

і без того переобтяжене селянство, адже для реалізації закону на його плечі лягала додаткова повинність.

Заходи влади обурювали селянство, так як входили у протиріччя з його прагненням до волі. В очах селян-землеробів священник поставав поміщиком, а «замість однієї панщини стало дві» [15, 552-553]. Така політика уряду не могла не призвести до ускладнення відносин між духовенством та парафіянами. До того ж священнослужителі часто зловживали працею селянства, вимагаючи обробляти всю їхню землю, а не 10 дес., які визначалися законом. Збереження обов'язку обробляти церковні угіддя після ліквідації кріпацтва ставало дедалі небезпечним для Православної церкви. Зокрема, звітуючись про стан єпархії у 1865 р., митрополит Арсеній (Москвін) зазначав, що в деяких місцях «старі добрі стосунки» між парафіянами та пастирями, при виконанні обов'язкового обробітку священницьких ділянок, обертаються конфліктними ситуаціями, «а обробіток для селян здається продовженням неналежної кріпосної праці, від якої вони нещодавно звільнені» [16, 2].

Лише у січні 1867 р. уряд видав закон, який з 1 січня 1868 р. скасовував «Положення...» 1842 р., що ґрунтувалось на віджилих кріпосницьких методах і відповідну трудову повинність селян церкви, хоча священники й були проти таких змін. Взамін запроваджувався поземельний збір з селян та землевласників, сума якого в Київській губернії складала 120 800 руб. у рік. З них 111 136 руб. йшло на виплати священникам єпархії як компенсація за втрату робочих рук [17, 86-88].

У 1873 р. регламентувався розподіл прибутків та церковної землі між членами причту: настоятель мав отримувати три частини, його помічник – дві, псаломник – одну [18, 119-120]. Визначалося, що при церквах, де за штатом передбачався священник та причетник, прибутки та угіддя розподілялись у пропорції 3:1; при двох причетниках – 3:1:1; при штатному дияконі і одному причетнику – настоятель отримував 3, диякон – 1,5, причетник – 1 частину; при дияконі і двох церковнослужителях доходи розділялися на 6,5 частин, з яких священнику 3, диякону 1,5, причетникам – по 1 [19, 29-30].

Відповідно до правил 1873 р. вся земля, в тому числі і наднормова, на відміну від «Положення...» 1842 р., мала розділятися між причтом. Проте священники не бажали миритися з втратою понаднормових земель. Єпархіальний з'їзд 1891 р. навіть звертався до керівництва єпархії з проханням, щоб церковний наділ, який перевищував пропорцію 33 дес. не розділявся між членами причту, а перебував у користуванні священника [20, 30].

Нерідко клірики вели таке ж господарство як і парафіяни: обробляли землю, косили сіно, розводили худобу тощо. Якщо ж священник не брав безпосередньої участі у роботах, то був необхідний постійний нагляд за найманими робітниками. На сторінках єпархіального часопису «Киевские епархиальные ведомости» надавалися практичні рекомендації щодо заняття землеробством. Зокрема, рекомендувалось застосовувати сівозміну та не залишати третю частину наділу під паром [21, 305-307]. Однак, сільське духовенство не могло присвячувати увесь свій час, як селяни, господарським турботам. Тому серед кліриків не було

однозначного ставлення щодо сільськогосподарської праці. З одного боку, на сторінках церковної періодичної преси справедливо наголошувалось, що це відволікало пастиря від прямих обов'язків – підготовки до богослужінь, їх проведення, здійснення треб, підготовки повчань, нагляду за церковною школою, парафією [22, 64]. Висловлювалась думка, що землеробство не йде на користь пастирському служінню і, що важливо, займає думки клірика, відтак священник у гарячу пору з неохотою виконував свої прями обов'язки [23, 1186-1188]. Тому пропонувалось позбавити священника обробітку землі, щоб «знав тільки свою справу – служіння ієрейське» [22, 65; 24, 1257-1258]. З іншого боку, обстоювалась позиція, що це «ні стільки не шкодить пастирській справі» та не підриває його авторитет [25, 624-625].

Найчастіше церковна земля оброблялася найманими робітниками та здавалась в оренду. У звіті про стан Київської єпархії за 1902 р. зазначалося, що понад третини причтів здавали церковні наділи в оренду [4, 116]. На початку 60-х років XIX ст. при найманій праці 1 десятина землі, засіяна житом, давала в середньому 5 руб. 35 коп., 1 дес. вівса – 5 руб., не враховуючи невеликий дохід від соломи та полови. Прибуток від пшениці був більшим, оскільки вищою була її вартість [26, 597-598]. Варто зауважити, що до 1868 р. священники отримували більший дохід від землі за рахунок обов'язкових робіт парафіян. В останній чверті XIX ст. прибуток від однієї десятини землі складав орієнтовно 5 руб. на рік [27, 240].

Загалом церкви у Київській єпархії були добре забезпечені земельними угіддями. Напередодні селянської реформи 1861 р. понаднормові наділи мали 60% парафіяльних церков, причому у 23 церквах було по 100-150 дес. землі [1, 100]. На 1881 р. в користуванні парафіяльного духовенства єпархії нараховувалось 62 283 дес. 1 941 сажень землі, що на 1 300 штатних причтових церков складало в середньому по 47,9 дес. Враховуючи середній прибуток з десятини в 5 руб., ця стаття доходу приносила 311 415 руб., що на причт складало 239 руб. 50 коп. [27, 240].

Для виконання сільськогосподарських робіт священники могли користуватися так званою «поміччю», коли до селян зверталися з проханням зорати, посіяти чи зібрати врожай або у вигляді оплати за треби [28, 23; 29, 113]. Також духовенство вигравало на тому, що частину причтової землі селяни обробляли часом за «горілку», а іноді просто «за спасіння душі». До того ж церковні землі звільнялись від державних повинностей та гербових зборів [30, 48-49]. Інколи траплялись випадки примушування селян до обробітку священницьких наділів. Так, у 1875 р. священник Тарасович з с. Юшок Київського повіту відмовився відспівувати покійну дитину, рідня якої не обробляла його наділ. Громада також скаржилась на «утиски за те, що вони не хочуть безкоштовно обробляти його землю». Благочинний мав провести розслідування, однак незалежно від результату, священнику було наказано знайти собі інше місце [31, 1-2, 4].

Висновки. Землезабезпеченню та землекористуванню православного парафіяльного духовенства державно-церковна адміністрація приділяла особливу увагу, адже це було одне з головних джерел доходів для сільських кліриків. Спроби вирішити питання обробітку причтових угідь запровадженням

обов'язкової селянської праці негативно позначалось на стосунках вірян з духовенством, сприяло відчуженню їх від церкви. В середовищі кліру не було однозначного ставлення щодо доцільності сільськогосподарських робіт. Часто звучала думка, що це відволікає священника від його безпосередніх обов'язків. Питання обробітку церковної землі духовенство вирішувало найманими робітниками та здачею в оренду.

Список використаної літератури та джерел

1. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський. – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.
2. Борисевич С. О. Законодавче регулювання землеволодіння і землекористування церкви в XIX ст. / С. О. Борисевич // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Зб. наук. пр. – 2008. – Вип. XV. – С. 260-268.
3. Кузнець Т. В. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця XVIII – початку XX століття. / Т. В. Кузнець. – Умань: Візаві, 2013. – 464 с.
4. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Б. О. Опря. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 275 с.
5. Полное собрание законов Российской империи : собр. 1-е. – СПб. : Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXIV. – № 18273. – С. 821-823.
6. Лебединцев П. О способах содержания, коими пользовалось православное сельское духовенство, в пределах Киевской губернии в 18-м веке и первой половине 19 века, – до 1842 года / П. Лебединцев // Руководство для сельских пастырей. – 1860. – № 9. – С. 199-213.
7. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803) / В. Чеховский. – К., 1905. – 306 с.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві – Ф. 127. – Оп. 383. – Спр. 247.
9. Коптюх Ю. В. Реформування землеволодіння Православної Церкви на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. / Ю. В. Коптюх // Вісник Київського слов'янського університету – К., 2003. – Вип. 14 – С. 95-100.
10. Центральний державний історичний архів України в м. Києві – Ф. 127. – Оп. 365. – Спр. 85.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві – Ф. 127. – Оп. 105. – Спр. 6.
12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві – Ф. 127. – Оп. 373. – Спр. 6.
13. Центральний державний історичний архів України в м. Києві – Ф. 127. – Оп. 372. – Спр. 133.
14. Петров Н. Почетливость Киевского митрополита Филарета о материальном обеспечении сельского духовенства Киевской епархии / Н. Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1885. – № 7. – С. 435-459.
15. Крыжановский Е. М. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия // Собрание сочинений: В 3 т. / Е. М. Крыжановский. – К., 1890. – Т. I. – С. 488-553.
16. Центральний державний історичний архів України в м. Києві – Ф. 127. – Оп. 1023. – Спр. 180.
17. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – № 8. – С. 77-92.
18. Правила о местных средствах содержания православного приходского духовенства и о разделе сих средств между членами причтов // Киевские епархиальные ведомости. – 1873. – № 16. – С. 115-125.
19. Распоряжения и извещения епархиального начальства // Киевские епархиальные ведомости. – 1883. – № 2. – С. 27-31.

20. Журналы заседаний 12-го епархиального съезда 20-21 августа 1891 г. // Киевские епархиальные ведомости. – 1892. – № 2. – С. 22-31.
21. К вопросу об улучшении благосостояния сельского духовенства // Киевские епархиальные ведомости. – 1896. – № 8. – С. 303-307.
22. Николаев В. Настоятельная необходимость материального обеспечения православного духовенства / В. Николаев // Руководство для сельских пастырей. – 1907. – № 20. – С. 58-65.
23. Дробницкий Н. Удобно-ли приходскому священнику заниматься сельским хозяйством? / Н. Дробницкий // Киевские епархиальные ведомости. – 1905. – № 48. – С. 1185-1191.
24. Дробницкий Н. Удобно-ли приходскому священнику заниматься сельским хозяйством? / Н. Дробницкий // Киевские епархиальные ведомости. – 1905. – № 50. – С. 1252-1259.
25. Леценецкий Т. Как можно улучшить быт духовенства при настоящих условиях государства? / Т. Леценецкий // Киевские епархиальные ведомости. – 1905. – № 25. – С. 622-625.
26. Известия и заметки // Киевские епархиальные ведомости. – 1863. – № 19. – С. 596-602.
27. Памятная книжка Киевской епархии: историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / сост. А. В-нов, В. Антонов. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – VI, 128, 262 с.
28. Грекуллов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX века – начало XX в.) / Е. Ф. Грекуллов. – М.: Наука, 1969. – 184 с.
29. Римский С. В. Российская церковь в эпоху великих реформ (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов) / С. В. Римский. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. – 568 с.
30. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К.: Знання, 1998. – 271 с.
31. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 54. – Спр. 216.

References

1. Kryzhanivskyi, O. P. (1991). *The church in social and economic development of Right-Bank Ukraine (XVIII - first part of the 19th century)*. Kyiv: High school (in Ukr.)
2. Borysevych, S. O. (2008). *Legislative regulation of land tenure and land use by the church in the 19th century. Problemy istoriyi Ukrainy XIX – pochatku XX st. (The history issues of Ukraine in 19th – early 20th centuries)*, 15, 260-268 (In Ukr.)
3. Kuznets, T. V. (2013). *The parish village clergy of Kyiv diocese: a generalized portrait of late XVIII – early XX century. Uman (in Ukr)*
4. Opria, B. O. (2011). *The daily life of the Orthodox parish village clergy on Right-Bank Ukraine (1860s – 1917)*. Doctoral thesis. Kamianets-Podilskyi, Ukraine (In Ukr.)
5. *Complete collection of laws of the Russian Empire (1830)*. Vol. XXIV, 18273, pp. 821-823. St. Petersburg (In Russ.)
6. Lebedynsev, P. (1860). *About the methods of support for the Orthodox rural clergy in Kiev diocese in the 18th and the first part of the 19th century - until 1842. Rukovodstvo dlia selskykh pastyrey (Guidelines for rural pastors)*, 9, 199-213 (In Russ.)
7. Chekhovskiy, V. (1905). *Kyiv Metropolitan Gavriil Banulesko-Bodoni (1799-1803)*. Kyiv (In Russ.)
8. *The Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev, fund 127, description 383, archive file 247 (in Ukr.)*
9. Koptiuh, Y. V. (2003). *Reforming in the land tenure of the Orthodox Church on Right-Bank Ukraine in the first part of the 19th century. Visnyk Kyivskogo slavistychnogo universytetu (Bulletin of the Kyiv Slavic University)*, 14, 95-100 (in Ukr.)
10. *The Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev, fund 127, description 365, archive file 85 (in Ukr.)*

11. The Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev, fund 127, description 105, archive file 6 (in Ukr.)
12. The Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev, fund 127, description 373, archive file 6 (in Ukr.)
13. The Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev, fund 127, description 372, archive file 133 (in Ukr.)
14. Petrov, N. (1885). Guardianship of Kiev Metropolitan Filaret on the material support of the rural clergy in Kiev diocese. *Trudy Kievskoy dykhovnoy akademii (Proceedings of the Kiev Theological Academy)*, 7, 435-459 (in Russ.)
15. Kryzhanovskiy, Y. M. (1890). Ukrainian village in the second quarter of this century. In Y. M. Kryzhanovsky (Ed.). *Collected works: 3 vol. (Vol. 1, pp. 488-553)*. Kiev (in Russ.)
16. The Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev, fund 127, description 1023, archive file 180 (in Ukr.)
17. Holy Synod's important orders and arrangements (1868). *Kievskiy eparhialnie vedomosti (Kiev diocesan news)*, 8, 77-92 (in Russ.)
18. Rules on local means of the Orthodox parish clergy support and on the funds' sharing among members of the clergy (1873). *Kievskiy eparhialnie vedomosti (Kiev diocesan news)*, 16, 115-125 (in Russ.)
19. Orders and notices of diocesan authorities (1883). *Kievskiy eparhialnie vedomosti (Kiev diocesan news)*, 2, 27-31 (In Russ.)
20. The proceedings of the meetings of the 12th diocesan congress on 20-21 August, 1891 (1892). *Kievskiy eparhialnie vedomosti (Kiev diocesan news)*, 2, 22-31 (In Russ.)
21. On the issue of improving the welfare of the rural clergy (1896). *Kievskiy eparhialnie vedomosti (Kiev diocesan news)*, 8, 303-307 (In Russ.)
22. Nikolaev, V. (1907). The urgent need for material support of the Orthodox clergy. *Rukovodstvo dlia selskykh pastyrey (Guidelines for rural pastors)*, 20, 58-65 (In Russ.)
23. Drobnitskiy, N. (1905). Is there a need for a parish priest to be engaged in agriculture? *Kievskiy eparhialnie vedomosti (Kiev diocesan news)*, 48, 1185-1191 (In Russ.)
24. Drobnitskiy, N. (1905). Is there a need for a parish priest to be engaged in agriculture? *Kievskiy eparhialnie vedomosti (Kiev diocesan news)*, 50, 1252-1259 (In Russ.)
25. Leshchenetskiy, T. (1905). How can the life of the clergy be improved under the present conditions in the country? *Kievskiy eparhialnie vedomosti (Kiev diocesan news)*, 25, 622-625 (In Russ.)
26. News and notes (1863). *Kievskiy eparhialnie vedomosti (Kiev diocesan news)*, 19, 596-602 (in Russ.)
27. Antonov, V. (Ed.) (1882) *Memorial book of the Kyiv Eparchy: historical and statistical information about the ecclesiastical institutions in Kyiv diocese, statistical lists of diocese churches and general statistical information on all aspects of the diocesan church and religious life*. Kiev: Printing house of H.T.Korchak-Novyt'skoho (in Russ.)
28. Grekulov, Y. F. (1969). *Church, autocracy, people (the second part of the 19th century - the beginning of the 20th century)*. Moscow: Science (in Russ.)
29. Rimskiy, S.V. (1999). *The Russian church in the age of great reforms (Church Reforms in Russia in 1860 - 1870)*. Moscow: *Krutitskoe Patriarshee Podvorie* (in Russ.)
30. Nadтока, G.M. (1998). *The Orthodox church in Ukraine in 1900-1917: social and religious aspects*. Kyiv: Knowledge (in Ukr.)
31. The Central State Historical Archive of Ukraine in Kiev, fund 442, description 54, archive file 216 (in Ukr.)

V. Tatsiyenko

THE LAND TENURE OF THE ORTHODOX CLERGYMEN IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY (BASED ON THE MATERIALS OF KYIV EPARCHY)

The article deals with the land tenure by the Orthodox parish clergy in the 19th – early 20th century. It is noted that the land was one of the main and stable parts of the clergy's profits. Therefore, the government paid special attention to the provision of churches with lands, trying to solve the problem of the clergy's material support. The resistance of Catholic landowners, who opposed the increase of the landed

property in the Orthodox Church and seized the church lands, the inaction of the local authorities, dependent on the landowners, caused the situation when providing the parish churches with the land took much time. Besides, the issue of land cultivation was also raised. It is worth emphasizing that the laws of late 19th and early 20th centuries changed the status of church lands annexed to the Russian Empire. The land became the property of the church and a priest was expected to use it during the time of his duties in this region.

The "Statute ..." of 1842 obliged the parishioners to cultivate 10 acres of priestly lands free of charge. This normative act has significantly improved the welfare of the parish clerics. However, its implementation led to complication of relations between the clergy and the parishioners. Only in January 1867 the government issued a law that revoked the "Statute ..." of 1842 beginning with January 1, 1868 as it was based on old-fashioned feudal methods. The labour obligation of the peasants to the church was also abolished.

It is stated that the clergy often had the same household as parishioners. That is why the priests had various attitudes to the fact of their engaging in agricultural work. The Church's periodical press rightly noted that the land cultivation distracted the priest from his church duties. It is determined that most of the church land was cultivated by hired workers and demised.

Key words: Orthodox clergy, church land, the peasantry, the clergy, Kyiv Eparchy.

УДК 343.261-052:329.14 (477)

О. М. Федьков

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

«...І ТУТ Є ЖИТТЯ»:

ТЮРЕМНІ БУДНІ УВ'ЯЗНЕНИХ СПІЛЧАН

У статті з'ясовано, що діяльність членів організації Української соціал-демократичної спілки кваліфікувалася російським законодавством як «боротьба з існуючим суспільним ладом» і наслідком участі в ній ставали арешти та тюремне ув'язнення. Перебування у в'язниці соціал-демократи прагнули використовувати відповідно до виробленого роками світогляду та способу життя. Отримавши у тюрмі вільний час (такий суперечливий життєвий оксюморон), у перервах між допитами, спілчани вимагали повернення вилучених при арешті та потрібних для самоосвіти книг, переважно марксистського спрямування. Частина соціал-демократів використовували перебування у в'язниці для укладання законного шлюбу. Попри сумні настрої, адже їх чекало заслання або ув'язнення, революціонери не втрачали оптимізму та були налаштовані на подальшу боротьбу.

Ключові слова: Українська соціал-демократична спілка, арешт, тюрма, суд, самоосвіта.

Постановка проблеми. Українська соціал-демократична спілка (Спілка, УСДС) була однією з найвпливовіших політичних організацій, які діяли в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст. Особливо значною популярністю вона користувалася серед селян і сільськогосподарських робітників [1]. Участь членів УСДС у революційному русі, в організаціях, які мали на меті «знищення існуючого суспільного ладу», потенційно передбачав їхній арешт і ув'язнення. Перебування соціал-демократів у місцях позбавлення волі – окрема

сторінка боротьби революціонерів із «проклятим самодержавством».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пенітенціарна система виступала об'єктом уваги дослідників, які вивчали історію визвольного та революційного рухів, діяльність державних установ [1, 2, 3, 4, 5, 6]. Однак, будні революціонерів як «тюремних мешканців» ще не стали предметом спеціальної уваги дослідників.

Мета. У заголовку статті поміщений уривок із листа дячки Української соціал-демократичної спілки РСДРП, секретаря її Головного комітету (ГК) Рахлілі – Р. Рабінович. Наведу повнішу цитату: «Якщо приглянутися до тюрми і її мешканців, то і тут є життя» [7, 289 зв.]. Спробуємо й ми уважніше придивитися до тюрми та її мешканців-спілчан, оскільки це – мета цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Затримання, арешти, ув'язнення постійно супроводжували життя тих осіб, які займалися революційною діяльністю. Остання потребувала величезного напруження фізичних і духовних сил соціал-демократів. Вони постійно перебували в стресових ситуаціях, оскільки відчували за собою стеження та переслідування. Несподіваний (або очікуваний) арешт і ув'язнення різко змінювали ритм і стиль життя. Проте, опинившись у в'язниці, життя не припинялося, а боротьба з «чудовиськом» набувала інших форм.

Попри те, що тюрма це не найкраще місце для відпочинку, для революціонерів, які місяцями та навіть роками перебували на нелегальному становищі, ведучи соціал-демократичну роботу, вона виявлялася «світом супокою». У перерві між допитами, можна заглибитися у спомини, почитати книгу та, не зважаючи на наявну невизначеність долі, помріяти про майбутнє.

Спілчани, заарештовані в Києві та його околицях на межі двох епох – революції та реакції, опинилися в Лук'янівській в'язниці. Про склад політичних в'язнів засвідчували дані, опубліковані в українській газеті «Рада». Вона умістила поіменний перелік 273 політичних арештантів і розподіляла їх за партійною належністю. Найбільше з них репрезентували РСДРП – 100, другою за чисельністю була есерівська «тюремна фракція» – 75 осіб, на третьому місці перебували анархісти-комуністи – 24, на четвертому – УСДРП – 19 осіб. Розподіл в'язнів за соціальним походженням був такий: робітників – 75, студентів – 62, інтелігентів – 38, селян – 23. У розрізі національностей найбільше виявилось росіян – 100, далі йшли українці – 80, на третьому місці перебували євреї – 60, на четвертому – поляки – 30 осіб. Майже 80 відсотків ув'язнених були у віці до 30 років. Із усіх арештантів трохи більше третини (35,5%) вперше опинилися у тюрмі, решта перебували в цьому «державному домі» від двох до восьми разів [8, 2–3]. У газеті не вказувалося джерело, з якого вона запозичила наведені дані; відтак, не можемо їх вважати абсолютно достовірними. Проте, вони загалом відбивають склад учасників партійно-політичного життя в регіоні. Показово, що провідну роль у ньому відігравали російські соціал-демократи, до яких, очевидно, зараховували і спілчан.

І хоча тюремні установи відрізнялися одна від одної, проте запроваджений у них порядок дотримувався у всіх закладах. Своє поміщення у в'язницю описала сучасниця: «Ось я в черговій

кімнаті тюрми, забрали гроші... , записали і повели наверх, відчинили камеру, впустили у напівпітьму; проскрипів ключ; двері зачинені. Я вже ув'язнена. Сіла на пригвинчену табуретку, спати не хотілось; світало; я впадала в якусь гнітючу байдужість» [9, с. 70]. Ув'язнення ставало новим випробуванням для революціонерів, але, попри це, суворий розпорядок дня вносив певну розміреність у їхнє життя.

Тюрми були різними, але на ув'язнених революціонерів вони справляли однаково негативне враження. Це й не дивно, адже вони обмежували їхню свободу. Заарештований член ГК УСДС, депутат-спілчанин, дворянин І. Кірієнко встигнув побувати в петербурзьких в'язницях, у київській та віленській пересильних. Про останню відгукнувся: «... ну й мерзота ця пересильна» [10, 4].

Соціал-демократичний публіцист, пов'язаний із Спілкою О. Скринников потрапив до Лук'янівки після ліквідації (масового одночасного обшуку та, за наявності підстав – арешту), проведеної охранкою 18 січня 1907 р. Заарештований підозрювався в тому, що він – «Юрій Ларін» – провідний діяч Головного комітету УСДС, через якого здійснювалося листування з ЦК РСДРП [11, арк. 111–112]. Проте згодом, коли в руки охранки потрапив лист Юрія Ларіна, ця версія відпала. Останній повідомляв що внаслідок несприятливих обставин він опинився в камері тюрми, де зустрів якогось Скинникова, якого підозрюють у тому, що він – Юрій Ларін. Проте, доля О. Скринникова від цього не покращилася; його підозрювали в тому, що він інший спілчанський провідник – «секретар Григорій». Для спростування цієї впевненості жандармів, член ГК Спілки Г. Довженко затіяв із ними небезпечну гру. Він направив листа прокурору Київської судової палати, в якому стверджував, що ніякого «секретаря Григорія» в УСДС немає, а до 1 грудня 1906 р. секретарські обов'язки виконували лише жінки. Починаючи з грудня і дотепер (лист написаний 29 березня 1907 р.) «офіційно секретарем значиться Грицько». Наприкінці містився підпис: «Секретар ГК Українського союзу «Спілка» РСДРП Грицько», дата та два відтиски круглої червоної печатки ГК. Проведене розслідування начальника Київського ГЖУ підполковника Крітського з використанням графологічної експертизи показало, що «Грицько» та «Григорій» – то різні особи [12, арк. 73–73 зв, 81, 81 зв., 117]. Попри це, товариш прокурора Київської судової палати 9 квітня 1907 р. звертав увагу підполковника Крітського на те, що всім особам, залученим до дізнання у справі Спілки, за винятком О. Скринникова, замінено запобіжний захід. Оскільки «названий звинувачений не відрізняється щодо своїх товаришів, в розумінні добутих доказів», товариш прокурора пропонував йому теж змінити запобіжний захід на заставу в 1000 руб» [11, арк. 338]. 20 квітня О. Скринников був випущений із в'язниці під заставу, отримав під розписку вилучені в нього речі, крім речових доказів, та обрав місцем проживання Київ [11, арк. 356, 357, 408].

Умови перебування у в'язниці чоловіків та жінок різнилися; чоловічі камери бували щільніше «заселені». Маючи інформацію про чоловічий корпус, ув'язнена Р. Рабінович погоджувалася, що становище жінок-арештанток краще. У жіночому корпусі перебувало всього 25 осіб, «публіка, звичайно, різноманітна, але багато симпатичних товаришок».

Очевидно, що серед ув'язнених жінок перебували представниці різних політичних партій. Спілчанка повідомляла про гарне ставлення до неї «подруг по нещастю» [7, арк. 289 зв.]. Напевно, це ставлення жінок із схожою долею Рахіль заслужила своєю попередньою революційною роботою, але не тільки. Уже в тюрмі, відбувся «розкол комуни», винуватцями якого, очевидно, виявилися її близькі товариші. Р.Рабінович довелося визначитися з позицією. «Знаю я одне, – писала вона, – що ні на хвилину їх поступок не був мною оправданий». Конфлікт, якому вона «віддала стільки уваги», тривав багато «неприємних днів» і залишив важкий осад [7, арк. 289 зв.].

Згадане вище гарне ставлення присутніх з часом стало обтяжувати. Давалося взнаки перебування на обмеженій території з багатьма людьми. «Інколи зайва любов оточуючих заважає, як тільки публіка просипається, мені вже не вдається ні на хвилину залишитися одною...», – писала «Рахіль». Найбільше вона цінувала ті години, коли вдавалось позайматися французькою мовою, почитати книги, проте останнє випадало лише з шести до дев'яти ранку, а інколи й пізніше. «Ввечері публіка приблизно в одинадцять годин заспокоюється і тоді вже я до часу або до двох читаю», – повідомляла вона адресата. Із прочитаних книг вона називає Вольмана «Система морального сознания» – «чудово написана» і висловлює готовність поділитися нею з адресатом [7, арк. 289–289 зв.]. Проте, дещо ідилічну картину порушує в'язнична реальність; «...раптом поширюється проклята чутка, що йдуть із обшуком; і хоча я не боюся його, бо в мене нічого [забороненого] немає, але все ж, кожного разу переживаєш, щось бридке, огидне. Приходять цілою сворою і риються, якщо не в душі, то в кошиках...» [7, арк. 289].

Присланих ЦК РСДРП для роботи в Спілці соціал-демократів із Царського Села Санкт-Петербурзької губернії С. Волгіна й О. Чистякова ГК забезпечив партійним паспортом – рекомендацією за підписом «секретаря Арнольда». Останній повідомляв, що вони досвідчені працівники і просив ставитися до них із повним довір'ям. Зазначені особи спрямовувалися в Чернігівську губернію для ведення «пропаганди серед сільського населення» [13, арк. 96, 213 зв.]. Проте, доля розпорядилася інакше: їх заарештували на Київському вокзалі та помістили в Лук'янівську тюрму.

Ось як описував цей арешт С. Волгін у своєму листі. Разом із О. Чистяковим, вони прибули з Царського Села у Київ і готувалися до поїздки в Новозибків на роботу (Північно-Чернігівський район УСДС). 25 травня, увечері, вони прибули на вокзал, взяли білет, сіли в поїзд і стали очікувати відправлення. Хвилин за 10 з'явилися жандарми і попросили відправитися з ними в жандармське управління. Під час обшуку в соціал-демократів виявили партійний паспорт і марксистську літературу. С. Волгін нарікав на свого товариша, О. Чистякова, оскільки лише через його незграбність партійний паспорт потрапив у руки правоохоронців. «Він так розклеївся, що не міг його усунути, а усунути було легко. Він лежав у його гаманці», – писав С. Волгін. Сам адресант зазначав, що свій партійний паспорт він зумів непомітно викинути. Надалі їхній шлях пролягав через Бульварну поліцейську дільницю в Київській тюрмі [14, арк. 56].

Політичний в'язень О. Чистяков, унаслідок вимушених обставин, вирішив скористатися

можливістю підвищувати свій освітньо-теоретичний рівень. Вже на другий день перебування в Лук'янівці, 29 травня 1907 р., він написав заяву в ГЖУ з проханням повернути книги, відібрані напередодні при арешті [13, арк. 9]. В'язню книги повернули, проте не всі. Тому, 20 червня він знову звертається з заявою, у якій зазначає, що не всі книги повернені, зокрема, дозволену цензурою працю К. Маркса «Нищета философии» та інші. У клопотанні О. Чистяков висловлював сподівання, що жандармське управління «погодиться зі мною і зрозуміє для чого мені необхідні ці книги, як газетного працівника – значить інтелігента» [13, арк. 22]. Оскільки частину книг все ж не повернули, 11 вересня він ще раз клопотався про них [13, арк. 140]. Надалі, користуючись своїм правом звертатися з заявами, ув'язнений подавав їх доволі часто. 18 червня він зазначав, що уже 23 дні перебуває під вартою, проте йому не висунуто ніяких звинувачень. Тому, невільник вимагав виклику на допит, щоб довести своє alibi непричетного ні до яких незаконних співтовариств. «Кожний день я очікував допиту, але більше очікувати не можу, оскільки маю дуже слабе здоров'я, щоб витратити його в тюрмі», – писав він. Далі О. Чистяков у деталях описував поставлені йому лікарями діагнози й наприкінці заяви висловлював сподівання, що «жандармське управління не залишиться байдужим до прохань законного характеру» та просив замінити запобіжний захід [13, арк. 23]. Наступне «прошеніє», датоване 7 серпня, загалом повторювало попереднє, лише автор просив застосувати запобіжний захід у вигляді грошової застави [13, арк. 94]. 5 вересня О. Чистяков мотивував зміну запобіжного заходу погіршенням здоров'я, «яке з кожним днем все погіршується та погіршується» [13, арк. 141]. 15 вересня в'язень написав дві апеляції: про зміну запобіжного заходу та про запрошення лікарів «для засвідчення мого здоров'я» [13, арк. 158, 159]. Починаючи з 12 серпня, з клопотаннями стала звертатися мати О. Чистякова – вдова священника Марія Афанасіївна, що проживала в церковному домі по вулиці Оранжевій у Царському Селі. Вона просила взяти сина «на поруки» і, в зв'язку з її незабезпеченістю, – «в якості застави невелику суму» [13, арк. 101]. Проте сину і матері відмовили [13, арк. 102, 117]. Наступні три звернення М. Чистякової підкріплялися медичними довідками, виданими столичними професорами, що підтверджували хвороби сина (довідки наявні в справі) [13, арк. 151, 152, 180–183]. Однак, вони також не призвели до бажаного результату.

Інший ув'язнений, член ГК Г. Ткаченко, також звернувся з заявою про повернення 65 одиниць вилучених видань, які представляли «товсту літературу» та були цілком легальними; серед останніх – праці К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. Плеханова, К. Каутського, П. Аксельрода, П. Маслова та інші. З вимушеною ввічливістю, він писав: «... я покійно прошу жандармське управління видати мені всі дозволені книги – в противному разі я не зможу займатися, оскільки книги мої підібрані систематично з окремих питань» [13, арк. 31]. 20 вересня до начальника Київського ГЖУ звернулася цивільна дружина Г. Ткаченка, О. Родіонова, що відзначала слабе здоров'я свого чоловіка, яке після тримісячного ув'язнення погіршилося. Тому, оскільки

дизнання закінчилось, вона просила відпустити чоловіка під невелику грошову заставу [13, арк. 151].

Безраднісі життєві перспективи змусили Г. Ткаченка ще раз, 25 вересня, звернутися з «проханням» змінити запобіжний захід, а також, маючи на меті узаконити народжену поза шлюбом дитину, надати дозвіл на вінчання в тюремній церкві з О. Родіоною [13, арк. 154]. Наступного дня він ще раз просив про зміну запобіжного заходу з тримання під вартою на грошову заставу в 300 руб. Ткаченко мотивував це необхідністю потурбуватися про матеріальне становище дружини та дитини [13, арк. 156]. Ув'язнений ще двічі звертався до жандармського начальства, щоб останнє завірило його особу (що необхідно для шлюбу) та дозволило зустрітися з нареченою «для ділових перемовин» [13, арк. 162, 170].

Вирішив раціонально використати час у тюрмі й інший член ГК – Й. Сорокер. 5 вересня він просив надати вилучені з його квартири книги та, зокрема, самоучителі з французької та німецької мов, «Історію римського права» та зошит, в якому містилися його записи з іноземних мов. Все це арештант просив доставити йому в тюрму, як «вкрай необхідні» речі [13, арк. 139]. Вимушеним «перепочинком» Й. Сорокер також вирішив скористатися для узаконення відносин з дівцею Р. Горною, і просив дозволити «виконати шлюбний обряд в Київській губернській тюрмі». Після здійснення зазначених дій Й. Сорокер звернувся до начальника Київського ГЖУ, щоб той дозволив казенному рабину видати посвідчення про одруження [13, арк. 156].

У такий же спосіб вирішили скористатися перебуванням у Лук'янівці колишня секретар ГК Спілки Рахіль – Р. Рабінович і затриманий 4 червня 1907 р. під чужим прізвищем, за походженням з оренбурзьких козаків, студент Ніжинського історико-філологічного інституту О. Бочкар'єв. Обоє звернулися з заявами про отримання дозволу на укладення законного шлюбу [13, арк. 189–190]. Стіни камер Лук'янівки, завдяки «тюремній пошті», розсувалися перед двома закоханими. Про думки та почуття Р. Рабінович свідчив лист-відповідь, який надійшов її коханому та вилучений жандармами [7, арк. 288]. «Я така рада, – писала Рахіль, – що ви розвіяли мої останні сумніви. Яке задоволення мати близьку людину, якій можна сміливо відкрити свою душу, свої думки» [7, арк. 289]. Мимохідь закохана ув'язнена порівнювала своє життя «до» і «після», поринала у спогади, виказувала мрії про майбутнє. «Хоча ми знайомі уже майже три роки, – розмірковувала вона, – проте ми так мало знаємо одне одного. На волі так рідко шукаємо друзів, зате в неволі вони такі дорогі, такі необхідні» [7, арк. 289]. Попри нотки смутку та песимізму, соціал-демократка все ж з оптимізмом споглядала в майбутнє: «...зневіра не наша доля. Нас не зламують злигодні. Ні, тисячу разів ні. Злигодні тільки зміцнять наш могутній дух» [7, арк. 289 б зв.].

Важливою подією, яка визначала подальшу долю людини, було отримання звинувачувального акту – документу, складеного прокурором або його товаришем, в якому здійснювався опис злочину, який інкримінувався арештанту, та міра покарання. Для Рахіль визначеність наступила завчасно, після того, як вона ознайомилася зі слідчою справою та поспілкувалася з начальником Київського ГЖУ

полковником Івановим. «Визначеність мого становища дала мені повну можливість заспокоїтися», – зазначала Р. Рабінович.

Не мав ілюзій щодо своїх перспектив і Яша, спілчанський працівник із Глухова Чернігівської губернії. «Звинувачувальний акт отримаємо скоро. В амністію вірити не дозволяє плин російських справ», – писав він 30 квітня 1907 р. Далі – кілька слів про нові видання Спілки, про офіційні газети, «які цих два дні порожні», та прохання дістати меншовицький журнал «Привет», в якому «чудові статті». «Яша» повідомляв також інші важливі новини: «Олександр Подольський звільнений. Козак сів, щоправда не знаю де. У тюрмі у нас нічого не передбачається» [15, арк. 20].

У тюрмі перебував діяч Золотоніської організації УСДС М. Асінський, лист якого від 1 грудня 1907 р. на волю потрапив у руки жандармів. В'язнична атмосфера не зламила його силу духу. Він налаштувався на бойовий лад своїх товаришів, що продовжували діяльність. Попри недостатню освіченість (епістола багата на мовні помилки), у соціал-демократа існували тверді ідейні переконання. Хоча й декого заарештували, зазначав він, не потрібно в жодному разі припиняти діяльність, опускати руки, падати духом. «Наша розпочата справа, справа визволення робітничого класу та Росії, не загине, вона отримає новий могутній поштовх вперед. В це ми віримо, віримо настільки, що вважаємо, що наша справа не закінчиться судом...» М. Асінський зазначав, що для подальшого розвитку соціал-демократичного руху потрібна посилена, широка, розумно поставлена діяльність і продовження розпочатої справи. Для того, щоб ця робота велася успішніше, він давав своїм товаришам практичні поради. Це були детальні інструктивні настанови, що стосувалися конкретних аспектів діяльності соціал-демократичної організації [16, арк. 145, 146, 146 зв., 147].

Справа Є. Гацкевича розглядалася 15 березня 1908 р. Київською судовою палатою, яка його виправдала (невідомо, чи батько підсудного, судовий слідчий Житомирського окружного суду, допоміг у цьому). Того ж дня революціонера звільнили і він поїхав до батьків у Житомир. Проте, через 10 днів його знову заарештувала поліція й згодом постановою міністра внутрішніх справ «за приналежність до злочинного угруповання» вислали у Вологодську губернію під гласний нагляд поліції терміном на 2 роки [17, арк. 40, 40 зв., 45, 45 зв.].

Ліквідація членів означеної організації УСД Спілки відбулася 28 – 31 жовтня 1907 р., коли жандарми провели обшуки та арешти. Внаслідок агентурних даних, обшуків і показів свідків, таємній поліції вдалося відтворити діяльність зазначеної організації [18, арк. 76, 126, 126 зв., 127]. Один із членів сільського комітету Спілки в с. Ольшаниця, У. Скрипка, 10 грудня 1907 р. утік із Васильківської повітової тюрми. Згодом він відзначився участю в експропріаціях і зник за кордоном. Лише 30 березня 1914 р. його затримали на прикордонному пункті Олександров Варшавської губернії при поверненні у межі романівської імперії [17, арк. 156]. Проте, постановою Київського губернатора від 5 жовтня 1908 р. сімох спілчан – М. Наконечного, М. Костовецького, В. Малика, П. Носача, Ф. Рядину, І. Орловського й учительку О. Арцимович, за участь «у злочинному угрупованні», вислали у Вологодську губернію під

гласний нагляд поліції терміном на 2 роки [17, арк. 40,40 зв, 45,45 зв.].

Висновки. Отже, життя членів організацій Української соціал-демократичної спілки наповнювалося наполегливою та сповненою небезпек діяльністю, результатом якої ставало тюремне ув'язнення. Напружене життя професійних революціонерів-спілчан, спрямоване на боротьбу з самодержавством і ненависним їм капіталістичним ладом отримало несподівану, але передбачувану паузу, їх заарештовували та розміщували по тюрмам. Перебування у в'язниці соціал-демократи прагнули використовувати відповідно до виробленого роками світогляду та життєвого укладу. Отримавши у тюрмі вільний час (такий суперечливий життєвий оксюморон), у перервах між допитами, вони домагалися отримання потрібних для самоосвіти книг, переважно марксистського спрямування, і використовували їх за призначенням. Частина соціал-демократів, проживаючи в суспільстві, діяли як нігілісти: вони заперечували моральні норми «буржуазного суспільства» та релігійні настанови, проживаючи цивільним шлюбом із коханими людьми, товаришами по партії. Проте, життєва невизначеність змушувала їх укласти законний шлюб; тюрма стала місцем їхнього вінчання. Після розгляду їхньої справи судовою палатою або рішення представника адміністративно-поліцейської влади (міністра внутрішніх справ, губернатора), багатьох очікувало заслання у віддалені місцевості Російської імперії. Попри сумні настрої, революціонери не втрачали оптимізму та були налаштовані на подальшу боротьбу.

Список використаної літератури та джерел

1. Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності / О. Федьков. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. – 600 с.
2. Анисимов Е. В. Русская пытка. Политический сыск в России XVIII века / Е. В. Анисимов. – СПб: Норинт, 2004. – 464 с.
3. Гернет М. Н. История царской тюрьмы, Т. 1–5. – М.: Госюриздат, 1951–1956.
4. Пенітенціарна система України: історія та сучасність: Видання до 15-ої річниці утворення центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань / за заг. ред. канд. юрид. наук О. В. Лісцкова. – К.: Державна пенітенціарна служба України, 2013. – 268 с.
5. Россіхін В. В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) / В. В. Россіхін: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. – «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – Харків, 2005. – 20 с.
6. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування: Видання друге, перероблене та доповнене / Д. В. Ягунов. – Одеса-Черкаси, 2008. – 344 с.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2053. – 318 арк.
8. У Києві. В Лук'янівській тюрмі // Рада. – 1906. – 9 грудня. – С. 2–3.
9. Андриевская К. Мои воспоминания из эпохи революции 1905 г. в Тамбовской губ. / К. Андриевская // Из эпохи борьбы с царизмом. Сборник №4. Ред. Л. Берман, Б. Лагунов. – К.: Киевское отделение Всесоюзного общества

10. *политических каторжан и ссыльно-переселенцев, 1925.* – С. 66–86.
11. *Привет нашим пленным депутатам // Правда.* – 1908. – 3 (16) октября. – № 1. – С. 4.
12. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1420. – 641 арк.
13. ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 7. – Спр. 2213. – 305 арк.
14. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2051. – 283 арк.
15. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 102 ДП ОО. – 1907 г. – Оп. 237. – Д. 8, ч. 1, пр. 2. – 307 л.
16. ГАРФ. – Ф. 102 ДП ОО. – 1907 г. – Оп. 237. – Д. 8, ч. 3. – 70 л.
17. ЦДІАК України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 72. – 345 арк.
18. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1858. – 453 арк.
19. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1859. – 554 арк.

References

1. Fedkov O. (2017). *The Ukrainian Social-Democratic Union: in search of ideological-political identity.* Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University (in Ukr.)
2. Anisimov E.V. (2004). *Russian torture. Political investigation in Russia of the XVIIIth centur.* St. Petersburg: Norit (in Russ.)
3. Gernet M. N. (1951-1956). *History of royal prison, V. 1-5.* Moscow: Gosyurizdat (in Russ.)
4. (2013). *Penitentiary system of Ukraine: history and modern times: Edition dedicated to the 15th anniversary of the establishment of a central executive body on the execution of sentences / under the general editorship of Candidate of Juridical Sciences O. V. Lisitskova.* Kyiv: The State Penitentiary Service of Ukraine (in Ukr.)
5. Rossikhin V.V. (2005). *Penitentiary system of the Russian Empire in the XIXth and early XXth centuries (on materials of Ukrainian provinces): author's abstract. of dis... for the cand. of juridical sciences: specialty 12.00.01. – "Theory and history of state and law; the history of political and legal studies".* – Kharkiv (in Ukr.)
6. Yagunov D. V. (2008). *Penitentiary System of Ukraine: Historical development, current problems and prospects for reforming: Second edition, revised and completed.* Odessa, Cherkasy (in Ukr.)
7. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 274, description 1, archive file 2053.
8. In Kyiv. In the Lukianivska prison (1906). *Rada (Council).* December 9, 2-3 (in Ukr.)
9. Andriyevskaya K. (1925). *My memories from the epoch of the revolution of 1905 in the Tambov province. From the era of struggle against tsarism.* Ed. by L. Berman, B. Lagunov. Kyiv: Kiev branch of the All-Union Society of Political convicts and exiled migrants, 4, 66-86 (in Russ.)
10. (1908) *Regards to our captive deputies. Pravda (Truth), 1, 4 (in Russ.)*
11. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 274, description 1, archive file 1420.
12. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 317, description 7, archive file 2213.
13. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 274, description 1, archive file 2051.
14. The State Archives of the Russian Federation, fund 102, DE. 1907., description 237, archive file 8, part 1, pr. 2.
15. The State Archives of the Russian Federation, fund 102, OO. 1907., description 237, archive file 8, part 3.
16. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 276, description 1, archive file 72.
17. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 274, description 1, archive file 1858.
18. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 274, description 1, archive file 1859.

O. Fedkov

«...THERE IS ALSO A LIFE HERE»: THE UKRAINIAN SOCIAL DEMOCRATS UNION MEMBERS' EVERYDAY LIFE IN IMPRISONMENT

The article clarifies that the activities of the of the Ukrainian Social-Democratic Union organizations members were qualified as “the struggle against the existing social system” by Russian legislation, and as the result of the participation the arrests and imprisonment were carried out. The members of the Union sought to resist the actions of law enforcement agencies aimed at arresting Social-Democrats. They set up a dangerous game with the gendarmes through correspondence, the purpose of which was to achieve the release of arrested comrades. However, the mentioned initiatives did not have the desired effects. It was established that the union members organized the escapes from the places of detention and some of them were successful. It was found out that, contrary to the existing stereotypes about the atrocities of autocracy, the facts testify to manifestations of humanity by law enforcers in the event of illness and epidemics that threatened the life of prisoners of the revolution. It was ascertained that the social democrats wanted to use the confinement in accordance with the world-view and lifestyle developed by the years. Having received some free time in prison (such a controversial life oxymoron), during the interruptions between interrogations, the union members demanded the return of books, expropriated during the arrests, which were necessary for the self-education, mainly of Marxist orientation. Part of the Social Democrats used the confinement to enter into a lawful marriage. Despite the sad mood, as only the exile or imprisonment were expecting them, the revolutionaries did not lose their optimism and were determined to follow the struggle.

Key words: Ukrainian Social-Democratic Union, arrest, prison, court, self-education.

УДК 392.8:94(477.4)

А.Ю. Чабан

доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

СТРАВИ ЯК СИМВОЛ (З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ХАРЧУВАННЯ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ)

У запропонованій статті проаналізовано одну зі складових системи харчування жителів Середньої Наддніпрянщини – вживання обрядових страв, їх міфологізація. Становлення страв як символів складалося століттями на території середньої течії Дніпра, а також мало тут свої особливості, що пояснюються близькістю до Степу, дотриманням козацьких традицій та звичаїв. На жаль, сьогодні символічність страв поступово відходить у забуття. У процесі інтеграції у європейський цивілізаційний простір ця тенденція може прискоритися. Тому варто повертатися до витоків становлення української національної кухні, вживання обрядових страв календарних і родинних свят.

Підготовлений матеріал дає нам змогу розглянути життя мешканців Середньої Наддніпрянщини із позицій повсякденної історії, землі, жителі якої в історичній ретроспективі стояли біля витоків творення українського етносу, державотворчих процесів, зародження і еволюції українського козацтва, національно-визвольного руху.

Ключові слова: страви як символ, звеличування хліба,

обрядові страви календарних свят, трудова, родинна та поминальна обрядовість, пісні страви.

Постановка проблеми. З давніх давен, із покоління у покоління український народ передає свої традиції для прийдешніх поколінь. У них твориться генетичний код нашого етносу, який вирізняє його з поміж інших народів. Рушникові узорі, українські думи, легенди, спосіб будівництва осель, одяг – все це неоціненний скарб, який повинен глибоко вивчатися, модернізуючись, відтворюватися у сьогодні.

Народна кулінарія, спосіб харчування – елементи побутової культури українців збегіають до нашого часу чимало рис давнини. Вони передаються із покоління у покоління. Вирізняються не лише необхідністю задоволення фізіологічних проблем, задля того щоб жити, а й несуть глибокий символічний смисл – зі своїми уявленнями, правилами, заборонами, обрядовою та побутовою діяльністю.

Виклад основного матеріалу. **Про звеличування хліба.** Народна матеріальна культура українців просякнута ідеєю звеличування хліба: культ хліба в українців відіграв особливу роль, розкриваючись у обрядово-ритуальній сфері та світоглядних уявленнях. Важко назвати народ, серед якого у такому розмаїтті, як у українців, побутував би обрядовий хліб. Він є головним атрибутом усієї обрядовості й насамперед пов'язаний з життєвими циклами людини – від її народження до смерті. Найбільшою різноманітності та символічності він набув у весільній обрядовості, що цілком логічно. Адже саме весілля в традиційному українському суспільстві символізувало народження сім'ї і продовження в поколіннях.

Через це, аби забезпечити родинне щастя та безперервність життя, такого великого значення надавалося магічності всіх обрядових дій та обрядових атрибутів.

Крім суто обрядової функції, хліб мав також інші призначення: етичних народних норм, естетичних уподобань, нерідко виконуючи також роль своєрідної мови-символу, особливо доцільної в ситуаціях, коли звичайна мова була неефективною. Наприклад, при сватанні, особливо у випадках, коли для сватів і молодого неясним було рішення дівчини та її батьків, народна етика виробила відповідну мову символів: у разі погодження дівчини на шлюб вона обмінювалася хлібом із сватами (цей звичай так і називався “міняти хліб” або “зоставити хліб”); у разі відмови – повертала хліб, причому, як правило, на наступний день.

Власне, кожне свято в розгалуженій системі дозволяло українців мало свій атрибут, втілений у тому або іншому виді хліба та мучних страв, стверджуючи тим самим особливу виразність культу хліба та землі в міфо-ритуальній системі українців. Так, на свято Андрія, напередодні зимового сонцестояння, виготовляли *калиту* (“маламай”) – хліб сонцеподібної форми, з яким пов'язувалися звичаї дівочо-парубочих гулянь. Останні включали і ворожіння на пампушках та молодіжну гру “в калиту”. Для цього випікали великого круглого коржа з діркою всередині, котрий підвішували до сволака.

Невід'ємним атрибутом Святого вечора – передня Різдва, Водохреща, а у деяких районах і Нового року була *кутя* – страва, виготовлена з пшениці або ячменю і заправлена тертим маком, горіхами, медом та узваром, її накривали двома калачами або книшами, поруч ставили глечик з узваром та обжинковий сніп – як символ майбутнього врожаю. Кутя мала сакральне значення, символізуючи

шанування предків та зв'язок між живими і померлими. Саме тому в ніч на Різдво кутю лишали наніч на столі, поклавши поруч ложки, з вірою у те, що предки й померлі прийдуть її покуштувати. Кутя була також символом шани хрещених батьків, кумів, баби-повитухи, родичів, яким носили кутю разом із вечерею на другий день Різдва похресники, куми та діти.

Особливою різноманітністю визначався обрядовий хліб весняного циклу українського календаря, що колись збігався із Новим роком. Архаїчна новорічна традиція збереглася в обрядовій культурі українців і у XVII – XIX ст.

Обрядове оформлення моменту пробудження природи втілювалося в ритуальному печиві: хрестах, мандриках, жайворонках (сороках). Останні випікалися на свято Сорока святих (19 березня) – сорок різноманітних книшків, калачиків, бубликів або булочок, схожих за формою на пташок, символізуючи прихід весни. Весну кликали діти, підіймаючи вгору “пташок” та промовляючи заклинання: “Прийди, прийди, весна – весна красна”. Хрести, що виткалися на Средохресному тижні посту, мали очищувальний характер, пов'язані із забезпеченням врожаю. З ними вперше виїжджали в поле орати: плугатар з'їдав частину хрестів, частину згодовував волам, а рештки розкладав по ріллі разом із насінням. З хрестами був пов'язаний також звичай ворожіння: їх випікали по числу членів родини, у кожний з яких ховали певні речі, що мали символічне значення: монету, гвіздок, хрестик, і по тому, кому що дістанеться, вгадували майбутню долю кожного.

До обрядового хліба весняного циклу свят належала і *паска*. У своїй основі вона мала, як і більшість інших видів обрядових хлібів, магичне спрямування, втілене в аграрних звичаях: люди вірили, що, посіявши на городі крихти від паски, можна виростити квіти марушки, що мають цілющу силу; можна також одержати і гарний врожай цибулі та пшениці, якщо залишити на столі пасочку. У XVI – XVII ст. паска стала одним із важливих елементів християнської обрядовості, зокрема Великодня. Посвячена паска набувала не лише символічного знаку у великодньому сніданку, й певною святинею родини: все, що стосувалося паски, мало непересічне значення.

Різнманітні хліби та мучні або круп'яні страви були символікою і поховально-поминальних ритуалів: це і маленькі хлібці, які покійному клали за пазуху, і кутя як обов'язкова страва поминальної трапези, що влаштовувалася (одразу ж після похорон, і гарячий хліб, пов'язаний із звичаєм “годувати покійного”) (люди вірили, що покійний годується хлібним духом), і хлібні дробинки, що виготовляли на сороковини, символізуючи шлях душі на той світ. Особливого значення в поминальному ритуалі мало *коливо* (канун, сита) – різновид куті – ритуальна страва як тризни, так і всіх поминань: дев'ятин, сороковин та роковин. Воно слугувало за своєрідний символ згуртування всіх близьких покійного та за знак забезпечення безперервності покоління (адже в його основі символи життя й плодючості – зерно).

Культ кухонного інвентарю. Прадавні демонологічні цінності, пов'язані із хліборобською культурою, зокрема культ домашнього вогнища, виявлялися в обрядовості українців через різні атрибути народної матеріальної культури, найважливішими з яких були гончарні вироби: горщики, миски, глечики, куманці, барила, горнятка,

кухлики, перепійці тощо. І це зрозуміло, бо глиняний посудом із піччю (власне, вогнем) та стравою (хлібом, кашею, сиром, медом, маком) відіграв істотну роль у всіх ритуалах, пов'язаних з усім життям людини. Звичайно, її сакральне, символічне значення сповна реалізовувалося лише через введення гончарного посуду до обрядово-ритуальної культури, яка не лише відтворювала народну творчість покоління, а й зв'язки зі світом надприродного, з богами.

Гончарний посуд, як, до речі, й діжа, містив у собі, насамперед, життєдайне начало, і, отже, не випадково, що він так широко був представлений у родинній обрядовості. Наприклад, йдучи провідувати породіллю, жінки приносили у мисочці насподі щонебудь: картоплю, огірки, а зверху хліб. На хрестини ж баба-бранка приносила в горщику борщ і кашу, причому горщик з кашею набував у обряді ритуального значення через звичай розбивання його. Він набрав особливої символічності та сакральності як обов'язковий атрибут обряду очищення породіллі та повитухи – йшлося про очищення від ворожих сил та забезпечення “покоорму” породіллі. Великого значення при цьому надавалося ритуальній чистоті води – у гігієнічному і духовному її значенні. Саме тому у глечик набиралася непочата вода з трьох криниць, із замовлянням, та ще й з доданням зілля, жита, вівса, конопляного сім'я, хліба і обов'язково наливалася в миску до країв (“аби всього було доволі в хаті та достатньомолока у породіллі”).

Обрядові страви календарних свят. Календарні свята – це найдавніша обрядовість, яка корінням сягає первісних, язичницьких вірувань, та поєднує у собі раціональний досвід і релігійно-магічні вірування наших предків. Свята і обряди календарного циклу регламентували всі сфери життя українського селянина – виробничу, суспільну, сімейну. Їхня головна мета та завдання відповідали корінним прагненням хлібороба: забезпечити добробут і щастя родини, шасливий шлюб для молоді, високий урожай та плодючість худоби, відвсти всіляке зло, передбачити майбутнє і вплинути на нього. Обов'язковим компонентом календарних свят українців був обрядовий стіл.

Зимовий цикл свят розпочинався 4 грудня (*тут і далі – за старим стилем*) зі свята Введення в храм Пресвятої Богородиці. Включає він Свят-вечір, Різдвяні свята, Водохреща. У цей період українці колядували та щедрували – співали ритуальних пісень побажань господарям осель та їхнім домочадцям. Умовно завершував зимовий цикл святкових дат, за сучасним церковним календарем, день Петра Вериги (29 січня).

До весняного циклу календаря наші прадіди зараховували свято Стрітєння (15 лютого). Приблизним початком весни вважався день преподобної мучениці Євдокії, або Явдохи (14 березня). За старим стилем Євдокії святкували 1 березня, цей день вважали початком нового року. Головним святом весняного циклу є *Великдень* (Воскресіння Господнє) – найбільше християнське свято, яке органічно поєднує язичницькі ритуали та церковні обряди, а завершується весняний обрядовий цикл Вознесінням Господнім на сороковий день після Великодня, щорічно у четвер.

Літній цикл свят, як і весняний, був заповнений хліборобськими турботами, доглядом за посівами, але не мав чітко окреслених меж. За народними прикметами, його початок визначали останніми днями квітня. За іншими спостереженнями, початок літа пов'язували з періодом, коли на дубах з'являлося

листя. До нього відносилися Зелені свята (Трійця), Купайла (Івана Купала), Петрів день (святих Петра та Павла) та призабуті нині свята Лади, Ярила, Громові свята. 3-поміж урочистостей літнього обрядового циклу найважливішими були Зелені свята, які не мають точно визначеної дати, а випадають через сім тижнів після Великодня. Закінчувався літній цикл днем святої Мокрини.

Осінній цикл свят у сучасній інтерпретації охоплює період від перших серпневих днів (день пророка Іллі) до дня святого Пилипа (27 листопада), після якого настає зимовий піст – Пилипівка, що триває аж до Різдва. Він включає такі основні свята та обряди: Спаса, Семена, Успіння та Різдва Пресвятої Богородиці, Покрови, св. Дмитра, Кузьми та Дем'яна, Михайла Архистратиґа. Головними моментами осіннього циклу були звичаї, приурочені до завершення збору врожаю. Обряди осіннього циклу також були спрямовані на родинне життя: з Покрови починалися весілля, а на Введення, Катерини та Андрія ворожили на обранців. Обрядові дії переважно переносилися у приміщення, набуваючи форми вечорниць [8].

Які ж страви готувалися та вживалися на Середній Наддніпрянщині в особливі дні народного обрядового календаря?

Свят-вечір (багата кутя, вілія, коляда) – вечір 24 грудня за старим стилем напередодні Різдва. З ним було пов'язано багато звичаїв і обрядів. 24 грудня нічого не їли до вечора, поки не з'явилася перша зоря на небі (вірили, що саме в цей час народився Ісус Христос). Підготовка до святкової вечері носила урочистий характер і розгорталася як справжній ритуал. За уявленнями, всі предмети, які мали відношення до обрядового столу, набували чудодійної сили. На покуті під образами розстеляли чисте сіно, на яке ставили горщики з кутею та узваром. Подекуди їх покривали обрядовим хлібом – книшем. При цьому господиня наслідувала квоктання курей – це мало забезпечити їх високу несучість наступного року. Якщо в господарстві були бджоли, то господар, одягнувши шапку й рукавиці, ніс кутю, імітуючи їхнє гудіння. Широко побутував звичай ставити на покуті сніп із жита, пшениці або вівса (дідух, колідник, коляду). Іноді в нього встромляли косу, серп, граблі, що символізувало успішну працю в наступному аграрному сезоні. На Свят-вечір робили деякі прогнози й ворожили. Зокрема вважалося, що зоряна ніч перед Різдом обіцяла врожайний рік. Якщо зварена кутя виходила з верхом, це вщувало верховаті стоги. За довжиною стеблини, соломи, яку виймали з-під святкової скатертини, гадали, кому судився вік довгий, а кому короткий.

До Свят-вечора готували чітко визначену кількість страв (7, 9 чи 12), використовуючи майже всі наявні у господарстві продукти, за винятком скоромних. Сама трапеза проходила з додержанням певних правил і нагадувала розгорнуте обрядове дійство. Обов'язково запалювали воскову свічу. Господар курих ладаном у хаті й читав молитву, щоб відвернути злі сили. Захисну функцію виконували також звичаї закликання морозу, обряди, якими застерігалися від бурі, хижих звірів, відьом, чарівників та ін. Існувало й повір'я, що той, хто спить у ніч перед Різдом, проспить царство небесне.

Хоча Святий Вечір припадає на останній день Різдвяного (пилипівського) посту, і всі страви, які досвіта готують господині – пісні, називається вона багатою вечерею, бо стіл у цей вечір багатий 12-тма стравами. Традиційно на Святу Вечерю на Середній

Наддніпрянщині стіл прикрашали: кутя, борщ з вушками, грибовою юшка, вареники, голубці, маринований оселедець, мариновані гриби, заливна риба, тушкована капуста, квасоля, узвар, пампушки. Кутю готували й на переддень Водохрещі, а у деяких районах і на Новий рік.

На Свят-вечір було прийнято вшановувати померлих і живих родичів. Для перших залишали рештки їжі на столі (мити посуд у цей день вважалося за гріх). До живих посілали дітей зі святковими стравами. Приймаючи їх, господарі дякували і теж передавали такі самі страви зі свого столу. Це символізувало спорідненість сімей, їхню приязнь і взаємну щедрість. Дітей, які приносили вечерю, частували, обдаровували гостинцями.

Колядування – давній звичай зимових (переважно різдвяних) обходів із виконанням величально-поздоровчих пісень (колядок) і речитативних формул (віншівок). Група чоловіків, неодруженої молоді, дітей заходила на подвір'я кожної хати, славилася господарів, бажала їм здоров'я, щастя, щедрого врожаю, достатку, за що отримувала певну винагороду, в основному пірижками, горіхами, цукерками, а також грішми.

Новий рік – одне з найдавніших і найпопулярніших календарних свят. Вечір 31 грудня називали щедрим або багатим, до нього готували багатий святковий стіл. Тоді ж вдавалися до різноманітних магічних ритуалів. Специфічними складовими традиційного українського новоріччя були величальні обходи й поздоровлення (щедрування, засівання), ритуальний обмін вечерею, обряди та ігри з масками ("Маланка", "Коза") та ін. Деякі з них широко побутують і донині. Переддень Нового року (Маланки) та ніч і день Нового року (Василя) відзначалися багатим застіллям, яке вщувало майбутній урожай і добробут у родині і називалося Щедрий вечір. У цей день ватаги щедрівників вітали піснями односельців, одержуючи нехитру платню у вигляді паляниць, ковбаси, вареників, млинців тощо.

Щедрування – давній звичай новорічних обходів, під час яких групи щедрувальників (переважно молоді) піснями славили господарів, бажали їм здоров'я й достатку, за що отримували винагороду. Щедрування супроводжувалося магічними діями, музикою, танцями, пантомімою, обрядовими іграми з масками. Обрядових новорічних пісень – щедрівок (різновидколядок) співали окремо господарю, господині, хлопцю, дівчині, усій родині, були щедрівки дитячі, жартівливі, пародійні. На відміну від колядування, щедрування незначною мірою відчувало на собі вплив християнської церкви. На кінець XIX ст. обряд переважно став явищем народної художньої творчості. Таким він зберігся й до сьогодні.

Засівання (посипання) – давньослов'янський новорічний звичай. У перший день нового року дорослі й діти, переважно чоловічої статі, ходили від хати до хати, символічно засіваючи хлібні зерна і бажуючи господарям щастя, здоров'я, щедрого врожаю. Після закінчення усіх обрядових дій господарі пригощали посипальників яблуками, бубликами, пірижками та іншими ласощами, часто давали й дрібні гроші. Зерно, що вони розкидали по хаті, господиня збирала і давала куркам, аби краще неслися.

Хрещення (Водохрещі, Водохреща, Ордань, Ардан, Йордан) – народний варіант християнського свята Богоявлення. Відзначалося 6 січня за ст. ст. і знаменувало собою закінчення дванадцятиденного періоду свят. Хрещення увібрало себе багато язичницьких і християнських обрядів, центральне

місце серед яких займали обряди, пов'язані з водою. Вечір напередодні Хрещення (друга кутя, голодний Свят-вечір, гододна кутя) немовби повторював обряд багатой куті, але в дещо скороченому вигляді. Весь день 5 січня дотримувалися суворого посту.

Масляна (Масниці, Масляний, сирна неділя) – давньослов'янське свято на честь весняного пробудження природи. Християнська церква включила Масляну у свій календар, масляний тиждень напередодні Великого посту (кінець лютого – початок березня за ст. ст.). Відзначалася Масляна, або Масниця, багатством молочних страв. Цей тиждень у народі називався Сиропусним, бо м'ясні страви виключалися із раціону. Після цього починався семитижневий Великий піст. У середохресну середу, тобто рівно посередині посту, випікали хрести з тіста, які мали ритуальний характер. Хрести зберігали у посівному зерні.

Сорок святих. Укожному господарстві хазяйка робила у цей день 40 книшків, калачиків, бубликів або булочок, схожих за формою на пташок. Їх називали жайворонки (сороки) – печиво, що випікали на свято Сорока святих (19 березня). Для цього з маленького шматочка тіста робили качалочку, зав'язували її вузликом, розплескували кінці, наче гребінчик і хвостик, і запікали. Цих жайворонків їли протягом дня, причому обов'язково діти (як свої, так і чужі). Тому вони ходили по хатах, і їх пригостили жайворонками. Діти бігали по селу, підіймали угору „пташок” і проспівували або промовляли нехитрі заклички. За повір'ями, ці дії повинні були прискорити повернення птахів із вирію, тобто початок весни. Сьогодні жайворонки в Україні майже не випікають.

Благовіщення – важлива віха землеробського календаря українців. До цього свята (25 березня за ст. ст.) лелеки звичайно прилітали з вирію та починали вити гнізда. Існувало повір'я, що на Благовіщення відкривалася земля, і з неї виповзали змії, вужі та інші плазуни. За народними уявленнями, лише після Благовіщення можна було розпочинати польові роботи. Раніше ж „гурбувати землю” вважалося великим гріхом. Зі святом Благовіщення перегукується свято Здвиження (Воздвиження Чесного Хреста, 14 вересня за ст. ст.), коли, заповір'ями, всі гади ховалися під землю, а птахи відлітали у вирій.

Великдень (Паска) – найзначніше християнське свято на честь воскресіння Ісуса Христа. Відзначається у першу неділю після весняного рівнодення і повного місяця, обов'язково окремо від іудейської Пасхи. У народному побуті українців Великдень чітко утримував елементи язичницьких весняних ритуалів: випікання обрядового печива, фарбування яєць, ігри, танці й розваги молоді, вшанування предків, аграрно-магічні, очисні обряди тощо. Свяченою паскою починали великодній сніданок. Усе, що стосувалося паски, мало непересічне значення: крихти неможна було викидати свиням чи птиці, лише рогатій худобі; вершечок від паски, висушений і залишений на запас, мав, за повір'ями, лікувальні властивості не лише для людей, але й для худоби.

Багато уявлень про паску пов'язано з весняними аграрними звичаями. Коли водночас садили в піч паску, а в землю цибулю, остання повинна була добре вродити. Одну паску треба було тримати на столі цілий тиждень, до проводів, щоб добре родила пшениця, і т. ін. Паски і до сьогодні є дуже поширеним видом обрядового хліба в Україні. До Великодня готувалося ще пишніше застілля, ніж на Різдво. Пекли паски з

пшеничного борошна тонкого помолу, фарбували крашанки, писали писанки, робили ковбаси, смажили кров'янку, пекли книші, калачі, хліб. Готилося святити у церкві частину від кожної страви – „щоб господарство велося”. Традиційно в заможних родинах на стіл у Великдень ставили різні паски, калачі, пофарбовані яйця, окіст (окорок), запечений у тісті, телятину, індичину. В українців неодмінною стравою було запечене порося. Його здебільшого готували, не розрізуючи, і клали на тарелю ногами догори, в рот клали шматок хрону.

Через тиждень після Паски відзначали громадські поминки. У ці дні провідували могили родичів, прибирали їх і влаштовували на цвинтарі спільні обіди у складчину, іноді цілим селом, іноді групами.

За тиждень до Великодня, у вербну (лозову) неділю, з церкви приносили освячену вербу й шмагали нею всіх членів сім'ї й худобу; пізніше цією гілкою перший раз виганяли корову в череду. Від вербної неділі починали активну підготовку до Великодня: варили яйця і розписували писанки, фарбували крашанки, начиняли ковбаси, випікали обрядове печиво, включаючи обов'язкову пшеничну паску, а подекуди й солодку сирну бабку. На страсний (чистий) четвер кожна господиня намагалась принести з церкви запалену свічку. Нею випалювали хрести на стелі й дверях, сподіваючись захистити свій дім від злих сил.

Давнє коріння має звичай запалювання великодніх багать, які розкладали на пагорбах чи біля церкви у ніч із суботи на неділю. У весняному циклі значне місце займали обряди, пов'язані з культом предків. Померлих родичів провідували, як правило, упершу неділю після Великодня (проводи, гробки). На кладовище несли паски, яйця, інші страви й обідали прямо намогилах. Подекуди пов'язували рушники на хрестах. У цей день обов'язково годували старців і роздавали милостиню „за упокій душі”. Ця традиція побутує й сьогодні.

Зільницький обряд був пов'язаний із збиранням лікувальних трав (зілля) і приурочувався до дня Симона Зілото (10 травня за ст. ст.). Участь у ньому брали лише баби й молодіці. Зібравшись в одній хаті напередодні, жінки смажили яєчно, варили вареники, готували інші страви та гуртом йшли до лісу збирати цілющі квіти і деревій, п'ятилижник, тощо. Зілля намагалися збирати до сходу сонця, коли ще не випала роса.

Купала (Івана Купала) – давньо-слов'янське свято літнього сонцестояння. Відзначалося 24 червня за ст. ст. у період підготовки до збору врожаю. Купальську ніч вважали чарівною, коли пробуджувалася нечиста сила. Звідси – широко розповсюджені дівочі ворожіння на вінках, численні обряди і магічні прийоми, за допомогою яких застерігались від відьом. Вірили, що трави, зібрані на Купалу, мають особливо цілющі властивості. Багато повір'їв було пов'язано з квітковою папороті.

Зелені свята – українська назва християнського свята Трійці, що відзначається на 504-й день після Паски. Обрядовість цього свята знаменувала завершення весняного і початок літнього календарного циклу. В основі її лежали культ рослинності, магія закликання майбутнього врожаю. Напередодні зеленої неділі, у суботу, що називалася клечаною, обов'язково прикрашали подвір'я та господарські будівлі клечанням – зеленими гілками клену, верби, липи, акації, ясеня, горіха, дуба тощо. Забороненим деревом подекуди вважалася осика, на

якій, за повір'ям, повісився Іуда Іскаріот. Гілки встромляли в стріху, на воротах, біля вікон, за ікони. Підлогу або долівку в хаті встеляли запашианими травами: осокою, любистком, м'ятою, пижмою, ласкавцями, татарським зіллям. На Зелені свята, як і після Великодня, провідували померлих родичів, могили яких обсіпали клечаним зіллям. На кладовищі влаштовували панахиди та спільні поминальні трапези. Ця традиція подекуди збереглася до наших днів.

Літні свята не відзначалися великими застіллями і спеціальними ритуальними травами – очевидно через зайнятість у період косовиці, жнив, городніх робіт. Виняток можуть становити лише петрівські мандрики з сиру – печиво, яке виготовляли для дітей. Наприкінці літа на Маковія і Спаса пекли коржі – шулики, які їли з маком і медом. Хлібним колоссям святили садові квіти і головки маку, які на Різдво використовувались для приготування куті. Вдома пекли пироги і коржі з маком.

Спаса – (19 серпня за ст. ст.). За традицією у цей святили яблука, груші, мед, калачі з муки нового врожаю. Мед – основна обрядова їжа на цьому святі. Ним розговляються, пригощають родичів, сусідів, а також бідних людей. Після церковної відправи пригощали одне одного пирогами та фруктами, особливо дітей і старців. Великим гріхом вважалося їсти яблука і груші до Спаса. Ритуальна їжа в день медового Спаса – це різноманітні страви з маком: коржіки – шулики, маківники, пиріжки з маком тощо. Мак запарювали окропом, давали постояти 3 – 4 години, проціджували крізь густе сито, розтирали, додавали цукор або мед і знову розтирали. Доливали холодної кип'яченої води, щоб мак був густим, як рідка сметана, і кидали в нього коржіки.

Покрови – свято Покрова святої Богородиці. У цей час розпочиналася пора весілля, яка тривала два тижні до Пилипівського посту.

Катерини – молодіжне свято у народному календарі українців (24 листопада за ст. ст.). Цього дня дівчата ворожили про майбутню долю. На вечорницях на Катерини варили кашу з пшона і маку.

Андрія – молодіжне свято, близьке за змістом до Катерини. Відзначалося 30 листопада за ст. ст. і відповідало церковному святу Андрія Первозданного. Молодіжні зібрання цього дня були наповнені веселощами й розвагами і подекуди називалися великими вечорницями. Обов'язковим атрибутом свята Андрія була калита. Веселі андріївські та катерининські вечорниці припадали на період 40-денного Пилипівського посту, отже, суперечили християнській моралі. Але спроби духовенства подолати цю традицію були безуспішними.

Миколи – давнє землеробське календарне свято. Відомі два Миколи: весняний, або Теплий (9 травня за ст. ст.), і зимовий (Зимній) – 6 грудня. У народних віруваннях св. Микола виступає помічником і заступником хлібороба.

Варто зазначити, що народна обрядова їжа – святкова, ритуальна або церемоніальна – не лише засіб задоволення життєвої потреби людини, а й важлива форма соціального спілкування, традиційна суспільна цінність, що несе на собі символічне навантаження. Крім наведеної вище релігійної обрядовості на Середній Наддніпрянщині поширеними також були трудова, поминальна та родинна обрядовості із вживанням особливих страв [7, 10].

Страви родинних обрядів. У родинях харчова атрибутика грала особливу роль при відвідуванні породіллі. За традицією це могли робити лише жінки.

За собою вони несли хліб або хлібні вироби, яйця, мед, узвар або фрукти.

Бабина каша – страва на яйцях і маслі, яку за звичаєм готувала баба-повитуха і приносила на хрестини у горщику. Всі присутні торгувалися за право розбити горщик. Найвищу ціну звичайно давав хрещений батько дитини. Йому й діставався горщик із кашею, який він, піднявши високо над столом, розбивав об ріг так, щоб черепки й каша лишилися на столі. Іноді горщик розбивали качалкою для тіста, тоді каша лягала настіл горбочком. Зрізавши верхню засмажену шкуринку і поставивши на неї чарку горілки або варенухи, кум подавав усе це породіллі з побажанням здоров'я їй та дитині. Кожен із гостей на хрестинах брав собі грудочку каші, а молоді жінки ще й черепок. Це мало забезпечити молодому подружжю продовження роду. Роздача каші супроводжувалася приказкою: “Роди, Боже, жито-пшеницю, а в запічку – дітей копицю” [12]. У сучасній родинній обрядовості Середнього Подніпров'я він подекуди зберігся, проте у трансформованому вигляді: готує кашу не баба, а господиня дому або старша жінка з родини. Посуду не розбивають.

Весільний обряд. У весільній обрядовості хліб був одним з найголовніших атрибутів. Із хлібом ходили старости, хлібом благословляли молодих на подружнєжиття, зустрічали й проводжали наречених, ходили досватів тощо. На весіллі варували спеціальний хліб – коровай. Коровай виготовляли у обох молодих і ділили під час їх дарування. Він мав глибокий символічний зміст: єднання молодих у сім'ю, єднання двох родин, продовження роду, плодючість. Усе, що стосувалося короваю, набувало магічного значення. Характерним весільним печивом були також шишки, якими обдаровували коровайниць, гостей, весільну челядь, молодь, яку не частували короваєм. Глибокого символічного змісту набувало у весіллі хлібне зерно, яким „посівали” молодого, випроводжаючи його з батьківського дому до шлюбу й молодих по шлюбі.

На святковий весільний стіл подавали такі страви: борщ, різні каші, голубці, тушкована капуста, холодець, пиріжки з різною начинкою, смажене та печене м'ясо і ковбаси, печене сало, юшка з риби, тушкована риба [11]. Пити подавали квас, узвар, сивуху та різні настої і наливки.

Верч – весільний обрядовий хліб, різновид калача, лежня. Слугував здебільшого для обміну між весільними родинами: молодий привозив верч для тещі, а молода – для свекрухи. Форма його була овальною, як і в лежня, однак прикрасами зверху він оздоблювався рідко.

Дивень – обрядовий хліб, аналогічний за своїм ритуальним призначенням калачеві. Його виробляли найчастіше з плетінки втроє чи вчетверо, а потім її краї з'єднували, щоб утворилося замкнене коло. Дивень прикрашали очеретинками чи плодовимим гілочками, обплетеними тістом, а зверху чіпляли квітку з жита, калини, квітів (живих або штучних). Цей хліб здебільшого характерний для лівобережжя Середньої Наддніпрянщини. У деяких районах для дивнів взагалі не випікали хлібинку, а обмежувалися гілочками, запеченими на спеціальних рогачиках з прикрашеними стрічками, квітами, колоссям, калиною, барвінком. Через дивні молода дивилася на молодого, звідки, очевидно, й походить його назва. Коли печуть дивні, загадують, яке буде у молодих майбутнє подружнє життя. Якщо дивні удаються, то й життя має бути щасливим.

Лежень – весільний обрядовий хліб, різновид калача. Проте лежень робили завжди овальним та великим – як із плетінки, так і з цілої довгастої хлібини. Зверху, подібно до короваю, прикрашали оздобами з тіста. Лежень возили молоді до нової родини: молодий – для тещі, молода – для свекрухи. Ділили його на другий день весілля, а доти він лежав на столі перед молодими, чекаючи своєї долі (звідти, мабуть, і його назва). Лежні найбільш характерні також для лівобережної Черкащини. У деяких районах Правобережжя лежнями називали різдвяний хліб, який лежав на столі протягом усіх святкувань аж до Водохрещі.

Шишки – весільне обрядове печиво, яке випікали з коровайного тіста. Розкачували смугу тіста й робили з одного боку насічки, зубці. Потім стрічку згортали, перевертали зубцями догори й „підперизували” качалочкою з тіста. Це й були шишки. Виготовляли їх і в інший спосіб – маленькими плетінками на зразок калачиків, у формі пташок чи булочок. Шишки оздоблювали коровай і лежень; ними дарували на застіллі гостей, яким не вистачало короваю, коровайниць, весільну челядь; ними запрошували на весілля. Шишки були чи не єдиною подякою молодій та молодого своїм друзям і боярам. Отож, ідучи на весілля, гості несли з собою хліб, а верталися зі шматком короваю або шишками [11].

Іменини. Традиція святкування іменин відома у нас з XVII ст. Зазвичай перед святом сім'я варила пиво і пекла іменинні пироги і коровай. У день самого свята іменинник зі своїми рідними ходив до церкви на службу, замовляв молебень за здоров'я, ставив свічки і молився біля ікони свого небесного покровителя. Вдень друзям і родичам роздавалися іменинні пироги, причому нерідко начинка і розмір пирога мали особливий зміст, що визначався характером стосунків іменинника і його близьких. Ввечері влаштовували святкову вечерю [11].

Страви та напої поминальних обрядів.

Спеціально для поминання пекли паски (або лишали величеньку з Великодня), книші, калачі, пироги, фарбували крашанки, варили коливо (таке, як на поминальні дні посту) тощо.

Коливо (канун, сита) — страва, з якої в Україні завжди розпочинають поминальну трапезу і в день похорону, і на “дев'ятини”, і на “сороковини”, і на поминальну річницю не лише в сільському, а й у міському середовищі. Готують коливо на Проводи і на осінні поминання – Дмитра, Кузьмо-Дем'яна та Михайла. Його не тільки споживають удома при застіллі, а й беруть із собою до церкви на відправу (відспівування й панахиду) і на кладовище, щоб роздавати проводжаючим і старцям. Найпоширеніша назва страви в Україні – коливо, на Правобережжі й частково на Півдні – канун, а в деяких районах Полісся – сита. Найчастіше коливо готують як кутю з недроблених обтовчених пшеничних або ячєних круп. Кашу викладають у мисочку, поливають ситою з меду або цукрового сиропу, а зверху прикрашають хрестиком із родзинок чи цукерок-карамельок.

Коливо має давню історію. У середньовічних джерелах неодноразово зустрічаються згадки про заправлену медом кашу, як про заупокійну страву. У перші роки християнізації церква боролася проти неї, але, як виявилось, безуспішно. Ось як описує давньоруський літопис повеління князя щодо свячення страв: “Неции освещают приносимые к церкви плодоносия, рекше крупы или коутья за мертвые, повелеваемот сего времени таковому не быти” [13,

138]. Описуючи поминки, які справляв Еней по Анхізіві, Іван Котляревський писав:

Зробити поминки я хочу,
Поставити обід старцям...
І коливо з куті зробили,
Сити із меду наситили... [14, 39].

Ситу і як ритуальний, і як повсякденний напій, широко споживали у часи Київської Русі. Можна припустити, що вона була останньою стравою-напоєм у трапезі, звідки й виник вислів “наїстися досита”, “насититись”. У давньоруському літописі зустрічаємо запис, датований 986 роком: “Ядяхомъ мяса, лукъ и хлебы до сыти” [13, 86].

Ферментований медовий напій “мед”, “медуха”, популярний у часи Київської Русі та пізніші два-три століття, наприкінці XIX ст. вже майже не зустрічався у повсякденному побуті українців. Але він дійшов до наших днів у чисельних фольклорних зразках. Відомо, що в давньоруські часи мед як ритуальний напій широко використовували в поминальних трапезах. Княгиня Ольга, влаштовуючи тризну за чоловіком, звеліла древліям “пристроити... меды многи” (945) [14, 93]. Описуючи поминки по князеві Федору Святославовичу (1233), літописець із гіркотою засвідчує: “Сватба пристроєна, меды изварени...” [13, 186].

Громадські поминки відбувалися у два способи: збиралися й обідали всією громадою на вільній території кладовища чи біля сільської церкви, або стелили скатерті між могилами і поминали своїх покійних групами.

Найдавніший обряд поминання на проводи був схожий на давньоруську тризну. Під великими казанами розпалювали багаття і варили куліш чи капустак із знесених продуктів, кашу, локшину, горох із вуджениною, тушкували печеню із свинини. Принесли харчі, пригтовлені вдома: хліб, налисники з різноманітною начинкою, млинці (які на поминках називали “Божими онучами” чи “тужиками”), вареники, пироги, книші, голубці, смажену рибу та ін. Пускали “колю” з чаркою горілки так, щоб кожному поминальнику дістався хоч один ковточок “за Царство Небесне”. Молилися, згадували померлих добрим словом.

Окрім коліва з медом у вигляді білої булки чи куті, кожна господиня обов'язково готувала для “своїх” покійних страви, які ті особливо любили за життя. Крашанку, частину цих страв, трохи коліва, а часом навіть горілку залишали на могилці, горілкою ж кропили землю. Давали багате подаяння крашанками, хлібом та іншими наїдками, обмінювалися їстівним між родинами, досита годували старців. В обведенні крашанками могил, принесенні на могилу для душ їхніх улюблених страв, спільному поминальному обіді можна вбачати пережитки жертвоприношення, кормління предків. За звичаєм, за останнім столом обов'язково пригощали діток, які збігалися з усього села і терпляче чекали на трапезу.

Висновки. За результатами дослідження ми приходимо до висновку, що як і на решті територій України, в історичній ретроспективі на Середній Наддніпрянщині глибоко притаманна символізація страв, їх вживання, дотримання обрядового календаря. Однак, є і певні відмінності, які зокрема стосуються обрядового звеличування хліба і хлібних виробів, приготування та вживання страв під час постів, страви трудових, родинних та поминальних обрядів тощо.

Список використаної літератури та джерел

1. Боплан Г.Л. де. *Опису України*. – К.: Наукова думка, 1990. – 256 с.
2. Маркевич Н. *Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян* / Н.Маркевич. – К.: Типография И. и А. Давыденко, 1860. – 280 с.
3. Потебня А. А. *О мифическом значении некоторых обрядов и поверий* / А.А.Потебня. – М.: Университетская библиотека, 1865. – 102 с.
4. Калиновский Г. *Описание свадебных украинских простонародных обрядов* / Г. Калиновский. – СПб.: Типография Х.В.Клена, 1877. – 108 с.
5. Яцуржинский Х. *Остатки языческих обрядов, сохранившиеся в малорусском погребении* / Х. Яцуржинский // *Киевская старина*. – 1890. – № 1-3. – С.130-132.
6. Яцуржинский Х. *Поверья и обрядность родин и хрестин* / Х.Яцуржинский // *Киевская старина* – 1893. – № 7. – С. 74-83.
7. Здорова Н.І. *Нариси народної весільної обрядовості на Україні* / Н.І.Здорова. – К.: Наукова думка, 1977. – 159 с.
8. Воропай О. *Звичаї нашого народу* / О. Воропай. – К.: Оберіг, 1993. – 282 с.
9. Скуратівський В.Т. *Український народний календар* / В.Т.Скуратівський. – К.: Мистецтво, 1992. – 208 с.
10. Скуратівський В. Т. *Український рік* / В. Т. Скуратівський. – К.: Веселка, 1996. – 238 с.
11. Артюх Л. Ф. *Українська народна кулінарія : Історико-етнографічне дослідження* / Л. Ф. Артюх. – К.: Наукова думка, 1977. – 155 с.
12. Конвой В. [Ел. ресурс]. – Код доступу: ukrpatriot.info/trudova_obryadovist.htm
13. *Давньоруський літопис*. – К., Наукова думка, 1990. – 138 с.
14. Котляревський І.П. *Енеїда* / І.П.Котляревський. – К.: Дніпро, 1966. – 429 с.

References

1. Boplan G.L. de (1990). *Description of Ukraine*. Kiev: *Naukova Dumka (in Ukr.)*
2. Markevich N. (1860) *Customs, legends, food and drinks of Malorossians*. Kiev: *Print shop of I. and A. Dvyvdenko (in Russ.)*
3. Potebnia A.A. (1865) *About mythical meaning of some customs and legends*. Moscow: *Universalnaya Biblioteka (in Russ.)*
4. Kalinovskiy G. *Description of wedding Ukrainian folk customs*. St. Petersburg: *Print shop of K. V. Klen (in Russ.)*
5. Yashchurzhyynskiy Khr. (1890). *The remains of the pagan rites, preserved in the burial of the little*. *Kievskaya Starina (Kiev antiquities)*, 1-3, 130-132 (in Russ.)
6. Yashchurzhyynskiy Khr. (1893). *Beliefs and rites of about birthday and christening of ancient*. *Kievskaya Starina (Kiev antiquities)*, 7, 74-83 (in Russ.)
7. Zdorovega N. I. (1977). *Esses on folkwedding customs in Ukraine*. Kiev: *Naukova Dumka (in Ukr.)*
8. Voropai O. (1993). *Customs of our people*. – Kiev: *Oberig (in Ukr.)*
9. Skurativskiy V.T. (1992). *Ukrainian folk calendar*. Kiev: *Mystetstvo (in Ukr.)*
10. Skurativskiy V.T. (1996) *Ukrainian year*. – Kiev: *Veselka (in Ukr.)*
11. Artyukh L.F. (1977). *Ukrainian folk cuisine: Historical-ethnographical research*. – Kiev: *Naukova Dumka (in Ukr.)*
12. V. Konvoi. Retrieved from ukrpatriot.info/trudova_obryadovist.htm (in Ukr.)
13. *Antient Rus' chronicles*. (1990). Kiev: *Naukova Dumka (in Ukr.)*
14. Kotliarevskiy I. P. (1966). *Eneida*. – Kiev: *Dnipro (in Ukr.)*

A. Chaban

FOOD AS SYMBOL (FROM THE HISTORY OF CENTRAL DNIPRO AREA FOOD SYSTEM ESTABLISHMENT)

From ancient times, Ukrainian people transfer their traditions from generation to generation. This traditions contain a genetic code of our ethnicity, distinctive from other nationalities. Towel embroidery, Ukrainian poems and legends, the way we used to build houses, our cloths, - all this is a priceless treasure that need to be thoroughly studied, modernized and implemented today. Folk cooking and way of eating are the elements of everyday Ukrainian culture that keep alive many features of old times. They are transferred from generation to generation. Besides mere satisfaction of physiological problems to support life, they carry deep symbolic meaning – their importance, rules, prohibitions, custom and every day activities.

The proposed article analyses one of the components of the food consumption system of the Central Dnipro area – consuming ritual meals and creating myths based on them. The process of establishing dishes as symbols lasts for centuries on the territory of the middle reaches of the river Dnieper. This process has its peculiarities that can be attributed to the proximity to the Steppes, the Cossacks' traditions and customs. Unfortunately today, the symbolic meaning of food gradually falls into oblivion. This process can be complicated and accelerated even more due to Ukraine's integration into European civilization space. So it's worth again and again to return to the origins of the Ukrainian national cuisine, the use of ceremonial food calendar, family celebrations. Prepared materials enable us to study the life of the Central Dnipro region population from the positions of everyday history, the land, the inhabitants of which were the founders of the creation of the Ukrainian ethnos, nation-building processes, origin of and evolution of the Ukrainian Cossacks, and national liberation movement.

As of today, numerous research works on food consumption system establishment of Ukrainians, recipes of dishes, regional peculiarities of ethnical Ukrainian territories are published. However, the characteristics of Central Dnipro food system have not been a part of scientific research yet. And this very territory has unique peculiarities in food preparation and consumption, food symbols, and observance of folk traditional calendar. The proposed article fills up the gap in scientific research on symbolic meaning of food. In addition, the novelty of this research is the use of the prosopography analysis alongside with other established methodological research principles that allowed for more objective outlook of the problem.

Based on the research results, we can conclude that similar to the other Ukrainian territories, Central Dnipro areas can be characterized by profound symbolic meaning of dishes, their consumption, and following folk custom calendar. At the same time, there are certain differences that are outlined in the article, e.g. symbolic meaning and glorifying of bread, preparation and consumption of food during fast, dishes for manual labor, family, and funeral customs.

Key words: food as symbol, glorifying of bread, ritual calendar food, dishes for manual labor, family, and funeral customs, dishes for fasting.

Особливості аграрного розвитку у 1920-х рр. – на початку ХХІ ст.

УДК 94 (477) «1943/1945»

С. І. Гальченко

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин,
заступник директора навчально-наукового інституту
історії і філософії Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького*

ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ХЛІБОМ У ПОВОЄННІЙ УКРАЇНІ (1943 – 1945 РР.)

Автором статті на основі опрацьованих джерел та історіографічного матеріалу розкрито питання про взаємини влади та суспільства, показано ставлення держави, керівництва союзного, республіканського та місцевого рівня до реальних потреб населення України в період 1943–1945 рр., здійснення заходів щодо забезпечення населення хлібом на визволеній території.

Після визволення територій від гітлерівських окупантів перш за все постало завдання налагодження забезпечення населення хлібом, оскільки тоді він був найголовнішим продуктом харчування. Цим продуктом за картками постачалися всі без винятку міста, робітничі селища та майже все населення в них, тоді як на решту продуктів карткова система була введена не для усіх.

Визначаючи загальну постачальницьку політику забезпечення визволених областей УРСР хлібом і продуктами харчування, союзний уряд встановив досить чітку стратифікацію поміж індустріальними та сільськогосподарськими регіонами республіки. Це знайшло відображення у низці директивних документів і деталізовано у так званих планах-заявках на постачання.

Ключові слова: хліб, забезпечення, постачання, населення, норми, керівництво, карткова система.

Постановка проблеми. Тема дослідження, в якій людина виведена на чільне місце, а всі інші складові є дотичними і такими, що сприяють з'ясуванню її реального становища в конкретних історичних умовах, спонукали використовувати такий новий напрям у методології історії, який отримав назву «історія повсякденності». Як і загальносвітова тенденція антропологізації науки, згаданий напрям асоціюється, перш за все, з творчістю французьких дослідників Марка Блока, Люсьєна Февра та ін. [1-2]. Французькі історики при підготовці своїх фундаментальних праць, де історія цивілізації передавалась через опис повсякдення звичайних людей, окрім інших складових, приділяли увагу і проблемам забезпечення населення їжею, одягом, іншими предметами побуту. Не ігнорували вони ціни та матеріальні статки людей, що кореспондувалися (або ні) з витратами на утримання себе і своїх родин. Усе це дозволяло сприймати історичний процес не як

суцільний перебіг політичних потрясінь чи воєн, а як олюднений розвиток держави та суспільства.

Треба визнати, що вітчизняна методологія ще не сягнула таких «висот», як її зарубіжні колеги. Не кажучи вже про радянську методологію, яка тривалий час панувала у вітчизняній історіографії і відштовхувалася здебільшого від принципів класовості та партійності, не орієнтуючись на дослідження повсякденного життя людей. Постачання міського населення продуктами харчування та промисловими товарами у роки війни і після неї розглядалося у працях радянської доби винятково у контексті відбудовчих процесів в окремих галузях промисловості або «турботи» партії про своїх людей, які, до речі, для цієї політичної сили (що була одночасно і вищою владою), ніколи не становили великої цінності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті історіографічного аналізу задля справедливості варто зазначити, що усвідомлення неможливості розкриття реальних, глибинних причин Перемоги у кровопролитній війні, залишаючи поза увагою людську складову історії фронту і тилу, прийшло ще наприкінці 1980-их рр. Ці проблеми у контексті воєнного лихоліття стали привертати увагу істориків спочатку на Заході і трохи згодом у СРСР. В Україні у цей період з'явилися узагальнюючі праці, і вже більш активно ця тематика почала досліджуватися з 90-их рр. ХХ ст. Вітчизняна історія вийшла на новий етап свого розвитку, коли стало можливим говорити не лише про накопичення знань, але й про зміну їх якості.

В узагальнювальних, новаторських працях вітчизняні науковці намагалися об'єктивно і неупереджено розкрити складні сторінки історії досліджуваного періоду. Це, зокрема, роботи М. Коваля, В. Барана, В. Даниленка і Ф. Турченка [3-5]. Хоча згадані автори й не ставили перед собою завдання окремо розглядати побут та життя населення у воєнний та повоєнний час, проте вони на загальному фоні сталінської доби подали основні риси повсякденності радянських людей.

Останнім часом дослідники все більше уваги приділяють тим чи іншим проблемам повсякденного життя населення. Побачили світ статті Т. Вронської [6-7], присвячені різним аспектам виживання міського населення в умовах війни та нормованому постачанню, а також її узагальнююча праця «В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943-1945 рр.)» [8].

У 2006 р. вітчизняною дослідницею О. Ісайкіною була захищена кандидатська дисертація «Побут і дозволя міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.)» [9], в одному з розділів якої досить об'єктивно розглядаються проблеми постачання продуктів харчування, одягу та інших

найнеобхідніших речей різним верствам міського населення.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб на основі вивчених джерел, здобуків історіографії висвітлити питання про взаємини влади та суспільства, з'ясувати ставлення держави до нагальних проблем громадян, адекватність сприйняття союзним, республіканським та місцевим керівництвом реальних потреб населення України, а отже, і здійснення ними заходів щодо забезпечення населення хлібом на визволених територіях.

Виклад основного матеріалу. Налагодження стабільного функціонування джерел забезпечення міського населення, окрім базарів, вимагало часу, а людей треба було нагодувати вже в перші дні визволення. Тим більше, що чисельність міст почала зростати досить швидкими темпами, випереджаючи запланований приріст.

Перш за все налагоджувалося забезпечення хлібом, оскільки тоді він був найголовнішим продуктом харчування. Цим продуктом за картками постачалися всі без винятку міста, робітничі селища та майже все населення в них, тоді, як на м'ясо, рибу, крупу та макаронні вироби карткова система була введена не для всіх. Приватні торговці, працездатне населення, яке не влаштувалося на роботу, а також деякі інші категорії осіб згадані продукти за картками не отримували.

Протягом усього повоєнного періоду центральна та місцева влада докладала неабияких зусиль (хоча це не завжди їй вдавалось зробити), щоб налагодити безперебійне постачання міського населення хлібом, причому за повною нормою, зазначеною на картці. На відміну від усіх інших продуктів харчування, ця норма була не місячною, а денною, що вимагало чіткої роботи всіх організацій, пов'язаних із постачанням хліба. Карткові норми на хліб офіційно були диференційовані менше, ніж на інші продукти харчування. Так, для працюючих на виробництві вони коливалися у 1943-1944 рр. від 800 г на день – для першої категорії, до 600 г – для другої, службовці та утриманці отримували відповідно 500 і 400 г хліба на день [6, 166].

Треба констатувати, що в жодному з відомих досліджень не вдалося віднайти реальних норм постачання продуктами харчування всіх верств населення в повоєнний період у різних регіонах України. Навіть ґрунтовне академічне видання – багатомна «Історія Української РСР» подає як узагальнюючі такі норми, що, ймовірно, були чинними лише в окремих містах УРСР (Донбас, Дніпропетровщина). Доречно внести уточнення у цій сфері, завдяки реконструкції ситуації, здійсненій як за звітними документами, так і за бланками самих карток.

Варто відзначити, що особливе місце в постачанні хлібом займали індустріальні міста й постачалися за іншою, вищою шкалою, ніж решта міст України. При цьому і встановлених відповідними циркулярами норм для працівників одних і тих же галузей промисловості також часто-густо не дотримувались у різних регіонах СРСР.

Робітникам провідних галузей промисловості, які перевиконували плани, відповідно до постанови РНК СРСР від 20 жовтня 1943 р. додатково повинні були видавати ще 100 г хліба. Утім уже 15 листопада того ж року ця постанова була скасована у межах заходів з економії хліба, на що досить сміливо, зважаючи на

час, коли розгорталися ті події, відреагував секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, написавши листа самому Й. Сталіну. Він висловив стурбованість тим, що робітники аналогічних підприємств глибокого тилу СРСР отримують хліб за підвищеними нормами, тоді як люди на важкому виробництві прифронтових районів УРСР замість 550-600 г мають задовольнятися 500 г хліба на день. Автор листа просив союзний уряд скоротити розрив у реальних нормах хліба для визволених областей УРСР та інших регіонів СРСР, додаючи при цьому проект розпорядження, де поміж іншого пропонувалося: «...дозволити наркомторгу СРСР і РНК УРСР встановити у визволених областях УРСР такі норми постачання хліба на день: а) робітникам та інженерно-технічним працівникам, що працюють на поверхні у вугільній промисловості, – 700 г, б) робітникам і інженерно-технічним працівникам металургійної промисловості – 700 г, в) робітникам та інженерно-технічним працівникам особного виробництва найважливіших оборонних підприємств – 700 г, г) робітникам і інженерно-технічним працівникам лісової, торф'яної і рибної промисловості, що отримують хліб за диференційованими нормами: тим, що невиконують норми – 500 г, тим, що виконують норми, – 600 г, тим, що перевиконують норми – 700 г». Для виконання цього проекту автор листа просив відповідні союзні органи виділити додатково Українській РСР на грудень 1943 р. 1500 т борошна [10, 145-147].

Цей лист М.Хрущова був не останнім у низці численних клопотань, що направлялися до партійно-радянського керівництва СРСР з приводу функціонування карткової системи. Однак, не завжди висловлені в них пропозиції знаходили підтримку в центрі.

Що ж стосується якості хліба, то й він не завжди відповідав нормам, оскільки у найбільш напружені моменти, коли зерно не завозили вчасно, борошно заміняли сурогатними сумішами, схожими на пресовану тирсу, або додавали картопляне лушпиння, тощо.

Слід мати на увазі, що підготовка до постачання міст України хлібом та іншими продуктами харчування розпочиналася ще задовго до їх визволення. Тоді ж відбулося і те, що стало на весь досліджуваний період визначальним у забезпеченні цього регіону продуктами харчування та промисловими товарами і про що дотепер не згадувалось навіть побіжно в жодному з відомих фундаментальних та спеціальних досліджень, присвячених життю і побуту населення на визволеній території України у роки війни та у повоєнний період.

Визначаючи загальну постачальницьку політику або, іншими словами, концепцію забезпечення визволених областей УРСР хлібом і продуктами харчування, союзний уряд встановив досить чітку стратифікацію поміж індустріальними та сільськогосподарськими регіонами республіки. Це знайшло відображення у низці директивних документів і деталізовано у так званих планах-заявках на постачання. Про це можна дізнатися з внутрішнього листування між окремими відомствами та партійними органами.

Після визволення Харкова, коли більша частина України були ще окуповані, заступник РНК УРСР К.Караваєв, зобов'язуючи наркомів торгівлі, харчової

і легкої промисловості республіки скласти заявку до союзного керівництва на перспективне постачання цього та інших регіонів, наголосив на тому, що планування має відбуватися у розрахунку 40-50% до передвоєнної чисельності міського населення [164, 56]. Виконуючи поставлене завдання, заступник наркому торгівлі УРСР Холодніков у супроводжувальному листі до заявки, адресованого наркому торгівлі СРСР А. Любимову виклав концептуальні засади постачальницької політики, що були встановлені союзним керівництвом: «Контингент населення, прийнятий на постачання у плані-заявці по окремих областях, устанавлений з урахування руйнувань, завданим окремим містам, і особливими умовами (знаходження у прифронтовій смузі, фронтовій зоні та ін.)... Розрахунок здійснений диференційовано за більш високими розрахунковими нормами для Донбасу, середніми для Харківської області і більш низькими для Сумської, Чернігівської і Полтавської областей». При цьому наголошувалося, що промисловими товарами, зокрема, Полтавська область у IV кварталі 1943 р. має постачатися на 50% від того, що виділятиметься Донбасу [10, 55]. Зауважимо, що у плані-заявці щодо продуктів харчування заплановані норми постачання на Полтаву були насправді так меншими і становили третину від донецьких. Так, передбачалося отримувати на полтавчанина 5 г чаю на квартал (донецька норма на одну особу становила 16 г) при загальній нормі по містах – 25 г, жири відповідно – 150 проти 400 г, м'ясо і риба – 300 проти 1000 г, і так по всіх інших продуктах [10, 56-59].

У Москві зовні несхвально поставилися до такого надмірного аскетизму республіканської влади. На початку вересня 1943 р. заступник голови РНК СРСР А. Микоян розпорядився збільшити обсяги заявки для всіх згаданих вище областей ще на третину (окрім Полтавської), зазначивши виділити їй лише 20% від кількості, розрахованої для Донбасу, Харківської та Сумської областей [10, 97-99]. Отже, на прикладі Центральної України, наведені вище норми у розрахунку на одного полтавчанина в квартал були зменшені удвічі на папері, а в реальному житті забезпечення здійснювалося навіть нижче від цієї встановленої мізерної норми. Саме тому у подальшому, зважаючи на встановлені норми й обсяги поставок, треба мати на увазі, що Полтавська, як і інші області Центральної України (окрім хіба що столиці), забезпечувалася за нижчим рівнем.

Цілком усвідомлюючи вкрай скрутне становище, що склалося у той час із постачанням в Україні, і нагальну потребу першочергового забезпечення промислових центрів республіки, таке ставлення до Полтавщини виглядає дискримінаційним. Адже саме ця область у перші місяці після визволення, як і пізніше, утримувала першість у вивезенні власного зерна в інші регіони УРСР, зокрема у Донбас.

У контексті вищевказаного слід зазначити, що від моменту визволення Полтавська, Кіровоградська та Вінницька області мали певні зобов'язання-рознарядку стосовно поставки до центральних фондів продовольчого зерна з власних запасів. До фонду Червоної армії Полтавщина лише за місяць відвантажила майже 25 тис. т продуктового зерна, про що звітував секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко на ім'я Г. Маленкова до Москви [11, 122]. У грудні 1943 р. до

Сталінської та Ворошиловградської областей за спущеним «згори» планом із цієї ж області необхідно було відправити 20 тис. т цього стратегічно важливого вантажу [10, 141].

У IV кварталі 1944 р. ці плани були значно збільшені і до них були включені вже Київська та Кіровоградська області. Обсяги вивезеного зерна з кожної з областей-донорів сягали 50-70 тис. т. Задля справедливості варто зауважити, що ці плани, принаймні взимку 1943 р. та навесні 1944 р., Полтавській області, як і іншим, не вдавалося виконати сповна. Щоправда, не через саботування або небажання, а через гострий брак пального, про що й направлялися стурбовані листи з місць до центру. Підготовлене до відвантаження зерно лежало на пунктах «Заготзерна», очікуючи на засоби транспортування.

Необхідно зауважити, що у жителів визволених областей не було жодної альтернативи стосовно постачання продуктового зерна до інших регіонів. Ще у вересні 1943 р. були встановлені жорсткі санкції за порушення порядку здачі зерна до державних фондів, що нагадувало 1932-1933 рр. 24 вересня 1943 р. було ухвалено постанову РНК СРСР про заборону продажу та обмін зерна, борошна та печеного хліба (до виконання плану хлібозаготівель) колгоспам, колгоспникам і одноосібним селянським господарствам. Спільним наказом Прокурора Союзу РСР і народного комісара юстиції №81/71 від 30 вересня 1943 р. «Про відповідальність за незаконну торгівлю хлібом до виконання плану хлібоздачі» встановлювалася відповідальність для голів колгоспів – судова за ст. 109 КК РСФСР і відповідник КК союзних республік (шість місяців позбавлення волі) і для селян – адміністративна (штраф 300 крб.) Термін слідства був скорочений до 10 днів [12, 69-70].

Принагідно нагадаємо, що визволені навесні 1944 р. Вінниці близько п'яти місяців не постачали належним чином картки, що створювало значні труднощі у забезпеченні її жителів хлібом та іншими продуктами. Проте без зволікань і в цій області ввели дискримінаційні заходи стосовно її виробників хліба, заборонивши їм спеціальною постановою РНК СРСР від 2 вересня 1944 р. та Вінницького виконкому облради від 13 вересня 1944 р. продавати зерно, борошно і печений хліб. Ці санкції обумовлювалися тим, що Вінниччина відставала в обов'язковій хлібоздачі центру, але на базарах траплялися випадки продажу зерна. Місцевій владі приписувалося «розгорнути рішучу боротьбу зі «спекулянтами» [13, 44]. Аналізуючи ситуацію, що склалася у цій області, виникають певні запитання. Чому обласний центр регіону – виробник зерна протягом декількох місяців не забезпечувався належним чином ним же виробленим продуктом – хлібом? Вкотре в нашій історії саме хлібороба змушували затягати міцніше паски і називали «спекулянтами» селян, які продавали своє зерно.

Окрім продуктового зерна, Полтавська, Вінницька, Київська і Кіровоградська області виконували та перевиконували плани з відвантаження сушеної картоплі й інших овочів для Донбасу [10, 141; 14, 52-74; 15, 44, 90, 91, 98, 155], а також яєць – до Москви та Ленінграда протягом усього 1944 р. і в наступний час [15, 61]. Натомість на Полтавщину в повному обсязі ззовні надходила лише сіль, яка потрібна була для соління овочів.

Навіть побіжно торкнувшись асортименту та обсягів виконання держзамовлення з боку областей Центральної України, можна зрозуміти, що ця проблема є перспективною для окремого дослідження, з одного боку, з іншого – рельєфно постає питання: чому міське населення областей-донорів так кричуще обмежувалося у забезпеченні саме тими продуктами харчування, які вивозилися до інших регіонів республіки та СРСР. Усі тогочасні реалії, нагальна необхідність першочергового постачання індустріальних областей УРСР, про що вже йшлося вище, все ж не повинні були ставати приводом для такого бідування, якого зазнавали городяни регіону, що годував і республіку, й інші райони СРСР.

Наприкінці 1943 р. у Києві та Полтаві, як і в інших містах, спостерігалися величезні черги за хлібом. Населення вистоювало у тих чергах годинами. Причини полягали в тому, що діючі пекарні не були повністю завантажені роботою внаслідок нестачі транспортних засобів: часто борошно та паливо підвозилися з запізненням і в недостатній кількості. Необхідно було щоденно випікати 100 т хліба, а фактично випікалося 72–75 т [10, 141].

Напруженою залишалась ситуація з постачанням хліба за картками і в наступний час, коли всі області України були визвалені від гітлерівської окупації, а відтак і збільшилася кількість споживачів у них. Навесні, влітку і восени 1944 р. фіксувалися непоодинокі випадки, коли борошна не вистачало для того, щоб забезпечити хлібом населення, і це було не дивно, оскільки за довідкою завідувача відділу легкої і харчової промисловості ЦК КП(б)У Лактіонова, підготовленою для Д. Коротченка, на лютий-березень лише Київ з усіх визвлених міст України отримав 100% борошна. Натомість Полтавська область одержала тільки 49,1% [15, 266]. Даних по Вінницькій і Кіровоградській та ряду інших областей у довідці, з цілком зрозумілих причин, не наведено.

У довідці про стан забезпечення хлібом робітників підприємств Наркомчормету в м. Черкаси інструктор відділу легкої і харчової промисловості ЦК КП(б)У змушений був виправдовуватися перед союзним керівництвом за незадовільне отоварювання хлібних карток працюючих у цій важливій галузі промисловості, яке було зафіксоване влітку 1944 р., і доповідати про заходи, вжиті для нормалізації ситуації [16, 28].

Така ж ситуація склалась у червні 1944 р. і у Вінниці, де протягом місяця населення майже не отримувало хліба через відсутність борошна на хлібопекарських підприємствах і відсутність пального, що було зафіксоване у спільній постанові Вінницької обласної ради депутатів трудящих та обкому партії. Проте проблема полягала не лише у відсутності запасу борошна, але і в тому, що до Вінницької області на весь червень було виділено всього 700 т зерна за потреби 2332 т, тобто менше третини від необхідного. Партійне керівництво області, намагаючись вирішити проблему з постачанням в області в цілому і Вінниці зокрема, звернулось до РНК УРСР із клопотанням про збільшення місячної норми хоча б на 300 т (при потребі удвічі більшій), а також дозволити мати на Вінницькому хлібозаводі місячний запас борошна і систематизувати завезення пального [17, 26-26 зв.]. Завідувач відділу легкої та харчової промисловості ЦК КП(б)У Лактіонов написав листа до Д. Коротченка з

пропозицією виділити Вінниччині додатково на червень 150 т борошна. Коротченко ж своєю резолюцією скоротив кількість зерна до 100 т, залишивши обсяги постачання на рівні третини від необхідного [17, 26-26зв.; 148].

В одній з урядових телеграм у жовтні 1944 р. М. Хрущов писав до Москви, що союзний наркомат торгівлі місяць від місяця недодає Україні борошна з ринкових фондів, унаслідок чого у деяких областях родини військовослужбовців, робітники, учителі та інші не забезпечуються хлібом. Окрім цього, зазначалося, що обсяги картоплі, запланованої у якості домішок до хліба, зокрема у жовтні 1944 р. зовсім не виділені, оскільки «заброньовані для потреб армії». Тому М. Хрущов особисто просив В. Молотова скасувати «домішки картоплі і виділити додатково у жовтні 8 560 тонн борошна» для визволених районів України [18, 16].

З погляду продовольчого постачання населення визволених районів під час війни в цілому і хлібом, зокрема, 1943-1944 рр. були найскладнішими. Втім, незважаючи на усі численні негаразди, в ім'я справедливості слід все ж зазначити, що у ті скрутні часи хліб був одним із продуктів, який надходив до столу споживача здебільшого щоденно. Купити хліб можна було і у комерційній торгівлі та на базарі, де він був дуже дорогий. Ціна пайкового житнього хліба – основного продукту для більшості населення визволених міст України під час війни і в перші повоєнні роки у різних регіонах коливалась від 75 коп. до 1 руб. 15 коп. за 1 кг. А його комерційна ціна становила 8-10 руб. за кілограм [19, 12-13].

Забезпечення міського населення іншими продуктами харчування налагоджувалось не так оперативно, проте плани також складали ще задовго до визволення того чи іншого населеного пункту. Це був той випадок, коли централізована система виявляла свої позитивні риси, оскільки в умовах війни та повоєнної руйни це була єдина можливість хоча б помінімуму забезпечити громадян продуктами харчування.

На початок 1945 р. централізоване нормоване постачання продуктів харчування в цілому, так і хліба зокрема, жителям визволених територій України, порівняно з попереднім роком, принаймні на папері, покращилося. У їх раціоні вже були присутніми не лише хліб, а й м'ясо, жири і навіть сир, про що свідчать архівні документи [120, 165-178]. Разом із тим, уже вкотре заплановані обсяги продовольства не доходили до споживачів у повному обсязі. Реальна картина була далекою від ідеалу.

Висновки. Отже, забезпечення населення хлібом в ряді міст України проходило зі значними труднощами, пов'язаними з організаційними заходами, браком продовольства, промислових товарів, а також пального та паперу. Запроваджена у містах України карткова система мала забезпечити гарантований мінімум, у першу чергу хліба. Але асортимент пайкових продуктів був досить скромним, а якість – низькою. Випікаючи хліб, у борошно додавали різноманітні домішки, які складали від 25 до 40%.

Варто окремо відзначити диференційований підхід в забезпеченні продовольством: населення великих індустріальних центрів та регіонів постачалося краще, ніж жителі України, які були віднесені урядом до

мешканців «сільськогосподарських регіонів». Існуючі до війни постачальницькі пропорції через об'єктивні обставини, пов'язані з війною, були змінені у бік суттєвого зменшення рівня забезпечення громадян.

Список використаної літератури та джерел

1. Блок М. Апология истории или Ремесло историка / М. Блок ; пер. с фр. – изд 2-е доп. – М.: Наука, 1986. – 254 с.
2. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр ; пер. с фр. – М.: Наука, 1991. – 629 с.
3. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) : в 12 т. / М. В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 335 с. (Україна крізь віки – Т.12)
4. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К., Альтернативи, 1999. – 304 с.
5. Турченко Ф. Г. Новейшая история Украины / Ф. Г. Турченко. – К.: Генега, 1995. – Ч. I (1917–1945 гг.) – 343 с.
6. Вронська Т. В. Виживання міського населення України (1943–1945) / Т. В. Вронська // Друга світова війна і Україна : матеріали наукової конференції 27–28 квітня 1995 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С.177–182.
7. Вронська Т. В. Дія карткової системи в Україні у воєнні та перші повоєнні роки (1941–1947 рр.) / Т. В. Вронська / Сторінки воєнної історії. Зб. наук. статей. Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 163–183.
8. Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) / Т. В. Вронська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 83 с.
9. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) [Рукопис] : дис. канд. іст. наук: 07.00.01 : захищена 22.09.2006 / О. Д. Ісайкіна ; наук кер. В. М. Даниленко; Ін-т історії України НАН України. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 240 с.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.78. – Спр.305. Справки и сведения отдела ЦК КП(б)У Наркомторга, треста Укррасшхирмасло в ЦК КП(б)У о выполнении плана работы предприятиями наркоматов пищевой мясо-молочной, рыбной, легкой и текстильной промышленности, о реализации продовольственных товаров и снабжении, о работе спиртзаводов и о строительстве шпигатной фабрики. Начало – апрель 1944 г., конец – декабрь 1944 г. – 51 л.
11. Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф.17. Материалы Центрального Комитета ВКП(б). – Оп.122. – Д.42. Докладные записки и письма ЦК КП(б)У, наркомата вооружения и легкой промышленности СССР о ходе выполнения постановления СНК СССР и ЦК о неотложных мерах по восстановлению народного хозяйства районов, освобожденных от немецко-фашистских захватчиков. Начало – февраль 1943 г., конец – декабрь 1943 г. – 143 л.
12. Государственный архив Российской Федерации. – Ф.9492. – Оп.1. – Д.452. Докладные записки о работе областных судовых органов. Начало – 1 января 1943 г., конец – 31 января 1945 р. – 103 л.
13. Державний архів Вінницької області, ф.Р-2700. Виконавчий комітет Вінницької області Ради народних депутатів. – Оп.7. – Спр.4. Постанови бюро Вінницького обкому КП України і облвиконкому. Початок – 28 квітня, кінець – 23 грудня 1944 р. – 112 арк.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1353. Докладные записки, информация, справки и переписка по вопросу снабжения населения продовольственными и промышленными товарами. Начало – 5 июля 1944 г., конец – 20 декабря 1944 г. – 108 л.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. Центральный комитет Коммунистической партии Украины. – Оп.30. – Спр.25. Справки о состоянии и работе пищевой

промышленности. Начало – 28 сентября 1943 г., конец – 10 ноября 1944 г. – 268 л.

16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.78. – Спр.90. Справки о снабжении трудящихся продуктами питания и промышленными товарами. Начало – 27 июня 1944 г., конец – 26 февраля 1946 г. – 327 л.

17. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1356. Справки, информации и переписка о состоянии торговли в областях УССР. Начало – 3 января 1944 г., конец – 28 ноября 1944 г. – 59 л.

18. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр. 51. Телеграммы тт. Хрущева, Коротченко по вопросу работы предприятий пищевой промышленности. Начало – 28 февраля 1944 г., конец – 16 октября 1944 г. – 17 л.

19. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Спр.1061. Протоколы заседания Политбюро ЦК ВКП(б). Начало – сентябрь 1946 г., конец – октябрь 1946 г. – 312 л.

20. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.78. – Спр.310. Справки, сводки Наркомторга УССР и ЦК КП(б)У о ходе выполнения плана снабжения продовольственными товарами населения Украины и о работе Укрконсервтреста Наркомпищепрома СССР. Начало – январь 1945 г., конец – декабрь 1945 г. – 123 л.

References

1. Block M. (1986). *The Apology of History or the Craft of a Historian*. Moscow: Nauka (in Russ.)
2. Fevr L. (1991). *Fight for history*. Moscow: Nauka (in Russ.)
3. Koval M. V. (1991). *Ukraine in the Second World War and Great Patriotic War (1939–1945)*. Kyiv: *Alternatyvy* (in Ukr.)
4. Baran V. K. (1999). *Ukraine in the conditions of a systemic crisis (1946–1980)*. Kyiv: *Alternatyvy* (in Ukr.)
5. Turchenko F. G. (1995). *The newest history of Ukraine*. Kyiv: Geneza (in Ukr.)
6. Vronskaya T. V. (1995). *Survival of the urban population of Ukraine (1943–1945)*. *Druha svitova viyna i Ukrayina : materialy naukovoyi konferentsiyi (World War II and Ukraine: materials of the scientific conference)*, 177–182 (in Ukr.)
7. Vronskaya T. (1998). *The Action of the Card System in Ukraine in the War and First Post-War Years (1941–1947)*. *Storinky voyennoyi istoriyi (Pages of Military History)*, 2, 163–183 (in Ukr.)
8. Vronskaya T. V. (1995). *In conditions of war: life and life of the population of Ukrainian cities (1943–1945 years)*. Kyiv: *Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine* (in Ukr.)
9. Isaykina O. D. (2006). *Life and leisure of the urban population of Ukraine in the post-war period (1945–1955): diss. Cand. Essential Sciences: protected on September 22, 2006*. – Pereiaslav-Khmelnytsky (in Ukr.)
10. *Central State Archives of Public Associations of Ukraine, fund 1, description 78, archive file 305. Information and information from the Department of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) The Narkomtorg, the Ukraszshirmaslo Trust in the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) U on the fulfillment of the work plan for the food and milk, fish, light and textile industries, on the sale of foodstuffs and supply, the work of distilleries and the construction of a wine factory. The beginning – April 1944, the end – December 1944. – 51 p.*
11. *Russian State Archive of Social and Political History, fund 17. Materials of the Central Committee of the CPSU (B.), description 122, archive file 42. Memos and letters from the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks), the USSR People's Commissariat for Armament and Light Industry on the implementation of the decision of the Council of People's Commissars of the USSR and the Central Committee on urgent measures to restore the national economy of the regions liberated from the Nazi invaders. The beginning – February 1943, the end – December 1943. – 143 p.*
12. *The State Archives of the Russian Federation, fund 9492, description 1, archive file 452. Memorandum on the robot of regional ship bodies. The beginning – January 1, 1943, the end – January 31, 1945 p. – 103 p.*
13. *State Archives of Vinnytsia Region, fund P-2700. Executive*

Committee of the Vinnytsia Region Council of People's Deputies, description 7, archive file 4. Decisions of the Bureau of Vinnytsia Regional Committee of the CP of Ukraine and the regional executive committee. Beginning – April 28, end – December 23, 1944 – 112 p.

14. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, fund 1, description 23, archive file 1353. Detailed notes, information, certificates and correspondence on the issue of supplying the population with food and industrial goods. The beginning – July 5, 1944, the end – December 20, 1944. – 108 p.

15. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, fund 1. The Central Committee of the Communist Party of Ukraine, description 30, archive file 25. Information about the state and work of the food industry. The beginning – September 28, 1943, the end – November 10, 1944. – 268 p.

16. Central State Archives of Public Associations of Ukraine, fund 1, description 78, archive file. 90. Information about the supply of workers with food and industrial goods. The beginning – June 27, 1944, the end – February 26, 1946. – 327 p.

17. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, fund 1, description 23, archive file 1356. Information, information and correspondence on the state of trade in the regions of the Ukrainian SSR. The beginning – January 3, 1944, the end – November 28, 1944. – 59 p.

18. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, fund 1, description 30, archive file 51. – Telegrams vol. Khrushchev, Korotchenko on the work of food industry enterprises. The beginning – February 28, 1944, the end – October 16, 1944. – 17p.

19. Russian State Archive of Social and Political History, fund 17, description 3, archive file 1061. Minutes of the meeting of the Politburo of the Central Committee of the CPSU (B). The beginning – September 1946, the end – October 1946. – 312 p.

20. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, fund 1, description 78, archive file 310. References, summaries of the People's Commissariat of the Ukrainian SSR and the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) on the progress in the implementation of the plan for the supply of foodstuffs to the population of Ukraine and the work of the Ukrkopservtrest of the People's Commissariat for Food Industry of the USSR. The beginning – January 1945, the end – December 1945. – 123 p.

S. Halchenko

PECULIARITIES OF BREAD SUPPLY TO THE URBAN POPULATION OF POST-WAR UKRAINE (1943 – 1945)

French researchers Marc Bloch and Lucien Febvre preparing their fundamental works, where history of civilization was introduced through the description of ordinary people's everyday life, besides other components, paid attention to the problems of supply of food, clothing and other household goods to population. It permitted to perceive the historical process as humanized development of state and society.

The goal of the research is to introduce the aspects of relations between state and society, to find out the attitude of state towards its citizens' urgent problems, the adequacy of perception of real needs of population of Ukraine on the level of the Soviet Union, republican and local authorities, hence the ways they supplied the population of the liberated territories with bread, on the basis of investigated sources and achievements of historiography.

The principle of historicism together with scientific objectivity allowed the author not to be carried away by positivism, based on the large confidence to document and its idealization, but to set up real state of affairs in the liberated cities and towns of Ukraine after the occupation.

To solve the above listed goals, we applied general

scientific methods of logical analysis, generalization, statistical method, and special methods – problem-chronological, comparative-historical etc.

After the liberation of territories from the Nazi invaders, first of all, they were faced the task of establishing the provision of bread, as it was the main foodstuff. Bread was distributed by ration cards in all cities, towns, workers' townships among nearly all of their population, as for the rest of the food products ration card system was set up not for all citizens.

It should be mentioned that peculiar place in bread supply was taking by the industrial centres, where workers of key industries overfulfilled the norms, in accordance with the decree of CNC (The Council of People's Commissars) dated by October 20, 1943, such workers had to receive additional 100g of bread.

As for the quality of bread, it was not always in accordance with the standards, because in the most difficult moments, when grain did not bring in time, flour was changed for surrogate mixtures looked like pressed sawdust, or added potato peels etc.

Taking into account the general supply policy of liberated territories of the UkrSSR with provision of bread and other food products, the USSR government established precise stratification between industrial and agricultural regions of the republic. It was reflected in the series of directive documents and particularized in so-called supply planning applications. That was proved by the internal exchange of letters between governmental departments and party bodies.

The new series of documents from archives of the Russian Federation and Ukraine were added to scientific circulation in the defined chronological and territorial limits, we tried to give a thorough comprehensive analysis of conditions and ways of bread supply to population under the functioning of ration card system in the early post-war period.

Key words: bread, provisions, supply, population, norms, authority, ration card system.

УДК 94(477)«192»:316.334.55:394(045)

М. В. Захарченко

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

А. Г. Морозов

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ПОБУТ І ДОЗВІЛЛЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.*

У запропонованій статті на основі документальних джерел проаналізовано побут і дозвілля українського сільського населення в 20-х роках ХХ століття. З'ясовано якість житлово-побутових умов українського села, зокрема вказано на антисанітарні умови проживання селян. Подано характеристику таких видів дозвілля, як різноманітні форми газет.

Ключові слова: житло, побут, дозвілля, культосвітня робота, сільбуд, хата-читальня, газета.

Постановка проблеми. Житло – один із найбільш значущих компонентів традиційно-побутової культури будь-якого народу. Здавна хата для селянина стала всім: і оселею, і храмом, і рідним краєм. Для селянської родини вона й справді була Всесвітом, тим найкращим

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636).

місцем на землі, де все довкола було по-справжньому рідним. Кожна господиня дбайливо доглядала свою домівку, а народ своє ставлення до оселі висловлював так: «Без господаря двір, без господині хата плаче», «Своя стріха – своя вітха», «Своя мазанка ліпша чужої світлиці». Хата мусить бути тільки своя, бо не мати своєї хати вважалося великим нещастям: «Чужа хата – гірше ката», або ж, як йдеться в відомій пісні: «Зроби хату з лободи, а в чужую не веди...». Хата надавала людині не тільки притулок від непогоди, але й створювала їй умови для повсякденного існування, де відновлюються сили, визріває натхнення. Тут формувалися родинні стосунки, створювалася своєрідна психологічна атмосфера, свій мікроклімат, де людина відпочиває, працює, харчується, осмислює своє буття та взаємини з навколишнім світом. Так чи інакше, але чотири стіни і дах над ними усвідомлювалися людьми як перша і головна життєва необхідність, яку вони ставили поруч з їжею і одягом. На окрему увагу у статті заслуговує така форма дозвілля, а саме культосвітньої роботи як стінні, живі, світлові та фотогазети.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день, слід зазначити, що ця проблема в певних її аспектах привертала до себе увагу дослідників. Проте в цілому це питання залишається маловивченим. Житлово-побутовим умовам українського селянства в 20-ті роки ХХ ст. приділено увагу в праці І. Рибачка [1], зокрема в ній аналізується стан сільського житла. Праця П. Кравченка [2], характеризує умови праці будівельників на основних індустріальних новобудовах часів індустріалізації. На сучасному етапі це питання показано в статті О. Удада [3], в якій висвітлюється становище, що склалося з житлом в СРСР, протягом всього його існування та виділяє основні етапи масового державного житлобудівництва в країні. У статті О. Лукашевич [4], висвітлюється якість житла українського селянина, та його основні характеристики: давність будівель, площа, кубатура, матеріали для стін, покрівлі, підлоги. Праця А. Марзєєва [5], містить один із перших в СРСР систематизований матеріал по оцінці сільського житла. Матеріали власних досліджень містяться в праці М. Куліковського [6].

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі виявлення, узагальнення і критичного аналізу історичних джерел та здобутків історіографії комплексно й системно проаналізувати особливості побуту і дозвілля українського селянства в 1920-х роках.

Виклад основного матеріалу. Житло є найважливішою частиною поселенського середовища, його соціально-побутової сфери, від якої залежало здоров'я, побут, відпочинок та дозвілля його мешканців. Уявлення про його стан дають матеріали санітарно-демографічного обстеження, здійсненого в 1923 – 1924 рр., в ході якого було вивчено житлово-побутові умови в 6156 селянських дворів у 214 селах України. Зокрема, виявилось, що 25% обстежених селянських хат побудовано в перші десять років ХХ ст., 20,6% – 1911 – 1920 рр. і лише 9,5% у 1921 – 1924 рр. [1, 16]. Таким чином, фонд житла був застарілим, також низькою залишалась якість селянських осель.

Процес розвитку сільського житла мав свої особливості в різних районах України і зумовлювався зміною соціальних та економічних умов, що були

причиною класової диференціації селянства. Головною умовою вибору типу планування жилого будинку була приналежність селянської родини до тієї чи іншої соціальної групи, а також місцеві умови кожного окремого району (клімат, місцеві будівельні матеріали тощо).

Застосування тих чи інших конструкцій в народному будівництві є одним з основних факторів, що впливає на формування планувальної організації, об'ємно-просторової композиції та архітектурно-художнього рішення сільського житла. Особливо велику роль при цьому відіграють стіни, конструктивне рішення яких залежить передусім від будівельних матеріалів, що застосовуються для їх спорудження.

Необхідно зазначити, що стіни будинків на Україні будувалися так: з дерева – 9,7%; з глини – 24,9%; з каміння – 6,3%; з цегли – 0,4% [5, 23].

У північних, лісових районах України, а також гірських районах Карпат, основним будівельним матеріалом для стін було дерево. У лісостепових, менш багатих на ліс районах, крім дерева, використовували глину. В південних, степових районах, де ліс був в основному привозним, дефіцитним матеріалом, стіни будували переважно з глини або з природного каменю. В народному житлі застосовувалися глинобитні, глинолитні, глиновалькові та саманні конструкції стін.

Глинобитні стіни будуються переважно у центральних, глинолитні – у східних, а глиновалькові у західних районах півдня, а також в значній частині лісостепової смуги України. Глинобитні стіни споруджуються із суміші глини, що має природну вологість, та солом'яної січки. Ця суміш укладається в опалубку шарами невеликої товщини і ретельно трамбується.

Для спорудження глинолитних стін в опалубку укладається шар м'якої соломи, що заливається потім рідким розчином глини і також трамбується, перевага цих конструкцій в їх міцності і хороших теплотехнічних даних, недолік – велика усадка стін після висихання.

Глиновалькові стіни мають два варіанти конструктивного рішення – звичайні глиновалькі і глиновалькі «в ялинку». В першому випадку застосовують досить великі валькі з глиносолом'яної маси, які укладаються поперек стін рядами, щільно один до одного. Звисаючі частини вальків зовні і зсередини обтискують дошкою вниз таким чином, що вони закривають собою нижній шар вальків. Для спорудження стін із глиновальків у «ялинку» використовують валькі менші за розміром. Кожний шар вальків укладають на стіну не горизонтально, а під кутом в 45°, притому два сусідніх шари мають нахил в різні боки. Така конструкція стіни із глини з'явилась у народному будівництві на початку ХХ ст. і набула широкого розповсюдження з 1920 – 1930-х рр.

Саман – невеликий блок із глиносолом'яної маси. Як будівельний матеріал він широко застосовується в народному житлі південних районів, а також західної частини лісостепової смуги. Основною перевагою саманних стін перед іншими конструкціями із глини є те, що вони досить швидко просихають (бо саман попередньо висушується) і дають відносно невелику усадку. Зручність такої конструкції полягає також у тому, що заготовки саману можна зробити поступово, заздалегідь висушити його. Значним недоліком стін із

глини, в тому числі із саману є те, що під впливом атмосферної вологи, вони сиріють, внаслідок чого зазнають досить значної деформації. Щоб уникнути цього, в південних районах стіни з саману після їх осідання часто облицьовують цеглою, іноді – лише нижню частину стіни (до рівня вікон), а часом – усю стіну. Звичайно, будинки з такими стінами були міцнішими і теплішими, але й дорожчими, тому будували їх здебільшого заможні селяни.

У народному будівництві широко застосовується також природний камінь (переважно вапняк). В південних районах житло споруджують здебільшого із черепашника, а на Поділлі та ряді західних районів – із щільного вапняка. Черепашник застосовують у вигляді пиляних блоків, інші види природного каменю – у вигляді буту. В більшості випадків стіни з каменю шпукатурять, лише в окремих районах стіни будинків мають природну фактуру каменю.

Не дивлячись на регіональні особливості, матеріали, із яких зводились стіни, як правило, залишались маляжисніми. Лише незначна кількість селянських хат будувалась з цегли, каміння, саману. Найгіршими із санітарно-технічного боку були хати, зведені з хмизу, основу яких складав пліт, обмазаний зовні та зсередини глиною, а також глинобитні (мазанки). Ці хати досить легко промерзли взимку і робили помешкання холодним та вогким [1, 19].

Малоякісними залишались будівельні матеріали, якими вкривались селянські хати. Покрівельний матеріал для різних частин України теж був різний: на заході – дерево, в зоні лісостепу – солома, очерет, якими «вшивались» хати. Найпоширенішим покрівельним матеріалом була солома. Її зв'язували у різноманітні снопики («сніпки»). Це – найдешевший матеріал. Більше 80% всіх селянських дахів були вкриті саме соломою. Дерев'яні дахи, як вже зазначалось були поширені на заході, а саме в у лісистій Волинській губернії де в 1924 р. вони становили 5,5% від загальної кількості покрівель [6, 4]. Також як покрівельний матеріал використовували черепицю та залізо. У 1924 році в середньому по Україні було 10% черепичних покрівель. Ще рідше зустрічалися залізні дахи їх по Україні нараховувалось 6,8% від загальної кількості [4, 266].

У більшості жител в українських селах домінувала глиняна або земляна долівка, саме у цьому була особливість української хати та її найбільший гігієнічно-побутовий недолік.

Надзвичайно важливими є дані обстеження селянського житла за кількістю кімнат, майже дві третини селянських хат в українському селі складалась з однієї кімнати – кухні. В цій єдиній кімнаті мільйони селян проводили більшу частину дня. В ній спали, працювали, готували й споживали їжу, прали білизну і нерідко тримали худобу. До того ж, у 17,8% обстежених хат під одним дахом знаходились конюшні, у 9,2% – хліви [1, 18]. Недостатність та зіпсованість повітря в сільських хатах, особливо взимку, робили ці житла нездоровими, спричиняли серед сільського і населення ряд важких захворювань соціально-побутового характеру.

Основною типологічною ознакою народного житла є його планування – тобто функціональне використання приміщень і їхнього житлового зв'язку. Для житла на всіх етапах його розвитку була властива гранично проста і раціональна схема витягнутої

конфігурації. Найпоширенішим в Україні був двокамерний тип житла («хата-сіни»). Подекуди старі хати, що мали планування цього типу, збереглися навіть до наших днів. Житло цього типу мало одне жиле приміщення (з'єднане з кухнею) та сіни (хата плюс сіни).

Традиційне селянське житло типу хата-сіни поступово перетворювалося в оселю, яка складалась з двох частин: хата – сіни – хата. Однією з основних причин, що зумовили появу другої жилої кімнати в трикамерному типі сільського житла, було використання комори як приміщення, де в теплу пору року спали окремі члени родини. Таким чином, комора виконувала функції жилого приміщення (влітку), а взимку-господарчого (хижа). При збільшенні родини хижа звичайно ставала постійним жилим приміщенням, що використовувалось протягом усього року (хатина). В цьому випадку хатина, як правило, мало природне освітлення і пов'язувалось безпосередньо з основною жилою кімнатою. Друге приміщення, що в більшості випадків використовувалось як кухня – їдальня, завжди менше основного. Іноді також хатина використовувалась як житло для старих.

У зв'язку із збільшенням житлових кімнат зникає старе внутрішнє планування. В деяких хатах заможного та середнього селянства простежується диференціація приміщень: сім'я намагалась відокремити спальний та кухонний кутки, перетворюючи їх в окремі невеликі кімнати. Деяке поліпшення житлово-побутових умов селянства у другій половині 20-х років знайшло відображення і в інших характеристиках нової сільської хати – відсутності вогкості, використання більш якісних матеріалів при зведенні стін, покрівлі тощо.

Однак незважаючи на деякі якісні зміни в плануванні житла, тобто виділення так званої чистої кімнати – світлиці, в селах переважала одна житлова кімната. Житлове помешкання в комплексі мало велике значення, тому що в ньому зосереджувалось усе життя сім'ї. Взимку в хаті виконували найрізноманітніші роботи, в морози, крім людей, знаходили притулок дрібні свійські тварини. У спогадах сучасників, зокрема дуже добре простежуються умови проживання селян в 20-ті роки ХХ століття. «Наша хата ділиться на дві частини: кімната та сіни. Взимку в хаті холодно і вогко, ще й смердить, бо живність з собою в одній оселі тримаємо...» [7].

Результати обстеження засвідчили більш широке використання якісних будівельних матеріалів при спорудженні будинків на селі у другій половині 1920-х рр. Це знайшло вияв у збільшенні кількості цегляних хат, вкритих більш вогнестійкими матеріалами. Підставою для вищої якісної характеристики селянської оселі в розглядуваний період є дані про долівку, внутрішнє планування хати. «Селянин, його родина за будь-яких умов упорядковували і прикрашали свою оселю, щоб вона була охайною і гарною. У ній пахло любистком, сухою м'ятою. Глиняна долівка завжди була встелена травами, а за різьбленими сволами на покуті – чорнобривці, безсмертники, волошки, гармонійно вписувалися в інтер'єр мальовані скрині» [8, 57].

Отже, на основі матеріалів обстеження стає зрозуміло, що все ж таки деяке поліпшення житлово-побутових умов жителів сіл у доколгоспний період

відбулося. Насамперед, це виявилось у зменшенні питомої ваги хат із земляною або глиняною долівкою, що було одним із головних санітарно-гігієнічних недоліків тодішньої селянської хати. Кількість традиційних однокімнатних хат дещо скоротилася. Слід зазначити, що у розглядуваний період дещо зросла питома вага хат, збудованих із каменю, цегли, вкритих бляхою, шифером, черепицею, хоча такі будівлі залишалися великою рідкістю на селі і були ознакою значної заможності господаря. Проте не слід перебільшувати позитивні зміни в сільському житловому будівництві. Традиційну тенденцію залишкового принципу фінансування житла у цей період переломити не вдалося. Кошти селянством у цей період використовувалися насамперед, на придбання худоби, реманенту, тягла, спорудження господарських будівель. В. Калініченку вдалось встановити закономірність: чим більший посів у господарстві, тим вагомішими були витрати на господарське будівництво у порівнянні з житловим, що свідчило про розширене виробництво у цих господарствах [9, 89]. Через це мешканцями сіл поліпшенню житлово-побутових умов відводилось другорядне місце.

Окремо в контексті дозвілля українського сільського населення в зазначений період варто звернути увагу на такі форми культосвітньої роботи як стінні, живі, світлові та фотогазети.

Місцеві події з життя окремого села висвітлювали сільські стінні газети. Стінна газета складалася з коротких статей, заміток і прикріплювалася на стіні, в приміщенні сільради, сільбуду, чи навіть кооперації, звідки і назва. Стіннівка вміщувала передову статтю (40 – 50 рядків рукописного тексту), а також замітки на теми які стосувалися різних аспектів життя селян. Тут же розміщувалися замітки про діяльність сільбудів, хат-читалень, побутові події з життя села і т. інше. В стінгазеті можна було побачити карикатури, прочитати смішну історію і навіть коротенькі літературні твори. Стінгазети навіть вели листування зі своїми односельцями, вміщували той чи інший замовлений матеріал чи давали відповіді на поставлені в листах запитання [10, 8]. Деякі стінні газети на своїх шпальтах вміщували пісні на різну тематику, вітали односельців із святами [11, 50].

Фотогазети почали набувати популярності по мірі розвитку виробництва вітчизняних технічних приладів, в тому числі фотообладнання в кінці 1920-х рр. Вони склалися з малюнків, світлин, які передруковувалися як з інших видань, так і місцевих фотоаматорів. Малюнки і світлини наклеювалися у відповідному порядку, підписувалися і вивішувалися у людних місцях [12, 21].

Досить популярними серед селян були живі газети. Це були свого роду вистави. Так лише в Монастирищенському районі Уманської округи, виступало біля 20 колективів «живогазетчиків» [13, 9]. Постановка живої газети вимагала великих зусиль і кількох днів напруженої праці. Вихід всіх учасників на сцену було початком живої вистави. Спочатку йшла передовиця – театральний малюнок на тему, якій присвячувався газеті. Потім зачитувалися телеграми, насамкінець – оголошення, анонси книг, різноманітні довідки. Жива газета супроводжувалася цирковими виступами, клоунадою, спортивними іграми, піснями танцями. Тобто, художня самодіяльність була

основною формою живої газети. Випуски таких газет були своєрідним театралізованим дійством, тому для того, щоб вести «газету» потрібні були люди освічені та обдаровані [14, 54].

Ще одним видом періодичного доведення інформації була світлова газета. Вона випускалася переважно в тих селах, де був кінематограф, або «чарівний ліхтар». Принцип роботи світлової газети схожий із сучасним діапроектором. Для випуску такої газети потрібно було підготувати діапозитиви зі скла та добірку матеріалів. Щоб підготувати таку газету, потрібно було нарізати скляних смужок довжиною 10 – 15 сантиметрів, потім виготовити на їх основи діапозитиви. Для цього нарізали скло на пластинки, такого розміру, щоб вони вільно заходили в «чарівний ліхтар». Щоб туш не розпливалася по склу, його попередньо обробляли або яєчними білками, або столярним клеєм і висушували [15, 33]. Тексти писали чорнилом, друкованими літерами, короткими фразами, не більше 40 літер. Складні фрази розбивалися на окремі частини і послідовно показували аудиторії. Такі тексти були зрозумілі навіть малописьменним. Інколи на діапозитиви наносились малюнки, які копіювалися з інших газет та книг [16, 22].

Що стосується змісту світлових газет, то він мав досить широкий діапазон: матеріали міжнародного життя, внутрішнього становища, поточних кампаній, сільського господарства, побутового життя села, тощо. Завершувався випуск таких газет анонсом цікавих книг, оголошеннями, замітками про пригоди та ін. [15, 35-37].

Проте через брак відповідних приладів та електроенергії, світлові газети масового поширення не набули. Однак там, де це було можливо вони випускалися і користувалися широкою популярністю серед «читачів-глядачів», оскільки це була досить оперативна форма доведення інформації не лише через слово, але і через нехай і примітивна, але образ який був всім добре доступний для сприйняття.

Висновки. Отже, хоч економічне піднесення в період непу в цілому позитивно вплинуло на поліпшення умов життя селянства. Однак його грошові накопичення не давали йому можливості належно фінансувати будівництво житла. В силу господарської необхідності селянин і надалі продовжував витрачати кошти в першу чергу на придбання худоби, реманенту, на будівлю господарських приміщень. Господар селянського двору в силу всієї сукупності господарсько-економічного життя змушений був насамперед турбуватися про свою худобу, а не про себе і свою сім'ю, відкладаючи поліпшення житлово-побутових умов до кращих часів. Стосовно ж на такої форми культосвітньої роботи як стінні, живі, світлові та фотогазети, то вони однозначно були досить пізнавальними для сільського населення і несли в собі просвітницьку місію.

Список використаної літератури та джерел

1. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921-1992 рр. / І. Рибак. – Кам'янець-Подільський, Абетка, 2002. – 303 с.
2. Кравченко П.М. Соціально-побутові умови на індустріальних новобудовах України (20-ті - 30-ті рр. ХХ ст.). / П. Кравченко – Вінниця, 1997. – 36 с.

3. Удод О.А. Житло у повсякденному житті Українського селянина (30-ті) / О. Удод // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2003. – №8. – С. 311-321.
4. Лукашевич О. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років ХХ ст. / О. Лукашевич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2004. – № 12. – С. 257-277.
5. Марзеев А.Н. Жилище и санитарный быт сельского населения Украины. / А. Марзеев – Х. 1927. – 195 с.
6. Куліковський М.А. Характеристика Селянського житлового будівництва на Шепетівщині. / М.Куліковський – Шепетівка, 1929. – 12 с.
7. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 53. Господарсько-оперативний план роботи на 1925/26 рр. Мошенського райвиконкому. – 1925. – 86 арк.
8. Данилюк А.Г. Українська хата. / А. Данилюк – К.: Наук. думка, 1991. – 112 с.
9. Калініченко В.В., Селянське господарство України в доколоспий період (1921 – 1929 рр.). / В. Калініченко – Харків: Основа, 1991. – 129 с.
10. Як скласти стінну газету // Геть неписьменність. – 1924. – 30 листопада. – С.8.
11. Історія міст і сіл УРСР : в 26 т. Кіровоградська область / Гол ред. Тронко П.Т. – К. : Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 816 с.
12. Кілька порад до роботи будинку колективіста та сельбудинків // За масову комуністичну освіту. – 1931. – № 4–5. – С. 21.
13. ДАЧО. – Ф. 2113. Районна інспектура народно-господарчого обліку Монастирищенського району Уманської округи, Київської області. – Оп. 1. – Спр. 239. Протоколи засідань правлячої Ради Монастирищенського райсельбуду. Звіт про роботу Монастирищенського райклубу за жовтень 1925 року та районного товариства “Селянський будинок” за 11.12.25 року, 1.2.26 року. Доповідна записка та статистичні відомості про роботу політстанов району. – 1925–1926. – 86 арк.
14. Кокошко Ф. Розвиток культурно-освітньої діяльності в українському селі в 20-і рр. (на матеріалах Півдня України) / Ф. Кокошко. – Миколаїв : Приват-Поліграфія, 1998. – 89 с.
15. Багмут І. Світлова газета / І. Багмут // Селянський будинок. – 1924. – № 6. – С. 33–37.
16. Світлова газета // Селянський будинок. – 1925. – № 1. – С. 22.

References

1. Rybak I.V. Sotsialno-pobutova infrastruktura ukraïnskoho sela 1921-1992 rr. / I. Rybak. – Kamianets-Podil'skyi, Abetka, 2002. – 303 s.
2. Kravchenko P.M. Sotsialno-pobutovi umovy na industrialnykh novobudovakh Ukrainy (20-ti - 30-ti rr. KhKh st.). / P. Kravchenko – Vinnytsia, 1997. – 36 s.
3. Udod O.A. Zhytlo u povsiakdennomu zhytti Ukrainy selianyna (30-ti) / O. Udod // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats. – 2003. – №8. – S. 311-321.
4. Lukashevych O. Zhytlo yak odyn z osnovnykh kryteriiv yakosti povsiakdennoho zhyttia selianyna 20-kh rokiv KhKh st. / O. Lukashevych // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats. – 2004. – № 12. – S. 257-277.
5. Marzeev A.N. Zhylyshche y sanynarnyi byt selskoho naseleniya Ukrainy. / A. Marzeev – Kh. 1927. – 195 s.
6. Kulikovskiy M.A. Kharakterystyka Selianskoho zhytlovoho

- budivnytstva na Shepetivshchyni. / M.Kulikovskiy – Shepetivka, 1929. – 12 s.
7. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti (dali – DAChO). – F. 65. – Op. 1. – Spr. 53. Hospodarsko-operatyvnyi plan roboty na 1925/26 rr. Moshenskoho raivykonkomu. – 1925. – 86 ark.
8. Danyliuk A.H. Ukrainka khata. / A. Danyliuk – K.: Nauk. dumka, 1991. – 112 s.
9. Kalinichenko V.V., Selianske gospodarstvo Ukrainy v dokolhosnyi period (1921 – 1929 rr.). / V. Kalinichenko – Kharkiv: Osнова, 1991. – 129 s.
10. Iak sklady stinnu hazetu // Het nepysmennist. – 1924. – 30 lystopada. – С.8.
11. Istoriiia mist i sil URSR : v 26 t. Kirovohradska oblast / Hol red. Tronko P.T. – K. : Hol. redaktsiia URE AN URSR, 1972. – 816 s.
12. Kilka porad do roboty budynku kolektyvysta ta selbudynkiv // Za masovu komunistychnu osvitu. – 1931. – № 4–5. – S. 21.
13. DAChO. – F. 2113. Raionna inspektura narodno-hospodarchoho obliku Monastyryshchenskoho raionu Uman'skoi okruhy, Kyivskoi oblasti. – Op. 1. – Spr. 239. Protokoly zasidan pravliachoi Rady Monastyryshchenskoho raiselbudu. Zvit pro robotu Monastyryshchenskoho raiklubu za zhovten 1925 roku ta raionnoho tovarystva “Selianskyi budynok” za 11.12.25 roku, 1.2.26 roku. Dopovidna zapyska ta statystychni vidomosti pro robotu politustanov raionu. – 1925–1926. – 86 ark.
14. Kokoshko F. Rozvytok kulturno-osvitnoi diialnosti v ukraïnskomu seli v 20-i rr. (na materialakh Pivdnia Ukrainy) / F. Kokoshko. – Mykolaiv : Pryvat-Polihrafiia, 1998. – 89 s.
15. Bahmut I. Svitlova hazeta / I. Bahmut // Selianskyi budynok. – 1924. – № 6. – S. 33–37.
16. Svitlova hazeta // Selianskyi budynok. – 1925. – № 1. – S. 22.

M. Zakharchenko, A. Morozov

LIFE AND LEISURE IN THE UKRAINIAN VILLAGES OF THE 20'S OF THE 20TH CENTURY

Based on comprehensive analysis of a wide range of archival materials, statistical sources and publications in the study was attempted a comprehensive study of socio-cultural situation of the Ukrainian village in 1920. The study built on the involvement of the published and unpublished materials. Documentary research base is sufficiently broad and representative.

The study analyzes the social infrastructure of the Ukrainian village, important changes have been in housing and living conditions, with the spread in the 1920s collective farms began setting up “collective life”: the construction of large shared houses, dining rooms, kitchens, bakeries, baths and more.

It was concluded intended wide cultural and educational work was done for social development of the Ukrainian village in the 20s of the twentieth century. It is mentioned that cultural enrichment of the peasants, their political education carried out by means of cultural and educational institutions, including: silbudy, home-reading, people's homes, libraries, clubs and more.

The support for cultural centers in rural areas had unusual significance for the development of intellectual potential of the village and the country as a whole.

Key words: Ukrainian peasantry, cultural and educational activities, selbud, house-reading, elimination of written language, living conditions, health care.

УДК 920.3:94(47+57)«192/193»(051)(045)

А. О. Каюк*аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького***КРИТИКА АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ
СТАЛІНСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА КІНЦЯ
1920-Х – ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ НА
СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ОГОНЕК»**

Наприкінці 1980-х рр. журнал «Огонек» був одним з тих періодичних видань, які найбільшою мірою відображали суспільні настрої і соціальні очікування. Пропагуючи ідеї перебудови, тижневик зіграв важливу роль у розвінчуванні міфів, які були створені радянською ідеологією. У статті проаналізовано публікації стосовно аграрної політики сталінського керівництва кінця 1920-х – початку 1930-х років у журналі «Огонек». З'ясовано, що в тижневику обговорювалися такі питання, як суть колективізації та жорсткі методи її впровадження, розкуркулювання, наслідки аграрних перетворень. Зазначається, що зі сторінок популярного журналу читачі дізнавалися про історичні факти та події, які замовчувалися десятиліттями.

Ключові слова: аграрна політика, колективізація, розкуркулювання, селянство, журнал «Огонек».

Постановка проблеми. Питання взаємовідносин влади і селянства є дуже актуальним. Безперечно, держава відіграє велику роль щодо розвитку сільського господарства, саме тому надзвичайно важливим є враховувати сумні уроки аграрних реформ першої половини ХХ століття і перестати розглядати селянство тільки як засіб для реалізації власних програм. Щоб не повторити помилки, які вже траплялися у взаєминах селянства і влади, необхідно досконало знати історію. В історичній же традиції ніяке серйозне дослідження неможливо без ґрунтовного і різнобічного вивчення історіографії заданої проблеми. Перебудова суспільно-політичного життя СРСР, що почалася з квітня 1985 р., призвела до помітних змін у характері історіографії аграрної політики. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. йшов пошук нових підходів до вивчення епохи 30-х рр., місця і ролі селянства в аграрних перетвореннях. Звернемо увагу на те, що багато робіт про колективізацію були написані в публіцистичному ключі, а це виводило зазначену проблематику на рівень політичної полеміки, але в той же час і свідчило про пошук нової концепції для вивчення аграрних проблем кінця 1920-х – початку 1930-х рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія порушеного питання не є широкою, хоча нині все частіше з'являються праці, присвячені цій темі. Серед закордонних дослідників виділяються перш за все сучасні російські вчені – К.Єсікова, яка здійснила комплексний аналіз публікацій «Огонька» через призму всієї історії існування журналу, включаючи і період гласності та перебудови [1]; О.Гордіна – досліджувала проблеми вітчизняної історії на сторінках тижневика «Огонек», зокрема, у своїй роботі вона зверталася до таких тем як адміністративна система, політичні репресії, деформація соціалізму [2]. Н.Єлісеєва – акцентує увагу на переоцінці радянського минулого в матеріалах популярного

тижневика [3]. Т.Мельникова торкається проблем діяльності журналу у контексті вивчення історіографії СРСР 30-х рр. [4]. Варто також відзначити дисертаційну роботу В.Тарасова, який на матеріалі української публіцистики 1989-1991 рр. досліджував основну проблематику «білих плям» в історичному процесі [5].

Мета. У статті маємо за мету проаналізувати висвітлення теми аграрної політики сталінського керівництва кінця 1920 – початку 1930 рр. на сторінках журналу «Огонек» у роки перебудови, прослідкувати нові погляди у викладенні аграрної проблематики, які були продиктовані політикою гласності та демократизації.

Виклад основного матеріалу. Одним з найпопулярніших суспільно-політичних видань часів перебудови без перебільшення можна назвати журнал «Огонек». Завдяки новій редакторській політиці В. Коротича тираж журналу зріс у три рази – з 1,5 до 4,5 мільйона примірників. Не останнє місце серед публікацій займала історична тематика. Журналісти зверталися до історії, здійснювали аналіз тих чи інших подій, намагалися об'єктивно оцінювати та переосмислювати їх. Вперше перед читачами обговорювалися раніше незнані та заборонені теми, друкувалися архівні матеріали. Саме зі сторінок популярного тижневика читачі дізнавалися про справжні жахи сталінської репресивної машини, які замовчувалися десятиліттями. Багато статей було присвячено політичним репресіям 1930-х рр., розкуркуленню, насильній колективізації, голоду. Наприклад, у № 17 за 1989 р. опублікована стаття В. Костикова «Не плакатний герой», присвячена робітничому класу, який Й. Сталін використовував для себе як п'єдестал. Значну увагу автор приділяє дослідженню НЕПу, відзначаючи досягнення даної політики. В.Костиков сміливо заявляє: «Сталінські фальсифікатори історії, шельмуючи ленінські ідеї, старанно впроваджували у свідомість мас, що НЕП завдав шкоди інтересам пролетаріату» [6, 26]. Саме цей міф і намагався розвінчати автор публікації. Водночас жорстко критикувалася політика пришеденної індустріалізації та насильної колективізації, яка насаджувалася сталінським керівництвом. В. Костиков використовує статистичні дані та цитує виступи на різноманітних засіданнях та з'їздах партії. Наприклад, читаємо критичний аналіз виступу Й. Сталіна на XVI з'їзді ВКП(б) в червні 1930 р.: «На з'їзді Сталін наводить цифри зростання зарплати, житлового будівництва «плюс наявність широкої мережі будинків відпочинку, санаторіїв та курортів для робітників». Він малює фантастичну картину всенародного щастя, яке «обрушилося на країну» в результаті першої п'ятирічки. Сталін настільки впевнений в собі, що не вважає за необхідне навіть очистити власну доповідь від кричущих протиріч. З одного боку, «систематичне зростання матеріального добробуту робітників і селян», а з іншого, кількома сторінками доповіді вище, товарний вихід м'яса і сала в порівнянні з 1916 роком склав в 1927 році 32,9 %, в 1928 році – 30,4 %, в 1929 році – 29,2%. Ситуація досить знайома: в доповіді густо, в шлунку пусто» [6, 27]. Відходячи від канонів радянської ідеології, В. Костиков зрозумілими для читачів словами руйнував стереотипи, які формувалися десятки років: «Зображений в середині тридцятих років «господар

землі» багато десятиліть дивився на нас з плакатів, намагаючись захопити нас своєю намальованою енергією, намальованим оптимізмом і намальованою вірою. Ми звикли до цих намальованих робітників, як звикли до намальованих вождів, до намальованого достатку, намальованого минулого і майбутнього. Але жити нам серед тих і з тими, кого в кривавих муках народила наша історія, сенс якої ми так запекло намагаємося розгадати. Осягнути істинний сенс історії – означає розшукати і зрозуміти людину, вкрадену у нас майстрами плакатних справ» [6, 27].

Варто відзначити публікацію Н. Бикова «Держагропром помер! Хай живе?...», в якій критикується державний агропромисловий комітет Радянського союзу, що функціонував з 1985 по 1989 р. Аналізуючи тодішній стан економіки, автор звертався до аграрної історії країни: «Ні, не герої, не «маяки» вирішать проблеми селян. Те, що зробили з селом шістдесят років тому – злочин тодішніх керівників держави і партії» [7, 4]. Таким чином, Н. Биков акцентує свою увагу на трагічні наслідки аграрної політики сталінського керівництва кінця 1920-х – початку 1930-х років: «Колгосп (і особливо радгосп) там, де півстоліття не «витанцьовується» економіка, – синонім безправ'я, зрівнялівки... І поденщини! Думаю, прийшов час – пора б покаятися перед народами СРСР за скоєне в селі. Треба б сказати: «вибачте за генеральну лінію!», за те, що трапилося шістдесят років тому, за нахабну неправду колективізації, «розкуркулення», ліквідацію селянства, віднесення тисячу селищ в графу «неперспективні», за символічні пенсії тим, хто віддав всі сили – і кров, і піт – на вівтар індустріалізації. Необхідно було комусь від партії на минулому З'їзді народних депутатів урочисто заявити, що ніколи більше не повториться антиселянська політика. ... Повернути б селянству відібране в роки примусової колективізації. Нікому не потрібна рівність в злиднях» [7, 4]. Вирішення аграрних проблем, автор вбачає у новій політиці щодо села, яка продиктована демократизацією та гласністю, де інтереси селянина-господарника займають найважливіше місце.

Особливої уваги заслуговує публікація М. Зараєва та С. Шведова «Важка ноша» (№ 26, 1989 р.), в якій здійснений аналіз документів Смоленського партійного архіву. Закон про доступність архівних джерел, звільнення їх з-під контролю відомств для огляду громадськістю тільки обговорювався, викликаючи бурхливі політичні пристрасті. Тому проникнення в партійний, радянський і інший архів будь-якої області вимагало спеціального допуску, не менш секретного, ніж для входу на оборонний об'єкт. У таких умовах робота з важливими архівними джерелами була просто неможлива. Однак, з'ясовується, що один відкритий архів все-таки є – це партійний архів Смоленської області, захоплений німецькими військами і вивезений до Німеччини під час Другої світової війни. Після закінчення війни документи були вивезені до США. Архів складає собою 541 справу загальним обсягом понад 200 тис. аркушів документів. У них представлені всі етапи існування більшовицької влади з 1917 р. і до початку Другої світової війни. Найбільш широко документи висвітлюють період від початку сталінської насильницької колективізації сільського господарства (1929 р.) до прийняття Конституції 1936 р. – йому

присвячені 278 справ. Матеріали даного архіву використовувалися багатьма зарубіжними фахівцями для вивчення соціальної структури радянського суспільства 30-х рр., системи управління державою, історії колективізації та індустріалізації і багатьох інших питань. У 1987 р. американське видавництво «Ардіс» випустило чергове зібрання документів Смоленського архіву під назвою «Неуслышанные голоса. Кулаки и партейцы». Цей збірник був складений та прокоментований істориком Сергієм Максудовим (справжнє ім'я О. Бабьонішев).

На сторінках тижневика журналу «Огонек» М. Зараєв та С. Шведов аналізували матеріали Смоленського архіву, в яких говорилося про події, що передували колективізації. Автори статті акцентували увагу читача на прийнятих каральних законах, які ще більше погіршили становище селян: «У незабутньому 30-му, коли поширилася ця наша класична колгоспна форма, насамперед вражає повсюдність і одномоментність її утвердження з допомогою насильства. Нам скажуть: чого ж тут дивуватися, хіба мало гвалтували село і раніше. ... Але в 19-му, 20-му забирали хліб, залишаючи недоторканим господарський механізм, і до речі, на це насильство село відповідало повстаннями, які врешті-решт і сприяли НЕПу. У 30-му – ламали все господарство, всю систему відносин. ... Весь 29-й рік «за наказом наказ» відбувається розселення величезної країни, руйнування сімейного господарського механізму, який утверджувався століттями» [8, 4]. Також у статті наводяться дані щодо осуджених селян за 1929 р.: «Найголовніше, що ж не на словах, не на папері діяли ці укази і постанови, як то часто буває в нашій країні. Уже в тому ж 1929 році, за неповними даними, засудили третину селян, що вважалися куркулями, – 182 тисячі. Штраф, конфіскація майна, позбавлення волі – такі були масові заходи тиску, а вірніше, знищення найбільш активного прошарку селянства» [8, 4].

Промовистою є вже сама назва публікації в № 33 за 1989 р. – «Онук куркуля». В цьому матеріалі містилася інформація про селянську родину Божко, а саме йшла мова про Олександра Божко та його діда Василя Семеновича Божко. Гортаючи сторінки прожитого життя головних героїв, не оминається увагою і аграрна політика кінця 20-х – початку 30-х рр., наприклад можемо читати: «Діда Олександра Божко, Василя Семеновича, розкуркулювали двічі. Перший раз через віялки. Кожного, хто мав у господарстві будь-який механізм, оголошували куркулем. Другий раз його будинок і подвір'я обібрали до нитки, до зернини, вже за те, що встояла сім'я, не розійшлася по світу, як і раніше з ранку до ночі працювала дружно на своїй землі, незважаючи на розорення. Дід ніколи не використовував найману працю. У його великій сім'ї працівників і так вистачало, а сам він був майстром на всі руки. Навіть одяг дітлахам Василь Семенович шив сам на «Зінгері». Крім віялки та «Зінгера», був у будинку діда ще один механізм – грамофон. Його теж забрали... Мати Саші, Катерина Василівна, тоді була зовсім маленькою, але вона добре запам'ятала, як після повторного розкуркулювання батько сказав: «Ну, все, тепер тільки в петлю...». Через кілька днів він вступив до колгоспу» [9, 1].

Жертви, які під страхом смерті були змушені довгі роки мовчати, починають писати листи в журнал, щоб на підставі власного досвіду свідчити про трагедію епохи: вони розповідають про те, як розкуркулювали їх сім'ї, як приходилося виживати в умовах бідності та голоду, як зникали їхні батьки в період репресій, про постійне відчуття страху на якому трималася Радянська влада. Наприклад, в № 8 за 1988 р. опублікований лист пенсіонерки Н. Мочалової. Ось як вона починає свої спогади: «Останнім часом «Огонек» друкує статті та листи на теми, які раніше не обговорювалися на сторінках преси. Я маю на увазі голод в Україні і так звані «перегини» у проведенні колективізації» [10, 4]. Н. Мочалова розповідає про жахливі наслідки політики колективізації, про розкуркулювання, голод, смерть рідних, жорстоке ставлення до людей з боку правлячих органів, про тотальну несправедливість та безнадію. Трагізмом пронизані спогади пенсіонерки: «У 1929 році взимку нас розкуркулили, хоча ніяких надлишків не було, ледве-ледве вистачало, щоб прогодувати нашу велику сім'ю. ... Все відібрали: посуд, меблі, пожитки, валянки зняли прямо з бабусі, навіть з колиски, де лежала маленька сестричка Фрося, витягли мамину шаль і ковдрочку. Короткий час ми жили на чужій кухні, а потім нас відправили. До сих пір бачу цей день: зима, мороз, мені сім років, братам-сестрам – кому більше, кому менше, нас шестеро дітей, ми йдемо 15 кілометрів на станцію Курган ... У Кургані кілька днів ми жили під відкритим небом, нас багато було на цій землі, розкуркулених, ні медиків, ні їдальні, ніякого благоустрою. Потім підійшов склад з «телячих» вагонів і нас повантажили. По дорозі люди вмирили. Конвоїри приходили на зупинках, перевіряли, чи не втік хто» [10, 4]. Авторка листа зізнається про власний страх повторення цієї жахливої політики, вважаючи, що майбутнє покоління гласності має зробити все, аби не дозволити появи нових жертв тоталітарного режиму. Не менш трагічними є спогади І. Хмільковського з міста Черкаси: «... через грубі порушення ленінських принципів колективізації і в силу інших причин селяни ухилялися від вступу до колгоспу. Та все ж, їхня земля була усупільнена і виявилася необробленою. Глибоко перекопаний, що Сталін кістлявою рукою голоду намагався змусити мужика йти в колгосп і працювати за майже неоплачувані трудовні. ... Мільйони знедолених і голодних мовчки вмирили. Якщо ж хтось висловлював обурення, на нього негайно сипалися репресії» [15, 3].

Також варто зазначити, про дискусії, які виникали між читачами з даної проблематики, адже далеко не всі підтримували демократичні процеси в країні. Так, в № 32 за 1987 р. публікується лист члена КПРС Я. Гамаюна, який обурювався статтею В. Полікарпова про Ф. Раскольника («Огонек» № 26, 1987 р.), адже в публікації розкривалися раніше замовчувані факти з життя Ф. Раскольника, а також були надані обґрунтовані звинувачення Й. Сталіну. В листі Я. Гамаюна стверджував: «... в період колективізації більшість селян постраждало від репресій. Але час усе стирає, і під час війни тільки окремі особистості показали себе скривдженими радянською владою, а інші йшли в бій за Батьківщину, за Сталіна. Та й коли помер Сталін, плакала вся країна. Так навіщо ж труїти серця – «про мертвих погано не говорять». Про

гласність є що писати – скільки хапуг, хабарників, підлабузників. Та гласність, про яку написано Полікарповим, дає поживу нашим ворогам за кордоном. У нашій перебудові і гласності повинна бути міра» [11, 27]. Відповідь на ці коментарі була опублікована вже в № 35 під назвою «Нічого не стирає час». «Ні, нічого не стирає час, – стверджує Н. Федченко. – ... і ніколи вже не відболить. А чому воно відболить, якщо в однієї моєї рідні стільки безвинно загублених життів... Так, шановний товариш Гамаюн, під час війни ми ні на кого не ображалися, а просто, не шкодуючи життя, захищали свою рідну землю, своїх дітей. Я свято зберігаю пам'ять про загиблого на фронті брата. Але я також завжди пам'ятаю і буду пам'ятати батька і рідних, які постраждали безвинно. Не треба кивати на ворогів за кордоном, у нашої гласності знаходяться вороги і вдома» [12, 6]. У листі до журналу читачка написала власні спогади про пережиті події, адже все її життя було зіпсоване карними органами тоталітарного режиму. Надія розповідала про розкуркулення, голодне дитинство, репресії щодо батька, смерть рідних сестер та братів: «Народилась я у великій родині, дев'ять дітей нас було. Споконвіку діди і прадіди наші були селянами, а ми селянські діти і внуки. Тримали корову і коня, працювали в поті чола. Стояв холодний лютий 1929-го, мені десять років. Батько поїхав в Тифліс (123 кілометри від нашого села) продати або проміняти картоплю на крупу. Вдома самі. Пам'ятаю, раптом крики: одягину мати просить залишити, хліба. Плаче, молодшу, Тетяну, їй ще й місяця не було, покляла на підлогу, сама намагається відібрати, що вдасться. Ось так нас о 24 годині розкуркулили» [12, 6].

Важливе значення мають матеріали книги «Таємна історія сталінських злочинів» О. Орлова – колишнього високопоставленого чиновника НКВД, одного з небагатьох кому вдалося врятуватися від репресій. У книзі йде мова про страшний сталінський репресивний механізм, про події, учасником та свідком яких був сам автор. Це дає змогу побачити зсередини жорстоку сталінську машину знищення людей. Книга була перекладена багатьма мовами, у тому числі російською (1983 р.). Матеріали видання широко використовувалися радянськими істориками та письменниками ще до виходу книги в СРСР, що відбулося у 1991 р. Розділи «Таємної історії сталінських злочинів» побачили світ і на сторінках журналу «Огонек» ще в 1989 р. О. Орлов засуджував економічну політику Сталіна та ті жорсткі методи, якими вона впроваджувалася в життя. В № 47 тижневика, читаємо про несприйняття селянами колективізації та про масові протести. Особливо, акцентується увага на повстаннях в Україні та Північному Кавказі: «Діючи звичними методами терору і примусу, Сталін відмовлявся визнати ту просту істину, що батіг не замінить тракторів і комбайнів. Опір селянства політиці колективізації призвів країну до межі економічної катастрофи; Сталін відповів масовими репресіями, які, в свою чергу, викликали в ряді областей справжні повстання сільського населення. На Північному Кавказі і в деяких областях України в їх придушенні брали участь збройні сили. ... Повстання були придушені з неймовірною жорстокістю. Десятки тисяч селян розстріляні без суду, сотні тисяч – відправлені на

заслання, в сибірські і казахстанські концтабори, де їх чекала повільна смерть [13, 18].

Звернемо нашу увагу на публікацію в № 25 за 1990 р. «Шолохов як дзеркало російської колективізації», автором якої є І. Коновалова. Десятиліттями «Піднята цілина» М. Шолохова прочитувалась за канонами соціалістичного реалізму, хоча, відповідно до сучасних поглядів на роман, треба визнати, що власне соціально-стверджуючих настанов у ньому набагато менше, ніж в інших книгах 30-х років. Щоб переконатися в цьому, досить звернутися до нотаток І. Коновалової, яка стверджувала, що твір М. Шолохова лише підганявся під вимоги єдиного методу радянської літератури: «Наскільки примітивна, настільки ж і потужна нова міфологія не тільки не дозволяла широкій аудиторії розрізняти відтінки різноманітної дійсності, а й змушувала легко і переконано сприймати чорне як біле і навпаки. Куркуль – шкідник, інтелігент – підозрілий тип, людина в крататці – міщанин... Подібні стереотипи різко змінювали ставлення до життя і до літератури. Пізніше роман став майже підручником історії, своєрідним першоджерелом, з якого дізнавалися про колективізацію та її колізії, ґрунтуючись, на жаль, на зазначених стереотипах» [14, 26]. Насправді ж, на думку авторки, суть книги зовсім в іншому, детально аналізуючи зміст твору вона робить висновок: «... з «Піднятої цілини» абсолютною очевидно, що невдоволення хліборобів не несло в собі ніякої самостійної політичної ідеї і виростало винятково з неприйняття варварської бездумної економічної політики» [14, 29].

Висновки. Отже, з огляду на вищезазначений матеріал, можна зробити висновок, що проблематика аграрної політики сталінського керівництва кінця 1920-х – початку 1930-х рр. зазнала розгляду на сторінках журналу «Огонек» в роки перебудови. Характерним стало розвінчування міфів про колективізацію та її наслідки. Перед читачами відкривалася жахлива правда про репресії, розкуркулювання, голод. Дана аграрна політика, окрім очевидних людських втрат та величезного морального удару, практично призвела до знищення «старого» села з його багатими народними традиціями. Замість нього з'явилося село колгоспне, яке вже не виступало проти радянської влади, бо колективізація придушила почуття індивідуалізму, яке було основним для українського селянина.

Список використаної літератури та джерел

1. Есикова Е. Журнал «Огонек» в контексте переходных эпох: Автореф. дис. ...канд. истор. наук / Е. Есикова. – М., 2011. – 21 с.
2. Гордина О. Проблемы отечественной истории на страницах массового журнала «Огонек» 1987–1991 гг. Тематический анализ: Автореф. дис. ...канд. истор. наук / О. Гордина. – Нижний Новгород, 2004. – 26 с.
3. Елисеева Н. Советское прошлое: начало переоценки / Н. Елисеева // Отечественная история. – 2001. – № 2. – С.93–105.
4. Мельникова Т. Историография аграрной политики СССР 30-х гг. / Т. Мельникова // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2009. – № 2. – С.61–72.
5. Тарасов В. Роль публицистики у вивченні «білих плям» української історії. 1989 – 1991 рр.: Автореф. дис. ...канд. истор. наук. – Дніпропетровськ, 2008. – 15 с.
6. Костиков В. Не плакатный герой / В. Костиков // Огонек. – 1989. – № 17. – С.26–30.

7. Быков Н. Госагропром умер! Да здравствует?... / Н.Быков // Огонек. – 1989. – № 25. – С. 1, 4.
8. Зараев М. Тяжелая ноша / М. Зараев, С. Шведов // Огонек. – 1989. – № 26. – С. 4–7.
9. Никитина Я. Внук кулака / Я. Никитина // Огонек. – 1989. – № 33. – С. 1–3.
10. Мочалова Н. Слово читателя / Н. Мочалова // Огонек. – 1988. – № 8. – С.4.
11. Гамаюн Я. Слово читателя / Я. Гамаюн // Огонек. – 1987. – № 32. – С. 27.
12. Федченко Н. Ничего не стирает время / Н. Федченко // Огонек. – 1987. – № 35. – С.6.
13. Орлов А. Тайная история сталинских преступлений / А. Орлов // Огонек. – 1989. – №. 47. – С. 18–22.
14. Коновалова И. Шолохов как зеркало русской коллективизации / И. Коновалова // Огонек. – 1990. – №25. – С.26–29.
15. И. Хмилевский. Слово читателя / И. Хмилевский // Огонек. – 1988. – № 12. – С.3.

References

1. Esikova, E. (2011). Magazine «Ogonek» in the context of transitional periods: the author's abstract of the thesis ... the candidate of historical sciences. Moscow (in Russ.)
2. Gordina, O. (2004). Problems of Russian history on the pages of mass magazine «Ogonek» 1987-1991. Thematic analysis: the author's abstract of the thesis ... the candidate of historical sciences. Nizhny Novgorod (in Russ.)
3. Yeliseeva, N. (2001). Soviet past: the beginning of the reassessment. Otechestvennaya istoriya (National History), 2, 93–105 (in Russ.).
4. Melnikova, T. (2009). Historiography of the agrarian policy in USSR in 1930's. Istoricheskaya i sotsialno-obrazovatel'naya mysl' (Historical and social-educational thought), 2, 61–72 (in Russ.)
5. Tarasov, V. (2008). The role of journalism in the study of "white spots" of the Ukrainian history. 1989 – 1991: the author's abstract of the thesis ... the candidate of historical sciences. Dnipropetrovsk (in Ukr.)
6. Kostikov, V. (1989). Not a poster hero. Ogonек (The flame), 17, 26–30 (in Rus.).
7. Byikov, N. (1989). Gosagroprom died! Long live?... Ogonек (The flame), 25, 1, 4 (in Rus.)
8. Zaraev, M., Shvedov, S. (1989). The Heavy burden. Ogonек (The flame), 26, 4–7 (in Rus.)
9. Nikitina, Ya. (1989). The kulak's grandson. Ogonек (The flame), 33, 1–3 (in Rus.)
10. Mochalova, N. (1988). The reader's word. Ogonек (The flame), 8, 4 (in Rus.)
11. Gamayun, Ya. (1987). The reader's word. Ogonек (The flame), 32, 27 (in Rus.)
12. Fedchenko, N. (1987). Nothing erases time. Ogonек (The flame), 35, 6 (in Rus.)
13. Orlov, A. (1989). A secret history of the Stalin's crimes. Ogonек (The flame), 47, 18–22 (in Rus.)
14. Konovalova, I. (1990). Sholokhov as a mirror of Russian collectivization. Ogonек (The flame), 25, 26–29 (in Rus.)
15. Khmil'kovskii, I. (1988). The reader's word. Ogonек (The flame), 12, 3 (in Rus.)

A. Kayuk

CRITICISM OF THE AGRARIAN POLICY OF THE STALINIST LEADERSHIP IN LATE 1920S AND EARLY 1930S ON THE PAGES OF THE «OGONEK» MAGAZINE

Sharp changes which occurred in Soviet Union in 1985 covered all the aspects of life, namely, economics, policy, culture and social consciousness. These changes brought the long-awaited freedom of speech. In the "perestroika" period, the transfer from a closed totalitarian regime to the "glasnost" was started. The media encounter new challenges: (a) true

coverage of current realities, (b) carrying out a comprehensive and objective analysis of events, (c) to be a bearer of new values. Publicistic articles of «Ogonek» magazine became an example of democratic thought.

The purpose of the article is to analyze coverage of the Stalinist leadership agrarian policy in late 1920 and early 1930s on the pages of the «Ogonek» magazine during the perestroika period. Another aim is to explore new perspectives on agrarian issues, which were dictated by the new policy of glasnost' and democratization.

Research methods are the following: descriptive method, the comparative historical method; particularly valuable results during the study of the magazine publications provides the method of content analysis.

The obtained results reflect comprehensive analysis of the publications of the Ogonek magazine concerning the agrarian policy of the Stalinist leadership in late 1920s and early 1930s. Some aspects of this topic in the memoirs of the victims of terrible Stalinist policies were also explored. The important issues on the «Ogonek» pages, namely, the preconditions for collectivization, the methods for implementing collectivization, dekulakization, and the consequences of such an agrarian policy were pointed out by the author. The problem-thematic analysis of the publications of the «Ogonek» magazine does provide a valuable material for understanding the interaction of political life and the media. This also contributes to study the impact of mass publications on citizens' public consciousness.

Key words: agrarian policy, collectivization, dekulakization, peasantry, «Ogonek» magazine.

УДК 94(477)«1921–1929»:631

В. М. Лазуренко

доктор історичних наук, професор, проректор з гуманітарно-виховних питань, професор кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету

ЗРОСТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ АКТИВНОСТІ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ФЕРМЕРСЬКОГО ТИПУ ДОБИ НЕПУ – РЕАЛЬНИЙ ВИКЛИК ТОТАЛІТАРИЗМУ

У статті розкрито склад та питому вагу селянських господарств фермерського типу України в період нової економічної політики (1921–1929 рр.). Зосереджено увагу на кількісному та якісному аналізі селянських фермерських господарств, їх питомої ваги у виробництві сільськогосподарської продукції, насамперед, товарного спрямування. Враховані домінуючі в добу непу критерії віднесення селянських господарств до фермерської групи: характер землекористування, рівень механізації і товарності господарств, ступінь розвиненості ринкових зв'язків та вартість засобів виробництва.

Ключові слова: влада, заможні селяни, селянство, селянські господарства, сільське господарство, фермерські господарства.

Постановка проблеми. Актуальність всебічного дослідження всіх аспектів, пов'язаних із реалізацією засад нової економічної політики в аграрному секторі, на нашу думку, визначається, насамперед, тим, що в 1920-ті рр. в українському селі розгорталися масштабні динамічні процеси, які не лише лягли в основу багатьох наступних історичних подій, але й потенційно могли дати їм зовсім інший напрямок розвитку. Це був період, коли відбувався пошук і вибір шляхів подальшого поступу не лише сільського господарства,

не лише способу життя селянства, але економіки і суспільства в цілому.

Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники цілком правомірно оцінюють неп, як один із найбільш знакових періодів нашої новітньої історії з точки зору закладених в ньому величезних потенційних можливостей, які не змогли або не встигли, а точніше, яким зміцніла тоталітарна система брутально не дала проявити себе. Виходячи з цього, вкрай важливе значення набуло сьогодні їх поглиблене, із залученням раніше невідомих фактів та явищ, об'єктивне вивчення, яке має включати в себе як більш повне прочитання минулих подій, так, і, що на нашу думку особливо важливо, зважений аналіз тих явищ і процесів в житті українського села, які яскраво заявивши про себе, залишилися, однак, нереалізованими, хоч мали для цього цілком виразні передумови.

Всебічне, суто наукове, тобто вільне від будь-яких політичних чи ідеологічних нашарувань вивчення вітчизняного історичного досвіду функціонування в аграрному секторі національної економіки складного комплексу соціально-економічних відносин, особливостей його державного регулювання може мати суттєве значення і для вирішення цілого ряду доволі гострих проблем сучасного українського села.

Звичайно, було б неправомірно ставити знак рівності між способами вирішення проблем належних до різних історичних періодів. Наш науковий інтерес пояснюється не стільки самою схожістю проблем сучасності і проблем 1920-х рр., скільки співставністю цих періодів за їх соціально-економічною і суспільно-політичною значимістю в житті українського народу. Вкрай важливим вбачається також з'ясування того, що в подальшому несла для українського селянина ця політика; що було реалізовано, а що брутально перервано на злеті, що є правдою, а що було міфологізовано, як в радянській, так і вже в сучасній історіографії.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує комплекс питань пов'язаних із життєдіяльністю українського фермерства радянської доби доколгоспного періоду. Тривалий час ця суспільно важлива проблема, в силу суто політичних причин, навіть термінологічно залишається поза увагою як дослідників, так і широких верств громадськості. Як не дивно, але і на сьогодні, в умовах цілком сприятливих для справді вільного, ніяк і ніким не заангажованого наукового пошуку, в час коли вже переглянуто віками усталені історичні догми, яскраві, інколи просто вражаючі економічні звершення молодого українського фермерства в добу непу все ще оповиті лиховісною машкарою «куркульства». Успішний у господарстві, тобто у виробництві, і, що особливо слід підкреслити, успішний у створенні справді нового, примноженні національного багатства, а звідси відповідно і сам заможний – значить «куркуль». Це, суто штучне, зловісне політичне термінологічне новоутворення, що вийшло із надр сталінського агітпропу, ще і сьогодні заступає собою реальну постать успішного, підприємливого українського селянина-фермера 20-х рр. ХХ ст.

Слід при цьому спеціально зазначити, що термінологічно-змістовне визначення швидко прогресуючих господарств українського селянства як саме фермерських, в 20-ті рр. було цілком усталене і мало, так би мовити, всі права «громадянства». Його

широко вживали як політики, так і дослідники, економісти, аграрники, – всі, чия діяльність, так чи інакше, торкалася сільського господарства. Що при цьому ще важливо, правомірність використання терміну «фермер» не викликало ніякого сумніву в політиків, управлінців, громадських діячів, які дотримувалися різних політичних поглядів, як лівого, так і правого спрямування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До розкриття порушеної нами теми побіжно звертались В. Качинський, М. Гуревич, А. Альтерман, С. Кульчицький, В. Марочко, А. Морозов, В. Калініченко, О. Ганжа [1].

Мета: розкрити склад та питому вагу селянських господарств фермерського типу України в період непу (1921 – 1929 рр.).

Виклад основного матеріалу. Виходячи з того, що до господарств фермерського типу доби непу ми відносимо селянські господарства виразно товарного спрямування, які використовували власну, а, у певній мірі, і найману працю на власній чи орендованій землі [2, 199], важливим вбачається їх кількісний та якісний аналіз. При цьому слід взяти до уваги те, що їх функціонування зумовлювалося цілим рядом чинників: характером землекористування, рівнем механізації і товарності господарств та ступенем розвиненості ринкових зв'язків.

В даному контексті важливе значення мають, на нашу думку, висновки, зроблені відомим дослідником в галузі аграрної історії В. Даніловим. Так, характеризуючи різні соціальні групи селянства 1920-х рр., він виділяє в тогочасному селі групу заможних господарств, яка концентрувала у своїх руках засоби виробництва у «кількості, яка перевищувала можливості їх власних трудових ресурсів» [3, 19]. До цієї групи дослідник відносив за тогочасною радянською термінологією (інакше із цензурних міркувань було неможливо) так зване «куркульство», а також значну частину середняків, господарства яких за економічними показниками наближалися до «куркульських».

Аналізуючи дані взяті з усієї території СРСР (включаючи й Україну), він дійшов висновку, що «Якщо взяти заможну групу селянства в цілому, тобто включаючи і тих середняків, котрі були економічно максимально близькими до куркулів, то виявиться, що у 15,5% господарств було сконцентровано 39,3% землеробських знарядь і 73,3% складних машин. Саме ж «куркульство» концентрувало 11,7% знарядь праці і 30,8% машин. При цьому питома вага таких господарств складала лише 3,2% [3, 21].

За вартістю засобів виробництва, якими володіли селянські господарства України доби непу, сучасний дослідник історії українського села В. Калініченко критерієм віднесення до найзаможнішої (дрібнокапіталістичної, «куркульської») групи селянства називає вартість засобів виробництва понад 1600 крб., середняцької – від 200 до 1600 крб., бідняцької – до 200 крб. [4, 27]. З його міркуваннями можна погодитися. Адже в умовах фактично перманентної нестабільності грошової системи, свідком чого селянство було починаючи з 1914 р., саме постійно потрібні в сільському господарстві сільгоспмашини були тією «легколіквідністю», в якій було найбільш доцільно акумулювати господарські накопичення. У цьому селянство ще раз ствердила

практика 1917–1920 рр., коли ворогуючі в громадянському протистоянні часто вдавалися до реквізицій коней, зерна, худоби, обминаючи, із зрозумілих причин, непотрібні у військовій справі плуг, косарку чи трієр.

У цьому контексті заслуговує на увагу вміщений в 1928 р. на сторінках журналу «Український агроном» аналіз поділу селянських господарств, зроблений на основі динамічних обстежень господарств сіл Миколаївка і Селище Стеблівського району Черкаської округи протягом 1925/26 господарського року. Сутність підходу до поділу господарств на три групи обумовлена наступним.

Перша група – пролетаризовані селянські господарства, що не можуть прохарчуватися на доходах із власного господарства і шукають сторонніх заробітків, наймаючись по чужих господарствах і цукроварнях. Ця група господарств визначена як збиткова, і така, що потроху проїдає свій бюджет, йдучи, таким чином, по шляху дальшої пролетаризації.

Друга група господарств – суто хліборобська. Високопродуктивне бурякосіяння починає входити в склад сівозміни, але ще не відіграє вирішальної ролі. З суто економічного боку ця група, переважною мірою, зводить бездефіцитний бюджет, але і тільки.

Третя – це найбільш забезпечена капіталами група господарств. Вона суттєво відрізняється від двох попередніх груп і характеризується з виробничого боку як багатопрофільна, землеробсько-скотарська. Землеробство, окрім вирощування традиційних зернових культур, набрало значний ухил до інтенсифікації. Прискореного розвитку набуло розширення засіву цукрового буряку, озимої пшениці, соняшнику, сочевиці. Скотарство все частіше ґрунтується на купівлі-продажу худоби, яку господарства почасти вирощують самі, а почасти дорощують до набуття нею кращих товарних якостей. Саме такі господарства ставали доволі прибутковими і забезпечували помітний приріст капіталів [5, 34].

Необхідно спеціально взяти до уваги, що після ліквідації поміщицьких економій, які в дореволюційні часи були основними продуцентами цукросировини, в 1920-х рр. в селянських господарствах України значно зросли площі засіву цукровими буряками, які в цій справі заступили економію. Це повсюдно мало помітний вплив на доходи селянських господарств.

Певну уяву щодо ролі в цій справі господарств фермерського типу дає аналіз матеріалів анкетування літа 1924 р. селянських господарств прилеглих до цукроварень кількох місцевостей Волинської губернії на предмет укладання з ними угод на постачання цукрових буряків на цукроварні. Так, у селі Швайківка Троянівського району Житомирської округи з цією метою було виділено 100 бідняцьких (незаможних), 289 середняцьких і 30 міцних (заможних) господарств [6, 2].

Виходячи з тієї ж мети – встановити кількість потенційних постачальників цукрових буряків, було проведено і обстеження, для виявлення потенційних продуцентів цукрової сировини, селянських господарств Волинської губернії. На основі аналізу анкет-характеристик господарів села Озадівка Янушівського району Житомирської округи такими було визнано 91 бідняцьке, 246 середняцьких і 29 міцних (заможних) господарств, а в селі Червоноармійське – відповідно 180, 89 і 27 [6, 4–8].

Тобто, економічно міцні господарства фермерського типу склали близько 8% селянських господарств.

Посівні площі під цукрові буряки зростали. І в 1927 р. площі посіву цукрових буряків в Україні становили 384 тис. десятин [7, 35]. Це дає добру можливість для з'ясування соціально-економічних характеристик селянських господарств, залучених до буряківництва. Матеріали для цього дає статистичне обстеження, яким в 1926 р. було охоплено території районів, прилеглих до 15 цукрових заводів Харківщини, Сумщини, Полтавщини та Чернігівщини. На охопленій обстеженнями території налічувалося 240 тис. селянських господарств, з яких 79,7 тис. господарств (33,2%) сіяли цукрові буряки.

Проаналізуємо їх економічний стан за загальною посівною площею. З усіх бурякосіючих господарств посів до 1 десятин мали 6,6% господарств, до 3 десятин – 27,1%, до 6 десятин – 41,3% і понад 6 десятин – 25,0%. Тобто, господарства з засівною площею до 3 десятин, склали найслабкішу групу, що становила 33,7% від загальної кількості. Господарства середняцького типу із засівною площею до 6 десятин становили 41,3%. Решту господарств – 25%, можна з впевненістю віднести до господарств фермерського типу. Що, до речі, не виключає й того, що до фермерських господарств можна віднести й частину господарств формально належних до середняцьких, оскільки земельне забезпечення в 5 дес. при сприятливому співвідношенні інших чинників – належна кількість тяглової сили, наявність складних високопродуктивних сільгоспмашин, запасів власної робочої сили – забезпечувала цілком реальні можливості розвитку по фермерському шляху.

Опираючись на дані цього обстеження, можна провести диференціацію бурякосіючих господарств і за наявністю робочої худоби (в переводі на коней). Серед них 30% взагалі не мали робочої худоби, 50,7% мали 1 голову, 15% – 2 голови і 4,3% – 3 голови робочої худоби [7, 35–36].

Відмінності діяльності фермерських господарств вищезгаданої місцевості на тлі всього селянського загалу можна простежити на добре означених показниках їх прибутковості. Так, у 1925/26 господарському році у фермерських господарствах цих сіл (з капіталом понад 1300 крб.) гуртовий прибуток склав 1017,51 крб., натомість, в традиційно середняцьких (тобто таких, які ще не стали на шлях інтенсивної товаризації, навіть з достатньо значним виробничим капіталом 800–1300 крб.) – лише 658,29 крб., і в дрібних (з капіталом до 800 крб.) – 386,57 крб. [7, 36].

Відповідно до значно більших гуртових прибутків фермерські господарства у вказаних селах мали значно вищі показники товарності. Точніше, саме завдяки останнім товарна маса в них складала пересічно 59,1% вартості усієї виробленої продукції. Натомість, у найменш забезпечених капіталом дрібних господарствах вартість товарної частини продукції в 1925/26 господарському році склала 46,2%. Більш того, у фермерських господарствах вона нерідко піднімалася навіть до 80 і більше відсотків вартості всієї гуртової продукції [7, 36].

Фермерські господарства мали значно вищі показники і за продуктивністю праці вироблюваної продукції, передусім, зернової. Причому ця тенденція мала місце в усіх регіонах України.

Аналіз статистичних даних по Лівобережжі засвідчує, що у вказаному регіоні прослідковувалася доволі очевидна тенденція. Якщо у незможних господарствах збір зернових культур в розрахунку на одного члена селянської родини (їдця) знизився (у 1925 р. – 13%, у 1916 р. – 6,7%, у 1927 р. – 6,5%), то в групі міцних фермерських господарств (6,1–9,0 дес.) навпаки – зріс (у 1925 р. – 57%, у 1926 р. – 59,1%, у 1927 р. – 64,4%). І це за однакових кліматичних, економічних умов [8, 65–67]. Практично аналогічні дані маємо і для Правобережжя [8, 65–67].

Дещо інший характер мали подібні процеси на Поліссі. В цьому регіоні, констатуємо повсюдне зменшення показника зібраних зернових на одного члена родини. У незможних господарствах збір зернових культур у розрахунку на одного члена селянської родини (їдця) знижувався (у 1925 р. – 8,8%, у 1926 р. – 4,8%, у 1927 р. – 5,5%), і в групі міцних фермерських господарств (4,1–9,0 дес.) також – дещо скорочувався (у 1925 р. – 40,1%, у 1926 р. – 32,1%, у 1927 р. – 38,24%) [8, 65–67]. Однак, в даному випадку, це пояснюється не зменшенням валового обсягу зібраного зерна, а швидшим ніж в інших регіонах України приростом кількості сільського населення. Тобто тут у господарствах всіх типів зросло значення демографічного чинника. Зауважимо, до речі, що саме на Поліссі відсоток господарств фермерського типу був найнижчим на Україні.

Подібні тенденції, коли при позитивній динаміці збільшення валового збору зернових відбувалося зменшення кількості зерна в розрахунку на одного члена родини, були характерні в силу того ж демографічного чинника і для зони Степу [8, 65–67]. Дані по Степу також показують зниження показників виробництва зернових на одного члена селянської родини по усіх групах, що, однак, знову ж таки, пояснюється тим, що згідно демографічної статистики сільське населення в степовій зоні в цей період також неухильно зростало. Однак, при цьому необхідно зазначити, що виробництво пшениці – головної ринкової культури, навпаки, у господарствах Степу зростало і, що показово, за рахунок саме фермерських господарств [8, 65–67].

Слід також додати, що для господарств різних категорій були характерні суттєві відмінності у питомій вазі різних видів реалізованої продукції. Так, якщо в незможницьких господарствах на продукцію рільництва припадало 44,9%, то у фермерських лише 22,5%. Натомість господарства фермерського типу продавали більше худоби – 68,9%, а в той час як незможницькі – лише 48,1%. Показово, що значну, згідно даних бюджетних опитувань, частину прибутків від реалізації худоби господарства витрачали на подальше устаткування своїх господарств – придбання різного поліпшеного реманенту та складних сільськогосподарських машин і обладнання, а також на оплату найманої робочої сили і на виплату податків [5, 31–33].

Аналізуючи чинники товаризації (фермеризації) селянських господарств доби непу ніяк не можна обійти увагою такий важливий чинник господарювання як стан забезпечення тягловою силою – кіньми і волами.

Щодо ресурсів тяглової сили, то пересічно по Україні динаміка забезпеченості 100 господарств робочими кіньми і волами характеризувалася такими показниками: 1925 р. – 79, 1926 р. – 86, 1927 р. –

91 голів. При цьому, однак, питома вага безтяглових господарств зменшувалася повільно. Цей показник виглядав наступним чином: 1925 р. – 46,3%, 1926 р. – 44,7%, 1927 р. – 41,7%. Основною причиною цього було згадуване вже загальне збільшення кількості селянських господарств в Україні [9, 65].

Зрозуміло, що фермерські господарства мали краще забезпечення тягловою силою. Якщо 71,1% селянських господарств із площею засіву до 0,1 га і 44,5% із площею засіву до 1,1 га не мали ніякої тяглової сили, то серед фермерських господарств (статистика ЦСУ їх кваліфікувала як «заможницькі і середняцькі») з площею засіву понад 2,1 га тягла не мали лише 23,0% [9, 65]. Необхідно також додати, що лєвова частка безтяглових господарств цієї групи припадала на ті, що мали засів до 3,1 десятин.

Слід мати на увазі, що злет в становленні фермерських селянських господарств відбувався в період, коли радянське керівництво фактично вже взяло курс на форсований розвиток промисловості, кошти для якого можна було взяти лише з селянства. Однак, на перешкоді цьому стояв відносно незалежний статус селянина, передусім, заможного, який самостійно виробляв і реалізовував власну продукцію. Розпочинаючи індустріалізацію на основі використання внутрішніх ресурсів, більшість радянського керівництва вважала за необхідне в той чи інший спосіб покінути з економічно незалежною соціальною верствою селян-власників.

Цьому сприяло те, що вже на початку непу в країні склалася ситуація, що держава, будучи монополістом з виробництва промислових товарів для села, мала можливість встановлювати на них значно вищі ціни у порівнянні з тими, які б формувалися на засадах вільного ринку. З одного боку, ціни на промислові вироби, в тому числі виробничого призначення, визначалися відповідно до верхньої, а інколи і просто крайньої межі спроможності селянина купувати їх. З іншого боку, держава була якщо і не монополієм, то відчутно домінуючим покупцем сільськогосподарської продукції. Користуючись цим вона систематично понижувала ринкові ціни, насамперед, на зернові, що були більш вигідно їй, ніж селянинові. Фактично державні ціни на хліб формувалися в такий спосіб, щоб задовольнити лише мінімальну зацікавленість селянських господарств збувати вироблену ними продукцію.

Перевищення критичного рівня у співвідношенні цін вело до того, що селянин або відмовлявся продавати хліб та іншу вироблену продукцію, або не мав змоги купувати промислові товари. Однак, держава в різний спосіб прагнула примусити селян купувати промтовари за вищими цінами, а свою продукцію, передусім, хліб, продавати за нижчими цінами [10, 495–496]. Саме звідси виток першої кризи збуту промислових товарів (сумнозвісні «ножиці цін»), яка виникла вже восени 1923 р. Село гостро потребувало сільськогосподарських знарядь промислового виробництва, але селяни просто не мали змоги купувати їх за гострої невідповідності цін: свідомо заниженими державними оптовими заготівельниками цінами на сільськогосподарську продукцію та надмірно завищеними знову ж таки державою цінами на промислові вироби. Наступна криза виникла в 1924/25 господарському році (тобто восени 1924 – навесні 1925 рр.). Тепер вона отримала

назву «заготівельної», оскільки заготівлі, знову ж таки внаслідок надмірно занижених директивними органами оптових закупівельних цін, за якими працювали з ризиком державні хлібозаготівельні організації, склали лише дві третини очікуваного обсягу зерна.

В 1927/28 господарському році виникла чергова криза. На цей раз не вдалося заготовити навіть найнеобхіднішого мінімуму. І знову ж таки, і ця криза, як і попередні, була спричинена штучним заниженням цін на зерно, тобто фактично спровокована владою. А вже сумний досвід двох попередніх криз. В той же час промислові товари виробничого призначення, якщо розрахувати їх вартість в пудах пшениці, залишалися суттєво дорожчі, ніж до війни, і це не зважаючи на нижчу якість. Селяни відреагували єдиною можливим способом – перестали продавати зерно зверху того мінімуму, який їм був потрібний для сплати податків. В умовах ринку вони просто не могли діяти інакше.

Слід також мати на увазі, що в умовах вже фактично започаткованого курсу на індустріалізацію, почала набирати темпи інфляція. Ще донедавна міцний і привабливий для селянина червоний карбованець (червінець) почав швидко знецінюватися. За умов, коли державні податкові органи (незважаючи на будь-які обставини – посуха, град, недорід), неухильно проводили вкрай жорстку політику щодо стягнення з селянських господарств усіх податкових зобов'язань, аж до опису майна і продажу його з торгів, легкоквідне зерно, нехай і по заниженій ціні, було самим надійним засобом позбутися фінансового терору і зберегти господарство від розорення.

За цих обставин заможні фермерські господарства були свідомо оголошені владою як класова ворожа верства населення. Буцім-то вона, а не сама влада з її по суті відверто антиселянською політикою, і повинна в усіх труднощах. У січні 1928 р. Й. Сталін, перебуваючи в Сибіру, у виступах перед партійно-радянським активом прямо звинуватив саме заможне селянство не більш і не менш як в «саботажі індустріалізації» та закликів працівників судів та прокуратури застосовувати до них статтю 107 Кримінального кодексу РСФРР про спекуляцію [4, 97]. За цією статтею передбачалося позбавлення волі, через суд, на строк до трьох років з повною або частковою конфіскацією майна осіб, винних «у злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або не випуску таких на ринок».

В Україні ВУЦВК також прийняв аналогічну за змістом статтю 127-му Кримінального кодексу УСРР. По суті, цими актами товаровиробник позбавлявся права власності на вироблену ним продукцію. Використовуючи можливості нового законодавства, хлібозаготівельні органи за січень-лютий 1928 р. вилучили з українського села 70 млн. пудів хліба [10, 497].

На місцях, виконуючи кремлівські директиви, до селян-фермерів почали масово застосовуватися насильницькі методи з метою «викачування» сільськогосподарської продукції. Так, голова Козлянського райвиконкому на Чернігівщині Нечай у листі під грифом «Таємно. Особисто» у лютому 1930 р. наказував усім головам сільських рад: «1) протягом 2-х днів переглянути списки заможних та

куркулів і виявити, хто з них не дообкладався, запропонувати їм негайно нести хліб до кооперації; 2) протягом 3-х днів стягнути невнесений (40 %) куркулями і заможними і несплаченими на них хліб; 3) протягом 3-х днів з одержанням цього [листа] стягнути з куркулів та заможних страхзбори, мірчук, несплату по с.г. податку, самооподаткування, гамазей та інші недоплати та внески. На впертих неплатників куркулів скласти акти для притягнення їх до відповідальності; 4) суворо стежити за куркульськими та заможними господарствами, щоб такі не продавали худобу, майна та іншого с.г. реманенту» [12, 3].

За невиконання твердого завдання з хлібозаготівлі селяни, як відомо, зазнавали всіляких переслідувань. Тільки навесні 1929 р. в Україні було описане майно 18 тис. 264 селянських господарств. З них 8012 було продано на торгах, а 1150 селян було притягнуто до кримінальної відповідальності [13, 89–90].

Різе посилення адміністративних та економічних репресій цілком логічно скоротило фермерську активність господарської активності фермерських господарств. Заможні селяни, щоб позбавитися лиховісного тавра «куркуль», змушені були вдаватися до «саморозкуркулення» своїх господарств. Змушені за безцінь віддавати державі вирощене важкою працею зерно, фермери почали різко скорочувати посівні площі. Тільки в 1927–1929 рр. площі посівів у найбільш продуктивних селянських господарствах скоротилися майже вдвічі. При цьому питома вага товарної частини зібраного врожаю знизилася з 25,1% до 14% [14, 13–14]. Зрозуміло, що це ще більше посилює напругу на зерновому ринку.

Невдоволення селян знайшло вияв і в масовому забої худоби, який розпочався влітку 1929 р. За лічені тижні це нечуване для селянства явище (власними руками нищити свою худобу!) набуло небаченого розмаху. Зіткнувшись з практикою насильницького, безоплатного вилучення виробленої ними продукції, селяни в розпачі різали все – корів, телят, свиней, коней. Незважаючи на те, що за січневою постановою ВЦВК та РНК СРСР 1930 р., «хижацький забій худоби» карався висилкою та конфіскацією майна, в окремих місцевостях України він досяг майже 75% загальної кількості поголів'я [15, 33].

Висновки. Відверто репресивна політика держави щодо селян-фермерів в кінці 1920-х рр. логічним наслідком мала швидкі кількісні та якісні зміни у бік зменшення цієї категорії найбільш активної в економічному відношенні селянства. Чисельність господарств фермерського типу в Україні вже у 1928 р. порівняно з 1927 р. зменшилася на 27,5% [16, 132].

Ставши заручником набравшої сили тоталітарної системи, головним об'єктом знавсілого політичного цькування, молоде українське фермерство на зламі 20-х – 30-х рр. ХХ ст. зійшло з історичної арени. Це мало сумні наслідки для аграрного сектора економіки України. Адже сільське господарство в неприродній спосіб було позбавлено своєї найбільш енергійної, підприємливої верстви, яка любила, і чи не найголовніше, вміла працювати на землі.

Список використаної літератури та джерел

1. Качинский В. Молодая порось фермерства в украинской степи / В. Качинский // *Хозяйство Украины*. – 1925. – № 6. – С. 98 – 106; Гуревич М. Б. *Вопросы современно крестьянского хозяйства Украины /*

М.Б.Гуревич. – Х.: ЦСУ, 1927. – 191 с.; Альтерман А. *Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності / А. Альтерман*. – Х.: Радянський селянин, 1929. – 110 с.; Кульчицький С. *Соціально-економічний розвиток селянських господарств УРСР напередодні масової колективізації / С. Кульчицький // Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. – 1982. – Вип.8. – С. 43 – 55; Марочко В. І. *Українська селянська кооперація : історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.) / В. І. Марочко*. – К. : М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.; Морозов А. Г. *Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов*. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.; Калініченко В. В. *Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко*. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.; Ганжа О. *Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) / О. Ганжа*. – К.: Ін-т історії НАНУ, 2000. – 208 с.

2. Райзберг Б. А. *Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева*. – М.: ИНФРА, 2006. – 495 с.

3. Данилов В. П. *О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства / Данилов В. П.* – М.: Институт истории АН СССР, 1961. – 60 с.

4. Калініченко В. В. *Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.) / Калініченко В. В.* – Х.: Основа, 1991. – 129 с.

5. *Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини // Український агроном. Журнал агрономічної секції ВУК профспілки с.-г. та лісових робітників СРСР*. – № 2–3. – 1928. – С.24–34.

6. *Державний архів Вінницької області*. – Ф. Р – 568. *Бюро селянського буряківництва*. – Оп. 73. – Спр. 142. *Анкети-характеристики селянських господарств призаводських районів*. 6 квітня – 15 червня 1925 року. – 342 арк.

7. *Диференціація селянських господарств у районі Харківської філії Цукротресту (за матеріалами дослідження 1926 року) // Український агроном. Журнал агрономічної секції ВУК профспілки с.-г. та лісових робітників СРСР*. – №2–3. – 1928. – С. 34–37.

8. Альтерман А. *Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності / А. Альтерман*. – Х.: Радянський селянин, 1929. – 110 с.

9. *Два роки роботи Уряду УСРР (1926/1927 – 1927/1928). Матеріали до звіту Уряду Одинадцятому з'їздові Рад*. – Х.: Видання Секретаріату ВУЦВК та Управління справами РНК УСРР, 1929. – 228 с.

10. Литвин В. *Історія України / В. Литвин* – К. : Наукова думка, 2008. – 814 с.

11. *Из обращения ЦК ВКП (б) «Ко всем организациям ВКП (б)» от 13 февраля 1928 г. // Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927–1932 гг. / Под ред. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого*. – М.: Политиздат, 1989. – 364 с.

12. *Державний архів Чернігівської області*. – Ф. Р – 72. *Виконавчий комітет Михайло-Коцюбинської районної ради депутатів трудящих, смт. Михайло-Коцюбинське Михайло-Коцюбинського району Чернігівської області*. – Оп. 14. – Спр. 25. *Постановлення (копії) ВУЦИКа и Совнаркома УССР о подчиненности органов милиции органам ГПУ, о борьбе с искривлениями налоговой политики, индивидуальным обложением налогом кулацких хозяйств и порядке наделения их землей, об использовании на работах и выселении раскулаченных... и другие материалы*. 25 декабря 1929 г. – 3 февраля 1931 г. – 499 л.

13. Веселова О. М. *Голодомори в Україні. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочин проти народу / О. М. Веселова*,

В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. – 270 с.

14. Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами: Сборник статистических сведений по сельскому хозяйству за 1927 – 1930 гг. – М.; Л.: Соцгиз, 1931. – 128 с.

15. Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / О. І. Ганжа / Серія “Історичні зошити”. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 42 с.

16. Очерки развития социально-классовой структуры УССР: 1917–1937 / С. В. Кульчицкий, И. К. Рыбалка, Ф. Г. Турченко и др. – К.: Наукова думка, 1987. – 238 с.

References

1. Kachynskyy, V. (1925). A young growth of farming in the Ukrainian steppe. *Ukraine's economy*. 6, 98-106 (in Rus.); Gurevych, M. B. (1927). Questions of modern peasant economy of Ukraine. Kharkov: CSU (in Rus.); Alterman, A. (1929). Modern grain economy of Ukraine and problems of its marketability. Kharkiv: Radyans'kyi selyanyn (Soviet peasant) (in Ukr.); Kul'chytskyi, S. (1982). Socio-economic development of peasant farms of the Ukrainian SSR on the eve of mass collectivization. Historical research. *Patriotic history*, 8, 43-55 (in Ukr.); Marochko, V. I. (1995). Ukrainian Peasant Cooperation: The Historical and Theoretical Aspect (1861 – 1929 yy.). Kyiv, New York: M. P. Kots Publishing (in Ukr.); Morozov, A. G. (1993). The village and the money. Ukrainian credit cooperation in the days of the NEP. Cherkasy: NDITEKHM (in Ukr.); Kalinichenko, V. V. (1997). Peasant economy of Ukraine during the NEP period: historical and economic research. Kharkiv: Osnova (in Ukr.); Ganzha, O. (2000). Ukrainian peasantry in the period of the formation of a totalitarian regime (1917 – 1927 yy.). Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.)
2. Rayzberh, B. A., Lozovskyy, L. Sh., Starodubtseva, E. B. (2006). *Modern Economic Dictionary*. Moscow: INFRA (in Rus.)
3. Danilov, V. P. (1961). On the nature of the socioeconomic relations of the Soviet peasantry to the collectivization of agriculture. Moscow: Institute of History AS USSR (in Rus.)
4. Kalinichenko, V.V. (1991). Peasant economy of Ukraine in the pre-farm period (1921 – 1929). Kharkiv: Osnova (in Ukr.)
5. Eighteen peasant budgets from Cherkasy region. (1928) *Ukrayins'kyi ahronom (Ukrainian agronomist. Journal of the Agronomic Section of the VUC of the union of agriculture and the forest workers of the USSR)*. 2–3, 24–34 (in Ukr.)
6. State Archives of the Vinnytsia region (of Ukraine). fund P – 568. Bureau of Peasant Beetroot. description 73, archive file 142. Questionnaire characteristics of the peasant farms of Priaziv districts. (April 6th – June 15th 1925) (in Ukr.)
7. Differentiation of peasant farms in the district of the Kharkiv branch of Tsukrorest (based on research data of 1926). (1928). *Ukrayins'kyi ahronom (Ukrainian agronomist. Journal of the Agronomic Section of the VUC of the union of agriculture and the forest workers of the USSR)*, 2–3, 34–37 (in Ukr.)
8. Alterman, A. (1929). Modern grain economy of Ukraine and problems of its marketability. Kharkiv: Radyans'kyi selyanyn (Soviet peasant) (in Rus.)
9. Two years of work of the Ukrainian SSR government (1926/1927 – 1927/1928). (1929) Materials to the report of the Government to the Eleventh Congress Councils Kharkiv: Vydannya sekretariatu VUTsVK ta upravlinnya spravamy RNK USRR (Publication of the secretariat of the VUTSVK and the administration of affairs of the SNK of the Ukrainian SSR) (in Rus.)
10. Lytvyn, V. (2008). *History of Ukraine*. Kyiv: Scientific thought (in Ukr.)
11. From the appeal of the Central Committee of the CPSU (b) “To all organizations of the CPSU (b)” of February 13, 1928.

(1989). In V. P. Danilov, N.A. Ivnickiy (Ed.). Documents show: From the history of the village on the eve and during collectivization, 1927 – 1932 yy. Moscow: Politizdat (in Rus.)

12. State archive of Chernihiv region (of Ukraine), fund P – 72. Executive Committee of the Michael-Kotsyubinsky District Council of Workers' Deputies, smt. Mikhail-Kotsyubinskoye of the Mikhail-Kotsyubinsky district of the Chernihiv region. description 14, archive file 25. Decisions (copies) of the VUCIC and the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR on the subordination of the police authorities to the GPU bodies, the struggle against the distortions of the tax policy, the individual taxation of the kulakas farms and the procedure for the allocation of their land, the use of works and the eviction of deactivated ... and other materials (25th December 1929 – 3rd February 1931)

13. Veselova, O.M., Marochko, V.I., Movchan, O.M. (2000) *Holodomor in Ukraine. 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Crime against the people*. Kiev, New York: M. P. Kots Publishing (in Rus.)

14. Shifts in the agriculture of the USSR between the XV and XVI party congresses. (1931): *Sbornyk statystycheskykh svedenyi po sel'skomu khozyaystvu za 1927 – 1930 hh. (Collection of statistical data on agriculture for the years 1927 – 1930.)*. Moscow: Sotsekgiz (in Rus.)

15. Ganzha, O. I. (1996). Resistance of peasants to the formation of a totalitarian regime in the Ukrainian SSR. *Seriya “Istorychni zoshyty” (Series “Historical Notebooks”)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.)

16. Kul'chytskyi, S.V., Rybalka, Y.K., Turchenko, F.H. et al. (1987). *Essays on the USSR socio-class structure development: 1917 – 1937*. Kiev: Naukova dumka (in Rus.)

V. Lazurenko

SOCIO-ECONOMIC ACTIVITY GROWTH OF FARMER TYPE PEASANT FARMS DURING THE PERIOD OF THE NEW ECONOMIC POLICY IS A REAL CHALLENGE TO TOTALITARIANISM

Comprehensive investigation urgency of all aspects connected with principles realization of the new economic policy (1921 – 1929) in the Agrarian sector of national economy, in our opinion, is defined first of all by the fact that those years large-scale dynamic processes were developed in Ukrainian village which not only have formed the basis of many subsequent historical events, but also potentially could channelize them absolutely in another way.

Our scientific problematic interest is explained not only by the similarity of our time problems and the problems of the 1920s, but by the comparability of these periods with their socio-economic and socio-political significance in the life of Ukrainian people. In this context, a complex of issues related to Ukrainian agriculture vitality of the Soviet era of pre-farm period deserves special attention. The analysis of composition and proportion of peasant farms in this period deserves in-depth attention.

Disclosure of composition and proportion of farm type peasant farms of Ukraine during the new economic policy (1921 – 1929).

The following methods are put in fundamentals of topic research architectonics and structural sections configuration of the dissertation: problem-chronological, comparative-historical, historical-statistical, logical-analytic, grouping and typology. Application of economic methods allowed to understand the nature, mechanisms and consequences of economic processes that took place in Ukrainian village at different stages of new economic policy implementation.

Based on the results of in-depth statistical surveys of 1920s, peasant farms are conditionally divided by us into three groups. The first group is proletarianized peasant farms that can't survive at the expense of their own economy and look for outside earnings, hire out other people's farms, sugar factories, transportation and construction, and so on. This group of farms is defined as unprofitable, and such that gradually eats up its budget, thus going along the path of further proletarianization.

The second group of farms is purely agricultural. Highly productive beet-growing began to be part of crop rotation, but didn't play a decisive role yet. From the purely economic side, this group, mainly, had a deficit budget, but that's all. The third is the group of farms that is most provided with production means. It differs significantly from the two previous groups and is characterized from the production side as a multi-profile, agricultural and animal husbandry. Agriculture, except cultivation of traditional grain crops, gained a significant bias towards intensification. Accelerated development acquired expansion in sowing of sugar beet, winter wheat, sunflower, lentils. The cattle breeding even more often is based on purchase and sale of cattle, which is partly grown by farms themselves, and in part is grown up before it achieves the best commodity qualities. Such farms became quite profitable and provided a noticeable gain of income.

Scientific novelty of the obtained results is defined by: problem statement which has not yet been the subject of special scientific research; critical analysis of problem historiography and new archival sources introduction into the scientific circulation; proving the positive value of farming development in order to implement technological progress achievements, development of agricultural productivity and, first of all, its marketability.

The generalized data allow us to conclude that the growth in cereals production per capita of rural population, especially in the second half of the 1920s, occurred first of all due to the growth of their production in farming and growing middle peasant farms. Farms had better providing with animal draught power. If 71.1% of peasant farms with sown area to 0.1 hectares and 44.5% of peasant farms with sown area to 1.1 hectares did not have animal draught power, then among farms (statistics of that time qualified them as "wealthy and middle peasants") with sown area of more than 2.1 hectares only 23.0% of farms didn't have animal draught power. Besides, it is necessary to add that the lion's share of farms of this group, without animal draught power, was related to the farms with sown area up to 3.1 acres.

State open repressive policy towards peasant farmers in the late 1920s became a logical consequence of rapid quantitative and qualitative changes towards the reduction of this category of the most economically active peasantry. Thus, the number of agrarian type farms in Ukraine in 1928 decreased by 27,5% in comparison with 1927. Having become a hostage of the totalitarian system, which had gained strength, the main object of zealous political persecution, the young Ukrainian farming at a boundary of the 1920's and 30's descended from the historic arena.

Concerning modern prospects of Ukrainian farming development, it is necessary to emphasize that despite a new tendency towards agricultural production industrialization, in general, in agriculture of Ukraine, due to a number of reasons (features of agro-landscapes, local traditions, quality requirements for many types of plant growing, especially animal husbandry products), even in purely production sense, the wide field of activity for functioning and development of farms remains.

Key words: power, prosperous peasants, peasantry, peasant farms, agriculture, farms.

УДК 94:372.(477)«1955/1965»

О. Ф. Нікілев

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ДОШКІЛЬНО-ВИХОВНА СФЕРА УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА СЕРЕДИНИ 1950-Х-СЕРЕДИНИ 1960-Х РР.: РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННЯ

Висвітлено стан та умови, в яких доводилося функціонувати дитячим дошкільним закладам у соціально-економічних реаліях українського села середини 1950-х – середини 1960-х рр. Показано, що на селі дитячі садки були сезонного типу, весь тягар із їх утримання лягав на колгоспи. Більшість їх, через слабкість своїх бюджетів, не могла забезпечувати відповідний рівень догляду дітей. Зазначено, що відкривалися вони у непристосованих, погано обладнаних будівлях. Їхні приміщення за своєю площею абсолютно не відповідали кількості дітей, що у них перебували. Хронічно не вистачало кухонного і столового приладдя, твердого і м'якого інвентарю, постільної білизни, подушок, ковдр, ліжок, рушників, посуду, ложок, іграшок, тощо. Був обмеженим асортимент продуктів харчування, низька їх поживність, калорійність та вітамінізація. Відповідними стану роботи і матеріальної бази колгоспних дитячих закладів були виховання і догляд за дітьми. Аналізуються причини такого стану дошкільної сфери села.

Ключові слова: село, дитячі дошкільні заклади, соціально-культурний розвиток, соціальна інфраструктура.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Однією з найменш розроблених проблем історії села другої половини ХХ ст. є соціальна історія. І хоча в останній період з'явилися праці І. Лубко [1], В. Марченко [2], В. Марчука [3], І. Рибача [4], І. Романюка [5], розглядаються в них лише окремі її аспекти. Тож, значне коло проблем соціально-культурного, соціально-побутового характеру ще не знайшли свого висвітлення. До їх числа, зокрема, належить і така, практично не досліджена тема, як умови, в яких відбувалося виховання підростаючого покоління, реалії, взагалі стан системи дошкільних закладів на селі. До певної міри, заповнити існуючу наукову прогалину покликана дана публікація.

Виклад основного матеріалу Серйозною проблемою для села у 1950-х–1960-х рр. було виховання його маленьких мешканців дошкільного віку. Незважаючи на те, що ситуація з дитячими дошкільними установами була непростною і в місті, ні в яке порівняння з нею вона не йшла на селі. Якщо у містах дитячі садки і ясла знаходилися на утриманні держави і великих промислових підприємств, мали досить солідну матеріальну базу, відповідне продуктове, медичне, освітньо-виховне забезпечення, за ними здійснювали систематичний догляд соціальні та інші установи, то на селі така система знаходилася у зародковому стані. Тут дитячі дошкільні заклади були двох категорій: стаціонарні та сезонні. Стаціонарні, тобто функціонуючі цілорічно, становили мізерну частку існуючих виховних закладів. Так, у 1955 р. їх нараховувалося 387 одиниць, а у 1960 – 463

[6, 20; 7 13], що становило чверть процента від загальної кількості сільськогосподарських артільей.

Пояснювалося це тим, що, як у і містах, на селі весь тягар по відкриттю і утриманню дитсадків лягав на підприємства. Переважна ж більшість господарств, через слабкість своїх бюджетів, не могла їх утримувати і забезпечувати цілорічно високий рівень догляду дітей. Хоча в республіці і мав місце процес будівництва за рахунок колгоспів повноцінних дошкільних закладів, які відповідали всім вимогам часу і не поступалися ні чим аналогічним закладам у містах. Наприклад, у 1965 р. постійно діючі дитячі заклади колгоспів «Пам'яті Ілліча» Черкаського району, «Радянська Україна» та «Комуніст» Шполянського району Черкаської області були представлені на Всесоюзній виставці досягнень народного господарства у Москві [8, 71].

Однак, основну масу дитячих дошкільних закладів становили установи сезонного типу, що створювалися на період напружених сільськогосподарських робіт з безрезня по жовтень. Їх відкриття, кадрове, продуктове, матеріальне забезпечення, організація виховання, медичного нагляду були додатковим навантаженням для голів колгоспів серед інших численних обов'язків організаційно-господарського характеру.

За умов, коли від керівників господарств вимагалось, понад усе і в першу чергу, забезпечення у належних обсягах виробництва для держави сільськогосподарської продукції, ця ділянка їхньої роботи була у них далеко не на першому місці і вони не приділяли їй належної уваги. Багато хто з них взагалі вважав для себе зайвим клопотом мати такі установи у своїх сільгоспартілях. Наприклад, у 1955 р. голова колгоспу ім. Будьонного Херсонської області С. Дробот заявляв, що не знаходить за потрібне організувати дитячі ясла і вважає взагалі зайвим розмовляти на цю тему [9, 71].

Тож звичним явищем були значні затримки з відкриттям дитячих закладів. У багатьох господарствах вони не працювали зовсім. Так, у 1955 р., за даними перевірок партійних, освітніх та статистичних органів, по республіці спостерігалася така картина: на 5 березня зовсім не розпочали свою дитячі заклади в Одеській, Сталінській, Ворошиловградській і Кіровоградській областях; на 30 квітня на Київщині у Броварському районі у 26 його колгоспах, що складалися з 92 сіл, працювало лише 15 дитячих садочків і аналогічна ситуація спостерігалася у всіх її районах. На 1 червня у Волинській області, яка мала 581 колективне господарство, було відкрито менше, ніж по одному садочку на колгосп. У Херсонському районі однойменної області у багатьох господарствах у тому році дитячі садки взагалі не функціонували [10, 4].

Таке ставлення до дитячих садків з боку очільників господарств визначало серйозні проблеми у їх функціонуванні. Вони відкривалися у непристосованих, погано обладнаних, а то й взагалі аварійних будівлях, у жилих будинках колгоспників. За місцем свого розташування та площею вони не відповідали вимогам санітарних норм. Наприклад, у 1955 р. у колгоспі ім. Хрущова Каланчакського району Херсонської області дитсадок розміщувався у приватному будинку і мав лише дві кімнати. Господар систематично обмежував персонал у його обов'язках по догляду за дітьми, а самим дітям забороняв

користуватися озелененою частиною двору, через що ті мусили перебувати весь час на сонці [8, 13].

Виконком Криничанської районної ради Дніпропетровської області у 1959 р. на своєму засіданні, розглянувши стан дитячих ясел тільки в одному колгоспі – ім. Калініна, – констатував таку ситуацію: «У першій бригаді приміщення старе, знаходиться в стороні від центра населеного пункту бригади, що утруднює відвідування ясел дітьми. У другій бригаді спеціального приміщення ясел немає. І з року в рік ясла були у власних будинках колгоспників, разом з господарськими приміщеннями. У третій бригаді приміщення ясел погано відремонтовані, без вентиляції, криша тече. Територія не повністю загорожена, не озеленена, засмічена. Поруч з яслами знаходиться тваринницький двір» [11, 64]. У наступному році така ситуація була зафіксована при перевірці інших господарств [12, 152].

При цьому у колгоспах часто були будівлі або спеціально споруджені, або підготовлені для розміщення там дошкільних закладів. Проте вони, за рішенням керівників господарств, передавалися або під контори правлінь, або під житло для себе чи секретарів парторганізацій, або під інші цілі, що не мали відношення до дитячих закладів. Так, у колгоспі ім. Ворошилова Джанкойського району Кримської області відремонтоване і підготовлене для потреб дитячого садка приміщення було віддане для вирощування курчат. А у селі Гай-Ніжинка колгоспу ім. Енгельса Дрогобицької області спеціально збудований будинок для дитячих ясел зайняв під житло сам голова [8, 12]. У колгоспі 8 Березня Євпаторійського району Кримської області приміщення дитячого садка було зайнято під квартиру секретарем парторганізації господарства [10, 26].

Умови роботи дитячих садків були надзвичайно незадовільні. Їхні приміщення за своєю площею абсолютно не відповідали кількості дітей, що у них перебували. Вони не були електрифіковані і телефонізовані, їхні території були у занедбаному стані. У своїй більшості вони не мали навіть майданчиків, де б діти могли бавитися. Мав місце тотальний дефіцит усього необхідного для утримання дітей. Хронічно не вистачало кухонного і столового приладдя, твердого і м'якого інвентарю, постільної білизни, подушок, ковдр, ліжок, горщиків для відправлення природних потреб, рушників, посуду, ложок, іграшок. Тож діти, поки їхні батьки працювали, перебували у досить скрутних умовах. Через обмеженість кількості ліжок їх укладали спати по двоє. У разі ж відсутності такої можливості дітки мусили спати на підлозі, на набитих соломою матрацах. Нерідкими були випадки, коли дітей зовсім не клали спати, як, наприклад, у колгоспах Решетилівського, Ново-Санжарського, Машівського та Велико-Богданівського районів Полтавської області, де дитячі садки були розміщені в орендованих у колгоспників хатах [10, 3].

Через відсутність рушників діти часто не вмивалися впродовж цілого дня. А через нестачу ложок, тарілок, стільців мали місце складнощі з їх годуванням. Наприклад, у 1955 р. в колгоспі ім. Чапаєва Харцизького району Сталінської області на 46 дітей дитячого садка, який розміщувався у приміщенні, розрахованому на 20 осіб, був лише один рушник, один стільчик, один горщик та 9 ложок [8,

15]. У дитячому садку колгоспу ім. Хрущова с. Михайлівки Березанського району Київської області на 35 дітей малоса 10 тарілок і їх годували по черзі, а в колгоспі ім. Ворошилова с. Фастівочка Маківського району цієї ж області дитячий садок був відкритий у найманій хаті, діти їли за довгою лавою, стоячи, бо не було стільців та столу [8, 15]. З цього приводу відділ статистики населення та охорони здоров'я ЦСУ республіки у своїй доповідній записці до ЦК КПУ та Ради міністрів республіки «Об обслуговуванні дітей в колхозних детских яслях» так охарактеризував ситуацію: «В большинстве яслей не хватает ложек. Кормят детей в несколько очередей» [8, 14].

Не менш складною була і ситуація з харчуванням дітей. Упродовж всього періоду характерною ознакою дитячих садків була обмеженість асортименту продуктів, низькі їх поживність, калорійність та вітамінізація. Основу харчового раціону в них у другій половині 1950-х рр. становили картопля, пшона, борошно грубого помелу та олія. Майже повністю було відсутнє забезпечення крупами, жирами. Навіть були проблеми з хлібом. Оскільки він завозився раз на тиждень, то його або не вистачало, або діти нерідко їли черствий, а то й цвілий хліб. У 1955 р. Міністерство освіти у своєму звіті про ситуацію у колгоспних дитячих садках називало таку ситуацію типовою і наводило десятки прикладів по всіх областях республіки. Так, у дитячому садку колгоспу ім. 8 Березня Братського району Миколаївської області дітей щоденно годували галушками з борошна грубого помелу та супом з пшона, заправленим олією, а в колгоспах ім. Леніна та ім. Шевченка Срібнянського району Чернігівської області, окрім пшона та картоплі, діти нічого не отримували на день [8, 14]. Там же, де видавалися додаткові продукти, вони видавалися у крайній мізерній кількості. Наприклад, дитячий садок с. Сланівка колгоспу ім. Щербакова Новобугзького району Миколаївської області, в якому перебувало 20 дітей, окрім 1,5 кг кукурудзяного борошна низької якості та 1,5 кг пшеничного борошна простого помелу на день отримували на всіх ще 2 яйця та 6 л. молока [8, 14].

Колгоспи навіть не переймалися питаннями постачання до своїх дошкільних закладів вітамінної продукції. У 1958 р., наприклад, Криничанська районна рада, через крайній низький рівень забезпеченості дитячих садків у своїх колгоспах овочами і фруктами виділили кожному господарству по 300 крб для проведення вітамінізації їхніх дітей [11, 63].

У першій половині 1960-х рр. ситуація мало змінилася на краще. Як і раніше, дитячі дошкільні установи не забезпечувалися належним асортиментом продуктів. Мала місце заміна цінних у біологічному плані продуктів іншими, менш поживними. У багатьох колгоспних садках замість масла вершкового, сиру, м'яса, риби, яєць споживалися тільки круп'яні та макаронні вироби, картопля, сало, маргарин та олія. Як і раніше, діти не отримували або отримували у неналежній кількості молоко, вітаміни, солодощі. Наприклад, при перевірці у 1960 р. колгоспних дитячих садків Кіровоградської області з'ясувалося, що всі перевірені заклади недоотримали десятки кілограмів вершкового масла, молока, цукру. У них навіть дітей ясельних груп годували салом і маргарином замість масла [13, 53]. А виконавчий комітет Криничанської районої ради,

перевіривши у 1965 р. стан з харчуванням у дошкільних закладах своїх колгоспів, виявив, що «харчування в них складалося з борошна, вермішелі, пшона, молока. Зовсім не видавалися мед, масло, сметана. А фрукти видавалися у недостатній кількості. Харчування було малокалорійне, одноманітне» [14, 19].

Відповідними стану роботи і матеріальної бази колгоспних дитячих закладів були виховання і догляд за дітьми. Через низький якісний склад працівників вони були на крайній низькому рівні. Це пояснювалося тим, що працювали там вихователями і завідуючими не фахівці, а люди, призначені головами колгоспів зі складу членів артіль. Через нерозуміння ролі і значення дошкільних дитячих закладів у житті селян, вони не вважали роботу у них важливою ділянкою. Тому й не дбали про те, щоб у господарствах були фахові вихователі. Навіть на спеціальні двотижневі курси з підготовки вихователів, які щорічно організовувалися у районних центрах перед початком сільськогосподарських робіт, дуже часто не направляли людей. Але, якщо і були такі, що закінчували курси вихователів, то голови колгоспів, вважаючи, що ця робота не потребувала значних зусиль, ставили туди не їх, а непрацевдатних, літніх жінок, інвалідів, які не могли забезпечити ні належного догляду, ні, тим більше, виховання дітей, що були їм доручені. Наприклад, у колгоспі ім. Калініна Овруцького району Житомирської області завідувачем садком був призначений інвалід, функції якого полягали лише в отриманні продуктів харчування. Все ж інше по черзі мусили робити матері дітей, що перебували у садку, або дівчатка-підлітки, яким важко було працювати на польових роботах [15, 4].

Через таке траплялися досить прикрі ситуації. Наприклад, нерідкими були випадки направлення на роботу в дитячі установи небезпечно хворих колгоспниць. Так, у 1960 р. у колгоспі «Україна» Криничанського району Дніпропетровської області його керівник поставив працювати вихователю хвору на туберкульоз легенів колгоспницю [16, 153].

На працюючих у колгоспних дошкільних закладах не поширювалися ніякі пільги, що мали їхні колеги у містах. Саме через те, що керівництво господарств їхню роботу не вважало за важливу і соціально значиму, воно відповідним чином і оцінювало її. Тож зарплатня завідуючої та виховательки не перевищувала середньої зарплатні рядової колгоспниці. Про її рівень можна отримати уявлення з штатного розкладу адміністративно-управлінського апарату колгоспу ім. Молотова Криничанського району Дніпропетровської області. У 1960 р. завідувач дитячим садком і куховарка отримували за один день своєї роботи 1,5 трудові дні, няня за догляд за групою з 4–5-и грудних дітей або дітей старшого віку у кількості 15 осіб – 1,25 трудові дні. Це становило відповідно 45 та 37,5 трудових днів на місяць. Тоді, як скажімо касир-рахівник отримував 60, помічник бухгалтера – 70 трудових днів, не говорячи вже про старший управлінський та керівний персонал [17, 6,21]. У 1964 р., коли господарство вже працювало в умовах грошової оплати праці своїх працівників, завідуючий було встановлено зарплатню в розмірі 40 крб, а всім іншим працівникам – по 30. Це становило відповідно 12 і 13 місця з 14 рівнів оплати працівників

адміністративно-управлінського та обслуговуючого апарату господарства [18, 22].

Серйозною проблемою для колгоспних дошкільних закладів була неможливість забезпечити в них належне духовне виховання та відповідне медичне обслуговування дітей. На відміну від міста, де з дітьми регулярно проводилися заняття з музики, співів, танців, малювання, у переважній більшості дитячих садків села про це взагалі не йшлося. У той час, як у міських дитячих садках були медичні кабінети і в їхніх штатах обов'язково була медична сестра, яка слідкувала за станом здоров'я дітей, санітарним станом приміщень, якістю продуктів, відповідністю страв санітарним і дієтичним нормам, один-два рази на місяць обов'язково дітей оглядав педіатр, в селі цього не було. Медичний догляд за дітьми там взагалі був серйозною проблемою. Через недостатній рівень забезпеченості сільської медицини медперсоналом, практики регулярного обстеження малюків у дитсадках не існувало. Медогляди відбувалися епізодично. При тій антисанитарії, що була у колгоспних садках, недотриманні правил гігієни така ситуація призводила до значної захворюваності різноманітними хворобами. Так, у 1955 р. у колгоспі ім. Чапаєва Харцизького району Сталінської області п'ятеро дітей, через відсутність у садку необхідної кількості рушників і мила, захворіли на кон'юнктивіт [13, 15], а влітку 1956 р. в Херсонській, Кримській, Вінницькій областях мали місце харчові отруєння дітей [18, 67]. У 1958 р. у дитячих садках Криничанського району Дніпропетровської області діти масово хворіли на кишковий захворювання, кір, коклюш, скарлатину [11, 61].

Висновки. Отже, у 1950-х – першій половині 1960-х рр. дошкільна виховна сфера села перебувала у досить непростій ситуації. Вона повністю залежала від керівників колективних господарств, позиція багатьох з яких, з одного боку, та слабка економіка яких, – з іншого, не дозволяли приділяти їй роботі належної уваги і відповідного матеріального, фінансового і організаційного забезпечення. У результаті, сільські дошкільні установи мали вкрай бідну матеріальну базу, незадовільне кадрове забезпечення, не відповідали медичним, педагогічним вимогам, не мали умов для належного утримання дітей, їх фізичного і духовного виховання. Цим вони серйозно поступалися своїм міським аналогом. Така ситуація була однією з реалій тогочасного повсякденного буття села.

Список використаної літератури та джерел

1. Лубко І. М. Спроби аграрних перетворень М. С. Хрущова та їх вплив на українське село (1953 – 1964): автореф. дис. на здобут. наук. ступеня канд. іст. наук / І. М. Лубко. – Черкаси, 2002. – 23 с.
2. Марченко В. О. Повсякденне життя дітей Наддніпрянщини у повоєнні роки (1945-1950 рр.) / В. О. Марченко // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 29. – С. 185-189.
3. Марчук В. В. Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (друга половина 40-х – перша половина 60-х рр. XX ст.): автореф. дис. ... наук. ступеня канд. іст. наук / В. В. Марчук. – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
4. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921 – 1991 / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 303 с.

5. Романюк І. М. Українське село у 50-х першій половині 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ) – Ф. 27. – Он. 19. – Спр. 5976.
7. ЦДАВОВУ. – Ф. 582. – Он. 11. – Спр. 494.
8. ЦДАВОВУ. – Ф. 582. – Он. 11. – Спр. 516.
9. ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Он. 15. – Спр. 4757.
10. ЦДАВОВУ. – Ф. 166. – Он. 15. – Спр. 1751.
11. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 1703. – Он. 1. – Спр. 347.
12. ДАДО. – Ф. 1703. – Он. 1. – Спр. 383.
13. ЦДАВОВУ. – Ф. 1. – Он. 15. – Спр. 2012.
14. ДАДО. – Ф. 1703. – Он. 1. – Спр. 594.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 1. – Он. 22. – Спр. 153.
16. ДАДО. – Ф. 4960. – Он. 1. – Спр. 360.
17. ДАДО. – Ф. 5932. – Он. 1. – Спр. 576.
18. ДАДО. – Ф. 5932. – Он. 1. – Спр. 73.

References

1. Lubko I. M. (2002). *Attempts of agrarian transformations of M. S. Khrushchev and their influence on the Ukrainian village (1953 - 1964): Extended abstract of Candidate's thesis.* Cherkasy (in Ukr.)
2. Marченко V. O. (2012) *Everyday life of children of Naddniprianschyna in post-war years (1945-1950).* *Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi (Scientific messages from Ukrainian history)*, 29, 185-189 (in Ukr.)
3. Marчук V. V. (2007) *Personal subsidiary economies in socio-economic life of Ukraine (the second half of 40th is the first half 60th of XX of century): Extended abstract of Candidate's thesis* Zaporizhzhja (in Ukr.)
4. Rybak V. I. (2000). *Social and mode infrastructure of the Ukrainian village. 1921 – 1991.* Kamjanets-Podilskyi (in Ukr.)
5. Romanjuk I. M. (2005). *Ukrainian village in 50 to the first half 60th of XX of century.* Vinnyteja (in Ukr.)
6. *Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine, fund 27, description 11, archive file 19.*
7. *Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine, fund 582, description 11, archive file 494.*
8. *Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine, fund 582, description 11, archive file 516.*
9. *Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine, fund 166, description 15, archive file 4757.*
10. *Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine, fund 166, description 15, archive file 1751.*
11. *State Archive of Dnepropetrovsk region, fund 1703, description 1, archive file 347.*
12. *State Archive of Dnepropetrovsk region, fund 1703, description 1, archive file 383.*
13. *Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine, fund 1, description 15, archive file 2012.*
14. *State Archive of Dnepropetrovsk region, fund 1703, description 1, af. 594.*
15. *Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine, fund 1, description 22, archive file 153.*
16. *State Archive of Dnepropetrovsk region, fund 4960, description 1, archive file 360.*
17. *State Archive of Dnepropetrovsk region, fund 5932, description 1, archive file 576.*
18. *State Archive of Dnepropetrovsk region, fund 5932, description 1, archive file 73.*

O. Nikilev

УДК 001.891:631.147(477)«19/20»

**PRESCHOOL-EDUCATOR SPHERE OF
UKRAINIAN VILLAGE OF MIDDLE OF 1950-X-
OF MIDDLE OF 1960-X OF PP. :
REALITIES OF DAILY OCCURENCE**

One of the the least worked out problems of history of village of the second half of XX of century there is social history. And although in a last period labours appeared with this problem, however in examined them only her separate aspects. Therefore, the considerable circle of problems of sociocultural, соціально-побутового character was not yet found the illumination. To their number, in particular, it is fixed and such, practically not investigational, as terms, in that there was education of rising generation, reality, in general the state of the system of preschool establishments on a village.

The analysis of study of problem of functioning of the system of child's preschool establishments is carried out on the village of middle of 1950th - middles 1960th.

Shown that she did not get the proper illumination. It is marked, that opening of child's preschool establishments, them skilled, food, material providing, organization of education, medical supervision were not in priority of leaders of economies. It is shown that opening of child's preschool establishments, them skilled, food, material providing, organization of education, medical supervision of whether were not in priority of leaders of economies. The usual phenomenon were considerable delays with opening of child's establishments. In many economies they did not work quite. They were opened in maladjusted, badly equipped building, in the inhabited houses of collective farmers. Their apartments did not absolutely answer the amount of children, that for them were. Kitchen and table belonging hard and soft to the inventory was not enough chronically, bed linen, pillows, blankets, beds, pots for sending of natural necessities, towels, tableware, spoons, toys. There was limit nature of assortment of foods, their food value, calorie content and vitaminizing, is subzero. Corresponding to the state of work and material base of a collective farm child's establishments there were education and supervision upon children. Educators and managers not specialists, but people appointed by the chairmen of collective farms from composition of members of artels, worked as. Not uncommon were cases of direction to work dangerously of sick collective farmers. The salary of manager and nursery governess did not exceed the middle salary of ordinary collective farmer. A serious problem for of a collective farm preschool establishments was impossibility to provide the proper spiritual education and corresponding medical service of children in them. Practice of regular inspection of kids did not exist in kindergartens, that had resulted in considerable morbidity of children by various illnesses. Reasons of such situation are analysed. Drawn conclusion, that in the middle of 1950th - rural preschool establishments had an extremely poor material base, unsatisfactory skilled providing the first half 1960th, did not answer medical, pedagogical requirements, did not have terms for the proper maintenance

Key words: *village, agriculture, kinder gardens, social-cultural development, social structure.*

В. Д. Орехівський

кандидат технічних наук, здобувач Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України

**ЕВОЛЮЦІЯ ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ
ОРГАНІЧНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА В ПП
«АГРОЕКОЛОГІЯ» У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ –
НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ**

Встановлено, що система органічного землеробства, розроблена та введена С. Антоном у ПП «Агроєкологія» упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст., базується на застосуванні структури посівних площ і спеціалізованих сівозмін, м'якого безпліцевого обробітку ґрунту, вирощування багаторічних бобових трав, сидератів та внесення органічних добрив, а також екологічно безпечних агротехнічних і біоценотичних заходів у технологіях вирощування сільськогосподарських культур. Визначено, що впровадження системи органічного землеробства у вітчизняних господарствах, забезпечує підвищення продуктивності сільськогосподарських культур та збереження родючості ґрунту, покращує водний, поживний та фітосанітарний стан ґрунту і посівів, попереджує ерозійні процеси та сприяє збільшенню отримання екологічно чистої продукції.

Ключові слова: *еволюція, система органічного землеробства, продуктивність, родючість ґрунту, фітосанітарний стан, екологічно чиста продукція.*

Постановка проблеми. Нині природне середовище, в якому ми живемо, змінюється швидше, ніж проходить адаптація до нього людини, що негативно позначається на її здоров'ї. Оскільки наш генотип формувався впродовж тисячоліть на основі природних продуктів, то нині негативний вплив навколишнього середовища руйнує генотип людини, завдаючи шкоди національному генотипу. При цьому екологічно залежні захворювання неспецифічного характеру, що нерідко виникають на основі зміненого зовнішнього середовища, виступають в якості початкових для розвитку патогенетичних механізмів.

У всьому цивілізованому світі, як і в Україні, стає все більше прихильників екологічно безпечного способу життя, за якого виробництво екологічно чистої продукції є однією з основних вимог. Відомому ескулапу античності Гіппократу належить відомий вислів про те, що їжа має бути ліками, а ліками має бути їжа [1, 3]. Тому виробництво органічної продукції, яка повинна бути вільною від токсичних, алергенних і канцерогенних речовин, натуральною, забезпеченою рослинною клітковиною, розчинною, збалансованою за вмістом повноцінних рослинних і тваринних білків, жирів, вітамінів та мікроелементів, містити комплекс натуральних антиоксидантів, на сьогодні є актуальним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню окремих напрямів виробництва органічної продукції присвячено праці вчених: П. Бойка (2005), С. Антонової (2011), П. Стецишин (2011), Н. Коваленко (2014), В. Писаренка, П. Писаренка (2008, 2017) та ін. Однак, вважаємо необхідними подальші дослідження в цьому напрямку, у структурі якого найважливішим є з'ясування питань вирощування екологічно чистої продукції як здійснення системи

заходів, оскільки це сприятиме оптимальному розвитку культурних рослин та стримуванню поширення шкідливих організмів без потреби застосування отруйних речовин.

Мета. Метою статті є отримання результатів цілісного науково-історичного аналізу еволюції теоретико-методологічних основ та практичного впровадження системи органічного землеробства в ПП «Агроекологія» у другій половині XX – на початку XXI ст.

Виклад основного матеріалу. Систему органічного землеробства упродовж 40 років успішно застосовує і вдосконалює Семен Свиридонович Антонєць – Герой Соціалістичної Праці, Герой України, почесний член НААН, засновник ПП «Агроекологія» Шишацького району Полтавської області [2, 3]. У господарстві успішно функціонують технології виробництва екологічно чистої продукції рослинництва і тваринництва, збереження та розширеного відтворення родючості ґрунту. Посилаючись на ідеї В. Вернадського, В. Докучаєва, видатного аграрія Т. Мальцева, С. Антонєць створив власну модель системи органічного землеробства, філософським підґрунтям якої стали концептуальні основи розвитку біосфери.

Філософія системи органічного землеробства С. Антонця базується на створенні агроекосистем, максимально наближених до природних формацій. Така система враховує базовий принцип розвитку планети, оскільки виникнення життя на Землі було забезпечено двома глобальними процесами, які й зараз, і в майбутньому будуть підтримувати розвиток біосфери. До них належить фотосинтез та азотфіксація в усіх її проявах. Саме регулюванню цих процесів більшою мірою підпорядковане органічне землеробство, оскільки його технологічні заходи забезпечують ефективне використання біологічних чинників навколишнього середовища.

У ПП «Агроекологія» технологічні заходи системи органічного землеробства базуються на застосуванні: науково обґрунтованої структури посівних площ і спеціалізованих сівозмін із насиченням багаторічними бобовими травами до 25–27%; мілкого безполицевого обробітку ґрунту, що зберігає природну структуру орного шару, не руйнуючи в ньому вертикальну орієнтацію аерації; багаторічних бобових трав, сидератів та внесених науково обґрунтованих норм органічних добрив, що забезпечує рослини поживними речовинами і формує позитивний баланс гумусу; екологічно безпечних агротехнічних і біоценотичних заходів у технологіях вирощування сільськогосподарських культур [3, 17].

У структурі посівних площ господарства нараховується близько двадцяти сільськогосподарських культур, що забезпечують біологічне різноманіття агрофітоценозів та сприяють оптимізації фітосанітарного стану посівів. Обов'язковими заходами для формування поживного режиму ґрунту є включення в кожну ланку сівозміни багаторічних або однорічних бобових трав, сидератів та внесення гною. Важливим чинником гетерогенних агробіоценозів є також пригнічення бур'янів листовою поверхнею культурних рослин та ефект алелопатії, біологічна дія якої сприяє оптимізації фітосанітарного стану посівів.

Структура посівних площ з урахуванням використання післяукісних культур та типи сівозмін визначаються спеціалізацією господарства, в якому гармонійно поєднуються галузі рослинництва та

тваринництва [4, 25]. Зернові культури займають 36–38% посівних площ, у тому числі озима пшениця – 14–17%, ярий ячмінь – 12–15%, кукурудза на зерно – 2–3%, технічні культури (соняшник) – 5–7%, зайняті пари – 18–20%, багаторічні бобові трави – 25–27%, однорічні трави та кукурудза на силос – 23–25%. Загальна площа посівів кормових культур формується за рахунок багаторічних бобових трав, однорічних трав, кукурудзи на силос і сягає 60%.

Впровадження науково обґрунтованих сівозмін забезпечує стабільність ведення органічного землеробства, оскільки вони позитивно впливають на всі важливі ґрунтові режими: поживний, повітряний, тепловий, а також на фітосанітарний стан ґрунту і посівів [5, 10]. Тому оптимізація землекористування базується на впровадженні спеціалізованих сівозмін із короткою ротацією. Озиму пшеницю висівають, зазвичай, після багаторічних трав або кукурудзи на силос. Системи сівозмін гнучкі, що забезпечує за необхідності заміну однієї культури іншою, близькою за біологічними особливостями (наприклад, еспарцет люцерною), не порушуючи рекомендованого чергування культур і термінів їх повернення на попереднє місце. Вирощування зернових і технічних культур, розширення посівів кормових культур (особливо багаторічних бобових трав), сидератів і проміжних культур забезпечують постійне рослинне покриття ґрунту (у тому числі й товстим шаром рослинних решток), що сприяє збільшенню кількості надходження органічної речовини в ґрунт, забезпечуючи позитивний баланс гумусу й перешкоджаючи ерозійним процесам.

Отже, в органічному землеробстві ПП «Агроекологія» загальним принципом формування структури посівних площ і оптимізації системи сівозмін є забезпечення високої продуктивності всіх сільськогосподарських культур, збереження родючості ґрунту, ефективне використання вологи, попередження ерозійних процесів, покращання фітосанітарного стану ґрунту і посівів, що сприяє отриманню екологічно чистої продукції.

Досвід органічного виробництва відпрацьований С. Антонцем у тісній співпраці з авторами і теоретиками ґрунтозахисної системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території – Ф. Моргуном, М. Шиколою [6, 305]. Таку систему вчені розвинули у другій половині XX ст. на основі напрацювань фундаторів безполицевого обробітку ґрунту І. Овсінського (1899), Т. Мальцева (1955) [6, 125]. Упродовж 1979–1990 рр. у господарстві виконували пошаровий різноглибинний безполицевий обробіток ґрунту; упродовж 1990–1995 рр. – мінімальний безполицевий обробіток ґрунту на глибину 10–12 см [7, 205]. Із 1995 р. у посівах всіх сільськогосподарських культур здійснюють обробіток ґрунту на глибину 4–5 см [3, 19]. Теоретичною базою ґрунтозахисного мілкого обробітку ґрунту без перевертання скиби стало розуміння того, що такий обробіток зберігає природну структуру, капілярність ґрунту, оскільки не руйнує мікроканали, створювані черв'яками і корінням, яке розкладається. Основною вимогою мілкого обробітку ґрунту є підрізання кореневої системи на глибині 4–5 см без її видалення з ґрунту. При цьому поверхня покривається перегнійним шаром органіки різного походження, завдяки якому рослини і біота отримують поживні речовини, зменшується ризик утворення кірки.

Мілкий обробіток ґрунту створює значний протиерозійний ефект, який забезпечує максимальне

використання ґрунтозахисних властивостей багаторічних трав. Вони створюють вертикальну орієнтацію аерації, що покращує структуру ґрунту й запобігає водній ерозії під час інтенсивних опадів. Коли стік майже відсутній, вода по ходах кореневої системи рослин проникає на глибину 45–55 см і вже там розходиться капілярами. За системного поверхневого обробітку ґрунту і вирощування багаторічних трав зменшується щільність та покращуються водно-фізичні властивості ґрунту, зникає ґрунтова підшоша, яка неминуха при традиційній оранці і перешкоджає руху вологи в ґрунті.

У другій половині ХХ ст. у ПП «Агроєкологія» виникали труднощі через нестачу необхідних машин і знарядь, недосконалість техніки та відсутність досвіду її експлуатації [8, 121]. Згодом почали конструювати модернізовані плоскорізи, пізніше – комбіновані агрегати та інші знаряддя, які забезпечили своєчасне підрізання та загортання бур'янів і післяжнивних решток. За роки впровадження органічних технологій у ПП «Агроєкологія» випробувані й вдосконалені різні ґрунтообробні знаряддя. Зокрема, щоб досягти ефекту обробітку ґрунту на глибину 4–5 см і суцільного підрізання коренів бур'янів, переобладнано культиватори шляхом жорсткого кріплення їх стійких лап. За ідеєю С. Антонця, виготовлені культиватори для передпосівного обробітку ґрунту, обладнані серпоподібними штангами з жорстким кріпленням, якими краще спливають рослинні рештки, а також лапами, які самозагострюються у ґрунті. Така конструкція культиватора забезпечує задану глибину обробітку і достатнє підрізання рослин.

Таким чином, із застосуванням мілкового безполицевого обробітку ґрунту вдалося підвищити ефективність боротьби з бур'янами, поліпшити структуру і вологозабезпеченість ґрунту, вирівняти посівне ложе насіння, що сприяло появі дружних сходів культур.

Характерну особливість у господарстві має розвиток технології внесення органічних добрив. Із 1979 р. тут не застосовують пестициди, а з 1996 р. мінеральні добрива замінено на органічні [7, 205]. Із впровадженням системи органічного землеробства та відмови від мінеральних добрив нагальним став пошук ефективних і надійних джерел компенсації елементів живлення й створення у ґрунті позитивного балансу гумусу. Тобто постало завдання залучити у ґрунтоутворюючий процес якомога більше органічної речовини. У ПП «Агроєкологія» цю проблему вирішено шляхом максимального використання природних органічних добрив: гною, сидератів, нетоварної частки врожаю (післяжнивних решток), що повністю відповідає вимогам органічного землеробства [8, 123].

Значну кількість підстилкового гною у господарстві забезпечує розвинена галузь тваринництва, яка, крім основної продукції – молока і м'яса, виробляє в рік близько 72 тис. т гною. Це дає можливість разом із сидератами та післяжнивними рештками вносити 24–26 т органічних добрив на 1 га сівозмінної площі, відкриваючи перспективу дійсної гармонізації взаємозв'язків між рослинництвом і тваринництвом.

У ПП «Агроєкологія» гній зберігають у польових кагатах не менше року поблизу полів, де планується його внесення. У середині кагатів не припиняється робота мікроорганізмів, що мінералізують органічну

речовину свіжого гною в форму, доступну для рослин. Такий субстрат є гарним середовищем для розвитку дощових черв'яків, які тут розмножуються і з перегноем вносяться у поля [9, 5]. Черв'яки є справжніми творцями ґрунтового багатства, які створюють легкозасвоювані поживні сполуки із органіки. Прокладаючи багатокілометрові ходи в ґрунті, вони розпушують його, збагачують своїми виділеннями – копролітами, покращують структуру ґрунту. В екологічно цілісному ґрунті його ходи залишаються не зруйнованими упродовж трьох років і забезпечують циркуляцію вологи й повітря у зоні кореневої системи, створюючи оптимальні умови для життєдіяльності культурних рослин.

Отже, внесення гною сприяє підвищенню якості продукції та стабілізації вмісту гумусу в ґрунті, є постійним, обов'язковим і цілеспрямованим елементом ведення органічного землеробства.

На сидерат у господарстві використовують багаторічні бобові трави (виколистий еспарцет, посівну люцерну), однорічні бобові (яру вику), які більш корисні для збагачення ґрунту поживними речовинами [10, 3]. А також гречку, редьку олійну, гірчицю та вико-вівсяні і редько-вівсяні сумішки, практикують несіяні сидерати (вико-вівсяна отава, падалиця зібраних культур). Під впливом бобових сидератів у 4–7 разів збільшується кількість бульбачкових бактерій, значно підвищується ферментативна активність ґрунту, покращуються його фітосанітарні та водно-фізичні властивості, створюються умови для інтенсивного розвитку мікроорганізмів і мікрофауни, дія яких триває упродовж 3–4 років. Широке впровадження сидератів сприяє включенню в малий кругообіг з більш глибоких шарів ґрунту не використаних резервів фосфору, калію, кальцію, магнію та інших елементів живлення рослин.

Найкращі результати для одержання дружних сходів і наступного росту сидератів забезпечує мілкий обробіток ґрунту: зберігається волога, зменшується забур'яненість, не ушілюється ґрунт. У поєднанні з використанням сидератів мілкий обробіток забезпечує найефективніше збереження та підвищення родючості ґрунту.

Висновки. Можна зробити висновок, що система органічного землеробства, розроблена та впроваджена С. Антонцем у ПП «Агроєкологія» упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст., базується на застосуванні науково обґрунтованої структури посівних площ і спеціалізованих сівозмін, мілкового безполицевого обробітку ґрунту, вирощування багаторічних бобових трав, сидератів та внесення органічних добрив, екологічно безпечних агротехнічних і біоценотичних заходів у технологіях вирощування сільськогосподарських культур. Це забезпечує збільшення продуктивності сільськогосподарських культур, збереження родючості ґрунту, ефективне використання вологи, попередження ерозійних процесів, покращання фітосанітарного стану ґрунту і посівів, що сприяє підвищенню отримання вітчизняної екологічно чистої продукції.

Список використаної літератури та джерел

1. Писаренко В. М. *Органічне землеробство для приватного сектора* / В. М. Писаренко, П. В. Писаренко, С. В. Пономаренко. – Полтава: [б. в.], 2017. – 140 с.
2. Антоненко С. С. *Органічне землеробство: з досвіду ПП «Агроєкологія» Шишацького району Полтавської області*

/ С. С. Антонець, А. С. Антонець, В. М. Писаренко. – Полтава : РВВ ПДАА, 2010. – 200 с.

3. Писаренко В. М. Система органічного землеробства агроєколога Семена Антонця / В. М. Писаренко, А. С. Антонець, П. В. Писаренко. – Полтава: [б. в.], 2017. – 124 с.

4. Писаренко В. М., Писаренко П. В., Писаренко В. В. Агроєкологія / В. М. Писаренко, П. В. Писаренко, В. В. Писаренко. – Полтава : ФОП «Говоров С. В.», 2008. – 255 с.

5. Бойко П. І., Бородань В. О., Коваленко Н. П. Екологічно збалансовані сівозміни – основа біологічного землеробства / П. І. Бойко, В. О. Бородань, Н. П. Коваленко // Вісник аграрної науки. – 2005. – № 2. – С. 9–13.

6. Коваленко Н. П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст.): монографія / Н. П. Коваленко. – Київ : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 490 с.

7. Стецишин П. О. Основи органічного виробництва / П. О. Стецишин, В. В. Пиндус, В. В. Рекуненко. – Вінниця : Нова книга, 2011. – 552 с.

8. Писаренко В. М. Антонець Семен Свиридонович: біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1956–2015 роки / В. М. Писаренко, А. С. Антонець. – Київ : ТОВ «Видавництво «Зерно», 2015. – 480 с.

9. Куценко А. М., Писаренко В. Н. Выращивание экологически чистой продукции в малых крестьянских и фермерских хозяйствах / А. М. Куценко, В. Н. Писаренко. – Київ : УМКВО, 1992. – 56 с.

10. Антонець С. С. Сидеральні культури / С. С. Антонець, А. С. Антонець, В. М. Писаренко. – Полтава : Сімон, 2011. – 51 с.

References

1. Pysarenko, V. M., Pysarenko, P. V., & Ponomarenko, S. V. (2017). Organic agriculture is for a private sector. Poltava: no publishing house, 2017 (in Ukr.)

2. Antonets, S. S., Antonets, A. S., & Pysarenko, V. M. (2010). Organic agriculture: from experience of PP «Agroecology» Shyshatsk of district of the Poltava region. Poltava: RVV PSAA (in Ukr.)

3. Pysarenko, V. M., Antonets, A. S., & Pysarenko, P. V. (2017). System of organic agriculture of agroecology Semen Antonets. Poltava: no publishing house (in Ukr.)

4. Pysarenko, V. M., Pysarenko, P. V., & Pysarenko, V. V. (2008). Agroecology. Poltava: FOP «Hovorov S. V.» (in Ukr.)

5. Boiko, P. I., Borodan, V. O., & Kovalenko, N. P. (2005). The Ecologically balanced crop rotations are basis of biological agriculture. Visnyk ahrarnoi nauky (Announcer of agrarian science), 2, 9–13 (in Ukr.)

6. Kovalenko, N. P. (2014). The becoming and development of scientifically-organizational bases of application of home crop rotations in the systems of agriculture (the second half of XIX is beginning of XXI of century): monograph. Kyiv: TOV «Nilan-LTD» (in Ukr.)

7. Stetsyshyn, P. O., Pyndus, V. V., & Rekunenko, V. V. (2011). Bases of organic production. Vinnytsya: The New book (in Ukr.)

8. Pysarenko, V. M., & Antonets, A. S. (2015). Antonets Semen Svyrydonovych: biobibliographic pointer of scientific works is for 1956–2015. Kyiv: LTD «Publishing House «Grain» (in Ukr.)

9. Kutsenko, A. M., & Pysarenko, V. N. (1992). Growing ecologically of clean products is in small peasant and farmer economies. Kyiv: UMKVO, (in Russ.)

10. Antonets, S. S., Antonets, A. S., & Pysarenko, V. M. (2011). Green fertilizer cultures. Poltava: Simon (in Ukr.)

V. Orekhivskiy

EVOLUTION OF INTRODUCTION OF THE SYSTEM OF ORGANIC AGRICULTURE IN PP «AGROECOLOGY» IN THE SECOND HALF OF XX – AT THE BEGINNING XXI OF CENTURIES

For today actual is a production of organic goods that must be natural, provided vegetable by a cellulose, soluble, balanced on maintenance valuable vegetable and animal albumens, fats, vitamins and microelements, to contain the complex of natural antioxidants, be free of toxic, allergen and carcinogenic substances.

Research of growing ecologically of clean products as realization of the system of measures is in organic agriculture that will assist to optimal development of cultural plants, sent to inhibition of development of harmful organisms and does not require poisonous substances.

It is set that in PP «Agroecology» the technological measures of the system of organic agriculture are based on application: scientifically reasonable structure of sowing areas and specialized crop rotations with a satiation long-term leguminous herbares to 25–27%; shallow till of soil without shelves that keeps the natural structure of arable layer, not destroying the vertical orientation of the airing in him; long-term leguminous herbares, green fertilizer cultures and bringing of scientifically reasonable norms of organic fertilizers, that provides plants nutritives and forms positive balance of humus; ecologically safe agrotechnical and biological measures in technologies of growing of agricultural cultures.

Certainly, that with application of shallow till of soil satiation long-term leguminous herbares to 25–27%; shallow till of soil without efficiency of fight rises against weeds, a structure gets better and to moistly material well-being soil that assists appearance of friendly stair of agricultural cultures. It is found out, that bringing of pus assists upgrading of products and stabilizing of content of humus in soil, is the permanent, mandatory and purposeful member of conduct of organic agriculture.

The best results for the receipt of friendly stair and next height of green fertilizer cultures are provided by shallow till of soil: moisture is kept, impurity diminishes, soil is not made more compact. In combination with the use of green fertilizer cultures shallow till provides the most effective maintenance and fertility-improving of soil.

Key words: evolution, system of organic agriculture, productivity, fertility of soil, sanitary state, ecologically clean products.

УДК 316.75(161.2:477):32.01«1920/1930»

О. М. Ситник

доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

СВІТОГЛЯДНИЙ СПРОТИВ БІЛЬШОВИЗМУ З БОКУ УКРАЇНЦІВ НАДНІПРЯНЩИНИ ПРОТЯГОМ 1920-Х – ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ ЯК ПРОЯВ НЕЗАВЕРШЕНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У статті подано характеристику особливостей світоглядного спротиву більшовизму з боку українців протягом 1920-х – початку 1930 х рр. З'ясовано, що українське селянство впродовж 1917–1921 і 1920-х – початку 1930 х рр. чинило активну протидію радянсько-більшовицькій системі. Одним із її чинників був

світоглядний спротив більшовизму, що ґрунтувався на духовно-релігійних традиціях українців. Світоглядний спротив більшовизму з боку українців протягом 1920-х – початку 1930-х рр. став проявом незавершеності Української національної революції. У сучасних реаліях надзвичайно важливим є ґрунтовний аналіз цього явища в плані всебічного протистояння новітньому небільшовизму в особі путінського режиму.

Ключові слова: ідеологія, українці, православ'я, терор, більшовицький режим, духівництво, Українська національна революція.

Постановка проблеми. Українська революція 1917–1921 рр. чи не найбільшою мірою характеризувалася національно-визвольною спрямованістю. І саме ця особливість була визначальною. Однак, у процесі жорстокого придушення більшовиками повстансько-визвольного руху, світоглядний спротив більшовизму з боку українців Наддніпрянщини протягом 1920-х – початку 1930-х рр. усе більшою мірою набував релігійно-духовних вимірів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. порушена нами проблема певною мірою знаходила відображення в працях О. Абраумової та С. Корновенка [1], І. Андрухівка [2], Т. Євсєєвої [3], С. Корновенка [4], Ю. Котляра [5], М. Чугуєнка [6] та ін. У той же час, як самостійна тема, світоглядний спротив більшовизму з боку українців Наддніпрянщини в період 1920-х – початку 1930-х рр. як прояв незавершеності Української національної революції залишається не розкритою.

Мета цієї статті полягає в характеристиці особливостей світоглядного спротиву більшовизму з боку українців Наддніпрянщини протягом 1920-х – початку 1930-х рр. та з'ясування їх зв'язку з незавершеністю Української національної революції.

Виклад основного матеріалу. С. Корновенко вважає, що Українська національна революція мала виразний селянський характер, адже її домінуючою й рушійною силою було саме селянство. Водночас, на тлі Української селянської революції 1917–1921 рр. розгорталися й інші революції – соціальні, політичні, національно-демократичні тощо [4, 145]. У силі цілої низки причин Українська національна революція так і не була завершеною. Проте, протягом 1920-х – початку 1930-х рр. спостерігалися різнобічні прояви її продовження та відлуння. Серед них, чи не найбільш ідеологічно визначальним був світоглядний спротив більшовизму, зокрема – з боку українського селянства Наддніпрянщини.

Ідеологія більшовизму була спрямована на безперервну боротьбу проти релігії як «шкідливого» світогляду, що суперечив ідеології марксизму-ленінізму, на якій базувалася радянсько-партійна система. Основоположники марксизму вважали, що боротися потрібно не проти релігії взагалі, а лише її критикувати [2, 73]. Однак їхні послідовники – більшовики пішли значно далі настанов своїх попередників. Вони жорстоко знищували церкви, храми, священників, монахів, нещадно викорінювали саму віру й кращі духовні почуття серед народу, натомість насаджуючи войовничий атеїзм.

Одним із основних завдань і напрямів реалізації більшовицької ідеології було знищення духовності та моральних принципів. Розроблена В. Леніним антирелігійна доктрина була спрямована проти християнства, а особливо – православної церкви. Одна

з головних причин цього полягала в тому, що православ'я рішуче не сприймало політику насилья й терору в суспільних відносинах, як і інші прояви зла стосовно людей, влади та держави. Натомість, більшовицький режим чинив терор проти духівництва всіх конфесій, закривав церкви та монастирі.

Ініційоване більшовиками переслідування священнослужителів у подальшому зумовило тотальний тиск на православ'я, християнство та релігію загалом. На майже одностайну думку багатьох російських релігійних мислителів кінця XIX – початку XX століття (М. Бердяєва, С. Булгакова, Б. Вишеславцева, С. Франка та ін.), комуністична влада – це сатанократія. Вони цілком справедливо вказували на те, що сама ідея побудови комунізму – цього земного раю – за своєю суттю є антихристиянською [6, 195]. Комуністична ідеологія претендувала на місце, яке до більшовицького перевороту 1917 року посідала в житті суспільства християнська віра і церква. Водночас, кращий тип комуніста, тобто людини цілком охололеної служінням ідеї, здатної на величезні жертви та на безкорисний ентузіазм, на думку М. Бердяєва, був можливий лише внаслідок християнського виховання людських душ. І результати цього впливу, певною мірою, залишаються навіть тоді, коли у своїй свідомості люди відмовились від християнства та навіть стали його ворогами [7, 138]. Чи не найбільш показовим підтвердженням цієї тези є приклад Д. Гойченка, який у своїх мемуарах показав власну духовну та суспільно-політичну еволюцію від гарячої християнської віри ранньої юності до агресивного богоборства, активної позиції комуніста (котра поєднувалася з підсвідомим сповіданням, закладених ще в дитинстві батьками глибинних релігійно-моральних принципів), участі в побудові нової суспільно-державної системи та до розчарування в ній і свідомого повернення через страшні тортури та випробовування в радянських катівнях до віри батьків [8]. Таким чином формувалася своєрідна атеїстична більшовицька «релігія», котра стала катастрофічною деградацією й деформацією того суспільства Російської імперії, що тривалий час наближалось до цієї катастрофи через одержавлену церкву та вихолощення духовності, через насадження імперської ідеології та нищення національних традицій підвладних народів, через підміну суспільної моралі різного роду ерзац-догмами з подвійними стандартами.

На думку О. Абраумової та С. Корновенка, значною перешкодою на шляху формування та утвердження нової більшовицької ідеології була традиційно висока релігійність селянської спільноти. Не визнаючи будь-яку альтернативність та відчуваючи небезпечну конкуренцію з боку православної церкви як виразника не лише світоглядних, але й національно-культурних традицій українського народу, партійне керівництво розцінювало релігію як безумовно небажане, шкідливе для радянського ладу явище, з яким неодмінно потрібно боротися. Проте, боротьба з усталеними протягом тисячоліть моральними засадами християнства вимагала від влади значної концентрації зусиль. Позірні успіхи, яких було «досягнуто» завдяки переходу від агітаційно-роз'яснювальних до репресивних методів боротьби у питаннях сумління, вели лише до поверхневої атеїзації населення, зокрема сільського [1, 90]. Однак, традиції

та звичаї релігійності та православ'я були настільки укорінені у свідомості українців, що навіть репресивні методи були далеко не завжди ефективними в справі атеїзації сільського населення.

Нерідко навіть прихильники більшовицької влади та противники церкви відмічали, що ті методи, котрими користувалася місцева влада для боротьби з релігією, шкодили не лише церкві, а й самій державі. Як приклад – приводилася ситуація з жіночим монастирем у м. Браїлові, що на Вінниччині. Місцевий комунгосп самовільно обкладав цей монастир такими надто великими, нереальними податками, що він зрештою був розорений економічно. Такого роду кроки місцевих керівників лише посилювали ненависть населення й духовних осіб щодо радянської влади й держави [9, 284, 285].

У 1926 р. агентура ДПУ доповідала, що Українська автокефальна православна церква на чолі з митрополитом Липківським складається винятково з тих, хто підтримує Петлюру й ідеологічно пов'язана з ним. За часів існування УНР на теренах України, на квартирі Петлюри влаштовувалися зібрання за участю Оксіюка та Липківського, на котрих обговорювалося питання про те, що у випадку відступу Петлюри з України необхідно буде через посередництво української церкви проводити всю роботу з метою створення самостійної України. Заарештований священник Сагайдачний (Конотопський округ) свідчив: «Під час мого перебування на курсах богослов'я при Всеукраїнській Раді в Києві 1922 р., я з двозначної мови лідерів Всеукраїнської православної церковної ради – Липківського, Чеховського та інших, зрозумів, що церква має піднімати національний дух українського народу ... Автокефальна церква мала бути місцем не релігійним, а політичним, котра повинна визволити український народ від вслякої влади, котра не бажає дати самовизначення українському народу». Згідно з даними прокуратури ДПУ УСРР, у середині 1920-х рр. найактивніші прибічники української автокефалії та митрополита Липківського проживали на теренах Харківщини, Уманщини, Київщини, Полтавщини, Черкащини, Лубенщини, Катеринославщини [10, 21, 31]. Фактично на більшості території Центральної та Північно-Східної України протягом 1920-х рр. спостерігався ідеологічний опір більшовицькій владі, виражений, насамперед, у діяльності УАПЦ.

Трагічним було осягнення українським народом справжньої сутності більшовизму. Зокрема, протягом кінця 1920-х – початку 1930-х рр. у різних регіонах Центральної та Східної України (Київщина, Черкащина, Харківщина, Дніпропетровщина) були зафіксовані численні стихійні виступи селян на чолі з священниками проти зловживань і наруги над віруючими з боку представників радянської влади. Особливий протест викликали випадки руйнації культових споруд, знищення й розграбування церковного майна. При цьому представники влади асоціювалися з антихристами, також проголошувалися заклики ставати на захист християнської віри, наслідуючи приклад Ісуса Христа [11, 64, 65].

У 1929 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький повідомляв С. Косіору, що 4 травня 1929 р. у с. Тернівка Ротмистрівського району прибули наглядач районної міліції з агентом розшуку, з метою проведення обшуку в квартирі місцевого священника

Потратія. Пустити в квартиру священник їх відмовився, пропонуючи запросити для цього церковного старосту. Проте, коли церковний староста прибув, Потратія все ж міліцію не впустив. Разом з дружиною й дітьми вони підняли крик для того, щоб скликати народ, а в цей же час селянин Аністратенко збирав по селу селян до квартири священника. Коли міліції все ж таки вдалося відкрити двері, біля квартири священника встиг зібратися натовп селян, які за міліцією увійшли до квартири священника. Останній вибігши на вулицю роздягненим і босим з Євангелієм і дитиною на руках, звернувся до селян, що зібралися, з наступними словами: «Браття мої й сестри, це моя зброя. Я воюю та воюватиму до кінця». Після цих слів селяни витіснили міліцію з квартири священника й не допустили його арешту. Коли ж з'явився голова сільської ради й став заспокоювати священника, останній відповів – не «вчи мене, я знаю, що я роблю і для чого роблю», і вдарив по обличчю голову сільської ради. Після цього, священник одягнув ризу і з Євангелієм, супроводжуваний натовпом селян, відправився в церкву, де був влаштований збір. Священник дві доби сидів в церкві не виходячи й навколо церкви стояв натовп віруючих, котрі охороняли його. На надіслану наглядачем міліції повістку про явку Потратія до міліції, він не відповів і не з'явився. 6 травня священник з натовпом селян підійшов до сільської ради і став вимагати, щоб голова сільради пояснив йому причину його виклику. Коли він отримав пояснення, він знову звернувся до натовпу зі словами: «Брати мої й сестри, мене терзають і мучать, йдемо зі мною до Черкас. Натовп одногосно відповів – «Йдемо всі до Черкас». Коли міліція намагалася розігнати натовп. Селянин Уманський вдарив наглядача міліції, вихопив у нього з кобури револьвер і кинув його на землю. Священник у цей час заховався в хаті одного селянина, де він і був затриманий. 3 травня Ротмистрівською районною міліцією було проведено обшук на квартирі священника с. Ротмистрівки Гремальського й заарештовано його. 5 травня натовп селян с. Ротмистрівки став вимагати звільнення заарештованого священника. У міліції натовп намагався побити діловода, котрий знаходився там, але після кількох пострілів розбігся. У цей же день заможні хлібороби с. Ротмистрівки Волинець і Терещенко скликали збори селян біля церкви, агітуючи йти визволяти священника.

Загалом за цією справою були заарештовані: священник с. Тернівки та 12 селян, священник с. Ротмистрівки і 8 селян [11, 64, 65]. Аналогічні повідомлення приходили й з інших місць. Так, у спеціальному повідомленні заступника голови ДПУ УСРР Карлсона від 14 травня 1929 року про волинку в селі Р. Лозовій Дергачівського району Харківської округи йшлося про те, що протягом останнього часу священником із с. Р. Лозової Іваницьким Дмитром Григоровичем, його братом Григорієм і робітницею Шараповою Лукерією Лук'янівною (біднячка, яка використувалася для агітації серед жінок) ведеться антирадянська агітація. Так, під час богослужіння Іваницьким з приводу хлібозаготівель, було сказано наступне: «Хліб беруть, а отримувать хліб будуть тільки ті, хто має зображення Антихриста на лобі та на руці. Зокрема ті дівчата, які вступають до комсомолу та інших організацій, будуть мати вказані зображення» [11, 66]. Закономірно, що за такої ситуації усе більшою

мірою наростала боротьба з релігією як з ідеологічною системою. А до священнослужителів більшовики ставилися як до політичних ворогів.

Виступивши проти християнської моралі, з її основоположними засадами любові та добра, більшовицька ідеологія плекала власну «пролетарську мораль», котра базувалась на класовій ненависті (включно з використанням доносів і зради), практиці осуду та переслідуванні проявів співчуття та милосердя. Тобто принципи більшовицької моралі були відверто антихристиянськими. Атеїстична політика держави, котра прирівнювала віру в Бога до сивухи й психопатії, не зуміла вбити чи навіть применшити об'єм віри, проте вона досягла певного результату: морального занепаду в країні та зниження духовного впливу Церкви на життя людини. Атеїзм став поширювачем етичного нігілізму, цинізму, відчуження необґрунтованості та безглуздості життя.

Окрім порушення моральних устоїв і духовних святинь, серед засобів втілення більшовицької ідеології слід згадати й нагнітання страху серед найширших верств народу з метою зробити його покірним. Занепад духовності, віри та моралі неминуче вів до деградації особистості та культурного здичавіння нації, одним із яскравих свідчень чого стало масове поширення матірщини. Остання історично була не властива українському народу, проте протягом десятиліть радянської влади вона досить швидко поширилася, ставши показником того примітивного морально-етичного рівня, що цілком відповідав новим реаліям.

Війна з духівництвом та церквою, тотальна атеїзація суспільства, поряд із запровадженням радянської культури й зміною політичного принципу легітимності влади, утворили надійне підґрунтя для збереження імперії на неправославних немонархічних засадах і перетворення її населення на російську комуністичну націю. У ній не церква, а партія «освячувала» нову культуру й нову спільну ідеологію. Російський православний месіанізм як базовий архетип політичної культури творців «світової революції» для імперських земель та народів породив націоналістичну державу – СРСР з усіма притаманними таким державам рисами аж до етнічних (чи то пак – класових) чисток включно [3, 116, 117]. Одночасно більшовицькі ідеологи прагнули засадничо й на перспективу викоринювати все, що свідчило про національну ідентичність народів Радянського Союзу. З часом поняття на кшталт «радянська людина», «будівник комунізму» тощо, мали замінити приналежність до певної нації. Стирання національної приналежності й втрата національних традицій вели до деградації свідомості та моралі. Такі люди швидко ставали психологічно залежними від носіїв потужних вольових чинників.

Однак, українське селянство протягом усієї Української національної революції 1917–1921 рр. й впродовж 1920-х – початку 1930-х рр. чинило всебічний активний спротив радянсько-більшовицькій системі. У цей час в Україні утворилася ціла низка селянських республік найрізноманітнішого гатунку. Селянські республіки Наддніпрянської України в роки Української національно-демократичної революції Ю. В. Котляр класифікує за двома головними критеріями. По-перше, за політичною приналежністю: національні, більшовицькі, анархо-махновські та

кримінальні. По-друге, за напрямками повстанської боротьби: антибільшовицькі, антиденікінські та антиукраїнські. Однак, навіть під час збройних повстанських виступів, селяни віддавали перевагу місцевим, а не загальноукраїнським інтересам [5]. Варто зауважити, що серед антибільшовицьких селянських республік (Холодноярська, Мліївська, Медвинська, Врадіївська, Хліборобська тощо) чи найбільш національно орієнтованими були республіки, що знаходилися на теренах сучасної Черкащини.

Висновки. Протягом 1920-х рр. у СРСР було сформовано своєрідну державно-правову систему, котра поєднала адміністративні, судові, політичні, військові, ідеологічні та репресивні функції. Партійна номенклатура тримала під контролем практично всі суспільно важливі сфери, підбираючи на всі ключові пости саме ті кадри, які влаштували її з тих чи інших міркувань. Фактично майже від початку свого існування радянська держава була такою лише номінально, згідно назви. По суті це була диктатура своєрідної партійної касті, котра наприкінці 1920-х рр. переросла в одноособову тоталітарну диктатуру. Значною мірою вона була спрямована саме проти українського селянства.

Знищення духовності й моральних традицій народу призвело до суттєвої деградації української, як, до речі, й російської нації. Проте, традиційно велика релігійність української селянської спільноти становила доволі потужний світоглядний спротив більшовизму, насамперед, завдяки значним національно-культурним традиціям українського народу. Всі величезні потуги партійного та радянського керівництва на ниві ідеологічної обробки населення, фактично звелися до переважного одурманення молоді й підлітків. Водночас, світоглядний спротив більшовизму з боку українців Наддніпрянщини протягом 1920-х – початку 1930-х рр. став одним із проявів незавершеності Української національної революції.

Список використаної літератури та джерел

1. Абразимова О. М. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу: монографія / О. М. Абразимова, С. В. Корновенко. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. – 190 с.
2. Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз / І. Андрухів. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. – 432 с.
3. Євсєєва Т. Російський православний месіанізм як базовий архетип політичної культури творців «світової революції» / Т. Євсєєва // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – № 17. – С. 115-137.
4. Корновенко С. В. Українська революція 1917 – 1921 рр.: селянський фактор / С. В. Корновенко // Український селянин. – Вип. 14. – 2014. – С. 142-146.
5. Котляр Ю. В. Селянські республіки Наддніпрянської України: до питання класифікації: [Електронний ресурс] / Ю. В. Котляр. – Режим доступу: starhiv.chdu.edu.ua/article/download/102940/98068
6. Чузенко М. Україна, яка шокує. Лабіринти історії / М. Чузенко. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2004. – 352 с.
7. Бердяєв Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев. – [репринтное воспроизведение издания УМСА-PRESS, 1955 г.]. – М.: Наука, 1990. – 224 с.
8. Див.: Гойченко Д. Д. Красный апокалипсис: сквозь

раскулачивание и Голодомор : Мемуары свидетеля / Д. Д. Гойченко; [2-е вид.]. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. – 400 с.

9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 5. – Он. 2. – Спр. 198. – 336 арк.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Он. 20. – Спр. 2318. – 69 арк.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Он. 20. – Спр. 2987. – 105 арк.

References

1. Abramova, O. M. & Kornovenko, S. V. (2017). Sociopolitical activity of the peasantry of the Ukrainian SSR in the years of new economic policy. Tcherkasy: Tcherkasy national university the Bi name of Khmelnytsky (in Ukr.)
2. Andrukhiv, I. (2006). The policy of Soviet power in the field of religion and confessional life in the Precarpathians in the 40's and 80's of the twentieth century. Historical and legal analysis. Ivano-Frankivsk : Lily-NV (in Ukr.)
3. Yevseyeva, T. (2007). Russian Orthodox Messianism as the basic archetype of the political culture of the creators of the «world revolution». Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky (Problems of history of Ukraine: facts, judgements, searches), 17, 115-137 (in Ukr.)
4. Kornovenko S.V. (2014). Ukrainian revolution 1917-1921: peasant factor. Ukrayins'kyi selyanyn (Ukrainian peasant), 14, 142-146 (in Ukr.)
5. Kotlyar, Y.V. (2017). Peasant republics of Ukraine of Naddniprovs'kyi: to the question of classification. Retrieved from starhiv.chdu.edu.ua/article/download/102940/98068 (in Ukr.)
6. Chuguenko, M. (2004). Ukraine which shocks. Labyrinths of history. Kharkiv: Club of domestic leisure (in Ukr.)
7. Berdyaev, N. A. (1990). Sources and sense of the Russian communism. Moscow: Science (in Russ.)
8. Goychenko, D. D. (2013). Red apocalypse: through the dispossession of the Holodomor: Memoirs of the witness. Kyiv: A-BA-BA-GA-LA-MA-GA (in Russ.)
9. Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine, fund 5, description 2, archive file 198.
10. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, fund 1, description 20, archive file 2318.
11. Central State Archive of Public Associations of Ukraine, fund 1, description 20, archive file 29387.

O. Sytnyk

THE WORLD-GOVERNMENTAL BOLSHOVISM OF UKRAINIANS IN THE FUTURE OF THE 1920S - THE BEGINNING OF THE 1930S AS A CONSEQUENCE OF THE INFLUENCE OF THE UKRAINIAN NATIONAL REVOLUTION

Ukrainian national revolution of 1917-1921, or not in a most degree characterized by a national liberation orientation. And exactly this feature defined long time. However, in the process of cruel suppression of insurgent-liberation motion by bolsheviks, world view resistance of bolshevism from the side of Ukrainians during 1920th –beginning of 1930s years all in a greater degree acquired religiously-spiritual measuring.

The aim of the real article consists in description of features of world view resistance of bolshevism from the side of Ukrainians during 1920th – to beginning of 1930s years as display of un completeness of Ukrainian national revolution.

Except violation of moral principles and spiritual sacred objects, among facilities of embodiment of bolshevist ideology it follows to remember and festering of fear among the widest layers of people with the purpose of to do him submissive and submissive. The decline of spirituality, faith and faith and

moralshas led to the degradation of the individual and cultural becoming wild of nation.

The last historically was not peculiar to the Ukrainian people, however during the decades of soviet power she spread quickly enough, becoming the index of that primitive mental and ethical level that fully answered new realities.

However, Ukrainian peasantry during all Ukrainian national revolution of 1917 – 1921 and during 1920th – did all-round pure resistance to the soviet-bolshevist system beginning of 1930s years.

In modern terms Russian-Ukrainian war that has, among other also national liberation character, experience of Ukrainian national revolution acquires new for us maintenance. In fact only on condition of successful for Ukraine completion of this war possible the receipt of the real, real independence of our state will become.

Elimination of spirituality and moral traditions of people resulted insubstantial degradation Ukrainian, as, by the way, and Russian nation. However, traditionally the large religiousness of the Ukrainian peasant association presented sufficiently powerful world view resistance of bolshevism first of all due to considerable national and cultural traditions Ukrainian to nation. All enormous desire of party and soviet guidance is on the field of indoctrination of population, actually taken to the repressing dulling one's mind of young people and teenagers.

Thus, world view resistance of bolshevism from the side of Ukrainians during 1920th – became one of displays of un completeness of Ukrainian national revolution beginning of 1930s years.

In modern realities extraordinarily important is a sound analysis of world view resistance of bolshevism from the side of Ukrainians during 1920th – to beginning of 1930s years in the plan of all-round opposition to the latest totalitarianism in the person of the Putin mode, and consequently for the sake of victory completion of Ukrainian national revolution.

Key words: ideology, Ukrainians, orthodoxy, terror, bolshevist mode, clergy, Ukrainian national revolution.

УДК 94(477)«196/198»

O. M. Скрипник

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ВИРОБНИЦТВО АЗОТНИХ ДОБРИВ НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ УКРАЇНИ У 60-Х – 80-Х РР. ХХ СТ.

У статті проаналізовано виробництво мінеральних добрив, зокрема азотних добрив в Українській РСР у 1960-х – 1980-х рр. Розкрито особливості зростання виробництва азотних добрив, розширення їх асортименту. Визначено основні проблеми виробництва азотних добрив для сільськогосподарства УРСР. Констатовано, що зростання було досягнуто за рахунок розширення та інтенсифікації діючих виробничих потужностей «великої хімії». Цього виявилось недостатньо для забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. У статті відзначено наслідки застосування азотних добрив у сільському господарстві.

Ключові слова: хімізація, мінеральні добрива, азотні добрива, УРСР, сільське господарство, «Азот».

Постановка проблеми. Сучасний розвиток агропромислового комплексу України фактично не можна уявити без застосування мінеральних добрив, зокрема азотних. Адже дія азотних добрив спрямована на покращення умов вирощування зернових та інших сільськогосподарських культур. Розвиток виробництва азотних добрив у сучасній незалежній Україні має багаторічну історію, і бере свій початок з 60-х рр. ХХ ст. Період 1960-х – 1980-х рр. характеризується активним проведенням хімізації сільського господарства та інтенсивним виробництвом мінеральних добрив. Саме цим і зумовлена актуальність даної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історіографії робилися спроби проаналізувати процес виробництва мінеральних добрив в УРСР. Слід відмітити праці С. Вольфовича [1-2], в яких автор достатньо широко розкриває питання інтенсифікації землеробства, серед яких провідне місце віддає саме хімізації. А також праці В. Калечица [3], І. Басова [4] та С. Ганзи [5] Однак, написані вони ще за часів існування Радянського Союзу. Тому багато аспектів залишилися поза увагою названих авторів і потребують подальшої розробки.

Метою статті є вивчення особливостей виробництва азотних добрив для сільського господарства в Українській РСР у 1960-х – 1980-х рр.

Виклад основного матеріалу. П'ятдесяті роки ХХ ст. вважаються найуспішнішим періодом в розвитку радянської економіки як з погляду зростання темпів економічного розвитку, так і загальної ефективності суспільного виробництва. За цих умов підвищився інтерес держави до розвитку хімічної галузі народного господарства. Хімічна промисловість Української РСР протягом 1951–1958 рр. розвивалася в рамках загальносоюзних тенденцій. Її темпи значно випереджали зростання інших галузей промислового виробництва республіки за цей період [6, 136].

Поряд з кількісним зростанням, відбулися й деякі якісні зміни, насамперед розширився асортимент хімічної продукції. В Україні було освоєно виробництво нових видів мінеральних добрив, лаків, барвників, хімічних реактивів, штучних волокон, різних виробів з гуми [7, 150]. Адже Українська РСР займала провідне місце серед інших республік СРСР по виробництву сільськогосподарської продукції. В той час, як питома вага посівних площ України в загальносоюзному землекористуванні становила 14 %, загальна продукція землеробства – понад 21%. Тобто продуктивність землеробства УРСР в 1,5 рази перевищувала середні показники по країні. Це, відповідно, потребувало і належного забезпечення добривами.

Однак, ще з 1950-х рр. склалася тенденція до недооцінки значення мінеральних добрив та хімічних засобів захисту рослин. На засіданні Всесоюзного хімічного товариства ім. Д. Менделєєва у травні 1962 р. вказувалося, що зростання кількості та асортименту добрив значно відстає від потреб сільського господарства. Хронічно затримується

введення новобудов – заводів по виробництву мінеральних добрив. До того ж, значною перешкодою до нарощення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції був їх обмежений асортимент (приблизно 18 видів), який фактично не розширювався [1, 7].

Значну роль у консервації цієї ситуації відіграло негативне ставлення прихильників травопільної системи до хімізації сільського господарства, під впливом яких знаходилися керівні органи сільського господарства. Тільки рішення про перехід до орної та інших інтенсивних систем землеробства, прийняті на грудневому (1963 р.) пленумі ЦК КПРС помітно вплинули на прискорення темпів хімізації сільського господарства [2,5]. Розвиток виробництва мінеральних добрив в республіці включав три головні напрямки: випуск азотних, фосфатних та калійних добрив.

Виробництво азотних добрив зростало найбільш швидкими темпами і досягло у 1975 р. 8183 тис. т. (в умовних туках), збільшившись таким чином за 10 років в 3,7 рази. На середину 1960-х рр. в Україні вироблялося майже 30% азотних добрив СРСР. Таке зростання виробництва було забезпечено в результаті розширення і реконструкції раніше введених потужностей на Лисичанському, Горлівському, Дніпродзержинському хімічних комбінатах, а також будівництвом нових цехів і виробничих комплексів. Постійно удосконалювалося виробництво аміаку – головної сировини для азотних добрив. Укрупнювались габарити і підвищувалася продуктивність агрегатів синтезу та інших апаратів і механізмів. Так, наприкінці 1960-х рр. було закінчено будівництво лінії по виробництву гранульованої аміачної селітри на Горлівському хімічному комбінаті з потужністю 250 тис. т. на рік [8, 3].

На Черкаському хімічному комбінаті було організовано випуск карбаміду – концентрованого азотного добрива з вмістом поживних речовин близько 46 %, виробництво якого в загальному обсягу азотних добрив складало на 1970 р. вже близько 20 % [4, 5].

Розширювався й асортимент азотних добрив. Наприкінці 1950-х рр. в УРСР вироблялася переважно селітра аміачна, натрієва, кальцієва і лише в обмеженій кількості нітрофоска [5, 9]. Однак, у світовій практиці все більшого значення набувало застосування рідких азотних добрив. При виробництві продукції у вигляді аміачної води виключалася потреба у цехах по переробці аміаку в азотну кислоту, аміачну селітру чи карбамід. Завдяки цьому, вартість будівництва азотного виробництва знижувалася на 30%. І хоча в сільському господарстві з'являлися додаткові витрати на будівництво мережі складів для зберігання аміачної води та на придбання парку машин, необхідних для внесення рідких добрив в ґрунт, в цілому це було економічно вигідно. Вартість виробництва, а також витрати по внесенню в ґрунт тонни азоту при використанні аміачної води знижувалася на 25% у порівнянні з аміачною селітрою [9, 36]. Тому, починаючи з 1958 р., хімічна промисловість України почала все більше виробляти

рідких добрив. Першими їх почали продукувати хіміки Северодонецька та Дніпродзержинська. Протягом 1960-1970-х рр. було освоєно виробництво цього виду добрив і на Черкаському хімічному комбінаті та Рівненському заводі азотних добрив. З часом близько 30% в загальному балансі використання азотних добрив в Україні почало припадати на долю аміачної води. На початок 1980-х рр. навіть стала проявлятися економічна недоцільність завищених планів по виробництву аміачної води, так як вона вже не мала відповідного збуту [10, 127].

Слід зазначити, що і в цій справі давала про себе знати похапливість, гарячковість, традиційно сумнозвісна радянська кампанійщина. Грунтуючись лише на попередніх розробках вище радянське керівництво відразу вирішило використовувати відходи виробництва іонообмінних смол на Черкаському хімічному комбінаті в якості добрив. Були знехтувані при цьому вимоги Мінсільгосподу УРСР провести тривалі дослідження у польових умовах, а також вивчити їх вплив на ґрунт та провести токсикологічну перевірку врожаю. До того ж «Укрсільгосптехніка» була неготовою до транспортування та зберігання добрив у рідкому стані [11, 5]. Однак уже на початку 1966 р. Головне управління азотної промисловості Мінніпрому СРСР зобов'язало Черкаський хімічний комбінат замовити у проектному інституті «Гіпропласт» установку для отримання рідких амонійних добрив потужністю 35 тис. т. на рік. Після проведених дослідів у 1966 р. було з'ясовано, що використання цього виду добрив знижує вміст цукру в цукровому буряку, крохмалю в картоплі, причиною чого є порушення правильного співвідношення поживних елементів.

Постійні складнощі виникали й щодо розвитку сировинної бази промисловості азотних добрив. Щоправда, її структура удосконалювалась. Так, збільшилось використання як висхідної сировини природного газу Ставропольського, і Шебелинського родовищ [3, 12]. Проте основні виробники – Дніпродзержинський і Горлівський хімічний комбінати, продовжували працювати на коксовому газі, обсяги надходжень якого зменшувались. Тому виробництво аміаку на цих підприємствах постійно лихоманило [10, 127].

На кінець 1970-х рр. почала відчутно зростати кількість не введених потужностей. Так, в 1979 р. не було введено в дію виробництво нітроаміофоски потужністю 442 тис. т. на Рівненському об'єднанні «Азот» та комплексу карбаміду потужністю 726 тис. т. на Дніпродзержинському об'єднанні «Азот» [12, 13]. Ще більше відставання із введенням потужностей з виробництва азотних добрив було допущено в 1980 р. Так, на Черкаському «Азоті» воно склало – 50%, на Рівненському – 61% від запланованого. Зокрема, через брак імпортової сировини на Черкаському «Азоті» не були введені потужності по випуску цінних рідких комплексних добрив з поліфосфорної кислоти із великим, 44%, вмістом поживних речовин [13, 25].

Інколи виникала просто парадоксальна ситуація. Введені в експлуатацію установки по випуску рідких добрив загальною потужністю 2 млн. т., на спорудження яких були затрачені величезні кошти внаслідок хронічної нестачі суперфосфорної кислоти, на початку 1980-х рр. використовувалися лише на 17% [12, 11]. До прикрих недоліків, які стримували виробництво добрив слід віднести й незадовільний стан тари, в яку пакували добрива. Паперова тара була малоприсадною для транспортування, тому добрива при перевезенні часто змокали, псувалися, злежувалися. Якість прогумованих мішків також була низькою. Хоча на деяких підприємствах робилися доволі успішні спроби самотужки вирішити цю проблему. Наприклад, на Черкаському хімічному комбінаті, де в 1968 р. було створено власне виробництво поліетиленових мішків потужністю 10 млн. шт. на рік – у такій тарі добрива можна було зберігати й у відкритих сховищах. Однак, у цілому ситуація з тарою поліпшувалася повільно.

Недостатньою була і рентабельність виробництва добрив. Так, собівартість обезфтореного суперфосфату перевищувала відпускну ціну, що лише в 1965 р. принесло 317 тис. крб. збитків. Проте, випуск малорентабельних видів добрив, і надалі продовжувався в досить значній кількості [14, 26].

Типовим явищем було й несвоєчасне забезпечення підприємств з виробництва мінеральних добрив необхідною сировиною – природним та коксовим газом, сірчаною кислотою, через що траплялися часті простой устаткування. Особливо лихоманило роботу хіміків Горлівського та Дніпродзержинського хімічних комбінатів в 1969 році, у зв'язку з чим Раді Міністрів УРСР, щоб забезпечити виконання планів з виробництва мінеральних добрив, довелося терміново виділяти необхідну кількість сировини за рахунок інших підприємств.

Загалом слід відзначити, що виробництво азотних добрив забезпечували не стільки нові підприємства, як вже існуючі, які покращили і налагодили свою роботу. Фактично, у 1980-х рр. так і не було досягнуто стійкої роботи підприємств з виробництва мінеральних добрив та хімічних засобів захисту рослин. Часто допускалися позапланові зупинки та простой обладнання через ремонти, викликані порушенням технологічної дисципліни [15, 1].

Незважаючи на всі труднощі, за період 1958 – 1975 рр. виробництво мінеральних добрив в Україні зросло майже в 10 разів. За абсолютним обсягом виробництва Україна уже в 1970-х рр. випереджала Англію, Бельгію, Швецію, Італію, а також усі країни соціалістичного табору. Проте, це була перемога лише в кількісних показниках. Підприємства по виробництву мінеральних добрив працювали неритмічно, насамперед, через часті непланові зупинки, порушення технологічного процесу через технічну несправність обладнання, відсутність необхідної кількості залізничних цистерн та вагонів, недостатнє виділення лімітів з електроенергії тощо. Ще однією гострою проблемою розвитку виробництва

мінеральних добрив була необхідність підвищення їх якості.

Висновки. Отже, протягом 1960–1980-х рр. в Україні значно збільшилося виробництво мінеральних добрив, хімічних засобів захисту рослин та іншої хімічної продукції для сільського господарства. Це зростання було досягнуто за рахунок розширення та інтенсифікації діючих виробничих потужностей «великої хімії». Однак цього виявилось недостатньо для забезпечення сталого розвитку та стрімкого підвищення сільськогосподарського виробництва.

Список використаної літератури та джерел

1. Вольфкович С.И. *Очередные задачи химизации сельского хозяйства* / С.И. Вольфкович. – М.: Изд-во МГУ, 1962. – 32 с.
2. Вольфкович С.И. *Проблемы химизации сельского хозяйства* / С.И. Вольфкович. – М.: Изд-во МГУ, 1963. – 32 с.
3. Калечиць В.В. *Новий етап розвитку хімічної промисловості України* / В. В. Калечиць. – К.: Техніка, 1972. – 78 с.
4. Басов І.І. *Хімія – могутній засіб розвитку сільськогосподарського виробництва* / І.І. Басов // *Хімізація сільського господарства* / За ред. І.Л. Колоши. – К.: Урожай, 1966. – С.5–35.
5. Ганз С. Н. *Роль хімічної промисловості в розвитку народного господарства країни і піднесення матеріального добробуту радянського народу* / С. Н. Ганз. – Дніпропетровськ: Обласне видавництво, 1958. – 44 с.
6. *Экономика Советской Украины 1945–1975* / Ред. А.С. Емельянов. – К.: Вища школа, 1975. – 407 с.
7. *Народне господарство Української РСР у семиріччі. Сучасний стан та перспективи розвитку* / Під ред. О. Несторенко. – К.: Вид. Академії Наук УРСР, 1960. – 519 с.
8. *Приказы Министра химической промышленности СССР*. – Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 5000. – Оп. 1. – Спр. 480. – 119 с.
9. *Химическая промышленность Украины за 50 лет Советской власти* / Под ред. Г.И. Вилесова, А.И. Рукавишникова. – К.: УкрНИИИТИ, 1967. – 146 с.
10. *Аналитические записки отдела по промышленности*. – Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 3059. – Оп. 46. – Спр. 288. – 145 с.
11. *Переписка с Министерством химической промышленности по вопросу проведения опытов с изучением эффективности жидких азотных удобрений комбината*. – ДАЧО. – Ф. 4879. – Оп. 1. – Спр. 294. – 37 с.
12. *Переписка с Советом Министров СССР, информации секретаря ЦК КПУ, отдела химической промышленности по вопросам развития химической промышленности УССР*. – Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1950. – 21 с.
13. *Первичные квартальные отчеты о выполнении плана производства новых и снятия старых видов машин, аппаратов за 1980 г.* – ДАЧО. – Ф. 3059. – Оп. 16. – Спр. 11. – 95 с.
14. *Экономический обзор итогов работы промышленных предприятий Министерства химической промышленности за 1966 год*. – ЦДАВО. – Ф. 5000. – Оп. 1. – Спр. 744. – 30 с.
15. *Справки отдела химической промышленности ЦК КПУ о развитии предприятий Минудобрений и Минхимпрома УССР*. – ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 3163. – 28.04.1987 – 29.03.1988. – 37 с.

References

1. *Wolfkovich, S.I. (1962). The next tasks of chemicalization of agriculture. Moscow: Moscow State University (in Russ.)*
2. *Wolfkovich, S.I. (1963). Problems of chemicalization of agriculture. Moscow: Moscow State University (in Russ.)*
3. *Kalechits, V.V. (1972). The new stage of the development of the chemical industry of Ukraine. Kyiv: Tech (in Ukr.)*
4. *Basov, I.I. (1966). In I.L. Koloshi (Ed.). Chemistry - a powerful tool for the development of agricultural production. Chemistry of Agriculture. Kyiv: Harvest, 5-35 (in Ukr.)*
5. *Hanz, S.N. (1958). The role of the chemical industry in the development of the national economy and the rise of material well-being of the Soviet people. Dnipropetrovsk: Regional Publishing House (in Ukr.)*
6. *Economy of Soviet Ukraine 1945 - 1975 (1975), In A.S. Emelyanov (Ed.). Kyiv: High school (in Russ.)*
7. *National economy of Ukrainian SSR in the seven-year. Modern state and development perspective (1960). In O. Nestorenko (Ed.). Kyiv: View. Academy of Sciences of the USSR (in Russ.)*
8. *Orders of the Minister of Chemical Industry of the USSR (19.01.1970 - 15.06.1970). Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine, fund 5000, description 1, archive file 480 (in Russ.)*
9. *The chemical industry of Ukraine for 50 years of Soviet power (1967). In G.I. Vilesova, A.I. Rukavishnikov (Ed.). Kyiv: UkrNIINTI (in Russ.)*
10. *Analytical notes of the department for industry (02.02.1982 - 01/01/1982). State Archives of Cherkasy region, fund 3059, description 46, archive file 288 (in Russ.)*
11. *Correspondence with the Ministry of Chemical Industry on the issue of conducting experiments with the study of the effectiveness of liquid nitrogen fertilizers of the plant (25.03.1966 - 28.11.1966) State Archives of Cherkasy region, fund 4879, description 1, archive file 294 (in Russ.)*
12. *Correspondence with the Council of Ministers of the USSR, information secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, department of the chemical industry on the development of the chemical industry of the Ukrainian SSR (1950. - 05/17/1979 - 14/01/1980.). Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 25, archive file 1950 (in Russ.)*
13. *Primary quarterly reports on the implementation of the plan for the production of new and removal of old types of machinery, apparatus for 1980. State Archives of Cherkasy region, fund 3059, description 16, archive file 11 (in Russ.)*
14. *Economic review of the results of work of industrial enterprises of the Ministry of Chemical Industry for 1966 (1966). Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine, fund 5000, description 1, archive file 744 (in Russ.)*
15. *References of the chemical department of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine on the development of enterprises of Mineral Fertilizers and the Ministry of Chemical Industry of the Ukrainian SSR (28.04.1987 - 29.03.1988). Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, description 25, archive file 3163 (in Russ.)*

O. Skrypnyk

PRODUCTION OF NITROGEN PRODUCTS IN INDUSTRIAL ENTERPRISES OF UKRAINE SSR IN 60-S – 80-S YEARS XX CENTURY

In this article to analyzing the processes of production of mineral fertilizers, namely nitrogen fertilizers in the Ukrainian SSR in the 1960s – 1980s. The peculiarities of growth of production of nitrogen fertilizers, expansion of assortment is analyzed. Because since the 1960's nitric fertilizers grew at the fastest pace. By the middle of the 1960's, almost 30% of the nitrogen fertilizers in the USSR were produced in Ukraine. Such growth of production was ensured by the expansion and reconstruction of previously installed capacities at Lisichansk, Gorlovka, Dneprodzerzhinsk chemical combines, as well as the construction of new workshops and production facilities.

The author notes that since 1958, the Ukrainian chemical industry has started to develop liquid fertilizers more and more. The first ones were produced by chemists Severodonetsk and Dneprodzerzhinsk. During the 1960 – 1970's, the production of this type of fertilizers was mastered at the

Cherkasy chemical combine and the Rivne nitrogen fertilizer combine. Over time, about 30% of the total balance of the use of nitrogen fertilizers in Ukraine began to fall on the share of ammonia water.

The main problems of nitric fertilizer production for agriculture in the Ukrainian SSR were also determined. Permanent difficulties arose in relation to the development of the raw material base of the nitrogen fertilizer industry. At last of the 1970's began to increase significantly the number of unused capacities. To the disgusting shortcomings that hampered the production of fertilizers should also include the unsatisfactory state of the packaging in which to pack fertilizers. There was also insufficient profitability of fertilizer production. A typical phenomenon was the untimely provision of enterprises for the production of mineral fertilizers with the necessary raw materials – natural and coke oven gas, sulfuric acid, which resulted in frequent simple equipment.

The specified consequences of using nitrogen fertilizers in agriculture. During the period of 1958 – 1975, the production of mineral fertilizers in Ukraine increased almost 10 times. However, this was a victory only in quantitative terms.

Key words: chemistry, mineral fertilizers, nitrogen fertilizers, USSR, agriculture, «Azot».

Рецензії

**С. Калінкіна, С. Корновенко, С. Маркова,
Н. Романець «ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ»
НА СЕЛІ. ФІНАЛ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
В УКРАЇНІ (1929 – 1933 рр.)»**

Перша третина ХХ ст. в аграрній історії України – надзвичайно складний етап, що потребує наукового осмислення з позицій сучасної методології. Одним із тогочасних явищ української історії була селянська революція, започаткована селянами Полтавщини і Харківщини у 1902 р. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. вона збіглася у часі з таким трагічним явищем української історії, як «великий перелом» на селі, синонімом якого є «сталінська революція згори». Фактично йшлося про надзвичайні заходи держави стосовно до селянства – найчисельнішої соціальної верстви тогочасного українського соціуму. Результатом репресивних заходів сталінського тоталітаризму став Голодомор 1932 – 1933 рр., масові депортації селян тощо.

У сучасній історіографії сформовано потужну наукову традицію щодо окремих сюжетів цієї сторінки в аграрній історії України. Передусім стосовно геноциду щодо українців – Голодомору 1932 – 1933 рр. Однак маловивченими залишаються питання, що стосуються безпосередніх механізмів реалізації державної фіскальної політики, теорії й практики формування як загалом нового типу «радянської людини», так і нового типу радгоспно-колгоспного селянства зокрема.

Спеціального дослідження потребує й такий аспект, як репресивні механізми соціалістичної перебудови аграрного сектора. Не повною мірою сучасною історіографією вивчено посилення репресивного тиску державою напередодні «великого перелому», примусовий чинник у здійсненні суцільної колективізації, динаміка і специфіка застосування репресій під час заготівельних кампаній 1930 – 1933 рр.

Зважаючи на викладене вище, поява рецензованої монографії є своєчасною. Її присвячено актуальним питанням аграрної історії України кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Як засвідчує текст колективної праці, її написано на основі аналізу різнопланової історичної джерельної бази, опрацьованої авторами під час роботи над темою. Монографію вирізняє логічна послідовність викладу, аргументованість тверджень і доведеність висновків. Автори керуються новітніми методологічними засадами, спрямованими на отримання науково обґрунтованих знань. Рецензовану працю написано фахово, відповідно до чинних вимог до такого жанру наукових праць.

*Земзюліна Н.І., д. і. н., професор, професор кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського
національного університету ім. Б. Хмельницького*

**Податки і повинності в галицькому селі
(кінець XVIII – середина ХХ ст.): монографія
/ П. С. Коріненко, В. Д. Терещенко,
В. В. Старка, А. В. Киданюк. – Тернопіль :
Вектор, 2016. – 200 с.**

Феноменом людської цивілізації, її невід’ємною частиною та важливим засобом впливу на суспільство є податкова політика. За допомогою продуманої, виваженої податкової політики можна ефективно регулювати такі складні соціально-економічні процеси, як обсяг виробництва, структурні зміни суспільства, рівень добробуту населення, його політичну активність тощо. Тож на сьогодні питання розвитку податкової політики належать до найактуальніших в економічному та соціальному житті України, що зумовлено новими явищами у вітчизняній економіці, її спрямуванням на ринкові відносини, де фіскальні інструменти є одним з найефективніших методів державного регулювання економіки. Податкова політика може стимулювати інновації та розвиток нових галузей, важливих інфраструктурних проектів, бути інструментом справедливого перерозподілу доходів між окремими верствами населення, територіальними громадами та секторами економіки, забезпечуючи поступальний соціально-економічний розвиток, підвищення добробуту населення в країні. Політики, високопосадовці, економісти мають усвідомити досвід історії в тому, що виважена податкова політика – запорука економічного прогресу України. І навпаки, – у випадку ігнорування корінних інтересів громадян, їх суспільно-економічних потреб, незбалансованості податкової політики, економіка держави ще тривалий час може перебувати у стані кризи.

Тому зрозумілим є звернення як дослідників-фахівців, так і широкої громадськості до специфічних особливостей перебігу господарських перетворень, що мали, зокрема, місце у Східній Галичині наприкінці XVIII – у середині ХХ ст. Зрозуміло, що побудова нового неможлива без урахування минулого досвіду, вивченню якого сприятиме, на нашу думку, монографія «Податки і повинності в галицькому селі (кінець XVIII – середина ХХ ст.)».

Крім того, запропонована тема рецензованої монографії є інтегруючою, тобто такою, що дозволяє виявити закономірності та особливості соціальних і політико-економічних відносин на селі, оскільки податкова система відображає справжнє становище селян, їхній правовий та економічний статус у різні періоди історичного розвитку.

Розроблена авторами структура монографії ґрунтується на хронологічній послідовності розвитку податкової системи в Східній Галичині відповідно до науково усталених історичних періодів. Структурно книга складається із вступу, шести розділів (назви яких цілком адекватно відбивають зміст праці), дев’ятнадцяти підрозділів, висновків, які розкривають історію функціонування податкової системи в галицькому селі з кінця XVIII до середини ХХ ст.

Бібліографія до кожного розділу подана окремо, що полегшує пошук у списку того чи іншого джерела. Обсяг праці загалом 200 сторінок.

У першому розділі «Методологія, історіографія та джерела дослідження» автори проаналізували

матеріали, які їм вдалося виявити й опрацювати для написання монографії. Звичайно, в історіографічному плані автори будують своє дослідження не на пустому місці, і мають попередників, які вивчали окремі аспекти проблематики. Їх доробок вчені докладно аналізують в першому розділі монографії, демонструючи при цьому солідну обізнаність не тільки з суто історичною літературою, але також з напрацюваннями учених у галузі таких наукових дисциплін, як економіка, філософія, соціологія, право тощо. У цілому історіографічна база не розроблена достатньою мірою, хоча архівних справ є багато, що свідчить про значні перспективи подальшого вивчення. Рецензована монографія відзначається високим джерелознавчим рівнем. В книзі використано законодавчі акти, статистичні матеріали, чималу кількість періодичних видань. Значну частину документальної бази монографії складають архівні матеріали, що надає праці солідного наукового вигляду. Враховуючи специфіку досліджуваної проблеми, авторами були задіяні матеріали архівних фондів Державного архіву Львівської області, Державного архіву Тернопільської та Івано-Франківської областей, Центрального державного історичного архіву України у Львові, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

У другому розділі «Аграрна політика Австрійської (Австро-Угорської) імперії та її вплив на становище галицького селянства» автори розглядають державні податки і повинності у тісному взаємозв'язку з феодальними, підкреслюючи, що державні і феодальні побори були важливими чинниками економічної ефективності і рівня життя селянства. Тому для дослідження рівня життя селян важливо дослідити сумарний вплив як державних так і феодальних повинностей, що у цей час був єдиним чинником фіскального навантаження, який мав величезний вплив на економічне становище селянських господарств, а відповідно на рівень і спосіб життя галицьких селян у дореформений період. Дослідники коротко характеризують аграрні відносини, які існували в другій половині XVIII ст. в Речі Посполитій, і зокрема в Галичині, напередодні приєднання до австрійських володінь. Інкорпорація ж українських земель до Австро-Угорської імперії збіглася у часі з хвилею модернізаційних реформ у цій державі, які запроваджували в 1770–1780-х рр. Марія-Терезія та Йосип II. Вони базувалися на ідеях освіченого абсолютизму і мали на меті шляхом посилення державної централізації та встановлення контролю правлячої династії за всіма сферами суспільного життя, залучити імперію до модернізаційних процесів та не допустити її відставання від основного суперника – сусідньої Пруссії. Автори наголошують на особливо значному впливові цих реформ на Східну Галичину, що гостро потребувала змін, насамперед впорядкування земельних відносин. Низка законів (патентів) Марії-Терезії, що обмежували й унормовували селянські повинності на користь поміщиків (дідичів) сприяла правильному оподаткуванню доходів. Йосиф II пішов ще далі: у 1782 р. його патентом було скасовано особисту залежність селян від дідичів та надано їм елементарні громадянські права. Особливо важливо, що ці реформаційні кроки, спрямовані на скасування кріпацтва, робилися саме тоді, коли в українських землях, підвладних Російській імперії, це кріпацтво було юридично оформлене.

Далі автори вивчають систему землекористування і товарності, прибутковості селянських господарств наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., без чого

не можливий повний аналіз податкового навантаження. Зазначають, що попри поступове проникнення в селянське господарство товарно-грошових відносин у цей час в Галичині панували відсталі системи землеробства, примітивні знаряддя праці та низький рівень агротехніки, що вкупі з феодальними повинностями різко обмежувало прибутковість селянських господарств і ускладнювало сплату державних податків.

Аналізуючи державні податки дослідники прослідковують зміни державних податків і повинностей протягом дореформеного періоду; розкривають суть земельного податку, податку з пашні, з нерухомості; описують процедуру стягнення боргів (військова екзекуція, ліцитація) та порядок дій у випадку стихійного лиха. Характеризуючи примусові роботи (шарварки) на користь держави – будівництво доріг і мостів; безкоштовне будівництво і ремонт парафіяльних церков, костелів, сільських шкіл; вартові (протипожежна) повинності – автори підкреслюють, що це було не лише на користь держави, але і на користь самим селянам, сільським громадам. І хоч державні податки були обтяжливими, але разом з тим в кінцевому підсумку відповідали інтересам самих селян, були диференційовані за віком, соціальним становищем, а невиконання регулювалося відповідними нормативними актами.

Досліджуючи феодальні повинності, автори показують, що система повинностей у кожному випадку була різною, тому їх важко систематизувати з огляду на різні розміри і різну структуру – перспектива майбутніх досліджень. Разом із тим очевидним був високий рівень експлуатації, що виключав можливість нормального відтворення, вів і селянське і поміщицьке господарство до деградації, неспроможності конкурувати на міжнародному ринку. Торкаючись вчені і повсякденного опору селян панщинній системі у різних формах (подання колективних скарг, втечі, спаші панських посівів, порубки лісів, індивідуальні і групові розправи, рух тверезості, збройна боротьба опришків, ухилиння від повинностей, селянські заворушення 1846 р.), що згуртував селян, виховував громадських уповноважених, селянських ватажків, що захищали інтереси громад.

Характеризуючи селянську реформу 1848 р. в Австрії (зокрема, у Галичині) – скасування панщини, проведене австрійським урядом під час революції 1848 р. з метою пристосування економіки до потреб капіталістичного розвитку, автори показують, що вона здійснена під тиском революційних подій, що охопили також Галичину, Буковину і Закарпаття, та масових селянських рухів, зокрема Галицького селянського повстання 1846 р. Відбулося звільнення селян від особистої залежності від колишніх власників, надано їм прав громадян держави та права власності на ту землю, якою за панщини вони користувалися на правах спадковості. Завдяки цьому селянство перетворилося на самостійну суспільну силу, а згодом постало важливим чинником громадсько-політичного життя.

Відслідковують дослідники кількісні та якісні зміни у селянських та магнатських землеволодіннях. Порівнюючи патенти від 17 квітня і від 7 вересня 1848 р. прослідковують їх реалізацію та наслідки і роблять висновок, що більшість селян залишалася малоземельною і економічно неспроможною. Значну частину їх (халупників і комірників) було «звільнено» зовсім без землі й вони відразу потрапили в економічну залежність до землевласників. У власність поміщиків перейшли майже всі ліси і пасовиська, за користування якими селяни змушені відробляти або платити (сервтути).

Особливу увагу привертає третя частина дослідження «Податки і повинності в житті галицького селянства (друга половина XIX ст.)», адже другу половину XIX ст. прийнято вважати часом значного цивілізаційного поступу, який був пов'язаний з індустріалізацією, зростанням освіченості та культурного рівня населення усіх європейських країн. Зміни не минули і Галичину – територіально найбільшу провінцію Австро-Угорської імперії.

Аналіз авторами бюджету селянського господарства, як головного чинника сплати податків, засвідчив, що з одного боку, відбувалося поширення вільнонайманої праці, розвиток торгівлі, кооперативного руху, а це сприяло збільшенню товарності селянських господарств і зростанню кількості джерел грошових доходів селянства. З іншого боку, глобальні аграрні проблеми краю – такі як земельний голод та слабкий промисловий розвиток негативно впливали на життєвий рівень селянства, що у свою чергу ускладнювало для селян виконання податкових зобов'язань.

Податкова система в Австро-Угорській імперії була заплутана, існували державні, крайові й громадські податки з різними критеріями оподаткування. Головним податком, який доводилося платити селянам був земельний податок, що залежав від розміру ділянки, призначення, класу і незмінно обрахованого чистого доходу на підставі кадастру. При цьому він був несправедливий щодо селян і водночас надавав преференції поміщикам. Дослідники відзначають, що сплата податків галицькими селянами мала політичний аспект, оскільки виборчий закон у Галицькі органи самоврядування – визначав майновий ценз на основі суми сплачених податків.

У монографії, також зацентровано, що селянські заворушення цього часу були спричинені в першу чергу залишками феодальних відносин (сервітутним питанням) та недоліками державної податкової політики (корупція і зловживання державних чиновників), і значно рідше – власне, значним податковим навантаженням.

У четвертому розділі наголошується, що галицькі землі стали епіцентром бойових дій воюючих сторін на Сході Європи під час Першої світової війни, що призвело до значних людських і матеріальних втрат. Тому особливо обгрунтовано виглядає увага авторів монографії до змін в оподаткуванні галицького селянства в умовах війни. Упродовж війни західноукраїнські землі, особливо Галичина, були ареною найбільших боїв на Східному фронті, найсильніше всі жахи війни відчувало на собі українське населення особливо селянство. З осені 1914 р. на десять місяців російські чиновники запровадили на захоплених землях Галичини закони про устрій селянства, які існували у Царстві Польському і поширили в краї діяльність Селянського земельного банку. Важким тягарем для населення Галичини в цей час було виконання різноманітних обов'язкових повинностей (будівництво колій, шляхів, оборонних об'єктів) за розпорядженням російської окупаційної влади. Селяни вслякко намагалися ухилитися і не виконувати накази російської адміністрації. Надзвичайно великих втрат зазнавало селянство від систематичних реквізицій коней, худоби, посівного матеріалу, тощо.

Господарська руїна, систематичні реквізиції, податки, безчинства як російських так і австрійських військ призвели до вкрай важкого становища більшості населення краю. А в умовах революційних подій фіскальне навантаження на селянство зросло. Крім звичайних податків і військових зборів, реквізицій і повинностей, новим явищем було різке зростання ролі державних монополій, що варто розглядати як

розширення непрямого оподаткування. З'явилися нові специфічні повинності – обов'язковий обробіток землі. Обмеження щодо руху товарів і цін теж, на думку авторів потрібно розглядати, як специфічну форму повинностей і непрямого оподаткування.

У п'ятому розділі «Податкова система міжвоєнної Польщі та особливості її функціонування в Галичині», дослідники прослідковують основні етапи та регіональні особливості формування нової податкової системи в Східній Галичині у міжвоєнний період, що поступово інкорпорувалася в Польську державу. З'ясовують особливості формування податкової системи міжвоєнної Польщі, як важливого чинника економічного становища селянських господарств переважно малоземельних і безземельних. Першою такою особливістю було те, що становлення нової податкової системи відбувалося в умовах повоевних руйнувань. Особливо масштабними матеріальні втрати від Першої світової війни виявилися в колишньому Королівстві Польському й Галичині. Також помітною особливістю формування нової фіскальної системи на західноукраїнських землях стали сильні регіональні відмінності, які дуже ускладнювали уніфікацію законодавчої бази оподаткування. Також ускладнювали цей процес політична нестабільність, часті зміни польських урядів на початку 20-х рр., що робило економічну політику непослідовною. Упродовж відносної політичної стабільності другої половини 20-х – початку 30-х рр. XX ст. єдиної системи також не було створено. Запроваджено лише фрагментарні зміни окремих податків з певними дрібними знижками і спрощеннями, але частіше зі збільшенням навантаження, або введенням нових податків замість скасованих. Авторі наголошують, що формування польської податкової системи на західноукраїнських землях відбувалось під впливом складних умов, що зумовило слабку уніфікацію, складність і плутаність законодавчої бази. Це, у свою чергу, негативно відбивалось на становищі платників податків. Детально дослідники зупиняються на поземельному податку. Він справедливо вибраний ними, як найважливіший для селян. Станом на кінець 1930-х рр. поземельний податок у західноукраїнських землях регулювали вже винятково польські нормативні акти, але його давня структура (ще з австро-угорського законодавства) була збережена. Оскільки обсяги всіх інших податків встановлювались пропорційно ставці поземельного податку, то господарства малоземельних селян були обтяжені податками значно більше, ніж поміщицькі господарства. Високими були також дорожні податки, вони перевищували третину усіх селянських витрат на податки. На опосередковані податки на купівлю монополізованих продуктів повсякденного вжитку – цукор, гас, тютюн та ін. припадало понад 30% від державних податків. Розвинена система штрафів теж була частиною фіскального навантаження на селянство. Кількість штрафів з кожним роком зростала. Існували не тільки грошові повинності. Селяни змушені були працювати на меліоративних роботах, спорудженні громадських будинків, доріг тощо.

Цілком логічно дослідники ставлять перед собою питання, наскільки посиленням для західноукраїнського селянства було виконання податкових зобов'язань. Підкреслюють негативну тенденцію – загальном податковий тягар на селянство зріс. За спостереженнями українських громадських діячів податки в західноукраїнських землях були втричі вищими, ніж в корінних польських землях, а в порівнянні з довоєнними зросли у два рази. Опосередкованим свідченням надмірності податкових ставок є зростання кількості випадків примусового продажу селянського майна для покриття

заборгованості. У багатьох випадках розорення селянських господарств могло мати одночасно декілька причин, таких як «ножиці цін», малоземелля і низька агрокультура, кредитна заборгованість. Одночасно з ними податкова заборгованість теж була вагомим фактором пауперизації західноукраїнського села. Особливо помітними ці явища були під час світової економічної кризи кінця 1920-х – початку 1930-х рр., коли ціни на продовольство впали на фоні високого податкового навантаження.

Велика заборгованість штучно піднімала через скорочення особистого споживання товарність сільськогосподарського виробництва дрібних господарств, порушуючи в них процес відтворення і ще більше посилюючи їх залежність від лихваря і роботодавця. Борги змушували селян шукати роботу для побічного заробітку, та й відразу після жнив продавати збіжжя як можна більше, щоб мати кошти для розплати з кредиторами і державою за податки й позички.

Дослідники підсумовують, що формування податкової системи міжвоєнної Польщі відбувалось у складних умовах післявоєнних руйнувань, гіперінфляції і як наслідок уніфікована система податків до 1939 р. так остаточно і не сформувалась.

Шостий розділ монографії «Податкова політика в західноукраїнському селі у роки Другої світової війни та в повоєнний час (1939 – початок 1950-х років)» містить розгляд кількох важливих проблем, кожна з яких вповні могла б стати предметом окремого самостійного дослідження. Одна з них стосується радянської податкової політики в західноукраїнському селі у 1939–1941 рр. Яскраво ілюструють архівними матеріалами, спогадами очевидців сучасників перебіг аграрної реформи радянської влади в 1939–1941 рр. у Західній Україні, що почалася з ліквідації приватної власності на землю. Тобто мова не лише про зміну суб'єкту влади, а й суспільно-політичних реалій, та такої фундаментальної цінності як приватна власність на землю. Система селянських повинностей, яку радянська влада запровадила в Східній Галичині протягом 1939–1941 рр., мала три обов'язкові компоненти: грошові виплати, натурально-податкові поставки, відпрацювання, що остаточно оформилася в СРСР наприкінці 30-х рр. XX ст. Після цього почався примусовий перехід від одноосібних селянських господарств до колективних. Цей етап аграрної реформи виявився найбільш болючим для більшості західноукраїнських селян і призвів до зниження ефективності аграрного сектору, загострення політичної та соціальної обстановки в краї.

Ще одна проблема, що її виділяють автори, це німецька економічна політика на території Східної Галичини у 1941–1944 рр. Німецька окупаційна влада у короткий термін розробила і запровадила розгалужену систему оподаткування селян Східної Галичини. Були створені спеціальні структури, підібрані відповідні кадри. Налагоджена система сплати податків селянами набула тотального характеру. Поширеною формою економічного пограбування селян була система штрафів з найменшого приводу і без нього. Штрафували за невиконання розпорядження влади, за не здану вчасно продукцію та ін. Надто обтяжливими для селян були адміністративні збори в т.ч. за реєстрацію шлюбу, за реєстрацію смерті, за видачу довідки, за дозвіл на забій худоби, за реєстрацію велосипеда, за дозвіл вилову риби у водоймах та ін. Таким чином, селяни Східної Галичини опинилися в ситуації, коли їхнє господарювання на землі не могло давати прибутків для покращення свого економічного становища. Такий стан справ, змусив частину селян долучитися до антинацистського руху Опору.

Окремий підрозділ шостого розділу монографії присвячено податковій політиці та повинностям в західноукраїнському селі в умовах відновлення радянської влади та завершення колективізації сільського господарства 1944 – початку 1950-х років. Цей час характеризувався утвердженням сталінської тоталітарної системи в регіоні й радянізації господарського життя. Колективізація здійснювалась сталінськими методами здебільшого за допомогою терору, штучного розпалювання соціально-майнової ненависті й була дієвим засобом радянізації України, а податкова система мала тенденцію до зростання величини і кількості податкового навантаження. Найбільш обтяжливим для селян було те, що вони змушені були своє рухоме і нерухоме майно безоплатно передавати до створюваних колгоспів. Існувала також паралельно система оподаткування селянських дворів учасниками руху опору. З завершенням колективізації сільського господарства в західноукраїнському регіоні податкова система набула ознак однотипності з іншими регіонами Української РСР. Автори слушно зауважують, що наслідки колективізації українське село відчувало ще протягом багатьох років.

В заключній частині роботи підсумовано результати проведеного авторами дослідження.

Оцінюючи книгу як виконану на високому професійному рівні, хотілося б висловити окремі побажання. На нашу думку, варто було б у третьому розділі простежити регуляцію сервітутового користування після земельної реформи 1848 р. і порівняти ситуацію на Галичині та на українських землях у складі Російської імперії. Адже в останній після скасування кріпацтва 1861 р. сервітутові землі (пасовища і сіножаті) спочатку було залишено у спільному користуванні селян і поміщиків, але указом Сенату 1886 р. вирішено ці землі повністю ввести до поміщицького землеволодіння, що давало поміщикам значну користь з селянських відробітків і оплат за користування ними.

Серйозно збагатив би виклад авторів монографії ілюстративний матеріал: мапи, схеми, таблиці, малюнки, скановані копії документів на які автори посилаються в тексті тощо.

Окрім наявного ґрунтового, пристосованого для окремого джерелознавчого та історіографічного опрацювання переліку джерел та літератури, доцільним було б супроводити монографію словником термінів, що є цілком зрозуміло і виправданно з огляду на специфіку тематики цієї монографії. Також необхідним для наукової роботи є інформаційні покажчики, що дозволили б читачеві легко орієнтуватись у значному за обсягом матеріалі монографії, в тому числі швидко дістатися потрібної інформації.

Проте, вказані недоліки не впливають на загальне позитивне враження від монографії, яка є важливим внеском у дослідження історії України. Загалом рецензована монографія є завершеною науковою працею, у якій пропонується вирішення актуальної наукової проблеми, пов'язаної з необхідністю аналізу, систематизації та оцінки історичних джерел, які становлять її підґрунтя. Ми переконані, що матеріали монографії можуть бути й будуть використані, зокрема, при підготовці курсів, написанні курсових і кваліфікаційних робіт з історії України, стануть у пригоді зацікавленим фахівцям-дослідникам, практикам, усім, хто має інтерес до історії, економіки, права та державного управління.

Терещенко Т.В., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

УДК 94 (477) (08)
У – 45

ISSN 2413-8142

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 18

(Збірник наукових праць)

Відповідальний за випуск – *С. В. Корновенко*

Комп'ютерна верстка – *А. І. Берестовий*

Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. – Вип. 18. – 164 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють традиційне коло проблем аграрної історії України. Авторами статей розкрито різні аспекти історії селянства, зокрема проблеми історіографії, методології, джерелознавства, а також історичний розвиток селянства на основних етапах історії України.

Для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, пошукачів, студентів і всіх, хто цікавиться аграрною історією України.

Підписано до друку 06.11.2017. Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 28,7. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:
ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com